

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

3–4/2008.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2008.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

*Главни и одговорни уредник –
Editor-in-chief*

Др Радмила Радић

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Др Дубравка Стојановић

Др Вера Гудац-Додић

Мр Владан Јовановић

Проф. др Стеван Павловић
(Саутемптон)

Др Јан Пеликан (Праг)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Др Владимир Гајгер (Загреб)

Др Светозар Рајак (Лондон)

*Секретар редакције –
Editorial secretary*

Мр Владимир Цветковић

Лектура

Биљана Рацковић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

УДК 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира
Министарство за науку и
технолошки развој Републике Србије

АУТОРИ

Др Драган **БОГЕТИЋ** – научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др Ђоко **ТРИПКОВИЋ** – научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др **Лидија Радуловић** – доцент
Филозофски факултет, Београд

Др **Борис КРШЕВ** – Факултет за правне
и пословне студије, Нови Сад

Мр **Михаел АНТОЛОВИЋ** – Педагошки факултет,
Сомбор

Мр **Драгомир Бонцић** – истраживач сарадник
Институт за савремену историју, Београд

Мр **Далибор Денда** – истраживач сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд

Brigitte LE NORMAND – Indiana University Southeast

Miguel RODRIGUEZ ANDREU

Вељко СТАНИЋ

Др **Момчило МИТРОВИЋ** – научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др **Радмила Радић** – научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др **Момчило ИСИЋ** – научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др **Зоран ЈАЊЕТОВИЋ** – научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

Мр **Александар ЖИВОТИЋ** – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр **Владимир ЦВЕТКОВИЋ** – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр **Наташа МИЛИЋЕВИЋ** – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр **Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ** – истраживач
сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд

Мр **Милан СОВИЋ** – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

На основу мишљења Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ / CONTENTS

3–4/2008.

ЧЛАНЦИ

Articles

Mr Далибор ДЕНДА

ВОЈНИ ФАКТОР И ИЗГРАДЊА ФАБРИКЕ АУТОМОБИЛА
У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

The Military Factor and the Development of the Car Factory
in the Kingdom of Yugoslavia 9

Др Борис Н. КРШЕВ

НАЦИОНАЛИЗАЦИЈА НАРОДНЕ БАНКЕ КРАЉЕВИНЕ
ЈУГОСЛАВИЈЕ

The Nationalization of the National Bank of the Kingdom
of Yugoslavia 28

Mr Александар ЖИВОТИЋ

ПОЛИТИЧКА ЕМИГРАЦИЈА ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ
У СИРИЈИ 1947–1952

Political Emigration from Yugoslavia to Syria 1947–1952 46

Mr Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ

ЈУГОСЛОВЕНСКИ УТИСЦИ О ОДЈЕКУ СТАЉИНОВЕ СМРТИ
У БУГАРСКОЈ И РУМУНИЈИ

Yugoslav Impressions of the Echo of Stalin's Death
in Bulgaria and Romania 60

Др Ђоко ТРИПКОВИЋ

ПОБОЉШАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИХ ОДНОСА
1961–1962. ГОДИНЕ

The Improvement of the Yugoslav-Soviet Relations 1961–1962..... 76

Др Драган БОГЕТИЋ

ПРИБЛИЖАВАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ
ЛАГЕРУ ТОКОМ АРАПСКО-ИЗРАЕЛСКОГ РАТА
1967. ГОДИНЕ

Yugoslavia's Rapprochement With the Soviet Block During
the Arab-Israeli War of 1967 98

ИСТРАЖИВАЊА

Researches

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

„ПЛАТНЕНИ ГРАД“ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ИЗБЕГЛИЦА.
ЈУГОСЛОВЕНСКИ ИЗБЕГЛИЧКИ КАМП У ЕЛ ШАТУ, 1944–1946.
„The Town of Linen“ of Yugoslav Refugees:
Yugoslav Refugee Camp, El Shatt M. E. F. Egypt 1944–1946..... 117

Brigitte LE NORMAND

THE MODERNIST CITY RECONSIDERED: CHANGING
ATTITUDES OF SOCIAL SCIENTISTS AND URBAN DESIGNERS
IN 1960s YUGOSLAVIA
Реконструисани модернистички град: Промене ставова
хуманистичких научника и урбаниста у Југославији
1960-их година 141

Мр Драгомир БОНЦИЋ

ИЗГРАДЊА „СТУДЕНТСКОГ ГРАДА“ НА НОВОМ БЕОГРАДУ
(1949–1956)
The Building of the „Students’ City“ in New Belgrade (1949–1956) ... 160

ИСТОРИОГРАФИЈА

Historiography

Мр Михаел АНТОЛОВИЋ

ПОСТМОДЕРНИЗАМ И/ИЛИ ИСТОРИОГРАФИЈА?
Post-Modernism and/or Historiography? 177

ПРИЛОЗИ

Supplements

Др Радмила РАДИЋ

ЈУГОСЛОВЕНСКА КОЛОНИЈА У ЦАРИГРАДУ ИЗМЕЂУ
ДВА СВЕТСКА РАТА
The Yugoslav Colony in Constantinople Between the Two
World Wars 199

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

НЕПРОЛАЗНА СВАКОДНЕВИЦА: НЕМАЧКИ ДОПРИНОС
НАРОДНОЈ КУЛТУРИ ВОЈВОДИНЕ
Immutable Everyday Life: German Contribution to the Folk
Culture in the Vojvodina..... 214

<i>Др Момчило ИСИЋ</i> ФОРМИРАЊЕ ПЕДАГОШКЕ АКАДЕМИЈЕ У БЕОГРАДУ Formation of the Pedagogic Academy in Belgrade	225
--	-----

<i>Др Момчило МИТРОВИЋ</i> ОСАМДЕСЕТИ РОЂЕНДАН ЈОСИПА БРОЗА ТИТА Josip Broz Tito's 80th Birthday	241
--	-----

ПОГЛЕДИ

Views

<i>Вељко СТАНИЋ</i> МИЛОВАН ЂИЛАС 1953/54: ИЗМЕЂУ РЕВОЛУЦИЈЕ И СЛОБОДЕ Milovan Đilas 1953/54: Between Revolution and Freedom.....	251
--	-----

<i>Miguel RODRIGUEZ ANDREU</i> LA NOCIÓN EUROPEA DE „NACIÓN” Y „NACIONALISMO“ APLICADO A LOS BALKANES: UN ENFOQUE TEÓRICO. The European notion of „nation“ and „nationalism“ applied to the Balkans: a theoretical approach	279
---	-----

<i>Др Лидија РАДУЛОВИЋ</i> „ЕТНОГРАФИЈА ДОГАЂАЈА“: МОДЕРАН ПРИСТУП АНТРОПОЛОШКОМ ИСТРАЖИВАЊУ И ПИСАЊУ О БОЖИЋУ „Ethnography of Events“: Modern Approach to Anthropology of researching and writing about Christmas	296
--	-----

ГРАЂА

Sources

<i>Мр Милан СОВИЉ</i> УЧЕШЋЕ ОМЛАДИНЕ ИЗ ЧЕХОСЛОВАЧКЕ НА ИЗГРАДЊИ ПРУГЕ БРЧКО–БАНОВИЋИ 1946. ГОДИНЕ.....	303
--	-----

<i>Мр Наташа МИЛИЋЕВИЋ</i> ЈЕДАН РАНИ ПРИМЕР ДЕМОГРАФСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ	311
--	-----

<i>Др Ђоко ТРИПКОВИЋ</i> ПИСМО ТИТА ХРУШЧОВУ ПОВОДОМ ПОГОРШАЊА ОДНОСА ЗБОГ ДОГАЂАЈА У МАЂАРСКОЈ 1956.	321
--	-----

ПРИКАЗИ

Reviews and Critiques

- Zdeněk Mahler, *Апо, Masaryk*, Nakladatelství Slávka Kopecká, Praha, 2007. (Mr Милан СОВИЉЪ) 331
- Српска теологија у двадесетом веку. Истраживачки проблеми и резултати*, приредио Богољуб Шијаковић, Београд, 2007. (Mr Слободан СЕЛИНИЋ) 334
- Добрило Аранитовић, *Биобиблиографија академика Миомира Дашића*, ЦИД, Подгорица, 2007. (Dr Момчило ИСИЋ) 338
- John Bree (ur.), *Yasukuni, The War Dead and the Struggle for Japan's Past*, Hurst & Company, London, 2007. (Dr Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР)..... 340
- Дмитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Утопија и Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2008. (Mr Александар ЖИВОТИЋ) 341
- Bogdan Musial, *Kampfplatz Deutschland. Stalins Kriegspläne gegen den Westen*, Berlin (Propiläen-Verlag), 2008. (Dr Зоран ЈАЊЕТОВИЋ) 343
- Boris Kanzleiter, Krunoslav Stojaković (Hrsg.), *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975*, Verlag J. H. W. Dietz Nachf., Bonn, 2008. (Dr Петар ДРАГИШИЋ)..... 345
- Денда Далибор, *Аутомобил у српској војсци: 1908–1918*, Одељење за транспорт СМР МО Р Србије, Београд, 2008. (Mr Алексеј ТИМОФЕЈЕВ) 347
- People on the Move. Forced population Movements in Europe in the Second World War and Its Aftermath*, BERG, Oxford, New York, 2008. (Pertti Ahonen, Gustavo Corni, Jerzy Kochanowski, Rainer Schulze, Tamas Stark, Barbara Stelzl-Marx), (Mr Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ)..... 349
- Милан Гаковић, *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919–1941*, (приредио Здравко Антонић), Академија наука и умјетности Републике Српске, Монографије књ. VI, Одељење друштвених наука, књ. 19, Бањалука, 2008. (Mr Горан ЛАТИНОВИЋ)..... 351

Povratak u šezdeset osmu – 40 godina od protesta (priredila Nora Farik), Fondacija „Heinrich Böll“ – Regionalni ured Beograd, (Душан МАРКОВИЋ) 353

А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах*, Российская академия наук. Институт славяноведения, Наука, Москва, 2008. (Мр Александар ЖИВОТИЋ) 356

НАУЧНИ ЖИВОТ / Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ, „Трет македонски конгрес за историја на медицината со меѓународно учество“, Штип, Македонија, 5–7. јун 2008. 359

Мр Милан СОВИЉ, Меѓународна научна конференција „Security Apparatus, Propagandism and Prague Spring“, Prague, 7–9 September 2008, „Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro“, Praha, 7.–9. září 2008. 360

Душан МАРКОВИЋ, Јесења академија: „1968: 40. година после“, Рапац (Истра, Хрватска), 28. септембра – 4. октобра 2008. 362

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ „Македонскиот идентитет низ историјата“, Скопље, Македонија, 10–13. октобра 2008. 364

Мр Александар ЖИВОТИЋ, Меѓународна научна конференција „Пражская весна“ и еволуција общественных настроений в СССР и странах Центральной и Югосточной Европы, Москва, 23–24. 10. 2008. 365

УДК 355.1(497.1)“1923/1941“
629.33(497.1)“1923/1941“

ЧЛАНЦИ Articles

ВОЈНИ ФАКТОР И ИЗГРАДЊА ФАБРИКЕ АУТОМОБИЛА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Мр Далибор ДЕНДА

Институт за стратегијска истраживања

АПСТРАКТ: Рад прати проблематику изградње аутомобилске индустрије у Краљевини Југославији и утицај војног фактора на њену реализацију. Рађен је на основу грађе из Архива Југославије и Војног архива у Београду, штампе и литературе.

Кључне речи: аутомобилска индустрија, Краљевина Југославија, војска

Нагли развој аутомобилске индустрије започео је убрзо након појаве првог аутомобила (1886). До 1910. у Сједињеним Америчким Државама било је већ 468.000 моторних возила, од чега 10.000 камиона. До 1914. године број аутомобила у САД-у повећао се до 2.000.000, од чега је било више од 50.000 камиона. Раст производње аутомобила напредовао је и у другим развијеним земљама света, мада не таквим темпом као у САД-у. Пред Први светски рат у Француској и Енглеској било је приближно по 100.000 аутомобила, у Немачкој 65.000 аутомобила и 20.000 моторцикала, а у САД-у око 2.000.000 аутомобила, 150.000 моторцикала и 40.000 трактора, од којих је један део уместо точкова имао гусенице. Ипак, највећи замајац развоју аутомобилске индустрије дао је Први светски рат, у коме су аутомобили почели масовно да се користе за превоз трупа и материјала, а од 1916. и као борбена возила.¹ Ратно искуство указивало је на чињеницу да је један од основних

---

¹ Детаљније видети: А. И Милковскиј, „Автомобильные подвозки по опыту Западного фронта Империялистической войны 1914–1918 гг“, издание академии ВАММ, 1934. http://militera.lib.ru/h/milkovsky_ai/ (11th of June 2007). О развоју аутомобилског транспорта и моторизације у српској војсци видети: Д. Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908–1918*, Београд, 2008.

предуслова за развој моторизације у једној земљи, који су наметале и војне потребе, постојање домаће ауто-индустрије која је све више добијала на стратешком значају.

Након Првог светског рата нагло се повећава производња моторних возила у већини светских држава. Тако се од 1929. сваке године производило у свим фабрикама у свету око шест милиона нових аутомобила. Фордове фабрике су израђивале дневно до 7.000, док је производња Шевролета, Кадилака, Бјуика, Окланда итд. износила око 5.000 моторних возила дневно. Процењивало се да је 1934. године у свету било око 35 милиона аутомобила, од чега 24.751.700 у САД и 6.651.000 у Европи. У исто време у Европи је било и 2.850.355 моторцикала, што је било неколико пута више него на свим осталим континентима заједно (мање од 200.000).² Припреме за нови рат дале су додатни подстицај процесу моторизације, тако да се само у Немачкој број теретних моторних возила у периоду од 1932. до 1937. повећао са 150.000 на 400.000, док је немачка ауто-индустрија постала водећа на старом континенту.³ Нагли развој моторизације утицао је и на доктринарне промене у организацији и формацији војске, као и у начину извођења борбених дејстава, па је вођење савременог рата без њене масовне примене било тешко замислити.

У југословенској јавности прве идеје о потреби моторизације војске дао је пуковник Данило Калафатовић, југословенски војни аташе у Паризу, у тексту „Нова организација наше војске“ који је објављен на страницама *Српског књижевног гласника*, јула 1921. године. Калафатовић је сматрао да у покретном рату, чија доктрина одговара југословенским условима, највећи значај има моторизација, која омогућава брже извођење мобилизације и бољу покретљивост трупа.⁴ Један од кључних проблема за већу примену моторизације у југословенској војсци, поред оскудних средстава за набавку, била је и слабо развијена модерна путна мрежа. Лоши планински путеви (стазе) захтевали су много већу потрошњу горива и трошење материјала (посебно гума). Забринутост је изазивао и недостатак нафте у земљи, односно зависност од увоза из иностранства.⁵

² М. Ј. Јапел, „Аутомобилизам“, *Ратник*, X, Београд, 1936, стр. 87.

³ „Аутомобил у модерној војсци“, *Ауто-мотор*, бр. 19, Београд, 1938, стр. 22. О аутомобилској служби у војсци Краљевине СХС/Југославије видети: М. Вјелажас, *Војска Краљевине SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Београд, 1994, стр. 91.

⁴ Видети: Д. Калафатовић, „Нова организација наше војске“, *Српски књижевни гласник*, 6, Београд, 16. јул 1921, стр. 454–462. Свестан тешке финансијске ситуације, тај високи официр је поставио две алтернативе: брзу модернизацију, што гарантује спокој у будућности или одустајање од ње до финансијски повољних времена уз мале и ситне поправке. Видети и: М. Вјелажас, *Војска Краљевине SHS/Jugoslavije 1922–1935*, стр. 24.

⁵ Исто, стр. 91.

Један од предуслова успешне моторизације, поред добрих путева и развоја цивилног аутомобилског саобраћаја, свакако је било и постојање домаће ауто-индустрије. Први корак у том правцу учињен је почетком 1923. године када је формиран Савет земаљске одбране. Његов задатак био је креирање политике развоја привреде у складу са одбрамбеним потребама земље. Самим тим у ингеренције Савета спадала је и проблематика у вези са изградњом домаће ауто-индустрије.⁶ Тежиште развоја индустрије земаљске одбране у Краљевини СХС/Југославији вршено је у складу са предлозима Савета, док се читав индустријски комплекс развијао у правцу освајања нових технологија које би омогућиле, у првом реду, производњу оклопних средстава и артиљеријских цеви.⁷ Ипак, југословенска држава је била слабих финансијских могућности да одговори овим обавезама у оквиру буџетских средстава, тако да је у влади одлучено у току 1924. да се иде на изградњу 4-5 најнеопходнијих фабрика за земаљску одбрану (за муницију, оружје, авионе, прераду гвожђа) првенствено домаћим, а у његовом недостатку и страним капиталом, али искључиво из земаља савезница из Првог светског рата.⁸ Према наведеном, изградња ауто-индустрије није ушла у први ред хитности.

Ипак, проблем набавке сопствених моторних транспортних средстава добијао је све више на значају ако се узме у обзир чињеница да је југословенска пешадијска дивизија, која је у пуном ратном саставу бројала 40.000 људи и протезала се на маршу 32 километра, због недовољне моторизованости и слабости рода везе, била непогодна за управљање на широком простору, структуром неприлагођена модерној тактици и неспособна за брзу мобилизацију. Уз помоћ француских стручњака, неколико година улагани су напори да се реформише гломазна југословенска ратна формација. Тек је у току 1934. прихваћено да се отпочне рад на „олакшавању“ пешадијске дивизије, којој би се одузео по један пешадијски пук и један артиљеријски дивизион уз смањење припадајућих транспортних и других јединица. Овим би се јединица смањила за четвртину, а борбена колона на маршу свела на 22 километра. За развој ове концепције, поред осталог, недостајала су брза транспортна средства у органском саставу ударних јединица, што се, и због непостојања домаће ауто-индустрије, није могло решити.⁹ До 1934. године, у којој је почео нагли развој моторизације оружаних снага који је подстицала Немачка, према извештају британског војног изасланика, југословенска комисија за механизацију је дошла до закључка да због великих површина покривених планинама и шумама, неразвијености путне мреже и

⁶ О томе опширније: М. Вјелјас, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922–1935*, стр. 18–23.

⁷ Исто, стр. 19.

⁸ Исто, стр. 20.

⁹ Исто, стр. 226.

мале носивости постојећих мостова, механизацију и моторизацију армије треба спроводити постепено, те да би лагани камион са дизел-мотором који покреће сирова нафта из Румуније, највише одговарао земљи која не располаже одговарајућим капацитетима за бензин ни мостовима веће носивости.¹⁰ У новонасталој ситуацији, у којој се већина европских земаља почела припремати за будући рат, у коме ће моторизација и механизација играти значајну улогу, најсигурнији начин снабдевања сопствених оружаних снага, показаће се, било је постојање сопствене аутомобилске индустрије.

Прве иницијативе за подизање фабрике аутомобила у Југославији

Прва иницијатива о подизању фабрике аутомобила на територији Краљевине СХС ради задовољавања војних потреба, потекла је од Миливоја М. Савића, начелника у Министарству трговине и индустрије, који је иначе учествовао у раду Савета земаљске одбране. У трећој књизи свог једанестоделног капиталног дела *Наша индустрија, занати и трговина – њене основице, стање, односи, важност, путеви и будућност* штампаној 1923. године у Сарајеву, Савић је, позивајући се на интересе земаљске одбране, истакао потребу да се, поред што већег броја радионица за поправку и израду ауто-делова, подигне и фабрика која би производила један устаљен тип народног аутомобила.¹¹ У четвртој књизи штампаној у Сарајеву наредне 1924. године Савић се заложио да се потребна опрема за подизање фабрике за израду аутомобила и борних кола (тенкова – прим. Д. Д.) набави на основу ратних репарација из Немачке,¹² док је у петом делу, штампаном у истом граду 1925, предложио да се изврше и припреме мирнодопске индустрије за рат, у оквиру којих би се постојеће фабрике машина и казана припремиле за израду тенкова.¹³ Према истом аутору, ауто-индустрију, као део индустрије земаљске одбране, требало је подићи у централним деловима земље, на нај-склонитијим и најобезбеђенијим местима од непријатеља, односно у крају од долина Западне Мораве, Босне до Добоја, обухвативши и све притоке Мораве и Босне до Добоја и Дрине до Зворника.¹⁴ На ове Савићеве идеје посебну пажњу војном јавном мњењу скренуо је дивизијски генерал Милан Ђ. Недић у приказу његових књига објављеном у општевојном часо-

¹⁰ Izveštaj vojnog izaslanika za 1934. godinu, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, (priredio Živko Avramovski), druga knjiga (1931–1938), Beograd–Zagreb, 1986, str. 292.

¹¹ М. Ђ. Недић, „Наша индустрија, занати и трговина – њене основице, стање, односи, важност, путеви и будућност“ од Миливоја М. Савића, *Оцене и Прикази, Ратник VII–VIII*, Београд, 1926, стр. 192.

¹² Исто, стр. 201.

¹³ Исто, стр. 220.

¹⁴ Исто, стр. 215–216.

пису *Ратник* средином 1926. године.¹⁵ Ова препорука дошла је са највишег меродавног места, будући да се генерал М. Недић налазио на челу Секретаријата Савета земаљске одбране.

Међутим, и поред значаја које је идеја о подизању фабрике аутомобила имала за потребе одбране земље, прва конкретна иницијатива за њено остварење ипак није дошла из војних кругова. Она се појавила средином двадесетих година, као лична и незванична иницијатива арцибискупа барског и примаса српског др Николе Добречића. Наиме, приликом боравка у САД-у, овај високи достојанственик Римокатоличке цркве у Краљевини састао се и са неким људима из фирме *Ford Motor Co.*, што је и био подстрек за покретање те иницијативе.

Све је почело тако што је надбискуп барски, приликом једне посете министру трговине и индустрије 1926. године, затражио да се доставе услови Краљевске владе о подизању једне фабрике аутомобила фирми *Ford Motor Co.* из Детроита, у Мичигену. Из Министарства трговине и индустрије је 20. октобра 1926. од барског надбискупа затражено да се формулише потпун предлог поменуте фирме, како би се могло знати да ли су њене намере биле да се предузеће оснује на истој основи као слична фабрика у Трсту, која се ограничавала на монтажу готових аутомобила увезених из Америке или су им намере да све аутомобилске делове израђују у Краљевини СХС и да се наведе где би била подигнута фабрика. Из Министарства трговине и индустрије такође су се интересовали да ли је фирма *Ford Motor Co.* заинтересована само за израду аутомобила или има намеру да предузме и једну акцију за изградњу аутомобилских путева, о чему се у то време спекулисало у штампи. Поменути подаци били су потребни министру трговине и индустрије да би на основу њих могао ступити у контакт са меродавним факторима ради остваривања тог пројекта.¹⁶ У одговору на ово писмо надбискуп барски је изнео да је иницијатива за отварање Фордове фабрике потекла од њега самог, приликом једног разговора са г. Хенријем Фордом,¹⁷ којег је молио да ради користи југословенског народа и државе отвори у Краљевини СХС једну своју фабрику. О овим разговорима барски надбискуп је обавестио и министра председника и министра трговине. Према сазнањима др Николе Добречића радило би се о фабрици за монтажу возила од делова довозених из Америке, док о путевима није било разговора. Др Н. Добречић понудио се да и даље посредује у преговорима.¹⁸

¹⁵ Исто, стр. 188–221.

¹⁶ Архив Југославије, Фонд Министарства трговине и индустрије, даље: 65–11–618.

¹⁷ У поновном обраћању по овом питању из јуна 1929, барски надбискуп износи да се том приликом састао са заступником Хенрија Форда, а не самим Фордом, јер је овај био одсутан (АЈ, 65–11–622).

¹⁸ АЈ, 65–11–619, Арцибискупија Барска и Примасија Српска бр. 1552 од 28. 10. 1926 – шефу кабинета министра Трговине и индустрије. Форд је упутио др Николу Добречића на свог

Министар трговине и индустрије је предлог о подизању Фордове фабрике аутомобила изнео у реферисању пред Министарским саветом и добио за то начелну сагласност. Такође је том приликом решено да Влада не може дати г. Х. Форду никакву формалну понуду, да не би дошла у незгодну ситуацију да буде од њега одбијена. Због свега тога је било потребно да заступник Форда г. Лиебхолд упути Влади понуду у којој ће тачно бити назначено какву фабрику и под којим условима жели подићи.¹⁹ Барски надбискуп је добио овлашћења од Министарског савета да приватно договори ову ствар са Фордом. Након готово три године преговори др Николе Добречића са Фордовим представником Лиебхолдом остали су без резултата.

Поред иницијативе барског надбискупа, убрзо се појавила још једна, много озбиљнија понуда за подизање аутомобилске фабрике на територији Југославије. Радило се о понуди фирме *Yugoslavian Development Co. Ltd*, поднетој 4. маја 1927. Министарству трговине и индустрије, за оснивање југословенског друштва ради добијања концесије за градњу фабрике аутомобила у Чачку. Поменута фирма је била постигла споразум са француским аутомобилским друштвом *Пежо (Peugeot)* о изради плана, цртежа и патената. *Пежо* се обавезао да пошаље стручан персонал за монтирање фабрике и аутомобила и да помогне оснивање планираног југословенског друштва. Почетак изградње фабрике био је према истом предлогу предвиђен за пролеће 1928.²⁰ Према представци упућеној овом министарству, *Yugoslavian Development Co. Ltd* предвиђао је оснивање једног југословенског друштва чији је основни капитал требало да буде фиксиран у новцу после завршетка рада на конструкцији и инсталацији фабрике. Било је предвиђено да минимална свота износи 10.000.000 динара. Капитал и техничка дирекција овог друштва требало је да буду искључиво француски, док би материјал за израду или склапање путничких и теретних аутомобила и индустријских и земљорадничких трактора био такође искључиво од француских произвођача. Административни савет био би састављен од Југословена и Француза. Фабрика би била сазидана у Чачку.²¹ Да би фабрика била рентабилна, било је потребно да годишње испоручи минимално пет до шест хиљада аутомобила, што је тешко могло апсорбовати тадашње југословенско тржиште, али је предлагач и поред тога желео да улаже

заступника г. Лиебхолда, који је тражио да се пошаљу услови под којима би Краљевска влада прихватила подизање једне такве фабрике у Југославији.

¹⁹ АЈ, 65–11–620; концепт одговора шефа кабинета министра Трговине и индустрије на писмо барског надбискупа бр. 1552 од 17. 11. 1926.

²⁰ АЈ, 65–11–867, *Yugoslavian Development Co.Ltd.* – министру Трговине и индустрије, Београд 18. мај 1927.

²¹ У поднеску се истиче да би подизање националне фабрике аутомобила било од највећег интереса за Краљевину СХС јер би становништво добило јефтине путничке и теретне аутомобиле и тракторе, док би фабрика имала велику важност и у случају конфликта (рата).

предвиђајући да ће се земља даље развијати. Због свега наведеног друштво се, ради компензације ризика, обраћало држави са молбом да предузеће осигура монополским положајем на рок од 20 година за израду путничких и теретних аутомобила, индустријских и земљорадничких трактора и индустријских вршалица са унутрашњим сагоревањем на територији Краљевине СХС. Друштво је тражило да се држава обавезе да ће своје поруџбине искључиво резервисати за националног произвиђача. Тражено је такође да увоз репроматеријала који се не производи у земљи и опреме за подизање фабрике буде ослобођен од царине, као и да друштво добије повлашћену подвозну тарифу са граница или из пристаништа Краљевине СХС.²²

Начелник Одељења за индустрију и занатство Миливоје М. Савић, којем је ова представка била упућена на мишљење, сматрао је да се искључиво право (концесија) не може дати пошто то није било у складу са Уставом, а не би било ни у економском интересу Краљевине ни у интересу земаљске одбране, која није могла да се ослони на само једно предузеће при набавци аутомобила за ратне потребе. Он је сматрао да су интереси земаљске одбране да у земљи буде радионица на што више места, тим пре што су аутомобили тако важно средство за земаљску одбрану. Стога се никоме не може поверити да само од њега зависи производња аутомобила, тако да је то био и разлог што се држава није могла обавезати да све своје поруџбине уступи молиоцу. Предвиђени капитал сматран је као довољан за почетак, али се тражило да 55% буде домаћи и да 2/3 људи у управном и надзорном одбору буду Југословени. Тражено је такође да чиновници и остало особље по могућности буду домаћег порекла. Када је бесцарински увоз материјала за конструкције у питању, молиоцу је дато да се користи повластицама у оквиру тадашње опште царинске тарифе, али само дотле док она буде на снази, док су повластице у подвозној тарифи биле предвиђене као и за остала предузећа. Са мишљењем се сложио и министар трговине и индустрије, о чему је извештен и молилац.²³ Тако је пропао и овај покушај подизања фабрике аутомобила у Југославији.

У међувремену поново су покренути преговори, личном иницијативом др Николе Добрећића, са предузећем *Ford Motor Co.* Барски надбискуп је у току 1929. поново боравио у САД-у и срео се са Хенријем Фордом и његовим сином. Том приликом је повео са Х. Фордом разговор о отварању једне нове фабрике аутомобила и то на Црногорском приморју.²⁴ Како је наишао на љубазност код Форда и симпатије према сиромашном народу

²² АЈ, 65–11–868, 869.

²³ АЈ, 65–11–871, 872, Министарство трговине и индустрије КСХС, Одељење за индустрију и занатство, V, Бр. 6315 од 16. 06. 1927.

²⁴ АЈ, 65–11–622, Копија писма барског надбискупа упућеног министру трговине и индустрије јуна 1929.

у Црној Гори, надбискуп се надао да ће ствар бити свршена без већих потешкоћа па је стога затражио од министра трговине и индустрије да потпомогне и објасни читаву ствар краљу Александру, који је требало да одобри поменути предлог за добробит и напредак Црне Горе. Резултат ових разговора био је, по барском надбискупу, да је Х. Форд размишљао о подизању фабрике аутомобила, али да ће проћи неко време пре остварења те идеје, за коју је требало припремити терен. По речима др Н. Добречића, приликом дискусије над географском картом, сам Х. Форд је рекао да је Црногорско приморје најзгодније место за његову фабрику, те да недостатак жељезнице не представља проблем јер му је довољно море.²⁵ Да оптимизам барског надбискупа није био без основа, сведочи и писмо у коме га је о Фордовим намерама обавестио Чарлс Е. Соренсес. У писму се каже да је Х. Форд био веома заинтересован за надбискупово излагање о важности изградње једне аутомобилске фабрике у Југославији, на обали Јадранског мора у Црној Гори, те да је усвојио надбискупово гледиште да су обале Јадранског мора које припадају Југославији врата истока и да се кроз та врата може на истоку врло добро развити аутомобилска индустрија. Х. Форд је такође предложио да се у току три године шаље сваке године у његову фабрику по 12 здравих и јаких људи, да их он научи како се рукује и ради у једној таквој фабрици. Истовремено је најавио да ће послати своје људе у Југославију да виде на лицу места какви су услови у земљи и да заједно са др Н. Добречићем преговарају са југословенском владом о подизању фабрике аутомобила.²⁶

О Фордовим намерама је југословенска влада ускоро била обавештена и званичним путем. Наиме, посланик САД-у у Београду Џон Динли Принс (John Dynley Prince) упутио је 7. новембра 1929. промеморију у којој је речено да *Ford Motor Co.* поред неколико других држава узима у обзир и Југославију као могуће место за подизање фабрике за монтажу и делимичну производњу аутомобила, која би служила као депо за Југославију и евентуално за неколико других земаља. Према понуђеним условима у највећој могућој мери били би употребљени домаћа радна снага и сировине, док би одређени део сировина и неки већ готови делови за аутомобиле били увезени. Одлука фирме *Ford Motor Co.*, према овом документу, зависила је искључиво од повластица које би понудила влада у дотичној земљи. Главне повластице које је *Ford Motor Co.* тражио биле су: ослобађање од свих пореза, такси и дажбина за изванредан временски период, ослобађање од царина на све машине и алат за фабрику, тарифске повластице у саобраћају, ослобађање од царина за сировине и аутомобилске делове и коначни споразум о запошљавању страног персонала и радника, док би фирма *Ford*

²⁵ Исто; АЈ, 65–11–623.

²⁶ АЈ, 65–11–624.

Motor Co. употребила све врсте домаће радне снаге где год је то било могуће. У случају успостављања слободне зоне *Ford Motor Co.* тражио би ослобођење од царина на аутомобиле увезене у унутрашњост земље ако би били монтирани у слободној зони. Како се радило о промеморији, *Ford Motor Co.* овом изјавом о намерама није преузимао на себе никакву обавезу.²⁷

Министар трговине и индустрије Краљевине Југославије обавестио је врло брзо америчког посланика да би југословенска влада са великим задовољством поздравила рад *Ford Motor Co.* у Југославији, те да је мишљења да су затражене повластице у начелу прихватљиве и да би могле послужити за детаљнију дискусију по тим питањима. Министар је такође предлагао да *Ford Motor Co.* у једној формалној представци упућеној Министарству трговине и индустрије прецизира своје предлоге и упути опуномоћеника за преговоре о детаљима.²⁸ Према сазнањима британског војног изасланика преговори су ипак прекинати због размимоилажења око питања локације за нову фабрику. Према истом извору, главни разлог за прекид преговора био је у томе што је *Ford Motor Co.* желео да подигне фабрику на далматинској обали, док су војне власти инсистирале на томе да фабрика буде у унутрашњости земље.²⁹ Све акције којима се хтео ангажовати страни и домаћи капитал за подизање фабрике аутомобила у Југославији остале су тако без резултата.

Главни разлог неуспеха био је, по нашем мишљењу, ипак у томе што су постављени услови за југословенску државу, либерално оријентисану на привредном плану, били исувише тешки. Тако је на пример држава тражила капацитет од 1.000 аутомобила годишње, од чега два типа теретних и један путничких аутомобила, у чему је свакако био заступљен интерес земаљске одбране. Фабрике су на то тражиле обезбеђење откупа од 700-800 возила годишње и само под условом да се тражени производни капацитети смање на 500 возила пристајале су на обавезан откуп 300 до 500 возила.³⁰ Тако се војни фактор показао као један од одлучујућих за негативан исход обеју иницијатива.

Питање изградње фабрике аутомобила у земљи у складу са интересима земаљске одбране поново је покренуо у јавности 1930. године саветник у Министарству трговине и индустрије, већ поменути Миливоје Савић.

²⁷ АЈ, 65–11–625, Pro Memoria, Поверљиво, Београд 7. 11. 1929, потписао амерички посланик Џ. Д. Принс.

²⁸ АЈ, 65–11–626, Министар трговине и индустрије КЈ – америчком посланику Џ. Д. Принсу, 12. 11. 1929.

²⁹ Izveštaj vojnog izaslanika za 1931. godinu, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938 (priredio Živko Avramovski), druga knjiga (1931–1938), Beograd–Zagreb, 1986, str. 67.

³⁰ АВИИ, П–17, К–361, Ф–3, р. б. 5, Извештај инжењера Душана Н. Његована – Инспектору Војнотехничке инспекције од 15. 02. 1938.

У деветој књизи из едиције *Наша трговина занатство и индустрија*, штампаној те године, Савић је изнео читав програм развоја југословенске привреде у којем је посебан акценат био стављен на подизање индустрије земаљске одбране. Када је индустрија аутомобила као њен саставни део у питању, Савић је истицао да је Југославија увозила аутомобиле и ауто-делове у вредности од 99.398.244 динара годишње, из чега је произишло да би домаћа производња била рентабилна уколико би се усталио један или само неколико типова аутомобила. Он је предлагао да се пропише за државу, општине и државне лиферанте, као и за све оне који од државе имају ма какве повластице при царини – једна марка теретних возила, једна марка аутобуса и једна марка луксузних аутомобила. Заступник те марке био би дужан да све делове за аутомобиле и аутомобилске моторе производи у земљи. Фабрика би морала да буде у стању да израђује и све коване, пресоване и ливене делове, да би у случају рата могла самостално да производи комплетна возила. Њу је, према Савићу, требало изградити у средишњим деловима земље.³¹ Да би се подизање ауто-индустрије остварило, он је предлагао да фабрика аутомобила добије повластице које је требало да обухвате ослобађање од пореза и задржавање постојеће царине, а са њом у вези била је и изградња фабрике аутомобилских гума, такође под повлашћеним околностима и такође у централним деловима земље. Савић је истицао и да за подизање фабрика аутомобила, авиона и авионских делова, и мотора за аутомобиле, мотоцикле и авионе треба, у име важности за народну одбрану, жртвовати извесне веће суме новца да би се оне што пре подигле.³² По овом питању ипак ништа није урађено све до 1935. године. У том периоду, сада већ као пензионер, Миливоје Савић је наставио да шири идеје о државној интервенцији у привреди и потреби подизања фабрике аутомобила у земљи. Држави је, по њему, требало да припадне кључна улога у овим пословима. Трбало је да она сама подиже фабрике и отвара руднике, па да их сама експлоатише или даје под закуп, или да знатним субвенцијама помаже капиталистичка друштва или поједине задруге. Трбало је такође најбитније да гради железнице и путеве, за шта је ваљало употребити кредит од једне милијарде за јавне радове, који је предвидела влада Богољуба Јефтића, а на иницијативу министра финансија др Милана Стојадиновића. Држава је трбало да даје и предност при набавкама свим фабрикама које је сама подигла и опремила, као и онима које су подигла трећа лица на земљишту предвиђеном за концентрацију одбрамбене индустрије.³³ На пословима из-

³¹ М. Савић, *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, IX књига: *Привредни програм*, Сарајево, 1930, стр. 110.

³² *Исто*, стр. 111.

³³ М. Савић, *Привредне прилике и подизање индустрије земаљске одбране у сливу река Дрине и Западне Мораве (округу Ужичком и суседним окрузима)*, Београд, 1934, стр. 319–320.

градње комуникација (путеви, железнице, бродски транспорт), као и на подизању индустрије земаљске одбране требало је да ради Инспекција земаљске одбране, која је по М. Савићу требало да запосли један број првокласних цивилних стручњака за вођење послова и израду финансијских прорачуна за потребне радове, пошто војска такве специјалисте није имала.³⁴ Он је предлагао да се фабрика аутомобила подигне у Ужицу.³⁵ Све изнето указује на чињеницу да је, насупрот ранијим ставовима из друге половине двадесетих година, полако сазревало уверење да се овакав пројекат није могао позитивно окончати без снажног ангажмана југословенске државе.

Интереси земаљске одбране као пресудни чинилац за подизање аутомобилске индустрије у Југославији

Остваривању неких од идеја Миливоја Савића допринела је и нова војнополитичка реалност са којом је Европа почела да се сучељава након 1933. године. Наиме, по доласку Хитлера на власт у Немачкој, а нарочито од 1934, убрзавају а напори ка моторизацији војске у већини европских земаља. Моторизација је била у основи немачке доктрине муњевитог рата (*Blitzkrieg*), те је ова земља чинила максималне напоре да тај циљ оствари у што већем проценту, и самим тим наметала неку врсту трке у наоружању свим потенцијалним противницима, којих је у „версајској“ Европи било на претек. У исто време, и нова југословенска влада на челу са др Миланом Стојадиновићем својом новом економском политиком оријентисала се на јачу улогу државе у привреди,³⁶ док је њен председник и лично био ангажован на развоју аутомобилизма у Југославији као члан Аутомобилског клуба Краљевине Југославије. Још 1934. била је укинута такса на моторна возила, дато је 500 милиона динара за изградњу аутомобилских путева, а дошло је и до споразума Стојадиновић – Титолеску о обезбеђивању стокова нафте са извора у Румунији. Овај споразум је првенствено требало да обезбеди бензин за војне потребе.³⁷ Како је питање моторизације било од посебног интереса за земаљску одбрану у Краљевини Југославији, оно се нашло и у извештају начелника Главног генералштаба генерала Љубомира Марића министру војном и морнарице Петру Живковићу од 10. августа 1935. године. Генерал Марић је, поред осталог, предлагао да се питање попуне војске товарним и специјалним аутомобилима реши или подизањем фабрике аутомобила у Југославији или, уколико то није могуће, извршењем

³⁴ Исто, стр. 325–327.

³⁵ Исто, стр. 315.

³⁶ О томе видети: S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd, 1986.

³⁷ Исто, стр. 208.

избора најподеснијег типа аутомобила и повлашћењем његовог увоза.³⁸ Већ у реферату о подизању индустрије земаљске одбране упућеном из Министарства војног и морнарице министру председнику др Милану Стојадиновићу 14. децембра 1935, указује се да би се, поред проширења инсталације Фабрике авионских мотора у Раковици, она лако могла адаптирати и за производњу аутомобилских мотора и монтажу аутомобила, за које би се остали делови могли израђивати у другим, већ постојећим фабрикама.³⁹

По мишљењу предлагача то би био и најповољнији начин да у Југославији отпочне производња аутомобила, пошто су све дотадашње понуде страних фабрика биле штетне по државу и неприхватљиве због тешких обавеза које су наметале, а домаћи капитал се није могао ангажовати. Према истом предлогу, да би се Фабрика авионских мотора у Раковици оспособила за све наведене потребе, било је неопходно њен капитал повећати за 30 милиона динара. Од поменуте суме осам милиона би било употребљено за израду авионских мотора са компресорима, 12 милиона за подизање ливнице и ковнице и 10 милиона за адаптацију фабрике за израду аутомобила. У том моменту држава је у својим рукама имала акције ове фабрике вредне 75 милиона динара, док је друга половина акција била у рукама француског друштва *Гном-Рон*, са којим су вођени преговори да све акције уступи држави, али је оно поставило тешке услове, који се нису могли прихватити. Било је предложено и да Државна хипотекарна банка уложи у ту фабрику 30 милиона динара капитала. На тај начин би држава имала већину капитала у својим рукама и била стварни господар фабрике, која би се на овај начин проширила и оспособила за самосталан рад и за израду свих врста експлозивних мотора за војне потребе. Министар финансија је одговорио да Државна хипотекарна банка нема новца и да ће се наћи неко друго решење да би се постигао циљ.⁴⁰

Након тога се прешло на идеју сарадње постојећих домаћих фабрика у Славонском Броду, Смедеревској Паланци, Смедереву и Крагујевцу, при чему би главни носилац пројекта била Раковица.⁴¹ Индустрија авионских мотора а. д. из Раковице тражила је тада од чехословачке фирме *Tatra* информативну понуду о оснивању фабрике аутомобила у Раковици.⁴²

³⁸ АВИИ, П–17, К–133, Ф–2, р. б. 18, Главни ђенералштаб, Оперативно одељење – министру војске и морнарице, Стр. Пов. Ђ. О. Бр. 840 од 10. 08. 1935.

³⁹ Изградња аутомобилске индустрије у Југославији спомиње се само спорадично у књизи Смиљане Ђуровић, (стр. 279, 280, 340) без већег удубљивања, што нас је и навело на идеју да ту причу заокружимо у овом чланку.

⁴⁰ АВИИ, П–17, К–84, Ф–5, р. б. 42, МВМ, Инспекција земаљске одбране – Председнику Министарског савета др Милану Стојадиновићу, Стр. Пов. Бр. 477 од 14. 12. 1935.

⁴¹ АВИИ, П–17, К–361, Ф–3, р. б. 5, Извештај инжењера Душана Н. Његована – инспектору Војнотехничке инспекције од 15. 02. 1938.

⁴² АВИИ, П–17, К–361, Ф–3, р. б. 11, Заступник Татре у Београду – Техничкој инспекцији МВиМ, Београд, 13. јануара 1938.

Економска криза која је Југославију захватила од 1931. негативно је утицала и на решење овог питања. Наиме, увоз аутомобила, који је 1931. достигао цифру од 2.000 годишње, баш у моменту преговора са домаћим фабрикама опао је на 200-300, тако да услови фабрика, који су касније оцењени као доста повољни, нису прихваћени.⁴³

У међувремену, у јавности нису престајале шпекулације о изградњи фабрике аутомобила у сарадњи са страним партнером. Тако је загребачки лист *Novosti*, крајем 1936, донео вест да је италијански *Fiat* поднео понуду за подизање индустрије аутомобила у Југославији. С тим у вези је, према писању овог листа, боравио у Београду инжењер Пичино (Piccino), један од техничких директора *Фијата*, који је био и директор Фијатових фабрика у Русији. Преносећи писање италијанског листа *Piccolo*, загребачке *Novosti* у истом тексту износе да су војни кругови у Југославији већ подржали такву понуду и врше притисак на владу у Београду да је прихвати.⁴⁴

Изградња домаће ауто-индустрије ишла је ипак другим путем, а у складу са већ раније изнетим предлозима југословенског генералштаба. Тако је Фабрика авионских мотора у Раковици 100% национализована 1937. године,⁴⁵ па је на тај начин била у потпуном власништву домаћег капитала и под управом и надзором државних делегата.⁴⁶ Аутор пројекта подизања фабрике аутомобила у Раковици био је инжењер Емил Матић, директор Индустрије мотора а. д.⁴⁷

На 18. седници Савета земаљске одбране, одржаној последњег дана децембра 1937, донета је одлука да се овласти Индустрија мотора а. д. у Раковици да свој рад прошири израдом теретних аутомобила. Стога је одлучено да се повећа акцијски капитал предузећа за даљих 30.000.000 динара на свега 60.000.000 динара и да штаб Ваздухопловства војске закључи уговор са предузећем Индустрија мотора а. д. у Раковици за испоруку 600 теретних аутомобила.⁴⁸ Команда Ваздухопловства је једина у југословенској војсци располагала са довољним ванредним кредитима, тако да је једина и могла да се појави као сигуран наручилац. Она је поднела Индустрији мотора а. д. захтев да састави предрачун за испоруку 600 теретних аутомобила одређене носивости и јачине, и осталих карактеристика. Предрачун, који је био при-

⁴³ АВИИ, П-17, К-361, Ф-3, р. б. 5, Извештај инжењера Душана Н. Његована – инспектору Војнотехничке инспекције од 15. 02. 1938.

⁴⁴ АЈ, 38 – 542 – без броја; *Novosti*, Zagreb, 31. 12. 1936.

⁴⁵ S. Đurović, *n. d.*, str. 340.

⁴⁶ „Пуштена је у рад прва наша фабрика аутомобила која је и једина на Балкану“, *Аутомотор*, октобар–новембар, Београд, 1940, стр. 50–51.

⁴⁷ АВИИ, П-17, К-361, Ф-3, р. б. 5, Извештај инжењера Душана Н. Његована – инспектору Војнотехничке инспекције од 15. 02. 1938.

⁴⁸ АВИИ, П-17, К-361, Ф-3, р. б. 3, Пов. бр. 276 од 28. 01. 1938; МВиМ, Инспекција Земаљске одбране – Војно-техничкој инспекцији.

лично финансијски неисплатив, саставио је инжењер Е. Матић, па је на првој седници стручне комисије за ревизију Матићевог пројекта, фебруара 1938, закључено да се прикупе подаци о потребама за аутомобилима не само ваздухопловства већ и за остале потребе војске, Министарства саобраћаја, пошта итд. ради правилнијег прорачуна.⁴⁹ Потребне машине за фабрику аутомобила требало је да се увезу из Немачке.⁵⁰

Са припремама за изградњу фабрике аутомобила отпочели су и радови по питању избора модела возила које ће се у њој производити. Дефинитивна одлука о избору типа и будуће фабрикације аутомобила била је у надлежности Министарства војног и морнарице. С тим у вези је чехословачка *Tatra*, још у децембру 1937, извела практичне пробе својих модела 27а, 22 и V750/57, пред нарочито образованом комисијом Министарства војног и морнарице. Чехословачки произвођач молио је Техничку инспекцију у јануару 1938. да приликом одлуке о избору типа возила узме у обзир реферат о изведеним практичним пробама.⁵¹ Заступник *Tatre*, инжењер Бранислав Бајић је почетком фебруара доставио Војнотехничкој инспекцији фотографски снимак уверења Министарства народне одбране Чехословачке, којим се потврђивало да *Tatrin* двоосовински тип 27, од три тоне носивости, који је био понуђен Раковици, заузима водеће место у чехословачкој војсци, уз обавештење да поверљиве цртеже конструктивних детаља понуђеног типа 27 *Tatra* није могла доставити Раковици пре усвајања поменутог типа за фабрикацију јер је модел био у наоружању чехословачке војске.⁵² Инжењер Б. Бајић је крајем фебруара доставио Индустрији мотора а. д. у Раковици експозе у коме је приказана разлика између обичне стандардне конструкције камиона и *Tatrine*. Из овог дописа је приметно изузетно интересовање чехословачког произвођача за оснивање фабрике аутомобила. Фирма *Tatra* се обавезала да ће доставити и уверења француске и румунске војске да ће се њихово возило и тамо користити. У допису се наводи да, пошто будућа фабрика у Раковици првенствено треба да служи за испоруку аутомобила југословенској војсци, која сасвим природно тежи унификацији наоружања Мале антанте, том најважнијем услову одговара једино *Tatra*. Молећи да се предлог простудира, инжењер Б. Бајић истиче да је *Tatra* модел будућности у односу на стандардну конструкцију, која је већ тада била застарела, те да ће кроз неколико година представљати далеку прошлост аутомобила, и то баш у оно време кад би будућа фабрика у Раковици треба-

⁴⁹ АВИИ, П–17, К–361, Ф–3, р. б. 5, Извештај инжењера Душана Н. Његована – инспектору Војнотехничке инспекције од 15. 02. 1938.

⁵⁰ S. Đurović, n. d., str. 279.

⁵¹ АВИИ, П–17, К–361, Ф–3, р. б. 11, Заступник Татре у Београду – Техничкој инспекцији МВиМ, Београд, 13. јануара 1938; АВИИ, П–17, К–361, Ф–3, р. б. 2, *исто*, Београд, 19. јануара 1938.

⁵² АВИИ, П–17, К–361, Ф–3, р. б. 4, *исто*, Београд, 1. фебруара 1938.

ло да буде способна за производњу.⁵³ У свом допису Инспекцији земаљске одбране од 7. марта 1938, заступник *Татре* је обећао да су тражена уверења румунске војске (поред уверења Инспекцији земаљске одбране из Букурешта је послан и један реферат југословенском генералштабу) и уверења из Француске на путу да стигну. Поред званичног уверења француске армије, друго је било уверење француске фабрике аутомобила *Лорен* која је производила аутомобиле за војску по *Татриној* лиценци. Бајић је такође изнео да *Татра* производи како бензинске тако и дизел моторе за своје аутомобиле, који се веома једноставно могу прилагодити за погон на шумски гас. *Татра* је такође била вољна да, и поред извршене пробе у децембру 1937, обави још једну упоредну пробну вожњу заједно са осталим конкурентским типовима понуђеним Раковици.⁵⁴

Тип аутомобила за југословенску војску коначно је усвојен решењем министра војске и морнарице Стр. пов. Њ. бр. 355 од 20. јануара 1939.⁵⁵ Од десетак аутомобилских фабрика из целог света које су понудиле лиценце, извршена су дуга комисијска испитивања погодности аутомобила, па је усвојена понуда чешке фирме *Чешко-Моравска Коблен - Дањек* из Прага, за аутомобиле марке *прага*.⁵⁶ У том моменту, питање подизања фабрике аутомобила у земљи је било већ дефинитивно решено и тражено је од Индустрије мотора а. д. у Раковици да убрза рад на подизању фабрике, као и да са фирмом *Чешко-Моравска Коблен - Дањек* ступи у везу ради склапања и откупа лиценце. Такође, предвиђано је да фабрика у Раковици неће бити у стању да изврши добијену поруџбину од 600 камиона за потребе ваздухопловства пре рока од четири године (дакле до 1942).⁵⁷ Од поднетог предлога до почетка реализације рада на подизању индустрије аутомобила у земљи и организацији производње прошло је годину и по дана због разних административних формалности и мешања многих органа и личности у то питање.⁵⁸

У току 1939. приступило се подизању зграда за радионице и фабричку управу. Грађевину је пројектовао инжењер Тодор Жикић из Земуна, док је машинске пројекте израдио у потпуности генерални директор Индустрије мотора а. д. инжењер Емил Матић. Фабрика је у потпуности завршена у

⁵³ АВИИ, П-17, К-361, Ф-3, р. б. 6, Заступник Татре у Београду – Индустрији мотора а. д. Раковица, Београд, 24. фебруара 1938.

⁵⁴ АВИИ, П-17, К-361, Ф-3, р. б. 12, Заступник Татре у Београду – Инспекцији земаљске одбране, Београд 7. марта 1938.

⁵⁵ АВИИ, П-17, К-161, Ф-1, р. б. 7, Главни ђенералштаб, Организационо одељење – министру Војном и морнарице, Стр. Пов. Ђ. Ор. Бр. 780 од 18. фебруара 1939.

⁵⁶ „Пуштена је у рад прва наша фабрика аутомобила која је и једина на Балкану“, *Аутомотор*, октобар–новембар, Београд, 1940, стр. 50–51.

⁵⁷ АВИИ, П-17, К-161, Ф-1, р. б. 7, МВиМ, Ђенералштабно одељење – начелнику Главног ђенералштаба, Стр. пов. Ђ. Ор. Бр. 668 од 25. фебруара 1939.

⁵⁸ АВИИ, П-17, К-161, Ф-1, р. б. 7, Главни ђенералштаб, Организационо одељење – министру Војном и морнарице, Стр. Пов. Ђ. Ор. Бр. 780 од 18. фебруара 1939.

току 1940. и готово све машине биле су монтиране. Иако све машине нису биле оспособљене, фабрика је почела са радом, вршећи монтажу возила од већ готових делова. У фабрици у Раковици требало је да се израђују сви делови за аутомобиле, осим каросерија које су рађене у фабрици *Јасеница а. д.* у Смедеревској Паланци. У тренутку пуштања у рад било је нерешено још питање фабричке ливнице, чије би послове требало да преузме ливница *Југо-челик* (Зеница). Од завршетка фабрике до свечаног отварања било је већ монтирано око 150 камиона.⁵⁹ Од тог броја је у септембру 1940. од друге стотине камиона било израђено 15 потпуно готових теретњака, спремних за предају штабу Ваздухопловства војске, док је још 15 било код фирме *Јасеница а. д.* на изради каросерије, а још осам шасија било спремно за испоруку израђивачима каросерија. За потпуну предају теретњака недостајале су гуме.⁶⁰ Фабрика је свечано пуштена у рад 24. октобра 1940. године.⁶¹

До 15. фебруара 1941. било је израђено 100 шасија, од друге стотине камиона, од којих 94 потпуно готова теретњака (без гума), три на изради каросерије у Смедеревској Паланци, једна на преградњи у Осијеку и две шасије. За 15 дана фебруара било је израђено шест каросерија. Настављен је и рад на трећој стотини теретњака.⁶² Тим темпом рада до Априлског рата могло је бити израђено још 18 шасија од треће стотине теретњака, наравно без гума, тако да су, осим прве стотине, ови аутомобили били неупотребљиви за ратне операције.

Раст интересовања за производњу моторних возила у Југославији и нове понуде у освит уласка земље у рат

Поред државне фабрике у Раковици, постојало је интересовање и код других предузећа за производњу моторних возила. Тако је још почетком новембра 1939. предузеће *Јасеница а. д.* поднело представку министру војном и морнарице о томе да је способно да производи мала оклопна моторна возила са гусеницама за пренос хране и муниције, корисног оптерећења до 500 килограма, висине 1,20 метара изнад земље, способна за кретање по сваком терену, која могу прелазити ровове и од 1,20 метара ширине, развијати брзину по равном путу од 37 километара на час без приколице и 24 километра на сат са приколицама и савладавати успоне од 30% до 65%.

⁵⁹ „Пуштена је у рад прва наша фабрика аутомобила која је и једина на Балкану“, *Аутомотор*, октобар–новембар, Београд, 1940, 50–51.

⁶⁰ АВИИ, П–17, К–220, Ф–4, р. б. 11, Индустрија мотора а. д. – МВиМ, Артиљеријско-техничком одељењу (за мобилизацијски одсек), Пов. Бр. 504/А од 20. септембра 1940.

⁶¹ *Време*, Београд, 25. 10. 1940; АЈ, 38 – 542 – без броја.

⁶² АВИИ, П–17, К–221, Ф–2, р. б. 54, Индустрија мотора а. д. – МВиМ, Артиљеријско-техничком одељењу (за мобилизацијски одсек), Пов. Бр. 41/А од 15. фебруара 1941.

Поред наведених моторних возила *Јасеница а. д.* могла би добити лиценце и за евентуалну израду возила за снабдевање тенкова и возила за пренос трупа, која су већ била у примени код страних армија и била важна за моторизацију савремене војске. Предузеће је било спремно да та возила израђује у својој фабрици у Смедеревској Паланци.

Мишљење Главног генералштаба у вези са понудом предузећа *Јасеница а. д.* било је да су мала оклопна кола за пренос муниције и хране на бојишту до прве борбене линије веома корисна, те да би њихова примена била нарочито корисна у моторизованим и механизованим јединицама. Када је реч о броју, према процени Генералштаба, било је потребно око 500 оваквих возила.⁶³ Главни генералштаб био је мишљења да би, с обзиром на специјалну израду, та кола била вероватно доста скупа и за њихову набавку били би потребни велики кредити.⁶⁴ Како је у том тренутку војска имала много пречих потреба, набавка тих кола долазила је у други ред хитности. Пошто би израда ових кола била потпуно иста као и израда тенкова, мишљење Генералштаба било је да би било корисно да се предузеће *Јасеница а. д.* оспособи за израду лаких тенкова. Зато је било потребно да се предузећу осигура набавка извесног броја лаких тенкова.⁶⁵ До избијања сукоба у априлу 1941. лаки тенкови и мала оклопна кола нису произведена у *Јасеници а. д.*

У марту 1940, поднета је Комисији за набавку наоружања понуда за подизање још једне фабрике аутомобила у Чортановцима, у подножју Фрушке горе. Понуду су поднели представници групе за подизање фабрике аутомобила Петар Стојшић, директор, инжењер Рудолф Физир, конструктор авиона и инжењер Хануш Хладик, фабрикант. Они су нудили да подигну фабрику аутомобила домаћим капиталом у року од једне године од дана добијања гаранције да ће Министарство војске и морнарице своје потребе за аутомобилима подмиривати из њихове радионице. Фабрика би била оспособљена за делимичан сопствени рад након једне године, па би се постепено производња подизала на виши ниво тако да би у року од око две године била потпуно оспособљена за самосталну производњу теретних и путничких аутомобила у земљи, са продукцијом од 1.500 комада годишње. Фабрика је требало да буде изграђена по најмодернијим техничким принципима и да производи аутомобиле по цени конкурентној на светском тржишту. Група је тражила од Министарства војске и морнарице да јој писмено загарантује

⁶³ Предвиђано је по четворо оваквих кола на сваки пук (укупно око 400), за сваку моторизовану дивизију по 12 кола (укупно 36), а за противоклопне дивизионе по једна кола на дивизион, што би на све батерије износило 25 кола.

⁶⁴ Рачунало се просечно око 300.000 динара по једним колима.

⁶⁵ АВИИ, П-17, К-85, Ф-3, р. б. 50, Главни Генералштаб, Организацијско одељење – министру Војске и морнарице, Пов. Ђ. Ор. Бр. 4852 од 28. новембра 1939, Предмет: Оклопна кола за пренос муниције.

да ће вршити поруџбине аутомобила израђених у њиховој фабрици за суму од 230.000.000 динара годишње у трајању од четири године. Група је била у могућности да испоручи већу количину аутомобила израђених од делова које би добили од Шкодиних завода и по подизању фабрике комплетирали их у Југославији. Они су такође тражили да им се обезбеди положај који су имале и остале веће фабрике чија је производња била намењена одбрани.

Одлука комисије била је да се понуда упути председнику Управног одбора *Индустрије мотора а. д.* из Раковице, генералу у пензији Јовану Веселиновићу, који је требало да предлог проучи и достави писмени одговор.⁶⁶ Комисија је, после дуже дискусије и консултовања представника *Индустрије мотора а. д. Раковица*, а пошто представници групе за подизање фабрике аутомобила нису дали детаљну и потпуну понуду о којој би се могло дискутовати иако је то од њих тражено, на 167. седници одржаној 18. априла 1940, одлучила да предложи министру војске и морнарице да понуду представника групе за подизање фабрике аутомобила не узме у поступак. Разлози за овакав став били су у томе што понуда није била довољно технички образложена и аргументована, што она захтева ангажовање државног новца у износу од 920.000.000 динара у року од четири године, да тадашње прилике у Европи доводе у питање могућност подизања фабрике у понуђеном року и што место где су представници групе намеравали да подигну фабрику није најбоље изабрано.⁶⁷ Стога и од остварења ове идеје није било ништа.

Тако је Југословенска војска дочекала рат са недовршеном фабриком аутомобила скромних производних могућности која, иако пуштена у производњу знатно пре предвиђеног рока, није била способна да у потпуности испуни наруџбине све до 1942, када је иначе и било планирано да се оствари комплетан југословенски план наоружавања. Ипак, изградња државне фабрике аутомобила била је подстицај да ова врста индустрије почне озбиљније да се развија на југословенском простору, док ће њене машине и квалификовано људство одиграти значајну улогу у покретању производње аутомобила у социјалистичкој Југославији.

⁶⁶ АВИИ, П–17, К–207, Ф–3, р. б. 4, Записник са 165. седнице Комисије за набавку наоружања, на дан 2. априла 1940.

⁶⁷ АВИИ, П–17, К–207, Ф–5, р. б. 43, Записник са 167. седнице Комисије за набавку наоружања, одржане 18. априла 1940.

Summary

The Military Factor and the Development of the Car Factory in the Kingdom of Yugoslavia

Key works: Kingdom of Yugoslavia, Yugoslav Army, Motor Industry

The idea of a need to build a car factory in the territory of the Kingdom of Yugoslavia stemmed from persons engaged in the work of the Council of National Defense, but the first serious initiative to resolve this issue through cooperation with the Ford Company originated with the Arch-Bishop of Bar, Dr. Nikola Dobrečić in mid-1920s. It failed because the military authorities, for strategic reasons, refused that the factory be built on Montenegrin coast. Offers of other car-makers were refused because of their demands for monopoly in supplying the State and the Military, which was deemed nefarious to the State. It was only with the start of the preparations, first of totalitarian, but soon also of democratic powers for a future war in which motorization was to play a major part, that the Yugoslav military leadership started championing the development of the domestic car-industry. With the new policy of state interventions in the economy espoused by the government of Milan Stojadinović, the initiative to build the factory was taken over by the State itself. Thus the building of the car-factory within the nationalized Motor Industry inc. in Rakovica was the corollary of the interests of national defense and was part of Yugoslav economic preparations for the impending war. Thus the role of the military factor was decisive in the development of this branch of industry in the Kingdom of Yugoslavia.

НАЦИОНАЛИЗАЦИЈА НАРОДНЕ БАНКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Доц. др Борис Н. КРШЕВ

Факултет за правне и пословне студије – Нови Сад

АПСТРАКТ: Рад се бави анализом рада Народне банке Краљевине Југославије између два светска рата, установе која је готово током читавог овог периода функционисала као приватно акционарско друштво, са већинским српским утицајем. Како су се национални односи у земљи након потписивања споразума Цветковић–Мачек поларизовали, код дела хрватске политичке опозиције јављају се све гласнији захтеви за подржављењем ове установе. Након избијања Другог светског рата у Европи и потенцијалне ратне опасности по саму земљу, централна влада подноси Народној скупштини на усвајање Уредбу о изменама и допунама Закона о Народној банци, којим је извршена њена етатизација. Рад детаљније разматра фазе национализације централне банке, као и коначан исход и његове друштвено-економске последице.

Кључне речи: Народна банка Краљевине Југославије, кредитна политика, валутна политика, акције Народне банке, етатизација, инфлација

Одмах након потписивања прводецембарског акта створена је контроверза са правним тумачењем поимања новостворене државне заједнице, односно да ли је Краљевина СХС нова држава или има правни континуитет са Краљевином Србијом. Представници Народног вијећа сматрали су југословенску државу новом, а представници српских власти старом државом.

Континуитет Краљевине СХС са Краљевином Србијом Београд никада није доводио у питање – сматрајући да се аустроугарски Југословени и њихове покрајине нису ујединиле – него придружиле Краљевини Србији.

За присталице ове варијанте меродавно је било да се друштвено уређење (монархија) и династија (Карађорђевић) нису променили, као и да су се позитивни закони Краљевине Србије убрзо почели примењивати на читавој територији новостворене државе.¹

Сасвим супротно мишљење имао је Загреб, који је сматрао да би Хрватска – након слома Аустро-Угарске, на основу својих неспорних историјских права – морала имати третман независне државе.² Према овом тумачењу, Хрватска је приликом потписивања прводецембарског акта симболички представљала све аустроугарске Југословене који су овај чин сматрали формално-правним актом којим је створена нова држава, јер се добио нов назив земље, грб, застава и химна. Осим тога, информација о настанку Краљевине СХС саопштена је страним земљама на начин како се саопштава постанак нове државе.³

Уважавајући ову аргументацију, настанак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца представљао је својеврсну правну контрадикторност, јер гледано с аспекта међународног права – она је била нова држава, док посматрано изнутра, с гледишта примене властитих закона – Краљевина СХС је представљала стару државу, правну следбеницу Краљевине Србије. Овакво двојно дефинисање правног порекла државе дало је повода бројним политичким расправама на тему да ли је Краљевина СХС нова или стара држава. Истовремено, ова правна недоумица отворила је могућност за паушалну примену законодавства у сфери финансија и економске политике уопште.

Након уједињења, прва југословенска држава – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, закорачила је у заједнички живот без присуства сопствене централне банке. Наиме, на тлу нове државе налазиле су се једино филијале Аустроугарске банке, која је прогласила ликвидацију, док се Привилегована народна банка Краљевине Србије налазила у Француској, у Марсељу.

Влада је од првог дана након формирања инсистирала да се ова банка што пре врати у земљу. Међутим, банчин управни одбор се није сложио да се евакуација и пренос вредности изврши „наврат-нанос“ – морским путем, због великог броја мина, него је инсистирао да се повратак обезбеди сувоzemним путем. На другој страни, јавио се проблем јер је тешко било обезбедити воз који би без претовара преселио банчине вредности у домовину. Такав воз је влада успела да обезбеди тек 6. фебруара 1919. године, којим се

¹ Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе*, Београд, 1990, стр. 388–399.

² Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, Београд, 1991, стр. 240.

³ Александар Фира, *Енциклопедија уставног права бивших југословенских земаља*, том III, Нови Сад, 1999, стр. 37–43.

Народна банка десет дана касније вратила у Београд – након више од четири и по године одсуства.⁴

Привилегије и повластице које је имала Народна банка Краљевине Србије важиле су само за „старе крејеве“, тако да је одмах отпочео процес проширења надлежности и на „нове крајеве“. Међутим, и овом приликом долази до опречних мишљења – у смислу да ли треба српску Народну банку претварати у „југословенску“ или захтевати оснивање потпуно нове централне банке. Заговорници ове друге варијанте правдали су свој став чињеницом да се готово целокупни пакет акција Привилеговане народне банке Краљевине Србије налази у рукама Србијанаца, што је у директној супротности са прокламованим јединством троименог народа.⁵ С друге стране, заговорници прве варијанте конституисања централног завода сматрали су да би оснивање потпуно нове народне банке Краљевине СХС захтевало додатно време, што монетарна ситуација у земљи није дозвољавала. Како је један од примарних задатака била унификација новца, питање оснивања нове емисионе установе која би извршила конверзију затечених валута у јединствену монету нове државе, решено је претварањем српске народне банке у југословенску.

⁴ Архив Народне банке Србије (даље у тексту: АНБС), Записник са ванредног Збора акционара од 4. јануара 1920, XVIII–XIX. У извештају се констатује да је „Банка на овом великом и дугом путу имала и штете“. Заправо, радило се о две крађе новца. У првом случају, обијено је једно сандуче у коме се налазио златни новац, из ког је узето 61.860 динара у кованом злату. Злато је украдено приликом утовара новца на шлеп у Земуну, а крађу су извршили српски војници (посебно бирани за ову прилику) који су радили на претовару. Иако су починиоци одмах ухваћени и признали своју кривицу, новац никада није био пронађен. Истога дана, приликом уласка у банчине просторије и срањивања допремљеног новца у трезор, установљен је мањак од 110.000 динара у сребру. Истрага која је спроведена није могла да утврди како је овај новац нестао и ко је од чиновника проузроковао штету, тако да је Народна банка морала и један и други мањак отписати.

⁵ *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1928*, II део, Београд, 1929, стр. 479–480. (даље у тексту: *Зборник СХС*); АНБС, Извештај са III редовног Збора акционара од 10. фебруара 1923, XXIV. Влада је била свесна да је потпуно оправдана замерка не само опозиционих него и привредних кругова с друге стране Дунава и Саве да „управа над Народном банком мора бити у рукама Југословна, а не само Србијанаца“. Али, како се нико од акционара није могао натерати да прода своје акције, одлучено је да се повећа оснивачки капитал Народне банке, с тим што право прече купње добијају правни и физички субјекти из Хрватске, Словеније, Војводине и Босне и Херцеговине. Ова њена одлука се према мишљењу већине банчиних акционара косила са законом о акционарским друштвима, по ком управу над предузећем има онај који има већину акција, као и са елементарним начелима о људским правима, јер би се неким грађанима омогућило да купе акције Народне банке по номиналном износу, а некима не. Међутим, влада је остала при своме и одузела право старим акционарима да могу уписивати новоemitоване акције, и као своје комесаре делегирала у Управни одбор Мирослава Кулмера и др Фердинанда Грамберга. На овај начин завршила се прва фаза у транзицији Народне банке из српске у југословенску. Поред ове двојице државних комесара, прву управу Народне банке чинили су Ђорђе Вајферт (гувернер), Марко Стојановић (вицегувернер), Манојло Клидис, Тодор Мијаиловић, Лука Ђеловић, др Драгутин Протић, Игњат Бајлони, Михаило Ђурић, Ђорђе Радојловић, др Ђорђе Ђурић и Љуба Срећковић.

Тако је заправо питање конверзије затечених валута напречац решило питање оснивања нове народне банке, чији ће опстанак у смислу привилегованог акционарског друштва – са већинским српским утицајем, опозиција током читавог периода оспоравати, све до 1940. године, када ће се извршити њена етатизација.

Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца представљала правну следбеницу Привилеговане народне банке Краљевине Србије – законском одлуком о реорганизацији од 26. јануара 1920. године. Уз компетенције које је преузела од бивше српске централне банке – издавање новчаница, регулисање новчаног оптицаја, брига о националној валути и учешће у оснивању нових банкарских установа – са настанком нове државе проширен јој је и делокруг рада. У Србији пре рата није постојало менично пословање, него се платни промет вршио искључиво готовим новцем, тако да новчани заводи нису имали отворене жиро-рачуне код Народне банке, нити је она имала потребе за отварањем филијала по унутрашњости. Новоформирана емисиона установа сада почиње са пословима есконтовања и реесконтовања меница, варанта⁶ (кредита на основу робног депозита), издавања државних благајничких записа, отварања жиро-рачуна, краткорочног кредитирања привреде и другим банкарским услугама.

Питање филијала Банка решава тако што преузима филијале Аустроугарске банке у градовима из бивше монархије који су ушли у састав Краљевине СХС. Тако је поред централе у Београду, Народна банке имала отворене филијале у Бања Луци, Вараждину, Великом Бечкереку, Вршцу, Загребу, Земуну, Љубљани, Марибору, Мостару, Нишу, Новом Саду, Осијеку, Панчеву, Сарајеву, Скопљу, Сплиту, Суботици, на Цетињу и у Шапцу.⁷

Статутарно, Народна банка Краљевине СХС је основана као деоничко друштво, са основним капиталом од 180 милиона динара, подељеним на 60.000 акција номиналне вредности од 3.000 динара. Према власничкој структури акције су припадале:

- државним привилегованим банкама (Државној хипотекарној банци и Поштанској штедионици) око 12.000 акција (20%);
- приватним новчаним заводима око 18.000 акција (30%);
- ситним привредницима и појединцима око 25.200 акција (42%);

⁶ Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1938, Београд, 1939, стр. 239. Кредите на основу робног депозита могли су добити искључиво они привредни субјекти који су робу складиштили и zaloжили код магацина „Силос“ у Смедереву.

⁷ АНБС, Извештај Управног одбора за 1921, XIV. Држава је купила за рачун Народне банке Краљевине СХС све зграде и намештај у којима су се налазиле филијале Аустроугарске банке за суму од 2.758.872 златне круне, иако је ова имовина улазила у стечајну масу бившег централног завода Двојне монархије.

- крупним привредницима, чији је пакет акција већи од 100, око 4.800 акција (8%).⁸

Просечна дивиденда коју је Банка исплаћивала својим акционарима у периоду од 1922. до 1930. године износила је 13,33% од номиналне вредности, односно 400 динара по акцији.⁹

Кредитна политика Народне банке била је детерминисана са два битна фактора: важећом законском регулативом и политичким утицајем. Од постојећих законских прописа који су утицали на кредитну политику најважнији је био Закон о новцу и издавању новчаница, којим су тачно одређени контингенти у којима се може кретати оптицај, а преко којег Банка не би смела да иде – осим у случајевима када је повећање оптицаја гарантовано 100% златним покрићем или девизним новцем.

Поред благајничких записа, државних обвезница и других вредносних папира, Народна банка је располагала и готовим новцем. Порекло готовине која се налазила у њеним касама било је од новчаница које из дефинисаних контингената још нису ушле у оптицај, затим од новчаница које су биле предмет нормалних новчаних токова (у функцији новца као прометног средства) и на крају од готовине које су њени комитенти (приватни банкарски сектор) држали на својим рачунима.

Банчина кредитна политика начелно се морала водити у оквирима расположивих средстава. С тим у вези, њена је дужност била да оствари контакт са свим банкарским удружењима у земљи која су се налазила у директној вези са привредним субјектима и која су најбоље знала њихове потребе за кредитом.¹⁰ Нажалост, овај контакт се веома тешко или готово никако успостављао, тако да је Народна банка била „ принуђена“ да има свој критеријум за одобравање кредита и вођење кредитне политике уопште. Али како је то чинила непринципијелно и селективно, врло често је у јавности критикована са захтевима да се „ликвидира чаршијска управа од стране 9 подузетника“, као и да се „већински пакети акција одузму од србијанских финансијалних магната и пређу у руке ширег круга интересената“.¹¹ Према мишљењу хрватске штампе, Народна банка је постала неисцрпан извор богаћења и „главни ортак србијанских трговаца, индустријалаца и банка-

⁸ АНБС, Записник са XX редовног Збора акционара Народне банке Краљевине Југославије од 3. марта 1940. године. Хрватски привредници и појединци имали су у поседу укупно 3.135 акција, словеначки 818, војвођански 355, далматински 62 и босанско-херцеговачки 60. У поседу српских привредних субјеката и грађана налазило се укупно 55.570 акција, од чега се 25.866 акција налазило у рукама деветорице Београђана.

⁹ *Споменица Народне банке Краљевине Југославије 1884–1934*, Београд, 1934, стр. 17–18, (даље у тексту: *Споменица НБКЈ*).

¹⁰ Душан Плавшић, *Држава и Народна банка* – Неколико погледа на питање о законској стабилизацији динара, Загреб, 1930, стр. 63.

¹¹ *Новости*, 17. рујан 1928.

ра¹². Ништа блажа у оцени пословне политике Банке није била ни београдска штампа, која је сматрала да је „одобравајући кредите и шаком и капом – готово сваком ко јој се за то обратио, централни новчани завод постао главни кривац за инфлацију и за безпримерно срозавање националне валуте“¹³.

<i>Кредити новчаних завода дати привреди по покрајинама за 1929. годину¹⁴</i>					
Покрајина	Укупно банке (приватне, државне и привилеговане)	Средства Народне банке у кредитирању привреде	% учешће НБКЈ у кред. привреде	% учешће НБКЈ у односу на покрајину	Број предузећа кредитираних од НБКЈ
Србија и Јужна Србија	4.668.324.000,00	708.870.000,00	15,2	44,8	2.865
Хрватска и Славонија	5.603.768.225,00	403.016.000,00	7,2	25,5	175
Босна и Херцеговина	1.119.174.930,00	89.704.000,00	8,0	5,6	385
Словенија	1.465.413.791,00	191.837.000,00	13,1	12,1	270
Војводина	1.661.464.945,00	116.525.000,00	7,0	7,3	309
Далмација и Црна Гора	231.969.135,00	75.364.000,00	32,5	4,7	81
У к у п н о	14.750.115.056,00	1.585.419.000,00	10,8	100,0	4.085

Поред „личне иницијативе“, кредитну политику Народне банке диктирала је и централна државна управа, тако да је Банка морала бити у сталном контакту са владом. Са задуживањем нове државе код централне банке кренуло се одмах након пресељења Привилеговане народне банке Краљевине Србије у Београд и пре него што ће се извршити трансформација у Народну банку Краљевине СХС. Тако је већ за 1919. задужење износило 602 милиона динара, у наредној години оно је било 3.283 милиона, у 1921. се попело на 4.418 милиона и у 1922. години на 4.517 милиона динара – када држава доноси одлука о престанку узимања позајмица од Народне банке. Међутим, како је Банка на висину државног задужења обрачунавала

¹² *Хрватски дневник*, 18. рујан 1928.

¹³ *Политика*, 7. септембар 1922.

¹⁴ Музеј Војводине (даље у тексту: МВ), ИО инв. бр. арх. 1300, Заоставштина Роберта Пауловића, Извештај УВБ за 1929, Нови Сад, 1930, стр. 117. Кредити дати привреди по одређеним покрајинама представљају својеврстан барометар степена привредне развијености. Привреда Хрватске је имала највеће потребе за кредитом, док се привреда Србије (са Македонијом, Косовом и Метохијом), на основу одобрених кредита, налазила на другом месту. Међутим, већи кредитни потенцијал хрватских банака омогућио је да и број захтева хрватске привреде за кредитом од Народне банке буде мањи, што је на крају исполититизирано у смислу занемаривања осталих покрајина, а фаворизовањем Србије од стране Народне банке.

нешто нижу каматну стопу од есконтне, дуг је за 1923. годину износио 4.527 милиона динара, а за наредну 4.560.000.000 динара.¹⁵

Генерално гледано, кредитна политика Народне банке у назначеном периоду имала је двојак карактер: за снабдевање привреде (првенствено системом контингентирања кредита који су били краткорочни и са ниском интересном стопом) и за покриће државних ванредних расхода. Камата је била фиксна, тако да је на пример за кредите по есконту износила 6%, а за кредите по ломбарду 8% годишње.¹⁶

год.	банкар.	%	индуст.	%	трговина	%	занат.	%	пољоп.	%	остало	%	укупно
1923	625,98	48	207,37	15	226,64	17	11,89	1	10,20	1,0	235,54	18,0	1.317,63
1924	606,90	55	230,97	21	165,32	15	10,37	1	9,30	0,8	80,34	7,2	1.103,20
1925	652,79	50	332,10	25	216,89	16	14,72	1	14,57	1,0	92,29	7,0	1.323,37
1926	672,99	49	361,16	26	245,02	17	43,20	3	8,59	0,5	70,70	4,5	1.401,63
1927	689,35	46	394,57	26	273,03	18	48,92	3	14,49	1,0	82,92	6,0	1.503,27
1928	680,58	46	411,09	29	255,95	17	52,39	3	15,24	1,0	68,21	4,0	1.483,48
1929	704,36	44	418,67	27	256,89	16	59,60	4	20,90	1,0	124,92	8,0	1.585,42

Народна банка је критикована што је одржавала непроменљиву каматну стопу при променљивим приликама на тржишту, што је водила политику неконзистентне територијалне распоређености, односно што је системом контингентирања фаворизовала привреду и новчане заводе у југоисточним крајевима државе. Такође се банци стављало на терет да је недовољно водила рачуна о интересима опште народне привреде, што је

¹⁵ АНБС, Извештај из Записника са III редовног Збора акционара од 4. марта 1923, XII. Висина државног задужења сразмерно је одговарала оптицају новца, који је по годинама износио: за 1919. – 773.000.000, за 1920. – 3.344.000.000, за 1921. – 4.688.000.000 и за 1922. годину – 5.040.000.000 динара. Евидентно да је велики скок од 1919. на 1920. годину, како код оптицаја новчаница тако и код државног дуга, узрокован заменом крунских новчаница – која је апсорбовала преко 1.238 милиона динара, а за чији су износ повећане обе ставке, и оптицај новчаница и државни дуг. У даљем периоду, упоредо са исфорсираном инфлацијом од стране државе, наступио је и рапидан пораст цена и пад куповне моћи динара. Динар као валута пада на свим страним и домаћим берзама. У том периоду Народна банка је била принуђена да из године у годину повећава кредите дате држави. На другој страни, она није могла истовремено да удовољи и захтевима привреде, која се налазила у подређеном положају. У циљу обезбеђења средстава за финансирање привреде, Народна банка приступа ревизији одобрених кредита датих држави, прекида аранжмане са свима који се не баве привредном делатношћу, као и са онима који нису наменски трошили средства. Међутим, ова промена курса у њеној кредитној политици била је само привременог карактера.

¹⁶ Јосо Лакатош, *Југославенска привреда*, Загреб, 1933, стр. 206.

¹⁷ Исто, стр. 207.

фаворизовала велике дужнике и на крају што је највише водила рачуна о интересима акционара.¹⁸

Банка се бранила од оваквих оптужби износећи чињенице да разлике у кредитним односима креирају привредне прилике и различите потребе тржишта у одређеним покрајинама. Она се руководила бројем кредитних захтева, а не осталим – много важнијим – економским показатељима. Од укупног броја поднетих захтева за добијање кредита (у периоду од 1925. до 1929. године), Народна банка је две трећине одобрила привредним субјектима са подручја Србије и Јужне Србије (65,6%), док су привредни субјекти из Хрватске били заступљени са 5,5%, из Босне и Херцеговине са 10,7%, Војводине 6,8%, Словеније 5,4%, Далмације 1,6% и са подручја Црне Горе 4,4%.¹⁹ Ови показатељи су били довољни да меродавни у Народној банци закључе како привреди у северозападним деловима није у толикој мери потребна финансијска помоћ колико је то захтевала привреда у југоисточним деловима земље. Хрватска опозиција осуђивала је овакву кредитну политику Народне банке, с обзиром на то да су у 1929. години, од укупно кредитираних предузећа у земљи (4.085), њихови привредни субјекти били заступљени са свега 4,3%, односно да се на списку Народне банке нашло само 175 предузећа из Хрватске.²⁰

Распдела кредита Народне банке по покрајинама у периоду 1923–1929. (у милионима) ²¹													
Год.	Србија и Јужна Србија	%	Хрватска Славонија	%	Словенија	%	Војводина	%	Босна и Херцеговина	%	Далмација и Црна Гора	%	Укупно
1923.	510,91	38,7	423,74	32,2	185,89	14,1	85,57	6,5	80,14	6,1	31,37	2,4	1.317,63
1924.	497,95	45,1	319,41	28,9	116,82	10,8	75,56	6,8	65,62	5,9	27,83	2,5	1.103,20
1925.	632,24	47,0	340,66	26,5	125,73	9,5	83,72	6,3	101,38	7,7	39,63	3,0	1.323,37
1926.	601,88	43,0	386,09	27,0	154,03	11,0	89,65	6,5	124,51	9,0	45,47	3,0	1.401,63
1927.	705,87	47,0	343,91	23,0	171,55	11,5	98,71	6,5	119,77	8,0	63,46	4,0	1.503,27
1928.	685,64	46,0	343,00	22,0	168,89	11,5	95,48	6,5	113,12	8,0	77,34	5,0	1.483,47
1929.	708,97	44,8	403,02	25,5	191,84	12,1	116,53	7,3	89,70	5,6	75,36	4,7	1.585,42

¹⁸ Зборник СХС, стр. 538.

¹⁹ Споменица НБКЈ, стр. 179.

²⁰ Рудолф Бићанић, *Економска подлога хрватског питања*, Загреб, 1938, стр. 164–165. Неједнакост у кредитирању привредних предузећа повољним кредитима била је изражена током читавог периода постојања Краљевине Југославије. И поврх тога што је у својој кредитној политици имала и губитака, односно ненаплативих потраживања од привредних субјеката са подручја Србије и Јужне Србије у износу од 100 милиона динара (која је на крају морала отписати), кредитна политика Народне банке је до крају показивала своју непринципијелност и економску неаргументованост.

²¹ Јосо Лакатош, *Југославенска привреда*, стр. 207. У периоду 1923–1929 Народна банка Краљевине СХС инвестирала је у привреду земље укупно 9.717,99 милиона динара. Процентуално у просеку, појединим покрајинама припало је: Србији и Јужној Србији 44,5%;

Постојање (извесног) протекционизма приликом додељивања кредита Народне банке било је последица неуједначености концентрације капитала. Овој несразмери још више су „доприносили“ и штедни улози грађана, који су у северозападним крајевима далеко премашивали сопствени капитал новчаних завода, тако да су ове банке, традиционално ликвидне, редовно имале слободних средстава за пласмане привреди. За разлику од њих, банке у југоисточним деловима земље нису успеле у толикој мери да анимирају штедњу, као примаран облик у прикупљању средстава, него су средства за одржавање своје ликвидности и за обезбеђење кредитног потенцијала црпеле из зајмова од државних привилегованих новчаних завода. На тај начин су се налазиле у повољнијем положају, јер ангажована средства прикупљена од становништва су увек скупља него она која су добијена од емисионе установе.²²

Готово половина редовног кредита Народне банке одлазила је на кредитирање новчаних завода (око 48%), док се на индустрију у просеку издвајало 24%, трговину 17%, занатство 2%, пољопривреду 1% и на остале привредне гране око 8%. Банка је повремено вршила и ревизију одобрених кредита, са циљем да се утврди наменска искоришћеност, као и солвентност корисника кредита.

Бројне притужбе на банчину кредитну неселективност довеле су до покушаја да се при Управном одбору Народне банке, крајем 1929. године, оснује једна специјална установа под називом Обавештајни кредитни одсек. Иако основана, ова институција није била дугог века – престала је да функционише већ почетком 1932. године. Било је више фактора – пре свега политичке природе, који су довели до укидања овог одсека. Одбијање сарадње појединих професионалних банкарских организација из Загреба, Љубљане, Сарајева и Новог Сада резултарало је гашењем Обавештајног кредитног одсека.²³

Хрватској и Славонији 26,5%; Словенији 11,5%; Војводини 6,6%; Босни и Херцеговини 7,3% и Далмацији и Црној Гори 3,6%.

²² Никола Цветковић, *Штедња становништва и привредни развој*, Ниш, 1985, стр. 115–116.

²³ *Споменица НБКЈ*, стр. 180.

ПРЕГЛЕД АКЦИОНАРА НАРОДНЕ БАНКЕ ПО БРОЈУ АКЦИЈА ²⁴															
Год.	1935.			1936.			1937.			1938.			1939.		
По комада акција	Ак- цио- нара	Број акција	Номин. вред. у 000 д.	Ак- цио- нара	Број акција	Ном. вред. у 000 д.	Ак- цио- нара	Број акција	Ном. вред. у 000 д.	Ак- цио- нара	Број акција	Ном. вред. у 000 д.	Ак- цио- нара	Број акција	Ном. вред. у 000 д.
1–5	631	2.156	6.468	623	2.080	6.240	610	2.029	6.087	610	2.003	6.009	593	1.918	5.754
6–10	222	1.987	5.961	219	1.968	5.904	214	1.915	5.745	223	2.011	6.033	208	1.875	5.625
11–20	158	2.648	7.944	160	2.708	8.124	157	2.662	7.986	161	2.694	8.082	159	2.633	7.899
21–30	110	2.875	8.625	106	2.756	8.268	106	2.770	8.310	105	2.736	8.208	103	2.724	8.172
31–40	59	2.206	6.618	53	1.984	5.952	52	1.946	5.838	51	1.908	5.724	54	2.013	6.039
41–50	30	1.454	4.362	34	1.639	4.917	37	1.778	5.334	41	1.975	5.925	41	1.978	5.934
51–100	54	4.002	12.006	54	3.854	11.562	56	4.035	12.105	56	3.989	11.967	67	4.900	14.700
101– 200	40	5.327	15.981	42	5.496	16.488	38	4.979	14.937	41	5.337	16.011	40	5.382	16.146
201– 300	14	3.428	10.284	13	3.298	9.894	13	3.298	9.894	12	3.004	9.012	11	2.779	8.337
301– 500	11	4.605	13.815	10	4.301	12.903	8	3.331	9.993	9	3.747	11.241	10	4.201	12.603
501– 1000	5	3.749	11.247	5	3.749	11.247	7	5.054	15.162	6	4.449	13.347	5	3.934	11.802
Преко 1000	9	25.563	76.689	9	26.167	78.501	9	26.203	78.609	9	26.147	78.441	9	25.663	76.989
	1.343	60.000	180.000	1.328	60.000	180.000	1.307	60.000	180.000	1.324	60.000	180.000	1.300	60.000	180.000

Крајем лета 1940. године у Краљевини је покренуто питање даљег опстанка централног новчаног завода као акционарског друштва у условима евентуалне ратне опасности и већ заживеле федерализације земље. Најгласнији заговорници трансформације Народне банке, као привилегованог деоничарског друштва, у јавну установу били су хрватски економисти (Рудолф Бићанић, Анте Малбаша, Аугуст Кошутић и др.) и поједини чланови владе (Јурај Шутеј), који користе презадуженост државе код емисионог завода у правцу његове коначне етатзације.²⁵ Они нису крили уверење да ће реформа „коначно ликвидирати чаршијску управу над Народном банком од стране девет приватника“,²⁶ као и да ће „пораз финансијалних магната из Београда омогућити прелазак њихових акција у руке ширег круга интересената“.²⁷ Међутим, поједина београдска гласила су сматрала да се „иза захтева хрватских политичара за етатизацијом емисионог завода крије намера о преузимању Народне банке од српских акционара“.²⁸

Иницијатива за подржављењем централне банке у суштини је била условљена изменом поседовне структуре њених акција у националном смислу и релативно високом есконтном стопом која је доносила занатну до-

²⁴ АНБС, Извештаји са годишњих скупштина Збора акционара од 1935. до 1939. године.

²⁵ Анте Малбаша, *Реформа Народне банке и интереси хрватске привреде*, Загреб, 1940, стр. 7–10.

²⁶ *Новости*, 17. рујан 1940.

²⁷ *Хрватски дневник*, 18. рујан 1940.

²⁸ *Политика*, 9. август 1940.

бит њеним акционарима. Према подацима за 1937. годину чисту добит је Народна банка делила између акционара и државе у размери 6:4. Заправо, створена је готово парадоксална ситуација да се монетарна политика земље која је има 15 милиона становника, водила у интересу деветорице већинских власника акција Народне банке.²⁹

Хрватски финансијски кругови држали су у поседу 3.135 комада акција Народне банке (или 5,2%), а формирањем Бановине Хрватске јављају се тежње за оснивањем сопственог емисионог завода или за јачим (хрватским) утицајем у Народној банци. Споразум Цветковић–Мачек од 26. августа 1939. године давао је Бановини Хрватској једну широку аутономију – изузимајући надлежности од општег интереса, међу којима је поменута и Народна банка, тако да оснивање тзв. „Дирекције Народне банке за Бановину Хрватску“ априори није било изводљиво. За узврат, прва година аутономије донела је Хрватској велике финансијске тешкоће – за свако издвајање из државног буџета за Бановину Хрватску морала је процедурално да се донесе засебна уредба,³⁰ док су обавезе преузете Споразумом (пољопривреда, трговина и индустрија, шуме и рудници, грађевинарство, социјална политика, здравство, просвета, правосуђе и унутрашња управа) подразумевале постојање неопходних финансијских средстава. Бреме самосталности, путем драстичног повећања пореза, пало је на привредна предузећа, која спас траже у промени седишта изван територијалног подручја Бановине Хрватске.³¹

Током полемике о подржављењу централне банке, београдска гласила су изнела неколико чињеница, према којима:³²

- акције Народне банке за 1939. годину су оствариле сразмерно малу дивиденду (4%),
- утицај акционара приватника на састав управног одбора је потпуно маргиналан,
- Управни одбор само делимично одређује кредитну политику Народне банке,
- валутна политика је потпуно ван контроле акционара,
- држава, односно влада преко министра финансија има потпуни утицај на вођење Народне банке, и
- да држава повећава прогресивно свој удео у добити Народне банке (уколико се приход исте повећава), а све то на рачун акционара.³³

²⁹ Лазар Вркатаић, *Појам и биће српске нације*, Нови Сад, 2004, стр. 351–352.

³⁰ *Новости*, 14. рујан 1940. Уредба о преносу кредита предвиђених у државном буџету за 1939/40. годину на Бановину Хрватску у скупштинској процедури усвајана је три месеца.

³¹ *Београдски лојд*, 20. јул 1940.

³² *Политика*, 3. август 1940.

³³ *Сигнал*, 15. август 1940.

На основу изнетих чињеница могао се извући закључак да не постоји утицај акционара на „пословање“ Народне банке, као и да су захтеви за етатизацијом потпуно непотребни, односно да се иза њих „крије тежња министра финансија да без ортака располаже штампаријом за израду новчаница“.³⁴ Оваквом ставу придружили су се и поједини словеначки финансијски кругови, који су упозоравали да ће појава инфлације стајати директно у вези са захтевима за национализацијом Народне банке.³⁵

Налазећи се између два опречна става, влада је изашла пред јавност са тезом да је етатизација централне банке само „први корак ка извођењу планске реорганизације читавог привредног система“.³⁶ Заправо, држава није била у могућности да врати дуг Народној банци и само је искористила захтев хрватских политичких кругова да реши проблем сопствене презадужености. У новонасталим околностима потраживања Народне банке, односно дуговања државе према њој била су отписана, јер нико није враћао дугове самоме себи. После Немачке, Италије и Француске, које су већ извршиле етатизацију својих емисионих установа (у Немачкој као завршна фаза фашистичког тоталитаризма, у Италији услед наметнутих санкција и у Француској услед непосредне ратне опасности), Краљевина Југославија је била четврта земља у Европи која се одлучила на тај корак.³⁷ Према мишљењу чланова владе и у Југославији су били створени слични услови, односно да су важни интереси земље императивно налагали промену у односима између државе и Народне банке у правцу узимања ингеренције краљевске владе над банчином пословном политиком.³⁸ Тако су измењене спољне и унутрашње политичке околности утицале да се донесе Уредба о изменама и допунама Закона о Народној банци Краљевине Југославије.

Међутим, врло брзо се поставило питање да ли би евентуално доношење уредбе о етатизацији Народне банке било легитимно, односно да ли постоје уставне и друге законске могућности за тако нешто. Према мишљењу професионалних банкарских организација из Београда, извесна аутономност у смислу независног акционарског друштва гарантована је Народној банци највишим законским актом – Уставом (чл. 116), као и Уред-

³⁴ *Народно благостање*, 27. јул 1940.

³⁵ *Словенец*, 30. јул 1940.

³⁶ *Политика*, 4. август 1940.

³⁷ У економији се нагли талас национализације централних банака најчешће тумачио као последица јачања државног интервенционизма у привреди. У ствари, трансформацијом власништва над капиталом централних банака, државе су настојале да обезбеде главну улогу у управљању овим установама, а тиме и чврсту контролу над кредитно-монетарном и девизном политиком. Овим чином је уједно била елиминисана могућност да национална банка дође под утицај приватног капитала, чиме је њена делатност стављена у службу општих друштвених интереса.

³⁸ МВ, ИО инв. бр. арх. 1300, заоставштина Роберта Пауловића, рукопис под насловом „Монетарна политика и Народна банка“.

бом о овлашћењима Министарског савета од 16. септембра 1939. године. На другој страни и сам Закон о Народној банци из јуна 1931. године представљао је изванредан споразум између државе и акционара банке. Додуше, у њему је изостављена одредба која је постојала у закону из 1920. године, а то је да се Закон о Народној банци не може мењати без сагласности збора акционара.³⁹

Владин предлог садржао је три варијанте национализације Народне банке.

- Прва могућност национализације предвиђала је повећање банчног основног капитала за 120 милиона динара, тако да се цео износ повећања (40.000 акција номиналне вредности од 3.000 динара) упише на име установа под управом Министарства финансија. У том случају, ове би институције заједно са државним установама које су од раније имале акције код Народне банке (Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица) добиле власнички мајоритет од 52% у односу на приватне поседнике. Представнике ових установа у телима Народне банке одређивао би министар финансија, тако да би држава на тај начин потпуно осигурала утицај на пословну политику централног новчаног завода.

- Друга варијанта је предвиђала удвостручење постојећег броја акција (на 120.000 комада) уз истовремено снижење номиналне вредности за половину (са 3.000 на 1.500 динара), чиме би износ основног капитала остао непромењен. Држава би у том случају откупила постојећу количину акција која је припадала другим лицима (око 48.000 комада) по берзанском курсу и издала акционарима исти број нових акција са сниженом номиналном вредношћу, задржавајући другу половину нове емисије за себе. Овим путем би држава, рачунајући и акције које су се већ налазиле у поседу њених установа, обезбедила готово апсолутну већину (преко 60%) власништва акција Народне банке.

- Треће могуће решење предвиђало је (принудан) откуп свих акција од приватних лица за рачун државе. За реализацију овог начина национализације било би потребно више времена, јер би се морала извести мирна ликвидација уговорног односа између Народне банке и акционара, а тек након тога би банка могла послатовати као потпуно државна емисиона установа.⁴⁰

³⁹ МВ, ИО инв. бр. арх. 1300, Писмо Владимира Марковића упућено Р. Пауловићу од 1. јануара 1941. Према мишљењу В. Марковића, пошто је Закон о Народној банци из јуна 1931. године донет споразумно, само тако се могао и мењати путем споразума између владе и збора акционара.

⁴⁰ МВ, ИО инв. бр. арх. 1300, заоставштина Роберта Пауловића, рукопис под насловом „Предлози Краљевске владе за подржављење Народне банке“.

У скраћеном поступку Народна скупштина је прихватила владину прву варијанту решења национализације централне банке, усвајајући 14. септембра 1940. године Уредбу о изменама и допунама Закона о Народној банци. Целокупну нову емисију акција купили су Поштанска штедионица, Потпорни фонд помоћног особља у служби државе и Чиновнички пензиони фонд. Како би се олакшала куповина акција за наведене установе, одређено је да Народна банка за износ увећаног основног капитала емитује државне обвезнице које је пласирала код Државне хипотекарне банке. На тај начин је држава омогућила себи да купи обвезнице од Хипотекарне банке, код које се уједно и налазио депозит поменутих фондова. Уредбом је истовремено престала да важи ранија одредба по којој државне установе нису могле имати више од 20% акција код Народне банке, као и одредба по којој ниједан акционар (без обзира на број акција) није могао на збору акционара да има више од 100 гласова. Уредба је такође предвидела и максимирање дивиденде до 6%, а у случају када би остварена добит била већа, разлика би одлазила у државну касу.⁴¹

До доношења уредбе о подржављењу Народне банке, акционари су на зборовима имали пуно активно и пасивно право да буду бирани за чланове у управном и надзорном одбору. Сада, у условима измењене законске регулативе, они су у ова тела могли ући једино указом који су потписали председник Министарског савета и министар финансија. Збор акционара није више одлучивао о билансу и годишњим завршним рачунима, нити је више могао давати разрешницу управи. Сва та права, после ступања на снагу уредбе прешла су у надлежност министра финансија.

Уредба о етатизацији Народне банке није омогућила егалитаризацију њених акција у национално-поседовном смислу, односно јаче учешће хрватских и словеначких структура у њеној управи, него је реализовала супремацију државних институција у управљању централном банком. Али, како је оснивањем Бановине Хрватске заживела федерализација земље, примерено је било да све чланице будуће федерације добију легитимно право да партиципирају у раду емисионог завода. Стога је београдска штампа писала да прави циљ уредбе није „остварење државног мајоритета у Народној банци – јер је власт увек добијала оно што је и тражила, него минимизирање права и привилегија акционара“. Заправо, стекао се утисак да је циљ постигнут – без обзира на то што није дошло до изражајнијег хрватског и словеначког учешћа у управљању Народном банком, битно је било да је српски утицај смањен. Функција збора акционара сведена је на улогу „присутних грађана“ - слушалаца годишњих извештаја. Према писању *Политике* „акционари су добили само декоративну улогу, уместо да врше

⁴¹ Службене новине Краљевине Југославије, бр. 203, 16. септембар 1940.

функцију кочнице без које се не могу зауставити банчине машине“.⁴² Премда, када су ту функцију имали, онда је нису уопште или је нису у довољној мери користили (гледајући само да извуку што већу личну корист), а када су је изгубили, тада су постављали питање легитимности њене елиминације.

Привидна стабилизација новчаног тржишта током 1940. године била је, према извештајима финансијских удружења, пре свега резултат политике немешања и неутралности у европском сукобу коју је спроводила влада Краљевине Југославије.⁴³ Међутим, ова политика је, према изјави министра финансија Јураја Шутеја, изискивала велике материјалне жртве, јер је требало „прилагодити финансијску политику изузетно брзим променама у међународним односима“.⁴⁴ Када се августа 1939. поставило питање евентуалног војног напада на земљу и питање њене одбране, влада се задужила 24. августа код Народне банке у износу од 600 милиона, а 16. септембра још за 240 милиона динара – све у циљу финансирања народне одбране. Када се ова средства нису показала довољним, влада је дала налог Народној банци да припреми Уредбу о издавању бонова (обвезница) за војну одбрану. Ова уредба, донета 18. новембра, знатно је утицала на повећање оптицаја новчаница, премда је у суштини наишла на изразито слаб одзив код грађанства и правних субјеката. Народна банка је посредством Државне хипотекарне банке емитовала бонове народне одбране у износу од 3.378 милиона, али је до краја 1940. године на име овог зајма прикупила свега 626 милиона динара.⁴⁵

Краљевина Југославија је била једина земља у Европи у којој се финансирање ванредних потреба одбране реализовало повећањем новчаног оптицаја – инфлацијом, а не реформама у пореској и кредитној политици. Податак да је на дан 31. августа 1939. било у оптицају 7.986 милиона, а годину дана касније 12.241 милион динара, јасно указује на појаву хиперинфлације. У овом периоду златна подлога Народне банке забележила је

⁴² *Политика*, 28. септембар 1940.

⁴³ АНБС, Записник са XX редовног збора акционара Народне банке Краљевине Југославије од 3. марта 1940, XXVII.

АВ, Ф 92, XVIII – 4533. Писмо Удружења банкарских и осигуравајућих предузећа из Новог Сада од 14. септембра 1939. године упућено Народној банци, Министарству трговине и индустрије и Министарству финансија у ком предлажу да се максимално искористи неутрални став Југославије у насталом ратном сукобу, у смислу оживљавања привреде која би могла да снабдева све зарађене стране. Према њиховом мишљењу, да би се то остварило, „неопходно је правилно функционисање новчаних завода“, које би се постигло одобравањем кредита Народне банке приватном банкарству на бази ломбарда (80% од износа клириншких уплатница) и меница (на основу закључених уговора са ПРИЗАД-ом). Удружење је на крају предложило да отплата ових кредита не би смела бити обухваћена евентуалним мораторијалним прописима у случају ступања земље у рат.

⁴⁴ *Дан*, 16. јануар 1941.

⁴⁵ Архив Србије (АС), 70 – 549, Говор министра финансија Јураја Шутеја на Радио Београду 14. јануара 1941.

пораст од свега 131 милион стабилизационих динара, односно девизне резерве су увећане за само 6% (са 1.911 милиона на 2.042 милиона стабилизационих динара). Дакле, на повећање златне подлоге од 131. милиона, уследило је астрономско штампање и пуштање новца у оптицају у износу од 4.255 милиона динара.⁴⁶ Златно покриће националне валуте изгубило је економски смисао, јер у систему диригованог новца, какав је био уочи рата у Краљевини Југославији, златна подлога је представљала само једну резерву за међународна плаћања, док је за одређивање унутрашње куповне моћи динара она била без икаквог значаја. Већи пораст новчаница у оптицају од Југославије (53,3%) имала је само још једна земље у Европи – Турска (58,1%).⁴⁷ Финансирање ванредних државних потреба задуживањем код Народне банке проузроковало је инфлацију, која је довела до најдубљих поремећаја у целокупном привредном механизму. И државе које су се тада налазиле у рату избегавале су инфлацију за разлику од Југославије, у којој су инфлација, пораст цена и оскудица у снабдевању основним животним намирницама изазвали дубоку социјалну и економску кризу.

ПОРАСТ ОПТИЦАЈА НОВЧАНИЦА У ПОЈЕДИНИМ ЕВРОПСКИМ ЗЕМЉАМА ⁴⁸ (у хиљадама по валути)			
земља	август 1939.	август 1940.	повећање %
Швајцарска (франак)	2.024.220	2.118.856	4,7
Грчка (драхма)	9.980.613	11.076.646	11,0
Енглеска (фунта)	529.499	610.042	15,2
Мађарска (пенг)	1.038.334	1.199.656	15,5
Бугарска (лев)	5.387.700	6.441.700	16,6
Немачка (марка)	10.906.716	13.026.452	19,4
Румунија (леј)	42.351.097	60.356.919	42,5
Југославија (динар)	7.986.247	12.241.165	53,3
Турска (лира)	229.521	362.938	58,1

Осим спољнополитичког фактора, на појаву инфлације утицале су и неродне године (1939. и 1940), које су проузроковале високе откупне цене за пшеницу и кукуруз. Узалуд је влада покушавала да заустави раст цена основних животних намирница, регулишући их економско-политичким

⁴⁶ АНБС, Извештај управног одбора Народне банке за 1940, XVII.

⁴⁷ АНБС, Извештај управног одбора Народне банке ФНРЈ за 1941–1945, XI. На дан капитулације Краљевине Југославије (17. априла 1941) оптицај новчаница је достигао рекордан износ од близу 19.500 милиона динара.

⁴⁸ АС, 37–36–251, Писмо Удружења банака из Београда упућено Министру финансија 26. децембра 1940. године. Удружење банака захтева хитне мере за сузбијање инфлације, јер ће у противном и „најбиталнији интереси државе бити доведени у питање“.

мерама, јер је дневна штампа била преплављена алармантним вестима да хлебног брашна у већем броју градова у земљи има још за свега неколико месеци.⁴⁹ Непрегледне колоне грађана пред банкама и трговачким радњама постале су свакодневица. Уверавања званичника да се између пораста новчаног оптицаја и индекса цена не може тражити узрочна веза, нису уродила плодом.⁵⁰ Изузетно сложена ситуација на тржишту налагала је Народној банци да одобрава готово бескаматне кредите (каматна стопа је износила 0,25% годишње) јавним предузећима у циљу снабдевања становништва животним намирницама. Укупна сума одобрених кредита износила је 660 милиона динара и била је додељена Дирекцији за проучавање и организацију пољопривреде (тзв. „Дирекција за исхрану“) из Београда (300 милиона), Повлашћеном господарском дионичком друштву Бановине Хрватске „ПОГОД“ из Загреба (250 милиона) и Прехраневалном уреду „ПРЕВОД“ из Љубљане (110 милиона).⁵¹

Нестабилност и неизвесност привредне, а са њоме и политичке ситуације, у одсудним тренуцима по опстанак Краљевине Југославије налагали су да се приступи темељитој ревизији целокупне финансијске политике. Уместо да се прекинуло са даљим задуживањем владе код Народне банке, долази до неконтролисаног емитовања новца, што је заправо била природна последица етатизације централне банке.⁵²

Уочи напада Сила осовине на Југославију, читав друштвено-економски систем налазио се у дубокој кризи, тако да је трајање пружања отпора (од 12 дана) управо одговарало његовој снази и јачини.

⁴⁹ Дан, 19. јануар 1941.

⁵⁰ Политика, 30. јул 1940.

⁵¹ АНБС, Извештај управног одбора Народне банке Краљевине Југославије за 1940, XIX. Отплату ових кредита гарантовала је Народној банци држава са обвезницама народне одбране.

⁵² АС, 37–36–251. Држава се у периоду од 24. августа 1939. до 30. новембра 1940. године задужила код Народне банке у укупном износу од 7.818 милиона, док је за исто време успела да врати Банци износ од 360 милиона динара и то из пореског доприноса за народну одбрану.

Summary

The Nationalization of the National Bank of the Kingdom of Yugoslavia

Key words: the National Bank of Yugoslavia, credit policy, monetary policy, stocks of the National Bank, nationalization, inflation

The National Bank of Yugoslavia was the legal successor to the Privileged National Bank of the Kingdom of Serbia (as a corporation) – although already at the founding of the new state one wondered if one should turn the Serbian emission-bank into the Yugoslav one, or if one should liquidate it first and set up a new central financial institution afterwards.

From the very beginning the National Bank was criticized for its unprincipled monetary policy, selective credit policy, for keeping the interest rates unchanged under rather changeable circumstances on the market, for allowing „over-indebtedness“ – first of the State itself, and then of other economic players, as well as for having in mind primarily interests of its stock holders. These accusations were directly connected with ethnic and ownership make-up of the stocks of the Bank, which were over 90% in „Serbian hands“.

Under conditions of the incipient federalization of the country (after the Cvetković–Maček agreement) and the war in Europe in late summer 1940, the issue of its survival as a corporation was raised. The initiative to nationalize the central financial institution originated with Croat economists (R. Bičanić, J. Šutej, A. Malbaša, A. Košutić etc.). However, the nationalization didn't bring about the desired results – quite the contrary. Although it was considered „only the first step in the process of reorganization of the whole economic system“ it made possible the more uncontrolled indebtedness of the state apparatus and the emergence of hyper-inflation.

ПОЛИТИЧКА ЕМИГРАЦИЈА ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ У СИРИЈИ 1947–1952.*

Мр Александар ЖИВОТИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду се на основу доступне архивске грађе Дипломатског архива Министарства спољних послова и Архива Јосипа Броза Тита и постојеће историографске литературе анализирају начин и разлози досељавања муслиманске, албанске и српске политичке емиграције из Југославије у Сирију, њихове организације, начин деловања и узроци исељавања, као и однос југословенске државе према тим емигрантским групацијама.

Кључне речи: Југославија, Сирија, Блиски исток, усташе, НДХ, емиграција, Албанци, Срби

Увод

Последњих дана Другог светског рата на граничним просторима Италије и Аустрије, повлачећи се пред наступајућим јединицама Југословенске армије, нашао се већи број припадника оружаних групација Независне Државе Хрватске, Југословенске војске у отаџбини, Српског добровољачког корпуса и Српске државне страже. Ужурбано повлачење на италијанску и аустријску територију, где се формирао привремени окупациони систем западних савезника, било је условљено страхом од предаје јединица-

---

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

ма Југословенске и Црвене армије. Међу припадницима различитих поражених оружаних формација налазио се и велики број ратних злочинаца. Убрзо по предаји западним савезницима, један број лица чије је изручење захтевала нова југословенска власт је депортован у Југославију и предат војним органима, док су остали успели да различитим каналима одатле побегну ка западној Европи, Латинској Америци и Блиском истоку или привремено легализују свој боравак у статусу расељеног лица.¹

Међу привремено расељеним лицима налазио се и знатан број муслимана са простора Босне и Херцеговине који су се током рата борили у оружаним формацијама Независне Државе Хрватске, као и припадника албанских балистичких група чије су изручење тражиле нове југословенске власти. После краћег боравка у Италији, они су различитим каналима успевали да дођу до Сирије, где су добили уточиште. На постојање такве политичке емиграције са простора Југославије на Блиском истоку указао је Александар Лебл у свом чланку о југословенско-израелским односима, не осврћући се на њено порекло, бројност и активности.² Обимна архивска грађа о њиховом усељавању у Сирију и потоњем политичком деловању чува се у фондовима Политичке архиве³ и Строго поверљиве политичке архиве Дипломатског архива Министарства спољних послова⁴ и Канцеларије маршала Југославије Архива Јосипа Броза Тита.⁵ Свакако, посебан истраживачки проблем представља недоступност архивске грађе Министарства унутрашњих послова, које је пратило активност политичке емиграције са простора Југославије.

Усташе

После бекства из Југославије Анте Павелић се с најужом пратњом склонио у унутрашњост Аустрије, сместивши се у околини Салцбурга, који је припадао америчкој окупационој зони, и ту се скривао краће време. Прешао је у Италију тек након што је формирана организација *Хрватски народни отпор*. У јесен 1946, преобучен као перуански свештеник, отишао је у Италију. Скривао се у Фиренци, касније у једном мањем месту у близи-

¹ Опширније о завршним операцијама на тлу Југославије: 1) В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, Beograd, 1988; 2) В. Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu*, Beograd, 1992; 3) У. Kostić, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945*, Beograd, 1978.

² А. Lebl, „Prekid diplomatskih odnosa SFRJ–Izrael 1967. godine“, *Tokovi istorije*, 1–4/2001, Beograd, 2001, str. 55.

³ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (у даљем тексту: ДАСМИП), Политичка архива (у даљем тексту: ПА), 1947–1952.

⁴ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1947–1952.

⁵ Архив Јосипа Броза Тита (у даљем тексту: АЈБТ), Кабинет маршала Југославије (у даљем тексту: КМЈ), I–3–b.

ни Рима, те на крају у Напуљу. У Италији је боравио до јесени 1948. године, када је побегао у Аргентину и настанио се у Буенос Аиресу. Павелић је након пропасти НДХ распустио Усташки покрет и разрешио заклетве све његове чланове. Већ у лето 1945. дошло је до сређивања усташких редова у Аустрији. На сугестију Павелића, неких водећих чланова усташког покрета и владе НДХ, као заступници емиграције изабрани су др Ловро Сушић, Божидар Кавран и др Мате Фрковић. Усташки покрет се прилагодио новој ситуацији и започело је формирање Хрватског народног отпора (ХНО). Од почетног окупљања 1945. до формалног организацијског уобличавања 1947. прошле су скоро две године. Кавран је био задужен за успостављање везе с групама у Хрватској, а деловао је као Павелићев заменик. Највиша тела ХНО била су Хрватско државно водство (ХДВ), затим Радни одбор (РО), Хрватски државни одбор (ХДО) и Матични одбор (МО). Павелић се није непосредно ангажовао у окупљању вођства и организовању отпора, него је то чинио из позадине преко посредника задржавши назив – *врховни заповедник Хрватског народног отпора*. У Италији је било неколико сабирних логора за усташе. Најпознатији међу њима је био Фермо. У Ферму су израђени жигови за ХНО, НДВ и ХДО. Сви службени документи и жигови били су без знака и слова У, а носили су натпис *Независна Држава Хрватска*. У првим моментима емиграције многи су се надали скором повратку у Хрватску, који би био подстакнут сукобом Запада и СССР-а. Након што је Павелић прешао у Италију, започела је и велика акција за пребацивање емиграната у прекоморске земље – Аргентину, Чиле, Бразил, Венецуелу, Перу, Јужну Африку, а муслиманских група у Саудијску Арабију, Египат, Сирију и Турску. Преостала усташка емиграција у Европи налазила се у Италији, Аустрији, Шпанији, Француској, Немачкој и Белгији.

Непосредно по завршетку Другог светског рата и стицању независности, Сирија се налазила у тешкој спољнополитичкој ситуацији. Оружани сукоб са Јеврејима, који су настојали да створе државу на простору Палестине, чинио се све извеснијим, а сиријске оружане снаге су још биле у фази формирања, без квалитетног старешинског и војничког кадра.⁶ Сем тога, радило се о исламској земљи која је била спремна да прими муслиманске расељенике. Југословенска влада је настојала да дипломатским каналима блокира усељавање муслимана у Сирију, па је 23. маја 1946. послата инструкција отправнику послова Југословенског посланства у Бејруту да од

⁶ Опширније о арапско-јеврејском сукобу видети: 1) С. Brown, *Diplomacy on the Middle East. The International Relations of Regional and Outside Powers*, London – New York, 2004; 2) В. Milton-Edwards, С. Hinchcliffe, *Conflicts in the Middle East Since 1945*, London, 2003; 3) В. Rubin, *Tragedy of the Middle East*, Cambridge, 2002; 4) S. Touval, *The Peace Brokers. Mediators in the Arab-Israeli Conflict (1948–1979)*, Princeton, 1982; 5) R. Bullard (ed.), *The Middle East. A political and Economic Survey*, London, 1958; 6) L. Tull, *Politics. The military and nation security in Jordan, 1955–1967*, London, 2002.

сиријске владе званично затражи гаранције да се то неће десити, што је он 19. јула 1946. и добио од сиријског премијера и министра спољних послова Цабрија.⁷ Пошто је сиријска влада 5. августа 1947. донела одлуку о дозволи усељења у Сирију неколико хиљада муслиманских емиграната из Југославије, отправник послова у Бејруту је уложио званичан протест тражећи повлачење донете одлуке, при чему се позивао на Резолуцију Генералне скупштине Уједињених нација од 12. фебруара 1946. којом су лица која су учинила ратне злочине изузета из категорије избеглица и Резолуцију од 13. фебруара исте године којом је свим државама наложено предузимање потребних мера за хватање ратних злочинаца и њихово изручење земљама у којима су починили злочине.⁸ Упркос уложеном протесту одлука је остала на снази.

Пошто није успела да спречи усељавање муслимана-усташа у Сирију, југословенска влада је настојала да се преко дипломатског апарата информише о начину њиховог доласка у Сирију. Амбасадор у Риму Младен Ивековић⁹ је 20. октобра 1947. јавио да сиријска влада даје муслиманским исељеницима усељеничке визе по посебној процедури. Наиме, преко емигрантских друштава и других организација које су деловале под патронатом католичког клера, посебно Братовштине светог Јеронима у првој инстанци, а потом *Assistenza Pontificia* у другој, потенцијални усељеници су од Међународног црвеног крста добијали пасош за расељена лица.¹⁰ С тако добијеним пасошима су се обраћали емигрантима који су раније стигли у Сирију сличним каналима, који би им обезбедили улазну визу. Визе је слао Шефкија Муфтић, који је у Југославији проглашен ратним злочинцем због злочина почињених у Херцеговини, где је био полицијски чиновник НДХ. Муфтић је од Министарства унутрашњих послова Сирије добијао готове пасоше с визама, које је слао у Италију. Кад би емигранти добили визиране пасоше италијанске власти им не би правиле сметње да отпутују, већ би на то гледале благонаклоно пошто се тиме смањивао

⁷ ДАСМИП, ПА, 1947. година, фасцикла (у даљем тексту: ф.) 105, Сирија, документ 414728, Извештај Посланства ФНРЈ у Бејруту од 7. августа 1947. године.

⁸ Исто.

⁹ Младен Ивековић (1903–1970). Докторирао је права пре Другог светског рата. Током Другог светског рата био је већник ЗАВНОХ-а и Извршног већа АВНОЈ-а, а после рата министар индустрије и рударства у влади НР Хрватске. Од 1945. до 1947. године је био југословенски представник у Међусавезничкој саветодавној комисији у Италији, а затим до 1951. посланик у Риму. Од 1951. је био први југословенски амбасадор у СР Немачкој, одакле се вратио због прекида дипломатских односа по Халштајновој доктрини због југословенског признавања ДР Немачке. Потом је дуже време био на дужности подсекретара у Државном секретаријату за иностране послове. Често је у стручним часописима објављивао чланке о различитим питањима међународних односа.

¹⁰ О делатности Католичке цркве на плану скривања ратних злочинаца са простора Југославије опширније видети: D. R. Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941–1958*, Beograd, 2007, str. 225–266.

број емиграната на њиховој територији. У почетку је такву визу добило свега неколико виђенијих емиграната, као што су били бивши министар и лидер Југословенске муслиманске организације после смрти Мехмеда Спаха Џафер Куленовић,¹¹ Алија Шуљак¹² и још неколико виђенијих муслиманских интелектуалаца.¹³ У првој групи емиграната који су добили визу било је и пет бивших ваздухопловних официра који су примљени у сиријско ваздухопловство као инструктори. Међу њима нису били само муслимани. Примљен је и бивши хрватски капетан Мато Дуковац, који се током рата борио на Источном фронту а затим пребегаво крајем 1944. у Народноослободилачку војску Југославије,¹⁴ одакле је маја 1945. прелетео у Италију ловачким авионом.¹⁵ Дуковац је, иначе, у логору Бањоли важио за неформалног вођу хрватске групе.¹⁶ По усељавању прве групе било је предлога да се прихватање усташких злочинаца обустави условљавањем продаје оружја које је сиријска влада настојала да купи у Југославији.¹⁷ Због

¹¹ Џафер Куленовић је рођен 17. фебруара 1891. у Рајновцима покрај Кулен Вакуфа, умро 3. октобра 1956. године у Дамаску у Сирији. Гимназију је похађао у Сарајеву и Тузли, а 1909. два месеца пре матуре избачен је из школе због сукоба са српским ученицима. Матурирао у Мостару исте године. Уписао студије у Бечу, али се због лошег здравља вратио у Загреб, где је докторирао право. У Бечу је био активан међу тамошњом хрватском правашком омладином па је изабран за председника старчевићанског друштва *Свиест*. Након стварања Краљевине СХС 1919. приступио је Југославенској муслиманској организацији (ЈМО) и постао народни посланик. У Цветковићевој, а касније у Симићевој влади 1939–1941. био је министар. Уочи проглашења НДХ 1941. није напустио земљу као већина чланова владе Краљевине Југославије, већ је на челу делегације представника ЈМО посетио Анте Павелића изразивши подршку НДХ. Живео у Загребу све до слома 1945. кад је са осталим члановима владе НДХ побегао у Аустрију. Британци су га ухапсили 17. маја и спровели у логор. Након пуштања из логора пребацио се у Сирију, где је остао до краја живота. Сарађивао је у више хрватских публикација, од *Хрватске ревије* и *Годишњака хрватског домобрана до Хрватске Данице*, залажући се за јединство Хрвата католика и муслимана.

¹² Алија Шуљак је пре Другог светског рата живео у Дубровнику, где је радио као професор. Пре Другог светског рата на листи Хрватске сељачке странке био је посланички кандидат у срезу Гацко. Током рата је био члан Побочничког збора Главног усташког стана и повереник за област источне Херцеговине. О његовом деловању током Другог светског рата опширније видети: F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977.

¹³ ДАСМИП, ПА, 1947. година, ф. 105, Сирија, документ 281/47, Извештај Амбасаде у Риму Министарству спољних послова, од 20. октобра 1947. године.

¹⁴ Према истраживањима Милета Бјелајца која се базирају на подацима Персоналног одељења Министарства народне одбране ФНРЈ, у периоду између 1944. и 1947. године у Народноослободилачку војску Југославије, а потом и Југословенску армију примљено је 1.963 официра хрватског домобранства, махом бивших официра Војске Краљевине Југославије (М. S. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom, 1918–1991*, Beograd 1999, str. 47).

¹⁵ V. Dimitrijević, *Jugoslovenka armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Beograd, 2006, str. 134.

¹⁶ ДАСМИП, ПА, 1947. година, ф. 105, Сирија, документ 281/47, Извештај Амбасаде у Риму Министарству иностраних послова, од 20. октобра 1947. године.

¹⁷ ДАСМИП, ПА, 1948. година, ф. 160, Сирија, документ 41498, Извештај Посланства у Бејруту Министарству иностраних послова од 16. јануара 1948. године.

добрих односа са јеврејском организацијом и помоћи Јеврејима у Палестини југословенска влада није желела да се упушта у такав вид односа.¹⁸ Са друге стране сиријска влада је настојала да изглади односе са Југославијом како би од ње купила извесну количину оружја и обезбедила транспорт купљеног наоружања преко југословенских лука. Сиријски премијер Мардам Беј је 17. фебруара 1948. године у Каиру уверавао југословенског посланика Шахинпашића да Сирија жели добре односе са Југославијом и да јој је потребна њена помоћ, а да су ратни злочинци које Југославија тражи напустили Сирију или се боре у Палестини као добровољци, што није било тачно.¹⁹ Наиме, сиријска влада је у споразуму с војном командом током рата с Јеврејима, под видом давања азила, убрзала усељавање усташа у Сирију који су као наводни добровољци упућивани на фронт. Извесну помоћ при организовању муслиманских емигрантских група и њиховом упућивању на ратиште у Палестини пружали су и муслимански емигранти који су живели у Египту.²⁰

Према југословенским проценама, радило се о неколико стотина људи за које је организован смештај у Дамаску у Султан Селимовој џамији, где је заведен касарнски начин живота. Међу пристиглим усташама било је 15 официра различитог ранга. Главни организатор окупљања усташа за ангажман у Палестини био је Шефкија Муфтић, који је за заслуге у организовању таквих јединица добио чин потпуковника. По завршетку рата у Палестини Муфтић је отишао у Либан, где је постао високи чиновник либанске контраобавештајне службе. У том послу су му посебно помагали бивши министар Џафер Куленовић, који је живео с породицом у Дамаску и примао од сиријске владе око 300 сиријских лира месечне помоћи, капетан Сеад Зубчевић, усташки официри Звонко Марјановић, који је након преласка у Либан правио честе инциденте испред тамошњег југословенског посланства, и Елес Дервишевић, као и полицијски службеник Фадел Поплата и ваздухопловни механичар Чедомил Ћоркало који је био родом из околине Шибеника.²¹ У саставу различитих арапских јединица на више места у борбама су учествовали и југословенски муслимани.²² Југословенског

¹⁸ ДАСМИП, ПА, 1948. година, ф. 160, Сирија, документ 41499, Телеграм Министарства иностраних послова Посланству у Бејруту од 10. фебруара 1948. године.

¹⁹ ДАСМИП, ПА, 1948. година, ф. 160, Сирија, документ 44608, Извештај Посланства у Каиру Министарству иностраних послова, од 17. фебруара 1948. године.

²⁰ А. Животић, „Емиграција из Србије у Египту 1945–1956“, *Срби и Југославија – држава, друштво, политика*, Београд, 2007, стр. 374–375.

²¹ АЈБТ, КМЈ, I–3–b/709, Извештај Министарству иностраних послова Посланства у Бејруту од 23. септембра 1949. године, стр. 4.

²² О Првом арапско-израелском рату и обостраним борбеним дејствима опширније видети: 1) М. Babić, *Arapsko-izraelski ratovi*, Zagreb, 1988; 2) А. Bregman, *Israel's Wars. A History Since 1947*, London, 2002; 3) Т. N. Dupay, *Elusive victory. The Arab–Israeli Wars, 1947–1974*, New York, 1978; 4) D. Horowitz, E. N. Lutwak, *The Israeli Army*, London, 1975; 5) P. Owendale, *The Origins of the Arab–Israeli Wars*, London, 2003.

посланика у Тел Авиву Николу Брозину²³ о учешћу југословенских емиграната у рату у Палестини обавестио је помоћник израелског министра иностраних послова Сек 15. августа 1949, и то по изричитом захтеву свог министра Моше Шарета.²⁴ Сек је истакао да је усташка емиграција у Сирији бројна и врло активна, да су многи емигранти учествовали у рату, да емиграцију предводе Џафер Куленовић, Хакија Хацић, бивши посланик НДХ у Будимпешти и усташки повереник за Тузлу а потом и читаву Босну и Херцеговину, и католички свештеник Прешерн, као и да група има директну курирску везу са централом емиграције у Јужној Америци и подршку Организације за расељена лица. Према истим подацима, усташка емиграција је била у директној вези са сиријским фашистичким групама које су се посебно истицале у формирању војних снага током рата у Палестини. Истом приликом је уговорена и стална размена информација.²⁵

По завршетку рата у Палестини усташка емиграција је настојала да због све лошијег положаја, који се посебно почео погоршавати после промене владе у Сирији у лето 1949. године, пребаци најистакнутије усташе у Аргентину. На том послу се нарочито ангажовао Алија Шуљак, који је у Министарству пољопривреде Сирије био запослен као стручњак за питања задругарства. У томе му је посебно помагао др Крунослав Драгановић преко Братовштине светог Јеронима. Међу емигрантима је редовно растурана хрватска емигрантска штампа, посебно листови *Хрватска* и *Хрватски каритас* који су излазили у Буенос Аиресу и *Даница* из Чикага.

Због губитака у рату у Палестини и исељавања у друге земље број усташких емиграната у Сирији се нагло смањио. Сем тога, и међу преосталим емигрантима је због претрпљених губитака завладала апатија, па су многи истицали да желе да се врате у Југославију. Шефкија Муфтић је са својим верним сарадницима успевао да их осујети у тим намерама најчешће застрашивањем, док је најодлучније међу њима денунцирао сиријској полицији као комунисте и симпатизере нове југословенске власти због чега су хапшени и осуђивани.²⁶ Важну улогу у усташкој емиграцији су

²³ Никола Брозина је рођен 1909. године. Дипломирао је на Загребачком свеучилишту 1935. Учествовао је у Другом светском рату. Биран је 1943. за члана АВНОЈ-а, а 1944. године за члана ЗАВНО Хрватске. Од 1947. је био министар саобраћаја у Влади Народне Републике Хрватске. Као члан Народног фронта и Хрватске сељачке странке био је народни посланик у Сабору Народне Републике Хрватске. Први југословенски посланик у Израелу.

²⁴ Моше Шарет (1894–1965), израелски политичар. Од 1933. године је био начелник Политичког одељења Јеврејске агенције, потом шеф јеврејског преговарачког тима са Арапима и Британцима и министар иностраних послова Израела (1948–1956).

²⁵ ДАСМИП, ПА, 1947. година, ф. 85, Палестина, документ 420020, Белешка о разговору посланика Брозине Николе са помоћником министра иностраних послова Секом у Тел Авиву на дан 15. августа 1949. године.

²⁶ АЛБТ, КМЈ, I–3–b/709, Извештај Министарству иностраних послова Посланства у Бејруту од 23. септембра 1949. године, стр. 4.

имали Хасан Чустовић, утемељивач Друштва Хрвата у Сирији 1948. године и уредник *Хрватске воље* која је излазила у Дамаску од 1949. до 1952, и пуковник хрватског домобранства витез Ибрахим Првић-Пјанић, који је радио на прикупљању емиграната за сиријске војне формације.²⁷

Усташе муслимани су настојали да интернационализују свој проблем с југословенским властима, па су покушавали да за то добију подршку исламског света. Зато су фебруара 1951. године упутили посебан меморандум Свеисламском конгресу у Карачију. У том документу се истичало: *Хрватски народ у данашње доба има отприлике шест милијуна становника, од којих су око један милијун Хрвати муслиманске вјере, док су остали римокатолици. Хрватски народ јест једини еуропски народ (уз албански) који у свом саставу има јачу скупину припадника исламске вјере.* У меморандуму се затим говорило о наводним првим историјским додирима између Хрвата и муслимана: *У сиријској војсци Абдуралimana било је, према свједочанствима, двадесет тисућа хрватских војника године 677 послје Христа, за вријеме напада на Цариград.* На крају меморандума се каже: *Слободи нас Хрвата муслимана у држави хрватској она једина може бити јамство за слободни развитак и живот ислама у тој западној кули наше вјере... Ми управљамо наше молбе Мотамар-ел-Алам-е-Ислам, а по њему цијелом исламском свијету да упозна врло опасан положај у којем су Хрвати муслимани, како смо то ето напријед описали. Особито молимо сву исламску браћу, да подупру захтјеве и потребе милијуна своје вјерске браће, да би напokon и они добили пуну вјерску слободу. Исто тако молимо, да их подупрете у њихову вапају за слободном хрватском државом, јер је држава једино јамство за сваки будући живот, а особито у Хрватској. А када једном добијемо с помоћу Великог Алаха своју независну државу Хрватску ми ћемо бити способни не само одржати ту највећу скупину муслимана у Еуропи, него ћемо, као и у прошлости, бити најбољи тумачи и веза између братских народа и срца Еуропе.*²⁸ Меморандум су потписали најистакнутији представници усташке емиграција на Блиском истоку: Џафер Куленовић, Ибрахим Првић-Пјанић, Хасан Чустовић, Алија Шуљак, Шефкија Муфтић, Хакија Хацић, као и низ других познатих усташких емиграната муслимана. Упркос уложеном напору, меморандум није дао очекиване резултате.

Убрзане промене у сиријској спољној политици, покушаји успостављања чвршћих политичких, економских и војних односа са Југославијом и успостављање новог режима који је настојао да реформише сиријску држа-

²⁷ ДАСМИП, ПА, 1947. година, ф. 85, Палестина, документ 420020, Белешка о разговору посланика Брозине Николе са помоћником министра иностраних послова Секом у Тел Авиву на дан 15. августа 1949. године.

²⁸ АЛБТ, КМЈ, I-3-b/711, Извештај Министарству иностраних послова Посланства у Бејруту од 19. марта 1951. године.

ву и друштво – негативно су утицали на положај усташке емиграције у тој земљи. Као директна последица тога дошло је до позива јорданског краља Абдулаха југословенским избеглицама, хришћанима и муслиманима, да се настане у Јордану, што је било у директној вези са престанком рада Организације за расељена лица на Блиском истоку.²⁹ Побољшање југословенско-сиријских односа не само да је погоршало положај усташке емиграције у Сирији већ је један број њих чије је изручење тражила Југославија, на челу са Хакијом Хоџићем, репатриран у Југославију. То је изазвало неколико физичких и вербалних напада радикалнијих емиграната на југословенске дипломатске и трговачке представнике у Дамаску.³⁰ Такође, југословенско дипломатско особље је успело да успостави контакте с неким емигрантима и да преко њих прикупља информације о бројности, организацији, активностима и намерама емигрантских група. Нагло побољшање југословенско-сиријских односа довело је до поделе унутар муслиманске емиграције, па је дошло до диференцијације на групу ратних злочинаца и осталих емиграната који су све више били преокупирани свакодневним бригама. Југословенско посланство у Дамаску је настојало да спроведе посебну акцију међу емигрантима у циљу њиховог репатрирања у Југославију, али таква активност није дала резултате. Оцењено је да *већина више воли да животари уз минималну зараду, него да се врати кући да поново обрађује земљу*.³¹ Сем тога, и неки ратни злочинци су покушавали да успоставе контакте са Југословенским посланством и дипломатским службеницима, док је велики број емиграната настојао да због става нових сиријских власти према њима напусти Сирију и настани се у Јужној Африци и Јужној Америци.³² Већ почетком 1952. у сиријској војсци је било свега неколико официра југословенског порекла, који се нису истицали антијугословенским ставовима.³³

Једину тачку спорења у односима две земље представљао је проблем активности Алије Шуљка који није престајао са кампањом против власти социјалистичке Југославије. После интервенција југословенских дипломата, сиријска страна је утицала на Шуљка да престане с критикама режима у Југославији. На крају, услед притисака нових сиријских власти, Шуљак се преселио у Турску, где је и објавио своје дело о организацији националних

²⁹ ДАСМИП, ПА, 1951. година, ф. 69, Јордан, документ 45812, Телеграм Посланства у Бејруту Министарству иностраних послова од 23. марта 1951. године.

³⁰ ДАСМИП, ПА, 1952. година, ф. 48, Јордан, документ 42838, Телеграм Посланства у Бејруту Министарству иностраних послова од 1. марта 1952. године.

³¹ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1953. година, ф. III, документ 276, Записник са годишњег радног састанка Посланства у Дамаску и Бејруту од 2. фебруара 1953. године.

³² Исто.

³³ ДАСМИП, ПА, 1952. година, ф. 79, Сирија, документ 42008, Забелешка о посети Чедомила Цврљеа Валид Маџеду, шефу Протокола Министарства иностраних послова Сиријске републике од 12. јануара 1952. године.

банака у друштвима која теже стварању демократског економског амбијента.³⁴ Претходно је у Дамаску на француском језику објавио и своје дело о задругарству.³⁵ Сем дела о економској проблематици Шуљак је писао и антиисториографске пропагандне памфлете у којима је истицао историјске везе Хрвата и исламског света, што је требало да произведе тренутни политички ефекат.³⁶ Такође, сиријска влада је дозволила и растурање брошуре са говором потпредседника југословенске владе Александра Ранковића у коме се позивају сви југословенски емигранти да се врате у земљу. У процесу репатријације који је затим уследио сиријска влада је пружила пуну помоћ новоуспостављеном југословенском посланству у Дамаску. Део екстремних политичких емиграната, не мирећи се са југословенско-сиријским приближавањем, наставио је са активним политичким деловањем пошто су се углавном иселили у Ирак, Јордан, Саудијску Арабију, а мањим делом и у Турску. Репатријација је, због низа ограничавајућих фактора, дала само симболичне резултате.³⁷ Тиме је практично усташка муслиманска емиграција на простору Сирије престала да постоји као озбиљна политичка претња социјалистичкој Југославији. Истовремено, на тај начин је уклоњена и једна од озбиљнијих препрека успостављању тешњих међудржавних односа на политичком, војном, економском и културном плану, што је била једна од карактеристика југословенске спољне политике све до њеног распада 1991. године.

Албанци

На простору Сирије се непосредно по завршетку Другог светског рата обрело и 125 албанских политичких емиграната, међу којима је било доста оних који су водили порекло из Македоније и са Косова и Метохије. Међу Албанцима са простора Југославије посебно се истицао бивши народни посланик Југословенске радикалне заједнице и председник злокућанске општине Адем Души (Мармулаку) из села Душевице у источном срезу.³⁸ Он

³⁴ А. Suljak, *Création de banques populaires dans les pays qui aspirent à la démocratie économique*, Istanbul, 1958.

³⁵ А. Suljak, *Les faites de l'économie coopérative*, Damask, 1950.

³⁶ А. Шуљак, „Односи ислама и кршћанства гледани кроз дипломатске везе исламских држава с Ватиканом“, *Hrvatska revija*, 1 (1951).

³⁷ ДАСМИП, ПА, 1952. година, ф. 79, Сирија, документ 44667, Забелешка о разговору секретара Посланства у Дамаску Драгомира Петровића са начелником Протокола Министарства иностраних послова Сирије Валид Маџедом на дан 14. фебруара 1952. године.

³⁸ Опширније о деловању Народне радикалне странке, а потом Југословенске радикалне заједнице на просторима већински насељеним албанским становништвом видети: 1) В. Глиготијевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd, 1979; 2) Д. Теших, *Југословенска радикална заједница у Србију 1935–1939*, Београд, 1997.

је средином 1949. године успоставио контакт са југословенским послаником у Бејруту Лазаром Лилићем³⁹ настојећи да преко њега испослује дозволу за пребацивање групе албанских емиграната са Блиског истока преко југословенске територије у Албанију, где би радили на свргавању режима Енвера Хоџе. Сем тога, Души је нудио за новац и своје услуге обавештајне природе. Лилић се, према инструкцијама из Београда, због могућих спољнополитичких импликација и сукоба са земљама Информбироа, није упуштао у такве политичке комбинације, али је контакт с Душијем искористио да се подробно обавести о приликама, организацији и бројности албанске емиграције на Блиском истоку, коју су већим делом чинили ранији припадници 21. СС дивизије „Скендербег“.⁴⁰

У оквиру подељене и међусобно посвађане албанске емиграције емигранти са простора Југославије су били окупљени око фракције коју је предводио бивши краљ Зогу. Окупљање краљевих присталица је у Сирији вршио његов бивши секретар Гацу Гога, уз материјалну подршку египатског краља Фарука, који је био Зогуов блиски рођак. Међу Зогуовим присталицама у Сирији посебно се истицао Хамзи Дрини, који је као мајор службовао у сиријској армији. По завршетку рата у Палестини петорица Албанаца са Косова су се иселили у Канаду.⁴¹ Остали, углавном полуписмени, живели су од помоћи Организације за расељена лица или су били запослени као неквалификовани радници на путевима уз мале наднице од 2 до 2,50 сиријске лире. Влада Хуснија Заима је фаворизовала албанске политичке емигранте и искоришћавала их као војнике у рату са Јеврејима, док је Аташијева влада настојала да репатрира Албанце. Они су то одбијали, али су постепено у мањим групама одлазили у Канаду, САД или Јужну Африку.⁴²

³⁹ Лазар Лилић је рођен 1910. у Крагујевцу. Завршио је Правни факултет. Постао је члан КПЈ 1931. године. Од 1928. је радио у *Политици*, прво као дописник из Шумадије, а потом у својству сталног сарадника. Један је од организатора Четврте партијске конференције КПЈ за Србију 1934. године. Више пута је хапшен због своје политичке делатности, а 1936. је због илегалног партијског рада осуђен на годину дана робије. У току рата је као илегалца деловао у Београду. После рата је био у дипломатској служби.

⁴⁰ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1949. година, ф. XII, документ 10, Извештај Министарству иностраних послова Посланства у Бејруту од 25. јула 1949. године.

⁴¹ АЈБТ, КМЈ, I–3–b/709, Извештај Министарству иностраних послова Посланства у Бејруту од 23. септембра 1949. године, стр. 5.

⁴² АЈБТ, КМЈ, I–3–b/709, Извештај Министарству иностраних послова Посланства у Бејруту од 23. септембра 1949. године, стр. 6.

Срби

Српска политичка емиграција у Сирији је била малобројна. Углавном се радило се о бившим официрима, дипломатама и државним чиновницима који су после слома Краљевине Југославије априла 1941. године нашли своје привремено уточиште на Блиском истоку, а не мирећи се са политичким, друштвеним, економским и социјалним променама у послератној Југославији, нису желели да се у њу врате. Пошто су сиријске власти фаворизовале усташе, они су злоупотребљавали свој положај и чинили малобројним представницима српске емиграције разне пакости, истичући своју ранију мржњу и шовинизам. Тако је један од истакнутијих српских политичких емиграната у Сирији, професор Гачевић покушао самоубиство пошто му је усташка емиграција онемогућавала да нађе било какво запослење или добије минималну државну помоћ. Међу српским емигрантима својим социјалним статусом се посебно истицао дописник већег броја сиријских и британских дневних листова и један од најватренијих монархиста и присталица краља Петра II Карађорђевића Омер Кајмаковић. Он је, пре свега, свој пристојан социјални статус дуговао интимној вези са једном имућном удовицом.⁴³

Важну улогу у српској политичкој емиграцији у Сирији је имао и Никола Кнежевић, бивши генерални конзул Краљевине Југославије у Бејруту. Никола Кнежевић је био брат бившег министра двора Радоја и шефа Војног кабинета југословенске избегличке владе потпуковника Живана Кнежевића. Радио је као дописник неких страних листова и службеник Организације за расељена лица. Он је међу српским емигрантима након југословенског сукоба са Совјетским Савезом и његовим сателитима ширио уверење да ће у Југославији брзо доћи до крупних политичких промена и настојао да их држи повезане са краљевским одбором. Одржавао је интензивне везе са браћом: Радојем, који је био члан Југословенског одбора у Лондону, и Живаном, који је био у САД-у. Временом, малобројна српска политичка емиграција у Сирији је услед сталног исељавања ишчезла.

Закључак

После коначног пораза на тлу Југославије крајем Другог светског рата остаци хрватских оружаних формација су се нашли у Аустрији. Велики број припадника тих снага, а међу њима је било и много оних за којима су трагале нове југословенске власти због сумње да су током рата

⁴³ Исто.

починили ратне злочине, прешао је у избегличке логоре у Италији. Одатле је већина наставила ка Јужној Америци или западној Европи, док је неколико стотина муслимана, међу којима је било и високих официра и истакнутих политичара, емигрирало у Сирију уз велику помоћ Организације за расељена лица и Католичке цркве. Сем њих, у Сирију су стигли и албански емигранти са простора Југославије који су такође током рата припадали албанским формацијама или немачким СС јединицама. У Сирији се налазио и мањи број Срба политичких емиграната који су рат провели на Блиском истоку, а после рата нису желели да се врате у Југославију.

Знатан број муслиманских емиграната је учествовао у рату у Палестини 1948. Многи су после тог рата наставили службу у сиријским или либанским оружаним снагама. Пријем муслиманских избеглица је био мотивисан, пре свега, војним разлозима и исламском солидарношћу. Ипак, услед југословенско-сиријског приближавања и успостављања тешње политичке, економске и војне сарадње између две државе, статус муслиманске емиграције у Сирији се нагло погоршао. Због тога су многи екстремни емигранти напустили ову земљу и настанили се у Турској, Саудијској Арабији и Ираку. Из истих разлога смањило се и број албанских емиграната на тлу Сирије. Српска емиграција је убрзо по завршетку рата ишчезла. На тај начин нестала је једна од битних препрека на путу успостављања ближих односа између Југославије и Сирије.

Summary

Political Emigration from Yugoslavia to Syria 1947–1952

Key words: *Yugoslavia, Syria, Middle East, Ustasha, the Independent State of Croatia, emigration, Muslims, Albanians, Serbs*

After having been defeated in the territory of Yugoslavia, the remnants of the Croat armed forces found themselves in the territory of Austria. A considerable number of members of these forces, many of whom were wanted by the new Yugoslav authorities under suspicion of having committed war crimes during the war, crossed into refugee camps in Italian territory. From there, most of them proceeded to South America or Western Europe, whereas several hundred Muslims, among whom high officers and prominent politicians, emigrated to Syria with the large aid from the Organization for Displaced Persons and the Roman-Catholic Church. Apart from them, Albanian emigrants from the Yugoslav territory, who had been members of Albanian armed units or German SS-units during the war,

also arrived to Syria. A small number of Serbs, political émigrés, was also in Syria. They had spent the war in the Middle East and didn't want to return to Yugoslavia after the war.

A considerable number of Muslims took part in the war in Palestine in 1948. Many of them continued serving in Syrian or Lebanese armed forces after the war. The acceptance of Muslim refugees was motivated above all by military considerations and Islamic solidarity. However, due to the Yugoslav-Syrian rapprochement and the establishment of closer political, economic and military cooperation between the two countries, the situation of the Muslim émigrés suddenly deteriorated. For that reason many radical emigrants left Syria and settled down in Turkey, Saudi Arabia or Iraq. The number of Albanian émigrés in Syrian territory decreased for the same reasons. The Serbian emigration disappeared soon after the war.

УДК 32:929 Стаљин Ј. В. (093.2)
327(497.1:497.2)“1948/1953“
327(497.1:498)“1948/1953“

ЈУГОСЛОВЕНСКИ УТИСЦИ О ОДЈЕКУ СТАЉИНОВЕ СМРТИ У БУГАРСКОЈ И РУМУНИЈИ*

Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: Рад представља покушај да се на основу оригиналне архивске грађе прате југословенска интересовања и сазнања о првим реакцијама на Стаљинову смрт у њој суседним државама Бугарској и Румунији, на основу којих су доношене и прве процене о могућим променама у тим земљама, које би евентуално могле да доведу до видног побољшања југословенског политичког али и војног и економског положаја у региону.

Кључне речи: Југославија, Бугарска, Румунија, Ј. В. Стаљин, источноевропске земље, југословенско-бугарски односи, југословенско-румунски односи

Неколико година пред Стаљинову смрт Бугарска и Румунија, иако суседне земље, од Југославије су биле удаљене толико да се према стању њихових односа могло претпоставити да се ради о земљама које уопште нису на истом континенту. Разлог томе био је оштар идеолошки а потом и међудржавни сукоб између Југославије и СССР-а који је ескалирао 1948. године и проширио се на све земље „народне демократије“ које су припадале совјетском лагеру.¹ У склопу потпуног раскида СССР-а и његових савезника

---

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Више о југословенско-совјетском сукобу 1948. године у: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, zbornik radova, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1999; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Beograd, 1988; D. Bekić,

са, до јуче, идеолошки блиском Југославијом дошло је до њене политичке, економске, саобраћајне и војне блокаде, која је, у неколико година које су уследиле, довела до постепене преоријентације Југославије ка Западу и Северноатланском пакту, одакле је једино могла да добије помоћ у случају совјетског напада. То је само додатно погоршало односе са СССР-ом и другим земљама „народне демократије“, па и са Бугарском и Румунијом са којима је имала заједничку граничну линију.

Односи Југославије са Бугарском и Румунијом после 1948. године били су потпуно нарушени, а у случају Бугарске још и додатно оптерећени негативним наслеђем прошлости у виду неколико ратова и најскоријим искуством из Другог светског рата када је Бугарска окупирала део југословенске територије а њена војска починила бројне ратне злочине над цивилним становништвом. Обе земље су једнострано раскинуле све међудржавне уговоре са Југославијом потписане после Другог светског рата, у време добрих односа, било да су се они односили на политичку, економску, војну или културну сарадњу. Југославија је преко ноћи, у штампи и у јавности Бугарске и Румуније постала непријатељ и симбол „издајника“ који је напустио једини исправни пут у социјализам, онај Стаљинов. Крајем четрдесетих и почетком педесетих година 20. века Југославија је тамо представљана као неко ко се окренуо против дојучерашњих пријатеља и савезника и сврстао у редове Запада, највећег идеолошког противника, поставши само „привезак“ западне спољне политике. Тих година, у међусобној комуникацији преовлађивао је непријатељски речник који је најочитији био у штампи и у дипломатским нотама увредљивог садржаја и за једну и за другу страну. Такве „ноте“ размењивали су дипломатски службеници који су у Румунији, Бугарској, али и у Југославији, били изложени полицијској пратњи и веома тешким условима живота и рада.

Атмосфери непријатељства и неповерења између суседа допринио је и добродошлица са којом су у Румунији и Бугарској дочекане групе политичких емиграната из Југославије који су остали верни својим стаљинистичким уверењима и који су потом, под контролом тамошњих тајних служби, били организовани у клубове који су преко својих листова и радио-станица ширили пропаганду против Југославије и Јосипа Броза Тита те на тај начин постали део широке антијугословенске кампање која је у Бугарској и Румунији, као и у другим земљама совјетског блока, спровођена на свим нивоима.

Између Југославије и двеју суседних земаља прекинут је чак и железнички саобраћај, а било какав вид комуникације сведен је на апсолутни

Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955, Zagreb, 1988; *Velike sile i male države u hladnom ratu: slučaj Jugoslavije*, zbornik radova, Beograd, 2005; I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb, 1990; R. Luburić, *Vrući mir hladnog rata*, Podgorica, 1994.

минимум. Најтеже стање, међутим, владало је на граници Југославије према Бугарској и Румунији, која је у годинама сукоба представљала неуралгичну тачку и извор проблема. Због заоштрениости односа, погранични појас између Југославије, Бугарске и Румуније (као и онај према Мађарској и Албанији) био је опасан бодљикавом жицом, минским пољима, рововима, бункерима и сличним фортификацијским објектима па је граница више личила на линију фронта него на границу између земаља које нису биле у ратном стању. Да је заиста и била реч о специфичном фронту, говоре чињенице да се на тој граници готово свакодневно гинуло у инцидентима којих је било на хиљаде. Такво стање је изазивало у Југославији зебњу да би совјетски напад могао да уследи сваког часа.

У оваквој ситуацији, југословенско окретање Западу било је логично и једино могуће али не и најпожељније решење. Сарадња Југославије са Западом није била без ограда са југословенске стране, која је, иако принуђена на то приближавање, зазирала од могућих притисака Запада да се Југославија идеолошки мења, што њено истински комунистичко руководство није желело. Зато су у Југославији прижељкивали да та сарадња не потраје сувише дуго, тј. надали су се да ће временом доћи до промена и на Истоку, који би могао да прихвати југословенску посебност у оквиру земаља које „граде социјализам“ и потом са њом успостави нормалне односе и тако је ослободи незавидног положаја да се у узурпираној атмосфери хладног рата ослања искључиво на једну страну у сукобу. У том смислу, Стаљинова изненадна смрт је у Југославији схваћена као предуслов да до било каквих промена уопште дође и у наредним недељама и месецима југословенска дипломатија је показивала изузетан интерес за одјек његове смрти у источноевропским земљама, а нарочито у оним суседним попут Бугарске и Румуније. Наравно, њена основна намера је била да на основу одјека Стаљинове смрти у народу, партији, војсци уочи и на прави начин разуме знакове који би могли да укажу да се у тим земљама нешто креће у правцу промена које би биле пожељне за Југославију.

Према информацијама којима су располагали у Београду, већ само саопштење о болести Јосифа Висарионовича Стаљина изазвало је значајне реакције у Бугарској и Румунији. Тако је Југословенска амбасада у Софији јавила да је тамо саопштење о болести Стаљина примљено „у народу“ са великим задовољством и са чврстим уверењем да је он у ствари већ мртав а да је то саопштење представљало само припрему за саопштење о смрти.² Код људи је била приметна нада да ће ситуација у земљи ићи на боље. У Румунији, саопштење о Стаљиновој болести је изазвало приметно узнемирење власти,

² Дипломатски архив Министарства иностраних послова Србије (даље: ДАМСПС), фонд Политичка архива (даље: ПА), 1953. година, Бугарска, фасцикла 11, досије 6, Извештај амбасаде ФНРЈ у Софији, Стр. пов. бр. 4, Пов. бр. 44805, 9. април 1953. године, стр. 1.

које је из дана у дан расло, док на дан Стаљинове смрти и објављивања званичног саопштења о томе није достигло, према утиску југословенских дипломата, размере „опсадног стања“.³ Улицама Букурешта кружили су камиони пуни војника, полиција је у групама патролирала градом даноноћно, страже на свим важнијим пунктовима у граду биле су удвостручене а читава атмосфера је указивала на то да се очекују неки важни догађаји и да је, у вези са тим, ситуација у земљи веома напета.⁴ Посебне мере у виду забране кретања ван Букурешта уведене су за сва дипломатска представништва у Румунији са изузетком, наравно, представништава земаља „народне демократије“. Такву меру у Амбасади Југославије су доживели као покушај румунских власти да спрече странце да добију увид у то шта се, у вези са Стаљиновом смрћу, догађа у унутрашњости земље. Полиција је ревностно спроводила наређења и спречавала било какав излазак дипломата ван града, док је Министарство иностраних послова Румуније, такође ревностно, избегавало да да конкретан одговор зашто је таква забрана уведена.⁵ Атмосфери „опсадног стања“ у Румунији доприносиле су и гласине (али и информације којима су располагали поједини војни аташеи у Букурешту) о покретима румунских и совјетских трупа. Наиме, према тим непотврђеним информацијама којима је Југословенска амбасада указивала извесно поверење, на аеродром Отопени код Букурешта, који су иначе изградили Совјети и на коме су од раније били стационарани делови једне совјетске ваздухопловне дивизије са авионима МИГ-15, после Стаљинове смрти су пребачене и неке падобранске јединице, као и већи број транспортних авиона, чак 50 према неким проценама.⁶ Ове покрете пратио је и транспорт од укупно 100 теретних и путничких вагона пуних румунске војске ка Букурешту из правца североистока. Најзад, до југословенског представништва у Букурешту су стизале и вести о учесталом слетању авиона из Москве којима су, наводно, стизали „специјални курири“ и „важне личности“, што није било могуће проверити.⁷

За разлику од Румуније, у Бугарској нису били приметни тако експлицитни знаци напетости и нервозе у круговима власти. Поједини западни листови преносили су тврдње да је бугарска војска пребацила знатне пешадијске и оклопне јединице према југословенској граници (нарочито у сектору према Македонији) док је део војске укопан и на граници према Турској.⁸ О покретима бугарске војске, међутим, Амбасада Југославије у Бугарској

³ ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 74, дос. 4, Месечни извешај амбасаде ФНРЈ у Букурешту за фебруар–март 1953. године, Стр. пов. бр. 6/53, Пов. бр. 44489, стр. 13–14.

⁴ Исто, стр. 14.

⁵ Исто.

⁶ Исто, стр. 15.

⁷ Исто.

⁸ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988, str. 476–477.

није јављала ништа. У Софији и у читавој држави власт је, изгледа, више била заинтересована да створи слику о „великој општеној жалости“ за Стаљином па је у том циљу био предузет читав низ мера и акција. Чим је 6. марта издато званично саопштење о Стаљиновој смрти, бугарске власти су прогласиле званичну жалост, почели су да се одржавају бројни комеморативни састанци, на установама су постављене црне заставе а бројне делегације су се упутиле ка Амбасади СССР-а да тамо положи венце и изразе саучешће.⁹ Све ово допуњавале су „почасне страже“ поред Стаљинових биста широм Бугарске и велики комеморативни митинг на коме су сви присутни клечали три минута у знак поштовања. Иако видно нервозније, ни румунске власти нису заостајале за бугарским када је у питању било стварање пожељне слике „ожалошћеног“ народа. У Букурешту су, било камионима било пешице, из предузећа и установа доводили велики број људи, па чак и децу из школа, да испред Совјетске амбасаде, у дугим редовима, чекају да се упишу у књигу жалости. Партијски лист *Скантеја* изашао је 6. марта тек поподне са црним оквирима на страницама, партијске организације су одржавале посебне састанке посвећене Стаљину а ЦК Румунске радничке партије је поводом Стаљинове смрти упутио посебан проглас.¹⁰ Сви грађани који су били у радном односу морали су да носе црни флор на одећи а све куће у главним улицама су биле нападно начичкане црним заставама.¹¹ Уз појачане мере предострожности, све ово је Југословенима указивало да румунске власти желе да силом „монтирају“ жалост која је наводно била присутна код румунских грађана.

На трагу реалности, информације које су у Београд стизале од амбасада у Софији и Букурешту, говориле су о „спољној слици жалости“, оној за чије постојање су се побринуле власти, али и о постојању једне друге слике коју су те власти желеле да прикрију а која је представљала стварни одјек Стаљинове смрти међу грађанима обеју земаља. Насупрот прокламованој жалости, на сваком кораку могла су се уочити сасвим опречна осећања код већине грађана Бугарске и Румуније. Према извештају Југословенске амбасаде у Софији огромна већина је у Бугарској вест о Стаљиновој смрти дочекала са радошћу и надом да ће после ње уследити неки велики догађаји од којих би Бугарска могла имати користи. У очи је упадала и чињеница да је поред обичних људи и велики број оних који су чинили апарат режима жалио за Стаљином крајње неискрено, притајено се радујући и очекујући

⁹ ДАМСПС, ПА, 1953, Бугарска, фасц. 11, дос. 6, Извештај амбасаде ФНРЈ у Софији, Стр. пов. бр. 4, Пов. бр. 44805, 9. април 1953. године, стр. 1.

¹⁰ ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 84, дос. 1, Телеграм амбасаде ФНРЈ у Букурешту бр. 64 ДСИП-у, Пов. бр. 43073, 6. март 1953. године.

¹¹ ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 74, дос. 4, Месечни извештај амбасаде у Букурешту за фебруар–март 1953. године, Стр. пов. бр. 6/53, Пов. бр. 44489, стр. 16.

бољитак.¹² Тренутак Стаљинове смрти, за југословенске дипломате је представљао и прилику да се увере да највећи део људи који су радили за режимски апарат није био искрено убеђен у све оно што је спроводио „под заставом стаљинизма“. У том смислу, илустративан је пример тројице бугарских официра који су, радосни због Стаљинове смрти, попили литар ракије „за његову душу“ и потом својим „веселим расположењем“ показали да у томе нису усамљени.¹³ У Румунији је ситуација била слична. И тамо је било лако стећи утисак да је Стаљинова смрт у народу примљена са радосћу и да је, код мање обавештених, изазвала велика очекивања и наду да ће то довести до крупних промена у земљи.¹⁴ Реална слика осећања Румуна према Стаљину, за југословенске дипломате у Букурешту, била је највидљивија управо тамо где су румунске власти желеле да манифестују жалост – на великом митингу поводом Стаљинове смрти. И поред настојања да митинг, на који су буквално силом под вођством чланова партије доведени запослени у предузећима и установама, добије изглед дубоке жалости, људи који су му присуствовали услед умора од вишесатног стајања нису ни обраћали пажњу шта се говори са бине, у мањим групама су гласно разговарали и смејали се или седећи на земљи јели оно што су понели од куће.¹⁵ За време минута ћутања, многи нису скинули капе нити стајали мирно у месту. У другим деловима града било је могуће видети у бифеима људе који су у том тренутку весело наздрављали а тих дана је нарочито била раширена и појава слушања страних радио-станица. Међутим, румунска полиција је настојала да се „обрачуна“ са оваквим појавама. Тако је, на пример, на једном пољопривредном добру у околини Сигишоаре пет жена ухапшено јер су исмевале Стаљинovu смрт пошто је једна од њих изјавила да јој је „жао што јој је умро деда“.¹⁶

Овакве реакције нису биле изненађујуће за Југословене, који су и раније знали да бугарско, а нарочито румунско становништво није гледало на Совјете са симпатијама. Међутим, донекле их је изненадило понашање совјетских грађана који су као разни стручњаци, специјалисти или инструктори боравили и у Бугарској и у Румунији. У Бугарској се код Совјета није могла приметити никаква нарочита жалост већ се добар део њих могао видети већ 7. марта како у радњама купује у веселом расположењу. Нико од њих није носио црни флор, црно одело или слично а жалост се није

¹² ДАМСПС, ПА, 1953, Бугарска, фасц. 11, дос. 6, Извештај амбасаде ФНРЈ у Софији, Стр. пов. бр. 4, Пов. бр. 44805, 9. април 1953. године, стр. 1.

¹³ Исто.

¹⁴ ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 85, дос. 13, Телеграм амбасаде у Букурешту бр. 68 ДСИП-у, Пов. бр. 43319, 11. март 1953. године.

¹⁵ ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 74, дос. 4, Месечни извештај амбасаде у Букурешту за фебруар–март 1953. године, Стр. пов. бр. 6/53, Пов. бр. 44489, стр. 35.

¹⁶ Исто, стр. 34.

могла приметити ни тамо где је Совјета било у већем броју – на градилишту моста на Дунаву или у Клубу грађана СССР-а у Софији.¹⁷ Право изненађење, међутим, изазвала је чињеница да већ 11. марта, два дана после Стаљинове сахране, Амбасада СССР-а у Софији није ничим одавала утисак да је то представништво земље у жалости: тог дана је скинут сав „пригодан“ декор са зграде амбасаде, уклоњени сви венци положени око амбасаде и чак скинута и застава која је до тада стајала на пола копља.¹⁸ Посебна жалост није била приметна ни код Совјета који су боравили у Букурешту, осим што су они прозоре на становима и кућама у којима су живели декорисали совјетским заставама (без румунских) на пола копља. То је, међутим, југословенским дипломатама пружио прилику да се увере колико пуно Совјета је било у Букурешту а нарочито им је било интересантно да су заставе биле истакнуте у елитним квартовима и на вилама које су пре Другог светског рата припадале румунској аристократији и буржоазији.¹⁹

Осим код обичних људи, Југословени су посвећивали пажњу и одјеку Стаљинове смрти у тамошњем дипломатском кору. У Бугарској, осим очекивања побољшања ситуације у свету, није било одређенијих коментара у вези са будућношћу саме Бугарске и њеног руководства. Тамошњи дипломатски кор био је више заинтересован да од југословенских дипломата добије било какав коментар догађања после Стаљинове смрти, било у Бугарској било у СССР-у. Међутим, ДСИП у Београду је упозоравао своје дипломате у Софији да се чувају ширег коментарисања догађаја, да иступају на основу онога што су о тим догађајима изјављивали Тито и Кардељ и да настоје да од саговорника извуку што више а да сами кажу што мање.²⁰ У Румунији, пак, коментари су били знатно живљи. Првих дана по Стаљиновој смрти, у дипломатском кору у Букурешту преовлађивало је мишљење да тај догађај неће донети неке велике промене у спољној политици Совјетског Савеза. Иако су се стране дипломате у Румунији углавном задржавале на интерпретацији писања највећих светских листова, по питању будућности земље у којој су били на служби имали су и сопствено мишљење, које се углавном сводило на став да ће Совјети после Стаљинове смрти настојати да још више учврсте свој положај у Румунији, и у смислу привредног и у смислу војног присуства.²¹ Ти коментари о јачању совјетског положаја у Ру-

¹⁷ ДАМСПС, ПА, 1953, Бугарска, фасц. 11, дос. 6, Извештај амбасаде ФНРЈ у Софији, Стр. пов. бр. 4, Пов. бр. 44805, 9. април 1953. године, стр. 1.

¹⁸ Исто.

¹⁹ ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 74, дос. 4, Месечни извештај амбасаде у Букурешту за фебруар–март 1953. године, Стр. пов. бр. 6/53, Пов. бр. 44489, стр. 35–36.

²⁰ ДАМСПС, ПА, 1953, Бугарска, фасц. 12, дос. 5, Телеграм ДСИП-а амбасади ФНРЈ у Софији, 10. април 1953. године, стр. 2.

²¹ ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 85, дос. 13, Телеграм амбасаде у Букурешту бр. 68 ДСИП-у, Пов. бр. 43319, 11. март 1953. године.

мунији, па и другде, ишли су првих дана после Стаљинове смрти и дотле да се у њима изражавала бојазан од евентуалних авантура на спољнополитичком плану у које би руководство СССР-а без Стаљина можда могло да се упусти не би ли на тај начин разрешило бројне противуречности које су постојале у самом руководству.²² У неколико наредних дана је, међутим, дошло до преокрета па су коментари који су се могли чути ишли у правцу прихватања становишта да Стаљинова смрт значи и смањење ратне опасности и да ново совјетско руководство неће бити у стању да се упушта у неке агресивне подухвате. Поред ових коментара, који су углавном следили тренд који је иначе био присутан и у иностраној штампи, пажњу југословенских дипломата привукао је једино став аустријског политичког представника у Румунији који је у контакту са њима покушао да добије одговор на питање да ли, можда, опсежне мере предострожности које је румунско руководство спроводило нису последица страха од напада са југословенске стране? Овакав коментар је са југословенске стране, уз одговор да Југославија нема агресивне намере ни према једној држави па ни према Румунији, схваћен само као провокација.²³

Стаљинова смрт је код обичних људи, који су у Бугарској и Румунији живели веома тешко, подстакла и бројна очекивања, наде и прижељкивања да живот постане достојанственији. Већ смо уочили да су та очекивања у Румунији била неодређена и нејасно дефинисана. За разлику од Румуније, у Бугарској, где је нека неодређеност када су у питању била очекивања становништва постојала само у првим данима после Стаљинове смрти, брзо је дошло до својеврсне диференцијације па су и очекивања присутна код обичних људи постала конкретнија. Томе су највише допринеле мере попут амнестије и смањења цена које су у СССР-у спроведене убрзо после Стаљинове смрти. Такве мере су подстакле људе у Бугарској да и у својој земљи очекују нешто слично. Иако су те и сличне мере коментарисане најчешће без илузија да би оне могле довести до коренитих промена, ипак је већина људи сматрала да је у СССР-у дошло до попуштања и да ће у складу са тим и власт у Бугарској морати да „попусти“.²⁴ Прве мере које су се очекивале у том правцу биле су управо амнестија и смањење цена.

Када су у питању била очекивања политичке природе, у Бугарској су међу становништвом живо коментарисане промене које су се догодиле у Совјетском Савезу и њихов евентуални значај за политички живот у земљи. Са највећим нестрпљењем се очекивала информација ко ће у СССР-у зау-

²² ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 74, дос. 4, Месечни извештај амбасаде у Букурешту за фебруар–март 1953. године, Стр. пов. бр. 6/53, Пов. бр. 44489, стр. 16.

²³ Исто, стр. 16–17.

²⁴ ДАМСПС, ПА, 1953, Бугарска, фасц. 11, дос. 6, Извештај амбасаде ФНРЈ у Софији, Стр. пов. бр. 4, Пов. бр. 44805, 9. април 1953. године, стр. 2.

зети Стаљиново место. Југословенске дипломате у Софији знале су да је уже партијско и државно руководство Бугарске већ било упознато са тим да се за ту функцију припремао Маљенков, док је већина партијског чланства и обичних људи сматрала да ће Стаљина наследити Молотов. Међутим, до њих су допирале и информације по којима су о томе ипак постојале недоумице и у самом ЦК Бугарске радничке партије, који је, наводно, телефоном консултовао Москву о томе кога штампа и пропаганда треба да „истичу“. Одговор из Москве је, тобоже, сугерисао да се истиче КПСС и његово руководство а не било која поједина личност.²⁵

Прве информације о променама у државном врху СССР-а и реорганизацији власти изазвале су живе коментаре у Бугарској. Махом је преовладавало чуђење зашто је за председника владе постављен Маљенков, мало познат до тада, уместо Молотова који је био знатно више експониран. Као својеврсно објашњење овога у јавности су колале гласине да је постављење Маљенкова знак постојања неслагања у руководству СССР-а и да се због тога одмах после Стаљинове смрти врше озбиљне промене. Овакве коментаре следило је и уверење да су унутар совјетског руководства постојале „антистаљинистичке снаге“.²⁶ Као доказ за њихово постојање у јавности су служиле чињенице о реорганизацији државне власти, о променама у врху партије, али и персоналне промене попут повратка у политички живот Жукова и Булгајина, уз истовремено померање на нижи положај Васиљевског и Вишинског. Како је убрзо уследила и амнестија, смањење цена, пуштање на слободу лекара оптужених за заверу и усвајање помиљивијег става у спољној политици, бугарска јавност је била потпуно уверена у постојање снага које су биле против дотадашње политике у СССР-у. Штавише, неки су сматрали да све ове промене, постепено и планирано, спроводе управо те „антистаљинистичке снаге“ унутар совјетског руководства и да је избијање на врх Маљенкова у ствари њихов маневар којим је та група добила човека који је могао бити само фигура преко које може да спроводи своје замисли и на тај начин, бар у почетку, избегне групашење и борбу унутарпартијских клика за највиши положај у држави.²⁷

Иако је пажљиво пратила одјек Стаљинове смрти уопште у Бугарској и Румунији, југословенска дипломатија је ипак са посебним интересовањем пратила како се тај догађај одразио на руководства ових земаља. У Бугарској је руководство од првог дана и саопштења о Стаљиновој смрти, упорно и неуморно у свакој прилици истицало своју оданост и верност СССР-у.²⁸ То истицање верности је било до те мере нападно да су југословенски

²⁵ Исто.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, стр. 3.

посматрачи стицали утисак као да су негде (у Москви, вероватно) постојале сумње у том погледу, па су се Бугари веома трудили да их разбију. Истовремено, то је тумачено и настојањем бугарских руководилаца да се пред новим руководством СССР-а легитимишу као одани савезници и на тај начин сачувају позиције које су они лично имали до тада. Овакво понашање највиших бугарских руководилаца је, са друге стране, говорило и о великој несигурности која је завладала у њиховим круговима. Утисак југословенских посматрача је био да у врху Бугарске влада дезоријентисаност, пометња и неразумевање најновијих промена у СССР-у које су уследиле после Стаљинове смрти.²⁹ Симптоми таквог „стања духа“ унутар бугарског партијског и државног врха били су за Југословене бројни и лако приметни. Један од најочигледнијих је била изразита несамосталност бугарске штампе. Нарочито првих дана, једини иоле самостални написи били су они о самој Стаљиновој смрти док је све остало дословце преписивано из совјетске штампе. Непознаница ко ће у СССР-у сконцентрисати власт у својим рукама и у вези са тим лична несигурност бугарских руководилаца довела је до појаве кованице о „лењинско-стаљинском руководству СССР-а“ коју је штампа обилато користила. И поред тога, бугарски лидер Влко Червенков ипак је у своје име упутио Маљенкову лично честитку поводом избора за председника владе, по свему судећи доста сервилне садржине.³⁰

Супротно ранијој пракси у Бугарској, по којој ниједна одлука врха СССР-а није могла да прође а да не буде много пута коментарисана, реорганизација власти, амнестија и ослобађање лекара нису у Бугарској штампи поменути ниједном речју.³¹ Ни амнестија која је спроведена у суседној Румунији такође није ни поменута и за њу су у Бугарској знали једино људи који су слушали стране радио-станице. Понашање бугарских партијских и државних власти током првих неколико недеља после Стаљинове смрти тј. у време када је већ дошло до бројних промена у Совјетском Савезу које су наговештавале заокрет у односу на Стаљинову политику, навело је југословенске посматраче у Софији на закључак да су бугарски руководиоци „већи стаљинисти од оних у Москви“.³² То је нарочито било приметно у самој Бугарској комунистичкој партији. Месец дана након Стаљинове смрти партијским организацијама у Бугарској није званично пренесено ништа у вези са његовом смрћу или догађајима који су уследиле после ње, што је чланове партије остављало у незавидном положају будући да нису знали на који начин је требало да тумаче те догађаје а да се не „замере“ некоме. Све што је члановима партије пренесено била је директива о „појачању будно-

---

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

³¹ Исто.

³² Исто, стр. 4.

сти“, која је сведочила о страху да би у земљи могло да дође до непредвиђеног развоја ситуације. Све ово значило је да власти у Бугарској ни месец дана после Стаљинове смрти нису предузеле никакве кораке који би указивали да ће се ускоро нешто у земљи променити.³³

У суседној Румунији, ситуација је била донекле другачија. Одјек Стаљинове смрти није толико био приметан у виду бројних коментара или нагађања каква су била честа у Бугарској али су зато румунске власти у већој мери следиле нови курс који је спровођен у Москви. То је било најочигледније на примеру третирања самог Стаљина пре и после његове смрти у румунској штампи и пропаганди уопште, тј. односа према Стаљиновом култу. Иако је Стаљинов култ у Румунији већ био свеприсутан за његовог живота, у први мах после његове смрти ЦК Румунске радничке партије и румунска влада су донели одлуку о додељивању Стаљиновог имена читавом низу великих фабрика, војној академији у Букурешту, као и о подизању споменика посвећених њему у низу великих румунских градова.³⁴ Међутим, како је време одмицало и како су промене у Москви бивале све чешће и чешће, и однос према Стаљину у Румунији почео је да се мења. За разлику од Бугарске, где се све одвијало по старом, у Румунији је била очигледна разлика између писања штампе пре и после Стаљинове смрти. Док је раније Стаљином и његовим ставовима објашњавано апсолутно све а он и његова начела „употребљавани“ у свакој области политичког, друштвеног, културног и економског живота земље, после 25. марта простор посвећен Стаљину у румунској штампи нагло је и веома приметно смањен.³⁵ Он је уврштен међу „класике“ марксизма и помињан углавном у њиховом „друштву“. Касније, током првомајске прославе и параде која је одржана у Букурешту, било је приметно да је број паролa посвећених Стаљину био мањи као и број његових слика, које више нису биле веће већ исте величине као и слике осталих класика попут Маркса, Енгелса и Лењина.³⁶

Осим у третирању лика и дела Јосифа Висарионовича Стаљина, румунски партијски и државни врх је следио пример Совјета и по питању амнестије. Док су у Бугарској избегавали да уопште и помену амнестију, у Румунији је она проглашена 5. априла 1953. године. Уз велики публицитет у свим новинама, амнестија је приказивана као значајан политички искорак и као потврда и доказ демократичности румунског режима, што је изазвало велика очекивања код обичних људи, која су, као и много пута раније, изневерена.³⁷ Из југословенског угла, амнестија у Румунији је била само акција

³³ Исто.

³⁴ ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 74, дос. 4, Месечни извештај амбасаде у Букурешту за април 1953. године, Стр. пов. бр 8/53, Пов. бр. 46652, 4. мај 1953. године, стр. 12.

³⁵ Исто, стр. 14.

³⁶ Исто, стр. 13.

³⁷ Исто, стр. 3.

неопходна политичкој пропаганди јер су забележени једино случајеви пуштања на слободу сељака (оних који су одбијали да дају обавезни откуп или да се придруже задрузи) и обичних криминалаца, али не и политичких затвореника. После само две или три недеље, о амнестији је престало и да се говори. Иако је проглашавањем амнестије, промењеним односом према Стаљиновом култу и попуштањем затегнутости у земљи створен спољни утисак побољшања, то није значило да су се осећале неке озбиљније разлике у односу на претходни период које би указивале на суштинску промену у политичком животу Румуније. Према утисцима југословенских дипломатских представника у Букурешту пре би се могло рећи да се радило тек о „симптомима“ који су указивали на попуштање затегнутости уопште, а које су, нешто касније, и сами могли да осете.

Унеколико промењен однос румунских власти према Југославији и њеној амбасади у Букурешту био је приметан тек током априла 1953. године. До тада се све одвијало као и током неколико претходних година. Штавише, током марта месеца румунска пропаганда уперена против Југославије била је веома активна, пре свега због потписивања Балканског пакта између Југославије, Грчке и Турске. Већ током завршних припрема за потписивање тог споразума, а нарочито после, пропагандна машинерија у суседној Румунији била је „стављена у погон“.³⁸ Сви напори румунског пропагандног апарата били су усмерени ка једном циљу: доказати агресивни карактер тог трипартитног споразума. Теза која је при том била најчешће коришћена сводила се на тврдњу да Балкански пакт има за циљ напад на СССР и земље „народне демократије“ те да је до његовог формирања дошло услед великог притиска САД-а и западних земаља Европе.³⁹ Активност румунске штампе, када су у питању били текстови уперени против Југославије, током марта 1953. године била је појачана и због пута Јосипа Броза Тита у Велику Британију, где је примљен са највећим почастима.⁴⁰ Међутим, упркос појачаној пропаганди, југословенско дипломатско особље је током истог месеца, у контактима са румунским МИП-ом, почело да запажа и „нешто што личи на коректност“.⁴¹ Тај тренд је настављен и током априла када је нагло дошло до слабљења пропаганде уперене против Југославије. Упадљиво је био смањен број чланака уперен против суседне земље па чак и против земаља Запада. Током фебруара је запажено 36 таквих чланака, током марта 45 а у првих десет дана априла 12. Од тог дана па до краја месеца није се више појавио ниједан. Осим тога, њихов тон био је другачији.

³⁸ ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 74, дос. 4, Месечни извештај амбасаде у Букурешту за фебруар–март 1953. године, Стр. пов. бр. 6/53, Пов. бр. 44489, стр. 19.

³⁹ Исто, стр. 20.

⁴⁰ Исто, стр. 23.

⁴¹ Исто, стр. 18.

Из румунске штампе одједном су ишчезли изрази попут „империјалисти“, „агресори“ или „банде“, који су до тада спадали у омиљене.⁴²

Друга важна промена када је у питању била румунска пропаганда против Југославије било је и неочекивано наређење да се карикатуре против Југославије уклоне из градова. До тада, подсмешљивих и увредљивих карикатура било је много како у Букурешту тако и у унутрашњости земље, поред важнијих путева, на железничким станицама и сличним местима. У Букурешту су, око 15. априла, искључиво ноћу, поскидане све карикатуре уперене против Југославије, са изузетком оних које су се односиле на Балкански споразум. У унутрашњости њихово уклањање обављано је чак и по дану.⁴³

Иако је уочила све ове знаке, југословенска дипломатија није имала илузија да они представљају неку суштинску промену јер су многи други елементи односа румунских власти према југословенском дипломатском представништву остали „на снази“. Током априла запажена је чак појачана полицијска пратња, која је нешто смањена тек неколико дана после 1. маја 1953. године и то у том смислу што, за разлику од раније праксе, агенти Секуритатее, румунске службе безбедности, нису то чинили сасвим отворено и приметно већ знатно дискретније.⁴⁴ До првих дана јуна, тренд ублажавања пропаганде против Југославије је настављен и на тај начин што су се румунска штампа и радио све мање бавили политичким темама у вези са Југославијом а оштрицу пропаганде усмеравали ка економским темама посвећујући највише простора „тешкој економској ситуацији“ у Југославији. Почетком јуна, на пријему који су организовали Британци, по први пут после неколико година догодило се да неколицина виших функционера румунског МИП-а приђе Југословенима и рукује се са њима.⁴⁵ Са становишта југословенских дипломата у Букурешту сви ови знаци „попуштања“, ма како мали и безначајни били, сведочили су о нечему што је могло да личи на почетак стварања подношљивијег стања и нормализације међусобних односа али са задршком да би било преурањено, па и опасно, на основу њих изводити закључак о суштинском попуштању притиска према Југославији.⁴⁶

Таква размишљања о карактеру последњих малих помака, којих је било више у односима са Румунијом а скоро да и није у односима са

⁴² ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 74, дос. 4, Месечни извештај амбасаде у Букурешту за април 1953. године, Стр. пов. бр 8/53, Пов. бр. 46652, 4. мај 1953. године, стр. 1.

⁴³ Исто.

⁴⁴ ДАМСПС, ПА, 1953, Румунија, фасц. 74, дос. 4, Месечни извештај амбасаде у Букурешту за мај 1953. године, Стр. пов. бр. 9/53, Пов. бр. 47572, стр. 11.

⁴⁵ Исто, стр. 12–13.

⁴⁶ Исто, стр. 13–14.

Бугарском, потврђивало је и стање на заједничкој граници Југославије са овим суседним земљама. Број граничних инцидената који су били веома чести током неколико последњих година није се смањио после Стаљинове смрти. Напротив, на граници према Румунији број граничних инцидената се у периоду од Стаљинове смрти до краја маја месеца удвостручио а на граници према Бугарској чак утростручио. Током фебруара 1953. године, пре Стаљинове смрти, румунски граничари забележили су 19 граничних инцидената, да би их у марту било 40, у априлу чак 75 и у мају 39.⁴⁷ Већина ових пограничних инцидената односила се на случајеве убацивања пропагандног материјала уз асистенцију румунских пограничних органа, најчешће Дунавом и Бегејом.⁴⁸ Са бугарске стране, током фебруара 1953. године изазвано је било само осам инцидената док их је већ у марту било 26, у априлу 31 а у мају чак 41.⁴⁹ Бугари су и по процентуалном повећању броја инцидената и по њиховој тежини предњачили, не само у односу на Румунију, већ и у односу на Албанију и Мађарску, које су такође припадале совјетском блоку а истовремено имале и заједничку границу са Југославијом. Они су најчешће повређивали југословенски територијални простор, уз помоћ граничара убацивали диверзантске групе или отварали ватру на југословенске граничаре.⁵⁰

Пратећи одјек Стаљинове смрти у Бугарској и Румунији, југословенска дипломатија је на терену уочила мање или веће назнаке промена у тим земљама, али није могла бити сигурна да ли ће и када до значајнијих промена заиста и доћи. За одговор на та питања требало је још времена и још неколико „коцкица“ које су недостајале у том сложеном мозаику. Да би се до тих „коцкица“ дошло, у Београду су сматрали да је требало пратити све персоналне промене у врху бугарских власти, евентуалне критике појединих ресора у влади или лична иступања и тумачења политичке ситуације у земљи и у свету јер је, веровали су у Београду, тако било могуће назрети смер у којем се крећу појединци или чак групе у оквиру бугарског руководства.⁵¹ Узимајући у обзир које појаве су у Београду издвајали као најинтересантније за праћење, чини се да су власти у Југославији, које су добро познавале механизме „промена“ у народнодемократским режимима, биле сигурне да би оне значајније могле да наступе само као резултат персоналних промена у врху.

⁴⁷ ДАМСПС, ПА, 1953, Регионално (Источноевропске земље), фасц. 14, дос. 3, Кратак осврт о граничним инцидентима од стране земаља совјетског блока од 3. марта до 31. маја 1953, без броја, 6. јун 1953. године, стр. 1.

⁴⁸ Исто, стр. 2.

⁴⁹ Исто, стр. 1.

⁵⁰ Исто, стр. 2.

⁵¹ ДАМСПС, ПА, 1953, Бугарска, фасц. 11, дос. 6, Депеша Арсе Милатовића, начелника I одељења ДСИП-а амбасади у Софији, Стр. пов. бр. 44805, 27. април 1953. године, стр. 1.

Југословенски извори потврђују да су у Београду, конкретније у ДСИП-у, само неколико недеља после Стаљинове смрти, сматрали да промене које су биле у току у СССР-у нису тренутна потреба већ предзнак догађања која ће, у наредних неколико година, довести до дестаљинизације совјетског друштва. Већ 10. априла, у депеши Југословенској амбасади у Софији овакав став је изнео начелник I регионалног одељења ДСИП-а Арсо Милатовић, који је тврдио да се, када су у питању биле промене у СССР-у, није радило о „моменталном обманљивачком маневру“ већ о променама које су изнуђене унутрашњим и спољним тешкоћама које су наметале тражење „нових путева“ и предузимање „крупних корака“.⁵² Познајући добро карактер односа СССР-а са својим блоковским партнерима, јасно је да су у Југославији очекивали да до промена дође и у свим другим источноевропским земљама па и у њој суседним попут Бугарске и Румуније. Међутим, темпо којим су ове земље напредовале следећи совјетски пример није био једнак и одразио се и на динамику побољшања њихових односа са Југославијом у наредним годинама. У конкретном случају Бугарске и Румуније, у пролеће 1953. године на пољу нормализације односа са Југославијом предњачила је Румунија која је 30. маја са Југославијом потписала споразум о регулисању пловидбе Дунавом (тј. о успостављању Ђердапске речне управе) који је уједно био и први међудржавни споразум потписан са неком од земаља совјетског блока после раскида 1948. године. Са бугарске стране, у то време, није било ни назнака да се однос према Југославији мења у било ком погледу.

Утисци које је на југословенске дипломате у Софији, Букурешту и у Београду оставио одјек Стаљинове смрти говоре о њиховом добром познавању суштине оновременог друштва у Бугарској и Румунији. Стаљинова смрт, као повод за сређивање утисака, показала је да су у Југославији добро познавали све друштвене противуречности код својих суседа, које су тим поводом само постале још видљивије. Догађаји који су уследили непосредно по Стаљиновој смрти показали су да је у тамошњим друштвима постојала „спољна“ и „стварна“ слика односа према власти и владајућој идеологији. Они су показали и у којој мери су владајуће елите у овим суседним земљама оличене у Бугарској комунистичкој партији и Радничкој партији Румуније биле зависне од става и воље Совјетског Савеза, са којим су обе земље биле у потпуности политички, војно, економски и културно интегрисане. Најзад, такав степен повезаности и зависности ових земаља од Москве и дотадашње искуство Југославије у односима са Бугарском и Румунијом, па и најно-

⁵² ДАМСПС, ПА, 1953, Бугарска, фасц. 12, дос. 5, Деша Арсе Милатовића, начелника I одељења ДСИП-а амбасади у Софији, Пов. бр. 44686, 10. април 1953. године, стр. 1. За разлику од овог става, Дарко Бекић тврди, према француским изворима, да Коча Поповић, југословенски државни секретар за међународне односе, није делио ово мишљење и да је био крајње резервисан прама совјетским намерама (D. Bekić, *n. d.*, str. 480).

вији утисци које је на југословенске посматраче оставио одјек Стаљинове смрти, указивали су на једини исправан закључак да ће пре или касније до помака ка дестаљинизацији доћи и у овим земљама.

Summary

Yugoslav Impressions of the Echo of Stalin's Death in Bulgaria and Romania

Key words: Yugoslavia, Bulgaria, Romania, J. V. Stalin, East-European countries, Yugoslav-Bulgarian relations, Yugoslav-Romanian relations

Although Bulgaria and Romania were Yugoslavia's neighbors, judging by the state of their bilateral relations with it, several years before Stalin's death they could have been on another continent. The reason was a sharp ideological, and then inter-state conflict between the USSR and Yugoslavia which flared up in 1948 and which engulfed all „people's democracies“ of the Soviet block. Yugoslavia's relations with Bulgaria and Romania were completely spoiled, and in the case of Bulgaria they were additionally encumbered with the unfortunate legacy of the past. The situation on the borders verged on the state of war. Observing the echo of Stalin's death in Bulgaria and Romania during the spring of 1953, Yugoslav diplomats on the spot noticed bigger or smaller signs of change in these two countries. That echo in leaderships of these countries, in their ruling parties, armies, diplomatic corps and citizenry served later on as basis for Yugoslav estimates of general trends and possibilities of eventual changes in Bulgaria and Romania, and concomitantly, the possibility for normalization of Yugoslavia's relations these with neighboring countries. The impression the echo of Stalin's death left on Yugoslav diplomats in Sofia, Bucharest and Belgrade testify to their good knowledge of the essence of the then societies in Bulgaria and Romania. As an occasion to summarize impressions, Stalin's death showed that all contradictions in the neighboring countries, which then became more accentuated, were well known in Yugoslavia. The events that followed showed that there was an „outside“ and a „real“ picture of relations toward the authorities and the ruling ideology in societies there. They also showed how dependent of the attitude and the will of the Soviet Union were the ruling elites, incarnated in the Bulgarian Communist Party and the Workers' Party of Romania.

УДК 327(497.1:47+57)“1961/1962“(093.2)
327(73:47+57)“196“(093.2)

ПОБОЉШАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИХ ОДНОСА 1961–1962.*

Др Ђоко ТРИПКОВИЋ

Институт за савремену историју

АПСТРАКТ: Током 1961. и 1962. дошло је до значајног побољшања односа између Југославије и СССР-а, чиме је окончан период захлађења који је трајао неколико година и постављена основа за даљи развој сарадње између две земље у наредним годинама. Овај процес се одвијао у време снажне ескалације сукоба између САД-а и СССР-а (берлинска и кубанска криза) и у периоду приметног захлађења односа Југославије са другом суперсилом.

Кључне речи: Југославија, СССР, односи, САД, хладни рат, кубанска криза

Односи између САД-а и СССР-а, водећих сила два супротстављена војно-политичка савеза, значајно су се погоршали почетком 60-их година 20. века. Био је то један од најдраматичнијих периода у преко четири деценије дугом хладноратовском надметању две стране који су обележиле две оштре и опасне кризе – берлинска и кубанска. Дугогодишњи сукоб бивших савезника из антихитлеровске коалиције, око послератног статуса Немачке и посебно око положаја Берлина, кулминирао је у лето 1961, када је подигнут зид којим је овај град и физички подељен по линији окупационих зона успостављених 1945. – зид који ће у наредне скоро три деценије пред-

---

* Рад је део пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991.* (147039), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

стављати симбол хладног рата и њиме подељене Европе. Кубанска (или како се још назива ракетна криза) избила је изненада у јесен 1962. године. Иако је криза трајала релативно кратко, био је то најопаснији тренутак после Другог светског рата у којем су две суперсиле биле на самој ивици нуклеарног сукоба. Рат је ипак избегнут у последњем моменту, постигнуто је мирно решење, инсталирана је и тзв. „црвена линија (телефон)“, што је свакако допринело томе да се свет до краја хладног рата, тј. до пропасти комунистичког система у СССР-у и источној Европи, и поред нових сукоба и криза, више није нашао пред таквом опасношћу као што је то било у овом случају.

У то време Југославија је настојала да, уз очување неутралне позиције и еквилибранце према суперсилама и блоковима, свој спољнополитички положај и улогу ојача преко све интензивнијег ангажовања у организовању земаља које из различитих разлога нису желеле да буду укључене у постојеће војно-политичке блокове. Јосип Броз Тито, неприкосновени југословенски лидер, заједно са још неколико угледних вођа ових земаља (Насер, председик Египта, Нехру, премијер Индије, Сукарно, председник Индонезије), веома се ангажовао да се ове земље окупе и организују. Резултат тога било је одржавање прве конференције на врху, почетком септембра 1961, и овај догађај се сматра формалним почетком покрета и политике несврстаности. Успешним организовањем ове конференције без сумње је порастао значај Југославије и Тита на међународној сцени. Мада је политика несврстаности пружала значајан простор и могућности за активан наступ на спољнополитичком плану, чиме је јачан међународни положај Југославије, Тито и његови сарадници су врло добро знали да основа стабилности њеног положаја и даље почива на успешности одржања позиције еквилибранце у односу на суперсиле и блокове, позиције утемељене у периоду 1953–56. коју су, с мање или више воље, прихватиле обе суперсиле.

С дуге стране, САД и СССР су у основи прихватили такву позицију Југославије, процењујући, свако из угла својих интереса, да у постојећим међународним околностима треба задржати такав њен положај. То, међутим, није значило да су односе Југославије са две водеће силе одликовали стабилност и хармоничност – напротив, они су као и у претходном периоду осцилирали, пролазили кроз фазе захлађења и отопљења, уз мање или веће тензије и трзавице. Све се, ипак, задржавало у оквирима који нису доводили у питање суштину међународног статуса Југославије.

У односима са СССР-ом дошло је до значајних промена током 1961. године. После неколико година захлађења и застоја у односима између две земље, праћених идеолошким спорењима и оптужбама и одсуством партијске сарадње, крајем 1960. и почетком 1961, са совјетске стране је иницирано побољшање односа и превазилажење неспоразума и свађа, и

с тим у вези разговарано о посети Коче Поповића, министра иностраних послова Југославије, СССР-у.¹

На совјетску иницијативу првенствено је утицало избијање сукоба између СССР-а и Кине, који се по први пут јавно испојио на међународној конференцији комунистичких партија у Москви, новембра 1960, да би се у све жешћој форми наставио у наредним годинама. Био је то нови моменат, који је значајно утицао на односе између комунистичких држава и партија, као и на међународне односе у целини. У таквим околностима, совјетско вођство је проценило да је потребно покренути одређене промене на спољнополитичком плану у чијем склопу је било и побољшање односа са Југославијом. Југословенски државни и партијски врх је с великом пажњом разматрао ову иницијативу, а онда на састанку код Јосипа Броза, 11. фебруара 1961, у том погледу донео оцене и закључке од којих ћемо навести најзначајније.

Читава политика СССР-а према Југославији детерминисана је општим правцем совјетске спољне и унутрашње политике, улоге и интереса СССР-а као велике силе, односа у социјалистичком лагеру, а посебно односа између СССР-а и Кине. У овом смислу целокупна совјетска политика налазила се у великом кретању током 1960, при чему су од нарочитог значаја „велике реперкусије“ које ће оставити московско саветовање КП-а и даљи развој односа са Кином. Сви ови проблеми ће доћи до посебног изражаја током припрема за одржавање 22. конгреса КПСС-а, на којем се очекују многе промене (нови програм и статут партије, промене у економској политици, персоналне промене у руководству).

Политика према Југославији кретала се у тим оквирима да би се, после „осцилација“ током 1958, усталила на „познатим основама“: избацивања утицаја Југославије у лагеру и њеног изоловања у међународном радничком покрету, игнорисања њених активности и улоге у међународним односима, сталног притиска кроз тзв. „непомирљиву идеолошку борбу“ против „југословенског ревизионизма“, уз одржавање извесног нивоа међудржавних односа. После московског саветовања КП-а, дошло је до тактичке промене у политици према Југославији са циљем да се неутралишу југословенске акције у односу на СССР и лагер у периоду припрема за 22. конгрес и на совјетско-кинески спор. У склопу опсежног маневрисања у политици према Југославији, совјетско руководство је иницирало размену посета између Коче Поповића и Андреја Громика, министра иностраних послова СССР-а, дало понуду за испоруку опреме за најважније индустријске објекте и обе-

¹ Понуду у овом смислу пренео је Дедушкин, отправник послова Амбасаде СССР-а у Београду, у разговорима са Кочом Поповићем и помоћником министра Ивом Вејводом, 6. односно 10. јануара 1961. - Дипломатски архив Савезног министарства иностраних послова (ДАСМИП), Строго пов., 1961, ф-2, стр. пов. 3 и 4, забелешке о овим разговорима.

ћало испоруке савремених видова наоружања. На совјетске потезе треба гледати као на „тактичке маневаре“, због чега није било могуће очекивати неке битније промене совјетске политике тако да су у наредном периоду и даље присутне осцилације, „које могу довести до неког побољшања у међудржавним односима, али и до могућности и за погоршање“.²

Презентиране оцене совјетске политике према Југославији водиле су закључцима у којима се, уз прихватање развоја међудржавне сарадње, па и размене мишљења на партијском нивоу, изражава и висок степен опреза и ограда. Тако се у вези са спољнополитичким питањима каже да треба ићи на сарадњу у случајевима где постоје блиски ставови, али истовремено да се не испуштају из вида „прави циљеве совјетске политике према Југославији“, те да се при томе не сме показивати „колебљивост, лабавост и повлачење“, јер би то могло да утиче на совјетско руководство да стекне лажну слику о фактичком стању и „повећа њихове апетите даљим интензивирањем притисака по разним линијама“. У погледу економске сарадње констатовано је да постоје обострани интереси и могућности и да треба „тражити све начине“ да се она одржи и повећа, с тим да се избегавају проблематични дугорочни аранжмани „због садржаног у њима политичког ризика“.³

На опрез и уздржаност југословенског руководства упућивало је не само акумулирано искуство из односа са совјетским вођством из претходног периода, већ и потреба да се са неким крупнијим потезима у правцу унапређења односа сачека док се јасније не види којим правцем ће тећи даљи развој ситуације, првенствено у светлу резултата које ће донети предстојећи конгрес КПСС-а, даљи ток совјетско-кинеског сукоба и, свакако, што је за међународну позицију Југославије било од суштинске важности, правац и интензитет којим ће се одвијати све већа затегнутост у односима СССР-а са САД-ом. Такав приступ примењиван је наредних месеци у разговорима са совјетском страном, чији су представници наставили с предлозима за унапређење сарадње. Тако је, почетком априла, Едвард Кардељ, потпредседник СИБ-а, у разговору са совјетским амбасадором у Београду Андрејом Јепишевим изразио интерес Југославије за побољшање сарадње са СССР-ом и оценио да разлике постоје али да су „циљеви заједнички“, да су те разлике мање него разлике између СССР-а и Кине, те да није проблем у разликама већ у томе што оне служе за „фабриковање одређених теза које треба да послуже као аргумент у политици према Југославији“. На питање Јепишева – који је истицао потребу за престанком напада у штампи и развојем сарадње у разним областима, наводећи да је то жеља и Никите Хрушчова – шта даље да се ради у том смислу, Кардељ је одговорио да

² ДАСМИП, Строго пов., 1961, ф-2, стр. пов. 58 – Резиме ставова са састанка код Ј. Б. Тита од 11. фебруара 1961 (према прибелешкама Лазара Мојсова).

³ Исто.

треба развијати контакте „на свим линијама“ и сарадњу тамо где постоји међусобно слагање, чиме ће се створити атмосфера за „мирније разговоре“ о питањима у којима не постоји сагласност.⁴

У складу са споразумом две стране о размени посета министара иностраних послова, Коча Поповић је боравио у званичној посети СССР-у од 7. до 13. јула 1961. године. Овом посетом започео је политички дијалог на високом нивоу, чиме је потврђена спремност обе стране да се тренд побољшања сарадње настави и политички односи подигну на виши ниво. Осим сусрета са Андрејем Громиком, Поповића су примили и Никита Хрушчов, председник владе и генерални секретар ЦК КПСС-а, и Анастас Микојан, потпредседник владе. Заједнички је констатовано задовољство да се односи између СССР-а и Југославије „развијају нормално и да су њихови ставови о основним међународним питањима слични или се подударају“. Изражена је нада да ће се сарадња и убудуће успешно развијати, а потврђено је да ће Андреј Громико посетити Југославију у време о којем се договоре обе стране.⁵

С друге стране, између Југославије и САД-а почетком 60-их у основи је био задржан и очуван континуитет односа и сарадње из претходних десетак година чију је окосницу чинила америчка подршка независности Југославије, установљена у време сукоба Југославије и Коминформа, која је опстала, уз одређене модификације, и после нормализације односа између Београда и Москве до које је дошло средином 50-их година, после Стаљинове смрти. Институције и људи у САД-у који су се бавили односима са Југославијом прихватили су чињеницу да гарнитура југословенског руководства предвођена Јосипом Брозом чврсто стоји на комунистичкој идеологији и моделу уређења заснованог на њој и нису имали илузија да би у том погледу, барем краткорочно, могло доћи до неке битније промене. Сматрали су да је амерички интерес да се односи са Југославијом одржавају на постигнутом нивоу из претходног периода, а кључни услов за то представљала је процена стања у односима Југославије са СССР-ом, при чему није било прихватљиво приближавање које би се могло оценити као да се Југославија де факто, иако не и формално, прикључује совјетском блоку. И нова администрација председника Џона Кенедија, која је ступила на сцену почетком 1961, држала се те основне линије у политици према Југославији.

⁴ ДАСМИП, Строго пов., 1961, ф-2, стр. пов. 85 – Телеграм СИП упућен Лазару Мојсову, југословенском амбасадору у Москви, 8. април 1961. о разговору Кардељ–Јепишев од 7. априла којем су присуствовали и М. Поповић, И. Вејвода и Д. Видић, с југословенске и Дедушкин са совјетске стране.

⁵ *Политика*, 14. јул 1961. – Званично саопштење о посети Коче Поповића СССР-у.

У пролеће те године за новог амбасадора у Београду постављен је веома искусни и утицајни дипломата Џорџ Кенан (George Kenan), који је раније био амбасадор у Москви, што на свој начин говори да је америчка влада придавала велики значај односима са Југославијом. Кенан је у разговору са председником Кенедијем, у време припрема за одлазак у Београд (22. марта 1961), изнео оцену да југословенска политика није у потпуности задовољавајућа са америчке тачке гледишта, те да, изгледа, упркос снажној америчкој економској и финансијској помоћи, југословенско вођство подржава совјетску позицију у скоро свим светским пословима. Разлог томе видео је у „дубокој обузетост“ Тита и тадашњег руководства ранијом „комунистичком обуком“ због чега ће они увек бити осетљиви на оптужбе да су „оруђе империјалиста“ и биће наклоњени комунистичкој страни у светским пословима као средству за „спашавање њихове комунистичке савести“.⁶ Слична гледишта о блискости југословенских ставова са совјетским имао је и дотадашњи амерички амбасадор у Београду Карл Ранкин.⁷

Током лета 1961, у време берлинске кризе, обе суперсиле су показале интерес за односе Југославије према питању Немачке и Берлина. Тито и југословенско руководство су остали при својим ранијим ставовима, који су се битно разликовали од америчких (против војног јачања СР Немачке, да је постојање две немачке државе дугорочна реалност и др.), уз апеловање на обе стране да актуелни, веома оштар и опасан конфликт око Берлина реше путем преговора. Мада су југословенски погледи о овом проблему били знатно ближи совјетским, постојале су и одређене разлике, а било је приметно и да југословенско руководство настоји да се, осим изражавања од раније познате „принципијелне позиције“, што је могуће мање инволвира у текуће надметање суперсила. Совјетска страна је, међутим, у жељу берлинске кризе, тражила јасније одређивање југословенске позиције, посебно става у случају потписивања сепаратног мировног уговора са Немачком. Јепишев је 11. августа, у разговору са Ивом Вејводом, помоћником министра иностраних послова, као разлоге инсистирања на овоме навео велики значај става Југославије као социјалистичке земље, важност тога да Американци не могу рачунати с тим да ли је Југославија изнела став или не, јер и „не изношење става објективно користи Западу“, уз уверавање и тврдњу да је потписивање сепаратног мировног уговора једина реална перспектива. Вејвода је одбацио инсистирање Јепишева на заузимању става о потписивању сепаратног мировног уговора, са образложењем да би у том тренутку такав акт знатно

⁶ Foreign Relations of the United State (FRUS), 1961–1963, Volume XV, Yugoslavia, 89.

⁷ ДАСМИП, 1961, Строго пов., ф-2, I/160–164 – Белешка о разговору К. Поповића са К. Ранкином приликом опроштајне посете, 17. април 1961. К. Поповић је у напомени ове белешке написао да је сазнао да је Ранкин у разговору са Владимиром Поповићем, чланом СИВ-а, с којим се претходно сусрео, оштро осудио југословенску спољну политику, посебно истоветност са ставовима СССР-а, а да тако није наступио у разговору са њим.

ослабио „наше“ напоре да дође до преговора и споразума и да би се на тај начин унапред одрекли могућих позитивних резултата преговора. Вејвода је као додатни аргумент навео да југословенска влада жели да се о овом проблему претходно саветује „са пријатељима који долазе на конференцију у Београд“.⁸

За САД је био значајан став Југославије према берлинској кризи, превасходно због тога што су сматрали да Југославија има одређени утицај међу несврстаним и неутралним земљама, а тиме и у међународној јавности. Желели су, дакле, да Југославија усвоји изbalансираније гледиште које би уважавало и њихове погледе. Тито је, међутим, рекао Кенану да Југославија о овом питању има слично, али не у потпуности исто мишљење као Руси, да сматра да је у перспективи веома опасно наоружавање СР Немачке преко НАТОа, да Руси чврсто стоје на позицији да остане подела Немачке, те да Југославија нема другог избора већ да подржи њихов позив за признање Источне Немачке. Кенан је са своје стране изнео мишљење да се улази у веома озбиљно време због чега САД и Југославија треба да буду крајње обазриви и да у случају када ствари не виде на исти начин треба да неразумевање сведу на најмању могућу меру.⁹

О овој теми, посебно са аспекта југословенских погледа на заоштравање сукоба САД-а и СССР-а око Берлина, дискутовало се и две недеље касније приликом посете државног подсекретара Честера Боулса (Chester Bowles). Он је на састанку са Титом на Брионима изнео америчку позицију у вези са Берлином, нагласивши да се војне мере преузимају из разлога предострожности. Тито је поновио југословенско гледиште, не негирајући при томе ни Хрушчовљево одговорност за развој ситуације у Берлину. Он је апеловао на Американце да у интересу мира учине напоре ка смирењу и да о томе „на конструктиван начин разговарају са Русима“, изnoseћи уверење да они тиме могу само да добију а ништа да изгубе, те да би свет то прихватио пре као знак снаге него слабости.¹⁰ У сваком случају, разлике у гледиштима око ове кризе нису у некој значајнијој мери утицале на односе између две земље.

Прва конференције на врху несврстаних земаља која је одржана у Београду почетком септембра није имала значајнији утицај на развој односа

⁸ ДАСМИП, Строго пов., 1961, ф-2, стр. пов. 142 – Телеграм СИП-а Амбасади у Москви, 15. август 1961, о садржини разговора Вејвода–Јепишев.

⁹ FRUS, 1961–1963, Volume XV, Yugoslavia, 93 – Кенан Стејт департменту, 17. јул, 1961. Кенан је у овом извештају изнео доста похвала о Брозу као личности: да кад донесе неку одлуку, иде храбро у њену реализацију, да је лукав кад је неопходно, али нема хипокризију и охолост Стаљина, да је он, иако је још увек жртва погрешне идеологије и марксистичких заблуда које га конфузирају, један „изврстан, прагматичан политички ум“.

¹⁰ FRUS, 1961–1963, Volume XV, Yugoslavia, 94 – Извештај Кенана о посети Боулса, 31. јул 1961.

између Југославије и СССР-а. Задржане су неке принципијелне разлике у погледу деловања и улоге који треба да имају ове земље, првенствено због совјетског гледишта да оне, већином земље „трећег света“, треба да буду „природни“ савезници са социјалистичким земљама (и самим тим да подржавају совјетске ставове о главним међународним питањима). Што се тиче саме Београдске конференције, у СССР-у није било неких значајнијих реакција, ни званичних нити у јавности. Индиректно, међутим, она се одразила на југословенско-совјетске односе тиме што је Титов говор на овој конференцији изазвао незадовољство и негативну реакције америчке владе, после чега је уследило погоршање односа, па чак и преиспитивања америчке политике према Југославији.¹¹

У том говору, Јосип Броз је изнео гледишта о најважнијим актуелним светским проблемима (берлинској кризи, питању нуклеарних проба) која су била блиска совјетским погледима. У извештају о Титовом говору Кенан је навео да су западни посматрачи били дубоко разочарани његовом изјавом о совјетској обнови нуклеарних тестова, те да део у којем је говорио о Берлину „не садржи ниједне речи коју не би могао написати Хрушчов“.¹² У Вашингтону су оштро реаговали на Титов говор, а Стејт департмент је упутио детаљне инструкције Кенану у којима је тражено да у дискусијама са југословенским званичницима нагласи америчко незадовољство Титовим „неумереним и про-совјетским изјавама“.¹³ Уследио је, 15. септембра, званични протест (у форми едмемоара) у којем се изражава „разочарење и забринутост“ владе САД-а „неумереним тоном и пристрасним садржајем говора Председника Тита“, нарочито у погледу Немачке, разоружања и наставка нуклеарних проба, уз оцену да је он таквом презентацијом пружио „очигледну подршку ставу СССР што је у САД изазвало сумњу у веродостојност југословенске тврдње о статусу неангажованости“. У закључку се каже да је влада САД-а принуђена да „озбиљно размотри улогу коју је на конференцији одиграла Влада Југославије“, као и да са аспекта америчко-југословенских односа оваква ситуација мора нужно „бити предмет брижљивог проучавања“.¹⁴

У одговору југословенске владе, 18. септембра, који је у основи ишао на оспоравање квалификација изречених на рачун Титовог говора, са образложењем да се не може прихватити да влада САД-а у случају неслагања са

¹¹ О захлађењу односа после овог Титовог говора видети: Д. Богетић, „Погоршање југословенско-америчких односа после првог самита несврстаних земаља у Београду“, *Историја 20. века*, 2, Београд, 2006, стр. 71–86.

¹² FRUS, 1961–1963, Volume XV, Yugoslavia, 96 – Кенан Стејт департменту, 3. септембар 1961.

¹³ *Исто*.

¹⁴ ДАСМИП, 1961, Строго пов, ф-2, стр. пов 153 – Aide-Memoire Амбасаде САД, 16. септембра 1961.

неким ставовима југословенске владе, на шта има право, то оквалификује као „неумерени тон“ и „пристрасну садржину“. Што се тиче навода да се на тај начин очигледно пружа подршка ставовима Совјетског Савеза, речено је да, независно од тога колико је овај закључак тачан, југословенска влада не може прихватити да је „један став рђав или штетан самим тим што га заступа одређена влада“.¹⁵

У извештајима након Београдске конференције, Кенан је оцењивао да је југословенска политика све више просовјетска и антизападна, сугеришући да се у том светлу преиспита дотадашња политика подршке и помоћи Југославији која је била на делу од раскида Тита са Стаљином. У наредном периоду су урађене бројне анализе у Стејт департменту и другим институцијама, а о претресању овог питања био је обавештен и председник Кенеди. Резултат је укратко био следећи: Стејт департмент је одбацио сугестије Кенана, процењујући да није у америчком интересу да мења базичну поставку дугорочне политике према Југославији, што је 12. октобра саопштено Кенану у писму Фоја Колера (Foy Kohler), помоћника државног секретара за европске послове.¹⁶

Овакав став је потврђен и на највишем нивоу – у меморандуму Дина Раска (Dean Rusk), министра иностраних послова САД-а, за председника Џона Кенедија, 21. новембра, о политици према Југославији. Основне оцене и ставови изнети у меморандуму били су: преиспитивање политике према Југославији, које је управо завршено у Стејт департменту, показује да је, у суштини, политика САД-а да се помаже Југославији да изгради чврсту базу своје националне независности и спровођења утицаја на еволуцију југословенског система показала „упечатљив успех“. Југославија данас одржава свој суверенитет и пуну независност. Економски и културно она је повезана са Западом. Иако је унутрашњи систем у основи комунистички, он је у годинама од раскида са совјетским блоком еволуирао у правцу децентрализације и либерализације, тако да данас Југославија мало личи на „модел сателита“, каква је била пре 13 година. На спољном плану, Југославија вероватно више подржава совјетске позиције о међународним питањима, али то не чини увек. Њена општа позиција више је слична лево оријентисаним несврстаним земљама, попут Индонезије, него земљама совјетског блока. Главни значај Југославије остаје у томе да она као комунистичка независна земља настави да се успешно одупире „совјетском империјализму“, а њен динамичан економски раст и еволуција система учврстили су њену улогу као „разарајућег елемента“ у међународном комунистичком покрету и извора охрабрења за антисовјетске тенденције у блоку. На крају се закљу-

¹⁵ ДАСМИП, 1961, Строго пов, ф-1, стр. пов. 11 – Aide-Memoire владе ФНРЈ предат америчком амбасадору Кенану 18. септембра 1961.

¹⁶ FRUS, 1961–1963, Volume XV, Yugoslavia, 102.

чује да је за САД важно да у политици према Југославији настави да следи своје базичне циљеве, укључујући и развој економских односа, и тиме настави да има корист од њене „јединствене позиције“.¹⁷ Такав став су у потпуности подржавале Велика Британија и Француска, чија су се министарства спољних послова такође укључила у анализе и процене о политици према Југославији.¹⁸ Генерални однос према Југославији остао је на тим истим принципима и у наредном периоду, и поред повремених осцилација, тензија и изазова који су карактерисали односе Југославије са САД-ом и Западом у целини.¹⁹

Веома важан моменат за југословенско-совјетске односе био је 22. конгрес КПСС-а (почетком новембра 1961). Ток и резултати конгреса били су битно другачији од онога што се могло закључити из политичке кампање спровођене током припрема и од очекивања у иностранству. Конгрес је протекао у знаку борбе против стаљинизма и „култа личности“ и у том смислу представљао обнављање курса са 20. конгреса (1956). Усмерење конгреса у овом правцу отворило је простор за изношење на видело реалних проблема са којима се суочавала совјетска политика на унутрашњем и спољном плану: проблема унутрашњег развоја, посебно привредног, односа унутар лагера и између социјалистичких држава и др. Закључци и општа политичка атмосфера у којој се одвијао конгрес представљали су јасну победу „Хрушчовљеве линије“, која је садржала и могућност одређених промена у совјетској унутрашњој и спољној политици, без довођења у питање фундаменталних поставки друштвеног уређења и спољнополитичке оријентације. На конгресу је јавно манифестован сукоб између СССР-а и Кине.

Са југословенске стране су пажљиво праћене политичке активности у вези са овим конгресом, посебно у областима које су биле од значаја за међународни положај земље и перспективе односа са СССР-ом. У том смислу изражавано је незадовољство што се у претконгресним политичким активностима наставило са нападима на југословенски „ревизионизам“ и њену унутрашњу и спољну политику.²⁰ У југословенском политичком врху

¹⁷ FRUS, 1961–1963, Volume XV, Yugoslavia, 112. - Меморандум је урађен на тражење Кенедија.

¹⁸ The National Archives of the United Kingdom, FO 371/163926 – Телеграми Форин офиса Амбасади Велике Британије у Београду и Амбасаде Форин офису, 4. и 6. јануара 1962.

¹⁹ Белешка сачињена у Форин офису поводом даљег прогреса у процесу југословенско-совјетског приближавања и акције америчког Конгреса у правцу суспензије економске помоћи Југославији, 7. септембар 1962 – иста сигнатура.

²⁰ У наведеном разговору са Јепишевим, Вејвода је протестовао због тога што је у нацрту новог програма КПСС-а „извршен напад на целокупну нашу унутрашњу и спољну политику“. Јепишев је одговорио да је реч о „идеолошкој критици“ коју не треба драматизовати, јер „практична политика“ према Југославији остаје иста. - Као нап. 8.

се у основи позитивно гледало на резултате конгреса. Одмах по његовом завршетку оцењено је као веома значајно то што се конгрес обрачунао са присталицама (унутрашњим и спољним) „старог, стаљинистичког правца“ и заложиио за „афирмацију новог, прогресивног курса везаног за 20. конгрес“. То је означено као победа Хрушчовљеве политике и побудило је очекивања да ће то повољно утицати на „унутрашње процесе у СССР-у и лагеру“, као и на „развитак социјализма у свету“. Константовано је да је интерес Југославије да пружи подршку „снагама и линији коју представља Хрушчов“, али да то не значи и „идентификовање са политиком СССР-а“, према којој у одређеним аспектима остају „критички ставови“ (политика силе, атомске пробе, развој социјализма, односи између социјалистичких држава).²¹

У опширном циркулару Министарства иностраних послова у којем су изнети овакви погледи и оцене наглашена је важност реакције Запада и изнето мишљење да би било погрешно ако Запад извуче закључак да је конгрес показао да је СССР слаб и завађен са савезницима и да сада треба да се јаче ослоне на силу у преговорима о Берлину и другим питањима. У том смислу истакнуто је да је потребно, у складу са „нашом спољном политиком“, деловати на Западу и код несврстаних земаља у правцу „што реалнијег схватања“ политичког смисла конгреса у Москви. Оцењено је и да ће совјетско-кинески сукоб неизбежно имати крупне последице на односе у међународном комунистичком покрету – где се „назиру контуре два руководећа комунистичка центра“.

У погледу односа према Југославији изражавало се задовољство због тога што на конгресу није био стављен нагласак на борбу против ревизионизма, већ против стаљинизма, да није било напада на Југославију од иностраних делегата (осим Чу Енлаја, представника КП Кине). Критике које су на рачун југословенске партије упутили неки чланови совјетског вођства, а које су нашле своје место и у новом партијском програму и резолуцији конгреса, сматране су показатељем даљег задржавања разлика без обзира на „позитивне промене“ које је донео конгрес. Генерална оцена је била да је 22. конгрес КПСС-а – без обзира на задржавање базичних одлика совјетског система и политике, „свођење дубоких друштвених и политичких проблема на култ личности и исквареност карактера Стаљина и његове најближе околине“, као и „на све недоследности и нападе“ којима је била изложена југословенска политика – противно својој вољи „потврдио дубоки реализам југословенских гледишта“ о питањима социјализма и „савременог развика уопште“ и створио ситуацију којом се отварају значајне могућно-

²¹ ДАСМИП, Строго пов., 1961, ф-2, стр. пов. 178 – Циркуларни телеграм Министарства иностраних послова (кабинет Вељка Мићуновића) дипломатским представништвима Југославије поводом 22. конгреса КПСС, 4. новембар 1961.

сти за „ефикасно деловање“ и „даљу афирмацију“ југословенске политике у целини, а посебно у односу према питањима социјализма.²²

Основне тенденције у односима Југославије са две водеће светске силе које су се испољиле током 1961. настављене су и у 1962. години: побољшање са СССР-ом, које је своју јаснију перспективу добило после 22. конгреса КПСС-а и, с друге стране, захлађење са САД-ом, које се настављало и поред настојања југословенске владе да поправи односе. Америчка администрација је своју политику према Југославији водила у складу са платформом изнетом у Расковом меморандуму, тј. политички односи су одржавани на нивоу који осигурава постојећу међународну позицију Југославије, уз одређена преиспитивања у правцу измена и рестрикција на економском плану.

Односи између Југославије и СССР-а развијали су се током 1962. веома успешно. Нови подстицај за шире отварање врата унапређењу сарадње проистекли су из резултата 22. конгреса КПСС-а који је, као што је речено, југословенска страна позитивно оценила. То је било веома значајно, јер је отварало могућност поправљања и нормализације међупартијских односа, без чега је било готово немогуће постизање неког вишег степена у односима и сарадњи између комунистичких држава. Побољшање се манифестовало кроз развој сарадње у готово свим областима билатералних односа, нарочито на економском пољу, преко размене посета, уз опште побољшање атмосфере. Успон односа праћен је и све чешћим сусретима на високим политичким нивоима који су значили не само потврду постигнутих резултата већ су и давали нови стимуланс развоју сарадње.

У априлу је совјетски министар иностраних послова Андреј Громико био у узвратној посети Југославији, што је била прва посета неког совјетског званичника на тако високом нивоу после неколико година. У саопштењу о разговорима које је имао са Кочом Поповићем, а сусрео се и са Титом и Едвардом Кардељом, констатовано је да се односи између две земље у последње време успешно развијају и да резултати омогућавају даље унапређивање сарадње, за шта „постоје повољне објективне могућности“.²³

Вероватно је посета Андреја Громика била главни разлог да Џорџ Кенан уручи званични позив Кочи Поповићу да посети САД. Американци очигледно нису желели да ствари теку тако да се њихов однос према Југославији задржава на истом нивоу док се политички дијалог Југославије са СССР-ом подиже на све виши степен. Коча Поповић је посетио САД 29. маја 1962. и том приликом састао се са Дином Раском и председником Џоном

²² Један од закључака је био да ће последице које ће 22. конгрес КПСС-а имати на поједине земље лагера утицати на односе Југославије са тим земљама. - *Исто*.

²³ *Политика*, 22. април, 1962. - Андреј Громико је био у посети Југославији од 16. до 21. априла 1962.

Кенедијем. Поред осталих питања из актуелне међународне проблематике: разоружања, деколонизације, односа Исток–Запад, Кине, Кубе, у центру пажње свакако је била дискусија о питању перспективе даљег развоја односа САД–Југославија у светлу евидентног побољшања југословенско-совјетских односа. У том погледу југословенска страна је могла бити задовољна, јер је са највиших нивоа потврђено да САД има интерес за независност Југославије и добре односе између две земље. С друге стране, и амерички званичници су могли бити задовољни одговором који су чули од Коче Поповића на ово питање: да је за Југославију „витални интерес да развија односе са обема странама“.²⁴ Посета је са обе стране оцењена позитивно, што је изражено и у службеним изјавама, а укупном повољном утиску допринеле су и оцене Џорџа Кенана које је изнео на конференцији за штампу у Вашингтону уочи посете К. Поповића: да су односи САД–Југославија „нормални и задовољавајући“, да „нема разлога за сумњу да је Југославија потпуно независна земља и да намерава да то остане“, те да САД поздравља побољшање односа Југославије са СССР-ом или било којом другом земљом.²⁵

О развоју југословенско-совјетских односа, односима Исток–Запад и међународној позицији Југославије, Американци су могли чути мишљење југословенске стране са највишег нивоа приликом разговора Тита са Адлајем Стивенсоном (Adlai Stevenson), амбасадором САД-а у УН-у, августа 1962. године. Тито је изнео своја гледишта о односима Исток–Запад, улози САД-а и СССР-а, позицији и политици Југославије. Он је, образлажући југословенску политику, критиковао „неке кругове на Западу“ што сваки потез Југославије према СССР-у (повећање размене, посете) тумаче као мењање спољне политике и везивање Југославије за СССР, оценивши да је такво гледиште „увредљиво јер ми нисмо толико глупи да морамо увек неког следити“; рекао је даље да Југославија има своје „ја“ и да су ставови које износи њени ставови, а ако се они у неким питањима „подударaju са ставовима још неког, тим боље“. Он је критиковао западну штампу да позив који је добио од совјетског руководства да проведе одмор у Совјетском Савезу (којем сада не може да се одазове „не због писања таквих листова, већ због неодложних обавеза“) тумачи као мењање југословенске политике, истакавши да не значи да би се та политика променила „ако би своје

²⁴ ДАСМИП, Строго пов., 1962, ф-1, стр. пов. 50 и 51 – Извештај о посети Коче Поповића САД, 20 јун 1962. Са америчке стране нагласак стављен и на Кубу; Раск је замерио због позивања Кубе на Београдску конференцију, а Кенеди питао Поповића да ли у њој види будућу Југославију или Кину. Поповић рекао да је и смисао позива био да Куба крене путем независности, а ако није пошла тим путем то је и због става САД-а.

²⁵ Исто. – Конференција за штампу Џорџа Кенана у Вашингтону уочи посете Коче Поповића, 28. маја 1962.

мишљење казали совјетским руководиоцима као што га кажемо и другима²⁶.

У овом разговору Тито је указивао и на корисност контаката и разговора на високим политичким нивоима, посебно кад је реч о САД-у и СССР-у као кључним земљама у свету које „на неки начин дају правац, а да су сви остали секундарни“ и интересовао се за мишљење америчке владе у том смислу. Стивенсон и Кенан су изнели да америчка влада, председник Кенеди, као и „већина америчког народа“ мисле тако како је то Тито изложио „у погледу безумности рата“, али су одговорност за недостатак интензивније политичке комуникације пребацили на супротну страну тврдећи да њихови покушаји у том правцу наилазе „на неразумевање и неповерење код Руса“ и изразили спремност да, уколико Тито има какве сугестије у овом смислу, то пренесу Кенедију. Процењујући, вероватно, да Тито има нешто конкретно на уму, они су изнели мишљење да би можда трећа страна, као Југославија и Тито, „могли да одиграју неку посредничку улогу у томе“. Тито, према записнику са овог састанка, није конкретно одговорио, али је изнео уверење да би нови састанак Кенедија са Хрушчовом био добар и важан догађај и „да би стимулативно одјекнуо у свету“.²⁷

И док је политички дијалог између америчке и југословенске владе текао релативно успешно, у Конгресу је настављена акција у правцу укидања економске подршке Југославији, која се завршила почетком октобра изгласавањем укидања клаузуле највећег повлашћења према Југославији и поред тога што се таквој одлици противила Кенедијева администрација.²⁸ Овај акт Конгреса изазвао је изузетно оштру реакцију југословенске стране – оцењен је као „акт политичке и економске дискриминације“ који представља „ударца против самих темеља нормалних односа и сарадње између две земље“.²⁹ Преносећи званичну реакцију југословенске владе амбасадору Кенану, 13. октобра, Коча Поповић је рекао да је за одлуку Конгреса одговорна америчка влада, иако верује да она није желела да се предузме таква акција, те да је југословенска страна „у последње време показивала велику уздржаност“ и избегавала акција које би могле допринети „таквом развоју у Вашингтону“ (Кенан се сложио са овом констатацијом). Поповић је закључио да су овим актом већ нарушени односи између две земље и да он не види могућност њиховог повратка на нормалну базу док је на снази

²⁶ ДАСМИП, Строго пов., 1962, ф-2, стр. пов. 62 – Забелешка са састанка Тита са Стивенсоном и Кенаном 3. августа 1962. на Брионима (са југословенске стране присутни били и К. Поповић, В. Поповић и Богдан Црнобрња, генерални секретар Председника Републике).

²⁷ Американци су се сложили са таквом могућношћу, али изразили забринутост и песимизам у погледу будућег развоја односа између САД-а и СССР-а. - Исто.

²⁸ Видети: Д. Богетић, *н. д.*, стр. 84.

²⁹ ДАСМИП, Строго пов., 1963, ф-1, стр. пов. 12 – Анализа МИП-а, пролеће 1963.

ова одлука.³⁰ Америчка влада је настојала да умири југословенску страну уверавањем да ће се максимално ангажовати на амортизацији ефеката овог акта, одлагањем његове примене и колико је могуће бржим укидањем. У сваком случају, одлука Конгреса о укидању клаузуле највишег повлашћења Југославији представљала је ново додатно оптерећење за односе између две земље у време веома сложених међународних околности и новог драматичног заоштравања односа између САД-а и СССР-а које је кулминирало кубанском кризом.

Од 24. септембра до 4. октобра 1962. године у Југославији је боравио Леонид Брежњев, председник Врховног совјета СССР-а, номинални шеф државе, други човек у совјетској политичкој хијерархији. Била је то вишедневна посета у којој је Брежњев разговарао са Титом у Београду и на Брионима и са делегацијом обишао више градова у разним крајевима Југославије (било је доста поздравних говора и других догађаја који су пратили ову посету). Атмосфера у којој се одвијала, садржина и тон говора, високи третман и важност која је дата Брежњеву и совјетској делегацији били су јасан показатељ интереса обе стране за наставак унапређења односа. У опширном званичном саопштењу истакнуто је да су разговори вођени у пријатељској и срдачној атмосфери, да је извршена „широка размена мишљења“ о међународним питањима, да је остварен „видан“ напредак у сарадњи, те да развој пријатељских односа између Југославије и СССР-а доприноси очувању мира и међународне сарадње. Брежњев је при крају посете пренео позив Никите Хрушчова Јосипу Брозу да дође на одмор у СССР – био је то јасан знак задовољства резултатима посете и намере да се иде ка даљем ширењу и јачању сарадње између две земље.³¹

У разговорима су се – како је наведено у циркулару Коче Поповића непосредно по завршетку посете – потврдиле сличности и „познате“ разлике о главним међународним питањима, а такође су „Руси показали, бар декларативно, разумевање за нашу тезу и жељу да односи с једном страном не треба да буду на рачун односа са другом“. Са совјетске стране је показано и „одговарајуће веће разумевање“ за југословенску самосталну политику и поред настојања да југословенски ставови „буду што ближе њиховима“.³² Западне дипломатске службе и медији су са појачаним интересовањем пратили посету Леонида Брежњева, оцењујући је као потврду даљег, вишег степена у приближавању Југославије и СССР-а.

³⁰ FRUS, 1961–1963, Volume XV, Yugoslavia, 138 – Кенан Стејт департменту, 13. октобар 1962.

³¹ *Политика*, 5. октобар 1962.

³² ДАСМИП, Строго пов., 1962, ф-2, стр. пов. 66 – Циркуларни телеграм МИП-а (К. Поповића) дипломатским представништвима ФНРЈ, 6. октобар 1962. Наведено је и да совјетска страна није била спремна да разговара о Кини.

Посета Брежњева и све динамичнији развој сарадње били су одраз приметног побољшања политичких односа. Обе стране су настојале да превазиђу или умање разлике из претходног периода, што се и догађало у већој или мањој мери. Било је јасно да је за већи квалитет у политичком приближавању било неопходно направити крупнији искорак у правцу смањења и релативизације разлика у идеолошкој сфери, тј. ка поправљању међупартијских односа. Међутим, у погледу неких разлика, првенствено оних које су проистикале из реалитета различитог положаја Југославије и СССР-а на међународном плану, није се могао очекивати развој који би довео до суштинске промене таквог стања. Постојећи међународни положај Југославије и на њему заснована спољнополитичка оријентација били су за Јосипа Броза и југословенско вођство оквир који се није могао доводити у питање. У том оквиру одвијале су се међународне активности и односи са другим земљама и, свакако, с посебном пажњом односи са две суперсиле, на чему се и темељила та концепција. На овим основама почивао је генерални приступ у текућем процесу побољшања односа са СССР-ом.

Кубанска (ракетна) криза која је неочекивано избила у другој половини октобра, кулминирајући у најдраматичнији тренутак хладног рата када су две суперсиле дошле до саме ивице нуклеарног рата са катастрофалним последицама по цео свет, представљала је изузетно деликатан тренутак за односе Југославије са суперсилама, као и за њену међународну позицију. Јосип Броз и југословенско руководство, свесни тежине и осетљивости новонастале ситуације, одлучили су се за опрезан наступ, без сврставања на једну или другу страну, уз усмеравање активности на посредовање у налажењу мирног решења кроз заједничке акције са осталим земљама из покрета несврстаних и кроз Уједињене нације. Мада је у претходном периоду, барем на декларативној основи, подржавана нова влада Фидела Кастра и осуђивани притисци САД-а, сада су околности биле знатно другачије, првенствено због чињенице да је СССР започео инсталирање ракетних система у овој карибској земљи, што је, након што су америчке обавештајне службе откриле ове активности, довело до рапидне ескалације затегнутости између САД-а и СССР-а. На овакво позиционирање утицало је и то што су Тито и његови сарадници врло добро знали колико је за Американце развој ситуације на Куби представљао значајно и осетљиво питање (што је с њихове стране истицано у скоро свим важнијим разговорима о политичким питањима) – па је било јасно да би позиционирање које би се могло тумачити као антиамеричко сигурно довело у питање саму стратешку основу америчке политике према Југославији, а тиме и њен међународни положај.³³

³³ Видети: Ћ. Трипковић, „Кубанска криза и однос Југославије према њој“, *Историја 20. века*, 2, Београд, 2002, стр. 89–102.

Тито је у првој изјави поводом заоштравања ситуације око Кубе 24. октобра позвао сукобљене стране да уз посредство УН, пре него што то буде касно, у директним преговорима реше кризу „која пријети да гурне човечанство у нови свеуништавајући рат“. Као неопходан предуслов за успех преговора означио је „неодложно обустављање мјера које су непосредно довеле до садашње ситуације и одустајање од мјера које су наговидјештене“. Он се поново огласио 29. октобра поруком генералном секретару УН-а У Танту – поводом његовог одласка на Кубу ради започињања рада мисије УН-а на имплементацији начелног договора влада САД-а и СССР-а о окончању кризе – у којој је његову делатност оценио „племенитом“ и изразио наду да су одлукама две владе створени предуслови да се директним преговорима земаља у спору, уз посредство УН, оконча актуелна криза и постепено нормализује ситуација.³⁴ Овакав став Тита и југословенске владе према кубанској кризи позитивно се одразио на односе Југославије са суперсилама у наредном периоду: оне су, свака из свог угла посматрања, могле бити задовољне држањем југославенске владе.

Југословенска страна је у јесен 1962. у основи позитивно оцењивала развој односа са СССР-ом, али је после посете Леонида Брежњева процењено да се подизањем на највиши политички ниво улази у фазу када долазе до изражаја „и позитивни и негативни аспекти садашње политике СССР-а према Југославији“. И док су позитивну страну чинили ефекти унапређења билатералне сарадње, посебно на економском пољу, сматрало се да је у политици СССР-а „још увек веома снажно присутан неизмењени циљ: привлачење Југославије на позиције лагера“ и да то „и даље представља основно негативно оптерећење“. Постављање у том правцу „манифестовало се кроз читав ток дотадашњег побољшања односа“, да би се кроз посету Брежњева „још одређеније и јасније испољило“. Посебно је указивано да се део настојања СССР-а у овом смислу одвија кроз „усредсређивање“ на везивање Југославије за своје ставове о важнијим међународним питањима и да се „на тој линији долази до совјетских захтева да заједнички осудимо Запад“, затим захтева за подршком о питању Берлина, осуде САД-а у вези са Кубом и сл., при чему се игноришу интереси Југославије и не сматра се обавезним „да нас обавесте“ о својим намерама и акцијама (као, на пример, Куба), „тако да се у суштини ради о тражењу бланко подршке“.³⁵

³⁴ Исто, стр. 97 и 100. Најдраматичнија фаза кубанске кризе, која је започела тако што је САД завео поморску блокаду Кубе (20. октобра), завршена је 28. октобра када је Хрушчов послао поруку Кенедију да је совјетска влада издала наређење да се демонтира и врати у Совјетски Савез оружје које су Американци означили офанзивним.

³⁵ ДАСМИП, Строго пов., 1962, ф-1, стр. пов. 78 – Анализа Министарства спољних послова, 27. новембар 1962.

Међутим, кубанска криза је имала значајне последице на политичку позицију Никите Хрушчова јер се по њеном свршетку суочавао са критикама политике коју је водио док је трајала. Посебно је критикован због попуштања пред америчким захтевима, а критике су долазиле углавном од заступника догматске линије. У таквој ситуацији, он и његови сарадници тражили су нове савезнике и подршку на линији антидогматизма, принципа коегзистенције и мира у свету. У том погледу Тито и Југославија били су добродошли партнери, али то је подразумевало потребу предузимања корака у правцу превазилажења негативних ставова према Југославији на идеолошкој основи. Ови нови елементи у југословенско-совјетским односима дошли су до пуног изражаја током посете Јосипа Броза СССР-у децембра 1962. године.

Тито је боравио у СССР-у од 3. до 20. децембра; посета је формално третирана као долазак на одмор (на Хрушчовљев позив који му је уручен приликом посете Брежњева Југославији). Посета је по атмосфери у којој се одвијала, политичкој садржини, па и дужини, представљала јасну манифестацију жеље за даљим, још садржајнијим развојем сарадње између две земље. Најбитнији нов елемент у односу совјетског вођства према Југославији који је том приликом презентирао било је јавно истицање Никите Хрушчова да је Југославија социјалистичка земља (што се раније оспоравало). У делу говора на седници Врховног совјета СССР-а (и Тито је био присутан као гост), 12. децембра, посвећеном односима са Југославијом, он је као доказ да је Југославија социјалистичка земља навео, уз остало, да је познато „да у Југославији већ давно нема спахија ни капиталиста“, да „нема приватног капитала, приватних предузећа и спахијских поседа ни приватних банака“ и да је стога „немогуће одрицати да је Југославија социјалистичка земља“. Хрушчов је изразио спремност совјетске стране да „учини све“ како би се превазишла размимоилажења о идеолошким питањима и изјавио да се мора имати у виду да у пракси могу постојати разлике у путевима изградње социјалистичког друштва.³⁶

Тито је у говору истом приликом, не упуштајући се у идеолошку проблематику, изјавио да се у основи слаже са оним што је о односима између СССР-а и Југославије казао Хрушчов и заложиио се за уклањање преосталих разлика. Посебно је одао признање совјетској влади и Никити Хрушчову у погледу регулисања кубанске кризе – „што су тако смјело поступили у најкритичнијем часу, водећи рачуна о интересима читавог човјечанства и показујући тако државничку далековидост“. Он је оценио „жалосним“ то што „о овом смјелом поступку совјетске владе постоје и нека чудновата мишљења“ и истакао да су неприхватљива таква гледишта на „мотиве овог

³⁶ *Политика*, 13. децембар 1962.

нужног и заиста мирољубивог поступка³⁷. Оваквим наступом Тито је пружио снажну подршку Хрушчову у борби са снагама које су нападале његову политику и потезе током кубанске кризе, чему је био посвећен и највећи део његовог излагања на овој седници Врховног совјета.³⁷

Овакав наступ двојице лидера представљао је јасну индикацију да су руководства двеју држава и партија направила компромис којим се ствара основа за нови искорак у развоју међусобне сарадње. У том смислу од посебног значаја је била одлука Никите Хрушчова и совјетског руководства да, кроз признање да је Југославија социјалистичка земља, отворе пут превазилажењу идеолошких разлика. Јосип Броз је у јавним наступима по повратку у земљу, поред истицања достигнућа у развоју сарадње са СССР-ом, у већ уобичајеном маниру одао и поруке Западу. У говору приликом дочека у Београду, уз истицање Хрушчовљеве изјаве да Југославија гради социјализам, он је рекао да постоје шпекулације на Западу да ће сада Југославија да мења своју политику, али да је то „смијешна ствар“, јер Југославија не треба да мења политику већ да се држи принципа сарадње са свим народима света, без обзира на друштвено уређење.³⁸ Неколико дана касније, у говору у Железнику, он је поновио да се неће мењати спољна политика Југославије („која има велики престиж у свијету“), да ће се односи са СССР-ом развијати „на реалистичкој основи, без неких претјераних очекивања“ и да је совјетској страни речено „да са њима желимо само односе који неће задирати у нашу независну политику“.³⁹

Титова посета и нови импулси у односима између Југославије и СССР-а изазвали су повећану пажњу западних дипломата, посматрача и коментатора који су се бавили овом проблематиком. Амбасада Велике Британије у Београду оценила је да побољшање југословенско-совјетских односа, које је достигло кулминацију Титовом посетом СССР-у, представља вероватно најважнији догађај у 1962. години (за Југославију), означавајући то помирењем сличним оном из 1956. године.⁴⁰ Џорџ Кенан је помно опсервирао ову материју, нарочито говоре Хрушчова и Тита у Врховном совјету и Титове говоре по повратку у земљу, о чему је послао низ извештаја Стејт департменту. Укратко, суштина његових закључака, који су највише дошли до изражаја у извештају од 3. јануара 1963, садржана је у констатацији да је заиста дошло до „суштинске промене у југословенском односу

³⁷ Хрушчов је, поред оштре критике „кругова и људи“ на Западу који после мирољубивог регулисања кубанске кризе пропагирају политику са позиција силе према СССР-у, казао да „неки догматичари гурају Совјетски Савез на пут светског рата“. - *Исто*.

³⁸ *Политика*, 23. децембар 1962.

³⁹ *Политика*, 30. децембар 1962.

⁴⁰ The National Archives of the United Kingdom, FO 371/169614 – Годишњи извештај за 1962. годину.

према блоку (совјетском)⁴¹, те да је неопходно извршити промене у дотадашњој политици САД-а према Југославији.⁴¹ Међутим, као и годину дана раније Стејт департмент се није сложио са његовим ставовима – у закључцима до којих се тамо дошло у погледу актуелног стања југословенско-совјетских односа у светлу Титове посете СССР-у наведено је да Југословени нису спремни да предају било који део свог суверенитета или независности у корист совјетског блока, да Југославија и даље себе сматра припадником групације несврстаних земаља и изгледа није спремна да напусти политику противљења „свим блоковима“, те да је „повећање оштрине совјетско-кинеског спора главни фактор у побољшању совјетско-југословенских односа“.⁴²

Потврђивањем континуитета у генералној политици САД-а према Југославији остављена су отворена врата за поправљање односа између две земље. То се и догодило у пролеће 1963, када је америчка влада прихватила иницијативе југословенског руководства за побољшањем односа, што је манифестовано реализацијом посете Дина Раска Југославији (мај) и касније те године сусрета Кенедија и Тита. Зауостављањем пада у односима са САД-ом остварен је један од кључних предуслова за наставак политике еквидистанце, на којем је почивао међународни положај Југославије. Наредних година односи између Југославије и САД-а били су у основи стабилни, и поред испољавања значајних разлика о појединим крупним међународним питањима.

Током 1963. остварен је велики успон у односима Југославије и СССР-а. Билатерална сарадња се веома успешно развијала у свим областима. После Титове посете СССР-у и експлицитног признања социјалистичког карактера Југославије, дошло је до промене третмана Југославије у совјетској јавности и примене другачијег приступа и односа совјетске стране у пракси билатералних односа. Позитиван развој политичких односа са СССР-ом повољно се одразио и на односе Југославије са другим земљама социјалистичког лагера. Потврда успешног развоја била је и посета Хрушчова Југославији, августа 1963. (формално је третирана као долазак на одмор, попут Титове посете СССР-у), која је по својој садржини и значају представљала веома важан импулс за даљи напредак сарадње и јачање укупних односа између две земље.

⁴¹ FRUS, 1961–1963, Volume XV, Yugoslavia, док. 144 – Џ. Кенан Стејт департменту, 3. јануар 1963.

⁴² FRUS, 1961–1963, Volume XV, Yugoslavia, док. 147 – Стејт департмент Џ. Кенану, 4. јануар 1963. Разлике између Кенана и Стејт департмента нису превазиђене ни после консултација које је у јануару 1963. имао у Вашингтону, тако да се он у пролеће те године повукао са места амбасадора у Југославији.

И у следећим годинама односи између Југославије и СССР-а су се одвијали на бази постављеној у овом периоду. Висок ниво односа одржавао се и после смене Никите Хрушчова (октобар 1964) и поред тога што су по ступању на сцену новог совјетског вођства, предвођеног Леонидом Брежњевом, обновљени неки стари спорови и полемике, посебно око односа између комунистичких партија и социјалистичких земаља. До поремећаја и кризе у односима дошло је после војне интервенције снага Варшавског пакта у Чехословачкој августа 1968. године.

Summary

The Improvement of the Yugoslav-Soviet Relations 1961–1962

Key words: *Yugoslavia, USSR, Foreign Relations, USA, Cold War, Cuban crisis*

After several years of coolness, the relations between Yugoslavia and USSR started improving on Soviet initiative since 1961. The main reason why the Soviet leadership headed by Nikita Khrushchev started the initiative was the estimate that improvement of relations with Yugoslavia was in the interest of USSR in view of publication of the misunderstandings with China which would inevitably lead to the escalation of the conflict between these two countries. Josip Broz Tito and the Yugoslav leaders accepted that initiative deeming the improvement of political relations with USSR could have positive effect on Yugoslavia. The process of improving relations went on gradually but constantly throughout 1961 and 1962. The willingness of Yugoslavia to broaden and strengthen cooperation in all fields was conditioned by preservation of the basic tenets of its international situation, as well as by the concept of its internal order – i.e. the position of equidistance toward both blocks and non-alignment as the main principle of its foreign-political orientation, and by the system of self-management as the basis of its social and political order.

The process of improvement reached its peak during Tito's visit to USSR in December 1962, when the Soviet side opened the door for overcoming ideological differences and quarrels through Khrushchev's public recognition of Yugoslavia as a socialist country – which was denied until then. This dimension of the relations was very important since they were relations between countries with one-party communist systems and the domination of the ideological factor. The relations of the two countries during the next few years would develop along the lines set in this period. The disturbance and crisis in the relations set in

due to the military intervention of the Warsaw Pact in Czechoslovakia in August 1968.

The process of improvement of relations between Yugoslavia and USSR was taking place in a very complex international context. The tensions between the two blocks were reaching culmination exactly then, the conflict of the two super-powers in the Berlin, and particularly Cuban crisis, brought USA and USSR to the verge of war. According to the principle of „connected vessels“, due to the specific international situation of Yugoslavia, the process was also influenced by Yugoslav relations to USA. These relations were cooled after Tito’s speech at the first summit of non-aligned countries in Belgrade in September 1961, which was construed by the Americans as support of Soviet views on international questions. However, by carefully observing and analyzing the process of improvement of Yugoslav-Soviet relations the administration of John Kennedy came to the conclusion that the process wasn’t leading to Yugoslavia’s accession to the Soviet block and that the Yugoslav leaders were firmly committed to preservation of the independent position, so that USA should continue its policy of support to Yugoslavia. The relations were improved and stabilized during 1963.

ПРИБЛИЖАВАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ ЛАГЕРУ ТОКОМ АРАПСКО-ИЗРАЕЛСКОГ РАТА 1967. ГОДИНЕ*

Др Драган БОГЕТИЋ
Институт за савремену историју

АПСТРАКТ: У раду се разматра нагли обрт у политици Југославије према социјалистичком лагеру до кога долази у периоду непосредно после арапско-израелског рата 1967. Покушавајући да помогне несврстаним арапским државама у изналагању решења блискоисточне кризе, Југославија је озбиљно одступила од своје до тада избалансиране политике према блоковима.

Кључне речи: СССР, Египат, арапске земље, Израел, Југославија, блискоисточна криза, помоћ, Уједињене нације, рат, окупиране територије

Драматична међународна ситуација настала половином јуна 1967. после катастрофалног пораза Египта, Сирије и Јордана у шестодневном рату са Израелом, постала је извор великих искушења за југословенско руководство. Доследност у спровођењу несврстане политике се могла потврдити једино кроз осуду агресије и безрезервну подршку арапским земљама, жртвама те агресије. Те две премисе спољнополитичке активности Југославије нису се могле реализовати без заоштравања односа са главним

---

* Рад је написан у оквиру пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991*, (број 147039), који је одобрило и финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

израелским савезником – САД-ом¹ и наглог приближавања потенцијалном арапском заштитнику – СССР-у. Ма колико то апсурдно звучало, да би ојачала своју позицију у несврстаном свету, Југославија се практично морала сврстати уз блок просовјетских држава. Једино су оне, односно њихов предводник Совјетски Савез, могле помоћи главном Титовом несврстаном савезнику – египатском председнику Насеру.

Блискоисточна политика Југославије резултирала је њеним напуштањем до тада избалансираног односа према блоковима и озбиљним ревидирањем актуелног курса спољне политике. У жељи да директно утиче на интензивирање подршке Совјетског Савеза угроженим арапским земљама, Југославија се силом прилика укључила у систем периодичног окупљања социјалистичких земаља. Колика је то жртва била за званичнике из Београда можда најбоље говори чињеница да је њихово вишегодишње упорно одбијање да присуствују оваквим лагерским „саветовањима“ представљало један од главних извора сукобљавања са совјетским руководством. Још од сукоба са Стаљином, Тито је стално одбијао да делегација југословенских комуниста присуствује заједничким састанцима европских комунистичких партија, страхујући од обавеза које је том приликом совјетска КП наметала осталим учесницима. Третирајући овај вид окупљања социјалистичких земаља као инструмент совјетске хегемонистичке политике, Тито је одбио учешће и на последњем „саветовању“ ове врсте одржаном марта 1967. у чехословачком месту Карлове Вари, што је довело до озбиљног захлађења у југословенско-совјетским односима.²

Учешће на саветовањима комунистичких партија представљало је прилику да Тито, у мери у којој је то било могуће, утиче на политику социјалистичког лагера према збивањима на Блиском истоку. Он је делимично делио огорчење арапских земаља због пасивног држања СССР-а у моменту израелске агресије и преокупираности совјетског руководства тежњом да се по сваку цену избегне сукоб са САД-ом.

Одређену дозу разумевања за револт Арапа због совјетске политике Тито је исказао још током посете првог секретара бугарске КП Тодора Живкова, који је, игром околности, стигао у Југославију управо у моменту израелског напада на Египат.³ У више наврата Тито је изразио своје чуђење

¹ О погоршању односа Југославије са САД-ом због кризе на Блиском истоку видети рад Д. Богетића: „Арапско-израелски рат 1967. и југословенско-амерички односи“, *Историја XX века*, 1, Београд, 2008, стр. 101–114.

² ДАСМИП, 1967, стр. пов, ф-9, 13, Поводом саветовања КП Европе у Карловим Варима; КПР, I-2/СССР, Билатерални односи СФРЈ–СССР.

³ Бугарски премијер и лидер комунистичке партије Тодор Живков, на позив председника Тита, боравио је у званичној посети Југославији 5. и 6. јуна 1967. У време када је посета иницирана и организована није било индикација да ће се сусрет двојице државника одвијати у сенци драматичне ескалације арапско-израелског сукоба. Првобитно је било предвиђено

зашто социјалистичке земље на својим саветовањима (на којима Југославија иначе никад није учествовала) нису разматрале експлозивну ситуацију на Блиском истоку нити мере које би требало предузети како би се спречио израелски напад на арапске државе са „прогресивним режимима“ чији је главни ослонац био Египат. „То што се сада догодило на Блиском истоку, разумије се, требало је очекивати, јер та криза није најновијег датума... Ја мислим да смо ми ту остајали мало иза самих догађаја... Сматрам да смо благовремено морали да сагледамо шта се све спрема и да на вријеме предузмемо мјере.“ Испољавајући разумевање за арапске оптужбе да СССР подржава њихову борбу само декларативно и на све начине покушава да избегне конфронтацију са САД-ом,⁴ Тито је незадовољно упозорио: „Ми не можемо водити борбу против империјализма само на ријечима, већ морамо учинити и нешто опипљиво, морамо ту борбу помагати и политички, и материјално, и морално“. Оценио је да је „свако филозофирање“ и „свако наклапање“ у коме се обе стране једнако третирају потпуно бесмислено и заложиио се за активније супротстављање социјалистичких земаља „империјалистичком налету“.⁵

Током сусрета са Живковом, Тито је успаничено излагао своју теорију о позадини сукоба на Блиском истоку. Као агресоре он ту није видео искључиво израелске војнике него „мрачне силе“ из Вашингтона, којима је то, наводно, само први корак у настојањима да потпуно овладају Средоземљем, а потом наставе продор ка Европи. „Америчка Шеста флота је у Средоземљу... То су прави пирати... Из саме чињенице да су блокирали читаво Средоземно море, могу се излећи веома опасне ствари. То може довести до далекосежног међународног конфликта. Ми, међутим, не можемо дозволити блокаду од стране једне пиратске флоте у овом дијелу свијета и нешто се мора предузети.“ Указујући свом саговорнику на реперкусије актуелних

да посета траје пет дана, али због избијања рата на Блиском истоку она је сведена на два дана. (*Хроника међународних догађаја*, 1967, Београд, 1968, стр. 1341)

⁴ У почетним фазама арапско-израелског рата, СССР је осуђивао израелску агресију и „снаге империјализма“, али је избегавао експлицито помињање САД-а као виновника кризе. Уместо тога, политички кругови у СССР-у покушавали су да преговорима са САД-ом нађу излаз из кризе. У моменту када је Израел напао Египат, по први пут је активирана фамозна „врућа линија“ – специјална телепринтерска веза Москве и Вашингтона, инсталирана још августа 1963. у циљу обезбеђивања сигурне комуникације лидера двеју суперсила у кризним ситуацијама. Председника Џонсона је позив совјетског премијера Косигина збунио, јер никада до тада није коришћена ова врста комуникације. У свом кратком обраћању, Косигин је обећао америчком председнику да се СССР неће директно мешати у арапско-израелски сукоб ако то не учини САД. Сугерисао му је да САД утиче на Израел, а СССР на арапске вође, да се одмах обуставе ратна дејства, што је Џонсон енергично подржао, захваљујући се Косигину због ове иницијативе. (КПР, I–5–ц, к. 302, Односи СССР–САД; L. V. Johnson, *Мемоари 1963–1969*, Загреб, 1974, стр. 186–188).

⁵ ДАСМИП, 1967, стр. пов, ф-4, 54, Стенографске белешка о југословенско-бугарским разговорима, 6. јун 1967. стр. 20–25.

збивања по безбедност Југославије Тито је резигнирано напоменуо: „Ја мислим да ми не можемо гледати мирно на стање и безбједност на својим границама... Ми се већ конфронтирамо са директном опасношћу. Пред нама је опасност, јер ту је Атлантски пакт. Италија је начичкана оружјима са атомским главама окренутим према Југославији. Тамо стоје читаве армије. У Грчкој су успјели да униште прогресивне елементе, а то нису учинили само због унутрашње ситуације у Грчкој, већ и због тога да би створили солидну базу за своје даље наступање. Уколико сада не чине ратне провокације, они то могу сваког дана да отпочну.“⁶

Москва је са нескривеним задовољством реаговала на ову Титову реторику. Та реторика, као и сама најјава југословенског укључивања у систем лагерских саветовања у СССР-у је тумачена као „позитиван обрт у спољној политици Југославије“. Процењено је да ће Титов страх од америчке пенетрације на Блиском истоку и Средоземљу приморати југословенског лидера да се у ближој будућности коначно врати у социјалистички лагер и одустане од политике несврставања.⁷

Међутим, нова међународна стратегија коју је спроводио Тито у себи је садржала и одређене елементе који се нису баш поклапали са ставовима источноевропских земаља у вези са актуелном блискоисточном политиком СССР-а и одговорношћу те силе за дебакл Арапа после напада Израела. То се могло осетити већ на саветовању лидера социјалистичких земаља у Москви поводом израелске агресије, 9. јуна 1967, на коме је по први пут учествовао и сам Тито. Сви учесници, осим Тита, оценили су политику совјетских званичника као „врло мудру“, као политику која је омогућила да се избегне сукоб светских размера. Критиковали су Насера што је несмотрено испровоцирао напад Израела, што је водио рискантну спољну политику не консултујући се са СССР-ом и што сада за свој пораз окривљује СССР јер се није директно укључио у рат и помогао арапским земљама да потисну израелску армију са окупираних територија.⁸

Тито се само делимично сложио са оваквим оценама. Иако је поздравио одлуку владе СССР-а да хитно упути обимну војну помоћ УАР-у,⁹ критиковао је неблагоприятну реакцију ове силе и њену првобитну уздр-

⁶ ДАСМИП, 1967, стр. пов, ф-4, 54, Стенографске белешка о југословенско-бугарским разговорима, 6. јун 1967. стр. 23–27.

⁷ ДАСМИП, 1967, стр. пов, ф-6, 99, Записник са Колегија Државног секретаријата, одржаног 20. јула 1967.

⁸ КПР, I–2/33. Белешка са Саветовања руководиоца КП и шефова социјалистичких земаља, одржаног у Москви 9. и 10. јуна 1967. године, стр. 1–8, 13–22.

⁹ Брежњев је учеснике састанка у Москви обавестио да је совјетска влада претходног дана донела одлуку да пошаље помоћ Египту која се састоји од 200 ловачких авиона и 200 тенкова, чиме би се компензирала скоро половина ове врсте египатског наоружања уништеног већ у првом налету израелске армије. *Исто*, стр. 8.

жаност поводом ескалације сукоба на Блиском истоку. Додуше, та критика је изречена у доста неодређеној форми, као да се односи на све социјалистичке земље заједно са Југославијом а не само на СССР, али је ипак њена садржина и порука била врло јасна. Напоменуо је да „досадашња помоћ Насеру и другима на том подручју није била довољно ефикасна“, да је „ово што се дешава на Блиском истоку и у Грчкој повезано“ и да се „империјалисти на томе неће задржати, ако не буду спречени“. Незадовољан игнорисањем тог питања на претходним састанцима социјалистичких држава помало прекорно је закључио: „Требали смо о томе раније озбиљно мислити, подврћи то једној дубљој анализи, међутим, нажалост то није учињено“.¹⁰

Пошто је тешку одлуку да се укључи у лагерски систем „консултовања“ донео да би подстакао источноевропске земље на активније и организованије укључивање у разрешење драматичне ситуације са којом су се суочавали УАР и остале арапске земље изложене израелској агресији, кључни део Титовог наступа у Москви ипак је представљало његово залагање на усвајању конкретне заједничке платформе хитне политичке, војне и економске помоћи тим угроженим земљама. Тај дугорочни програм помоћи „жртвама израелске агресије“ и „надирућег империјализма“ подразумевао је преузимање конкретних обавеза свих држава окупљених у Москви. Тито је, уз стално понављану опаску: „Империјалисти не смеју победити на Блиском истоку“, изразио наду да ће састанак у Москви усвајањем адекватних одлука и заједничког коминикеа „представљати значајну подршку праведној борби арапских народа и да ће допринети уједињавању прогресивних снага у борби против империјализма“.¹¹

Иако је материјална помоћ коју је Југославија намеравала да пружи угроженим арапским земљама била занемарљива у односу на помоћ коју је пружао СССР, Тито је у Москви успео да се наметне као један од кључних савезника Арапа. Лидери источноевропских земаља су, „истичући улогу и позицију Југославије у арапском свету“, инсистирали да Тито лично разговара са Насером и пренесе му ставове из Москве.¹² Самим тим Тито је, већ у почетку ескалације блискоисточне кризе, обезбедио Југославији улогу важног посредника у комуникацији између Арапа и блока социјалистичких држава.

---

¹⁰ Исто.

¹¹ Са изузетком Чаушескуа, лидери осталих КП на Московском саветовању сагласили су се са усвајањем програма акције за који се залагао Тито. То је дошло до изражаја у заједничком коминикеу који су потписали представници свих земаља учесница осим Румуније. Вођа румунских комуниста се није слагао са оштрим квалификацијама изреченим на рачун Израела наглашавајући да „није јасно ко је агресор“, јер су Арапи уочи рата стално претили: „Уништићемо Израел“. Исто, Излагање друга Тита, стр. 11–13; Заједничко саопштење, стр. 33–34; Изјава Чаушескуа, стр. 14.

¹² Исто, стр. 23.

Пошто је управо у време састанка у Москви стигла узнемирујућа вест да је Насер поднео оставку на положај председника државе,¹³ Тито је наложио југословенском амбасадору у Каиру Салку Феићу да одмах посети египатског лидера и пренесе му став Југославије да се никако не сме повући са своје функције, јер би се тиме остварила намера „империјалиста“ и Израелаца да уруше „прогресивни режим“ у УАР-у.¹⁴

Одмах после ове интервенције уследило је и путовање југословенског министра иностраних послова Коче Поповића у УАР, чији је циљ био да се Насеру упуту енергична подршка Београда и да се утиче на њега да не напушта политику. Током разговора у четири ока, вођеном 12. јуна у Каиру, Насер је, по Поповићевој оцени, деловао „уморно“, „збуњено“ и „апатично“. Југословенском министру је објаснио разлоге који су га навели да поднесе оставку: скоро цело ваздухопловство УАР-а је уништено у року од само два сата; његове војне старешине (иако их је упозорио на могућност израелског напада) нису ништа урадиле да се одупру агресору – сви су били на банкетима и некаквим прославама; Руси су одбили да му помогну и умешају се у рат, плашећи се Американаца; сиријске и алжирске вође га осуђују што је обуставио војне операције, а Кинези га наговарају да их послуша и отпочне герилски рат против Израела. Поставио је питање: „Кад овако ствари стоје, кад су овако постројени светски фронтови, каквог смисла може да има и још има политика несврставања?“¹⁵

Коча Поповић је покушао да охрабри Насера трудећи се, што баш и није било тако лако, да истакне у први план неке позитивне моменте у склопу новонастале ситуације. Говорио је о наглом јачању јединства међу арапским земљама као реакцији на агресију Израела, о све већем броју држава које осуђују политику Израела и подржавају жртве његове агресије, о напорима Југославије да обједини све мирољубиве снаге у циљу обезбеђивања што обимније материјалне помоћи и политичке подршке Египту. Изразио је своје задовољство што је управо уочи његовог доласка у Каиро председник Насер повукао свој оставку и прихватио се тешког посла да реорганизује египатску армију.¹⁶ Сложио се са својим саговорником да су

¹³ У говору који су преносили радио и телевизија Каиро, Насер је, 9. јуна, дао изјаву о свом „потпуном и дефинитивном напуштању свих државних и политичких дужности“. На себе је примио сву одговорност за пораз у рату са Израелом, а дужност председника препустио (у складу са египатским уставом) свом заменику Закарији Мохиедину (*Хроника међународних догађаја*, 1967, Београд, 1968, стр. 1302).

¹⁴ КПР, I-2/33, Белешка са Саветовања руководиоца КП и шефова социјалистичких земаља, одржаног у Москви 9. и 10. јуна 1967. године, стр. 23.

¹⁵ КПР, I-3-2/35-3, Пут у Уједињену арапску републику, Разговор југословенског министра иностраних послова Коче Поповића и председника УАР Гамал Абдела Насера, 12. јун 1967.

¹⁶ Насер је 10. јуна обавестио Националну скупштину УАР-а да је „у знак одговора на захтев народа и посланика“ одлучио да повуче своју оставку и да и даље остане на дужности председника државе. Оваквој његовој одлуци претходиле су масовне демонстрације у

„Руси можда могли бити мало енергичнији без обзира што су желели да избегну директну конфронтацију“ и изнео становиште Југославије да они очигледно „нису правилно проценили све елементе, а пре свега степен ангажовања који су прихватили и на који су били спремни САД. Изгледа да су САД биле више спремне на ризиковање, можда зато што су процениле да Руси не могу ићи до краја“. Трудећи се да умирујуће делује на Насера, а истовремено му покаже колики му је савезник Југославија, Поповић га је информисао о позитивном ефекту Титовог наступа на састанку источно-европских држава у Москви. Из свега раније реченог извео је закључак да политика несврстаности ни у ком случају није изгубила свој смисао, него је још више добила на својој актуелности, јер се управо несврстане државе, уз помоћ осталих мирољубивих снага у свету, боре за праведно разрешење блискоисточне кризе.¹⁷

По свему судећи, на Насера није оставила неки јачи утисак аргументација југословенског министра о сврсисходности несврстане политике и потреби њене реафирмације. Током посете Каиру председника Президијума Врховног совјета СССР-а Николаја Викторовича Подгорног, Насер је још експлицитније изразио своје разочарање у вези са улогом несврстаних земаља у склопу арапско-израелског рата и у вези с њиховим реалним утицајем на светску политику. Сматрао је да је Египат, управо због тога што је водио несврстану политику, уместо да успостави савезничке односе са СССР-ом, постао жртва агресије Израела. Резигнирано је изјавио: „Несврстане политике нема“ и најавио да ће „УАР преиспитати своје ставове“. Предложио је Подгорном успостављање тесне војне сарадње Египта и блока социјалистичких држава, а на упадицу Подгорног „да је СССР имао базу у Александрији, Израел не би смео да нападне“, спремно одговорио: „Почев од Александрије до Црвеног мора, узмите што год хоћете“. Ове Насерове ставове изложио је Подгорни Титу, одмах после повратка из Египта.¹⁸ При том је обавестио Тита да није могао дати коначан одговор у вези са Насеровом понудом за савезништво, јер би то савезништво имплицирало обавезу СССР-а да се у случају новог израелског напада на Египат директно укључи у рат, што би могло довести до општег светског сукоба. Стога је сугерисао Насеру да не одустаје од политике несврстаности и да управо на

Каиру на којима је спонтано изражавана подршка Насеру уз повике: „Нисте само Ви криви Председниче, већ сви ми са Вама“, „Не смемо од једног правити два неуспеха“, „Насер је израз воље народа“ (*Хроника међународних догађаја*, 1967, Београд, 1968, стр. 1302).

¹⁷ КИР, I–3–2/35–3, Пут у Уједињену арапску републику, Разговор југословенског министра иностраних послова Коче Поповића и председника УАР Гамал Абдела Насера, 12. јун 1967.

¹⁸ Подгорни је водио разговоре са Титом на Брионима уочи свог одласка у Египат, 20. јуна, а потом и по повратку из Египта, 24. и 25. јуна. Оба пута слетео је на аеродром у Пули, где га је дочекао Тито и његови најближи сарадници.

таквој платформи покуша да обједини све арапске земље на изналажењу јединствене формуле разрешења блискоисточне кризе.¹⁹

О томе колико би било ризично изаћи у сусрет Насеровим настојањима за успостављањем тесне војне сарадње СССР-а и УАР-а говорио је и Брежњев на другом у низу самиту социјалистичких држава посвећеном кризи на Блиском истоку. На том скупу, одржаном у Будимпешти, 11. и 12. јула 1967, лидер совјетских комуниста је упознао присутне са драматичном ситуацијом са којом се суочио само два дана очи свог доласка у Мађарску. Наиме, у духу своје понуде коју је изложио Подгорном, Насер је тада покушао „да доведе СССР у ситуацију да уђе у директне ратне акције за УАР и друге арапске земље“. У ту сврху предимензионирао је значај мањег инцидента изазваног провокацијом десетак израелских авиона на источном делу Синаја, представљајући је као широку офанзиву израелске војске, чији је циљ освајање преостале арапске територије и рушење Насеровог режима. Једини начин да се спречи „општа катастрофа“, по Насеру, била је хитна војна интервенција СССР-а, јер УАР нема могућности да парира надмоћном непријатељу. Ова епизода је, са совјетске стране, тумачена као рефлексија „арапског радикализма“ и „авантуризма“, као решеност поражених арапских земаља да излаз из кризе траже искључиво у новом рату. Пошто саме немају снаге за тај рат, оне рачунају да ће га у њихово име водити СССР. Брежњев је овакву политику Арапа критиковао као „опасну“ и „политику игнорисања реалности“. Изнео је став да, уколико арапске земље не прихвате захтев већине чланица ОУН-а о обустављању стања зараћености према Израелу, не постоје никакви изгледи да се на ванредном заседању Генералне скупштине УН-а, које се управо одржава, донесе одлука која би обавезивала Израел да се повуче са окупираних територија. Тај став подржали су сви учесници састанка, као и потребу да се арапским земљама упутити писмо у коме ће се од њих тражити да прихвате мирољубива средства за излаз из актуелне кризе и да убудуће испоље већу дозу кооперативности у том контексту.²⁰

Иако је и Тито подржао политички курс према арапским земљама за који се залагао Брежњев, сметало му је што се тај курс на исувише ултимативан начин, у виду својеврсног притиска, намеће тим земљама. Нерадо је подржао Брежњевљевој идеју да се са састанка упутити писмо арапским лидерима о јединственом ставу социјалистичких земаља да морају

¹⁹ КПР, I-3-a/СССР, Забелешка о разговору Председника Републике са председником Президијума Врховног совјета СССР Н. В. Подгорним одржаним 20. јуна 1967. год. на Брионима; Забелешка о разговору Председника Републике са председником Президијума Врховног совјета СССР Н. В. Подгорним вођеним на Брионима 24. јуна 1967. године.

²⁰ КПР, I-2/33. Забелешка о састанку представника КП и влада 7 социјалистичких земаља, одржаног у Будимпешти/11-12. VII 1967. године.

одустати од ратне опције као решења блискоисточне кризе и обуставити стање зараћености ако желе да се у ОУН-у усвоји резолуција о повлачењу Израела са окупираних територија. Поред тога, Тито је инсистирао „да све што би се рекло Арапима ни у ком случају не представља форму притиска, већ да то буде савет, договарање о томе шта треба учинити“. У противном, то би наишло на отпор, не само арапских него и осталих несврстаних земаља.²¹ Истовремено, југословенски председник је обавестио присутне „да размишља о томе да пође у Каиро, да се сусретне и разговара са Насером“. Пошто је то наишло на опште одобравање, али и сматрано добром приликом да се директно пренесу ставови социјалистичких земаља, Тито се оградио и нагласио да он иде у Египат „само као представник Југославије“.²²

Вест о Титовој намери да путује у Египат невероватном брзином је процурела у јавност. Египатски лист *Думхурија* је одмах по окончању будимпештанског саветовања објавио ту информацију. Да би проверио њену веродостојност, египатски амбасадор Абузеид се 15. јула обратио генералном секретару Јосипа Броза, Владимиру Поповићу. Без сувишних фраза, упитао га је отворено да ли је Југославија стварно заинтересована за организовање овакве посете. Подсећајући га да је управо египатска штампа објавила спорну вест, Поповић је питао Абузеида шта он мисли о таквој могућности. Одговор није баш био у духу дотадашњих пријатељских југословенско-египатских односа. Амбасадор Египта је напоменуо да став његове владе о пожељности Титове посете „зависи од њене сврхе“.²³

Током разговора са Титом, који је Абузеид водио нешто касније истог дана, постало је јасно чега су се Египћани прибојавали. Заједничка иницијатива социјалистичких земаља усаглашена на састанку у Будимпешти, која се односила на компромис са Израелом, није никако била прихватљива Насеру. Египатски амбасадор је упозорио Тита да би тај компромис „могао довести до још већег расцепа међу арапским земљама“. Поред тога, подсетио га је и на то, „да је народ УАР веома утучен... Могло би се десити да народ изгуби поверење у своје руководиоце и у садашњи поредак“. У таквој ситуацији „империјалисти би постигли свој циљ: наиме, да оборе прогресивне владе, а посебно председника Насера“. Ипак, формално је изразио своје задовољство Титовом намером да посети УАР и обећао да ће о томе одмах обавестити своју владу.²⁴

²¹ Исто, Титово излагање на Саветовању у Будимпешти, стр. 24–28.

²² Исто, стр. 48 и 50.

²³ КИР, I–3–а/УАР, к. 192. Забелешка о разговору друга Владимира Поповића са амбасадором УАР Абузеидом, 15. јула 1967. год.

²⁴ Исто, Забелешка о разговору Председника Републике са амбасадором УАР Абузеидом, на Ванги, 15. јула 1967.

Своје незадовољство политиком СССР-а и ставовима социјалистичких земаља усвојеним на саветовањима у Москви и Будимпешти Насер је врло експлицитно изнео Титу, током разговора вођеног у Каиру, 11. августа.²⁵ Оштро је осуђивао „совјетско-америчку коезистенцију“, формализовану у оквиру посебне резолуције коју су те две суперсиле поднеле недавно Генералној скупштини УН-а на усвајање.²⁶ Та резолуција, по Насеру, „третира Арапе као што су третирани Немци после другог светског рата. Потребан је само вагон у који би се село да се потпише капитулација“. Понашање Совјетског Савеза подстиче код арапских народа осећај да су сами. „Ако Совјети инсистирају код Арапа на прихватању америчких услова“ – запитао се Насер, што се онда Арапи не би о томе директно договорили са САД-ом „зашто да те ствари добијемо преко Громика. У том случају, ако капитулирамо, онда можемо ићи Американцима и рећи им: жао нам је спремни смо да вам дамо базе и све друго, ако је то једино решење“.²⁷

Међутим, током своје посете Египту, Сирији и Ираку, Тито је ипак успео да убеди арапске лидере да се морају суочити са политичком реалношћу, ослободити еуфоричног реваншистичког расположења и приступити изналажењу прихватљивог компромиса. По први пут, арапским лидерима је отворено изнео свој став да није опортуно и даље негирати право јеврејском народу на сопствену државу и инсистирати на безусловном повлачењу израелске војске са окупираних територија без обуставе стања зараћености. Сматрао је погрешном актуелну арапску оријентацију на герилски или партизански рат. „То се могло радити у Југославији и у Алжиру. Али на овом отвореном пустињском простору то није могуће“. Сваку помисао да би се проблеми на Блиском истоку могли решити ратом, Тито је сматрао чистим авантуризмом, штетним по интересе Арапа. У том смислу, не само што је своје саговорнике приволео да се одреде за политичка и мирољубива средства него и да морају признати постојање Израела као реалност која се ничим не може више негирати.²⁸

Одмах после повратка са пута у УАР, Сирију и Ирак, Тито је послао писмо совјетском руководству у коме га је обавестио о резултатима ове

---

²⁵ У периоду између 10. и 17. августа 1967, Тито је боравио у званичној посети УАР-у, Сирији и Ираку. Том приликом упознао је руководства тих земаља са америчким предлогом разрешења блискоисточне кризе, изнетом у двама Џонсоновим писмима упућеним Титу и са ставовима социјалистичких земаља на саветовањима у Москви и у Будимпешти.

²⁶ САД и СССР су последњег дана ванредног заседања Генералне скупштине УН, 20. јула 1967, заједно поднели нацрт резолуције о разрешењу блискоисточне кризе. Та совјетско-америчка резолуција је одбачена, јер је већина арапских и афричких земаља сматрала да је она готово идентична са ранијим предлогом САД-а, односно латиноамеричких држава.

²⁷ КПР, I-2-УАР, к. 74, Забелешка о југословенско-египатским разговорима.

²⁸ Исто; ДАСМИП, 1968, стр. пов, ф-13, 5, Неки елементи у вези са кризом на Блиском истоку.

своје мировне мисије.²⁹ Отворено је указао на незадовољство арапских политичара политиком СССР-а: „Руководиоци све три арапске земље које смо посјетили изражавали су жаљење и забринутост што је, како они тврде, дошло до слабљења и успоравања војне и економске помоћи Совјетског Савеза... Стекли смо утисак извјесне потиштености, која је резултат њиховог осјећања да су препуштени сами себи... Такође тврде, да изузев совјетског оружја и економске помоћи из Југославије, нису до сада добили никакву бесплатну помоћ из социјалистичких земаља“. Све ово су, по Титу, искористиле одређене снаге „споља и изнутра“ у циљу „компромитације социјалистичких земаља“ и подстицања негативног арапског расположења према њима.³⁰

Тито је са задовољством напоменуо да је успео да убеди арапске лидере да морају дефинитивно одустати од ратне опције као средства разрешења настале кризе. У том контексту, као једино прихватљиву платформу за разрешење кризе на Блиском истоку, усаглашену током разговора у Египту, Сирији и Ираку, југословенски председник је навео компромисну формулу засновану на комбинацији принципа формулисаних на саветовањима социјалистичких земаља, принципа за које се залагао амерички председник Џонсон и принципа на којима су инсистирале арапске земље непосредно после израелске агресије. Иако се овај предлог састојао из пет принципа, његову суштину одражавала су два основна захтева: захтев за повлачењем израелске армије са територија које је окупирала после 4. јуна и захтев за пружањем безбедносних гаранција сталних чланица Савета безбедности УН-а (или четири велике силе) за поштовање граница од 4. јуна свим државама ратом захваћеног подручја, уз евентуално стационирање снага УН-а са обе стране границе.³¹ Овим другим захтевом, по Титу, арапске

²⁹ Писмо сличног садржаја упутио је потом и владама осталих сталних чланица Савета безбедности УН (са изузетком Кине): САД-у, Великој Британији и Француској, генералном секретару Уједињених нација У Танту, индијском премијеру Нехруу и лидерима неких ванблоковских држава. (КПР, I–1, 1104, Порука Председника Републике Јосипа Броза Тита, Председнику САД Линдону Џонсону, 24. август 1967, Порука Председника Тита премијеру Вилсону, Порука Председника Тита Шарлу де Голу; Порука Председника Тита Индири Ганди; Порука Председника Тита Генералном секретару УН У Танту).

³⁰ КПР, I–1, 1104, Порука Председника Републике Јосипа Броза Тита руководству СССР, 24. август 1967.

³¹ Преостала три принципа на којима су инсистирале арапске земље односила су се на решење питања слободне пловидбе Тиранским мореузом (Акабским заливом) и Суецким каналом. Што се тиче Тиранског мореуза, дата је начелна сагласност да се ту у потпуности поштује право свих држава на слободну пловидбу. Међутим, када је реч о Суецу, са арапске стране се инсистирало на враћању режима пловидбе установљеног уочи рата, по коме се израелским бродовима не дозвољава коришћење тог пловног пута. Додуше њима је дата могућност пловидбе уколико би користили заставу неке друге земље. Коначном решавању тог питања, према изнетом предлогу арапских држава, могло се приступити тек накнадно, упоредо са изналагањем решења питања палестинских избеглица. (КПР, I–1, 1104, Порука Председника Републике Јосипа Броза Тита руководству СССР, 24. август 1967).

земље, у ствари, излазе у сусрет и Џонсоновом инсистирању на признању права на егзистенцију држави Израел и у том склопу обустављању стања зараћености.³² Тито је у гаранцији неповредивости граница за све државе Блиског истока видео и арапско *де факто* признање Израела и арапску одлуку о обустављања стања зараћености.

Упоредо са одређеним корацима у правцу посредовања између арапских држава, САД-а и социјалистичких земаља у циљу изналагања опште-прихватљивог разрешења блискоисточне кризе, Југославија је била врло активна у својим настојањима да помогне консолидовање „прогресивних режима“ у УАР-а и Сирији. У циљу санирања катастрофалних економских последица војног пораза тих држава у рату са Израелом, Тито је још на саветовању комунистичких партија у Будимпешти иницирао одржавање посебног скупа социјалистичких земаља посвећеног усвајању заједничког програма економске помоћи тим државама.³³ У том духу, у Београду је 6. септембра, одржано треће по реду саветовања социјалистичких земаља, овај пут на нивоу потпредседника влада.³⁴ На том скупу је договорено да се одмах, на билатералној основи, приђе реализацији економског програма, који ће на наредним састанцима бити заједнички усаглашаван и координиран. Учесници београдског саветовања су после усвајања платформе помоћи арапским државама, посетили Загреб, где их је примио Тито. Југословенски председник је искористио ту прилику да им још једном скрене пажњу на катастрофалну економску ситуацију са којом се суочава УАР, земља која је највише погођена последицама арапско-израелског рата, али делимично и Сирија и Ирак. Апеловао је на све социјалистичке државе да, према својим могућностима, пруже бесплатну и сваку другу помоћ Арапима. Тај апел је наишао на позитиван пријем, а сам Титов ангажман у овом контексту допринео је већем пропагандном ефекту акције окупљених држава.³⁵

³² Исто.

³³ Југославија је у ово време, уз Совјетски Савез, била једина социјалистичка земља која је пружала бесплатну помоћ арапским земљама, на шта је, као што је већ напоменуто, указао и сам Насер, током разговора са Титом у Александрији, 17. августа 1967. (КПР, I-2-УАР, к. 74, Забелешка о југословенско-египатским разговорима). Наиме, одмах по избијању рата, 6. јуна, у СИВ-у је донета одлука да се у арапске земље хитно упути помоћ у храни и лековима. Само пар дана касније, авионом је упућена пошиљка од 7 тона лекова и санитарског материјала. Током лета 1967. испоручено је 30.000 тона кукуруза, 10.000 тона шећера, 1.000 тона рибљих конзерви, 200 тона млека у праху, 500 тона сира, 500.000 тона пари обуће и велика количина лекова и прехранбених производа. Као посебно значајан вид југословенске подршке арапским земљама, нешто касније организована је продаја југословенског оружја под веома повољним кредитним условима. (Александар Животић, „Југословенска војна помоћ УАР 1967. године“, *Историја 20. века*, бр. 1, Београд, 2007, стр. 117–128)

³⁴ На саветовању су учествовали потпредседници влада СССР-а, Чехословачке, Пољске, ДР Немачке, Мађарске, Румуније, Бугарске и Југославије.

³⁵ КПР, I-3-ц. Забелешка о разговору Председника Републике са потпредседницима влада социјалистичких земаља, у Загребу 6. IX 1967. г.

Саветовање у Београду о економској помоћи арапским државама одвијало се само неколико дана после Конференција шефова арапских држава у Картуму,³⁶ на којој је доминирала слична проблематика. Наиме, и на том скупу је разматрано питање како помоћи Египту, Сирији и Јордану да санирају катастрофалне последице ратних разарања и обезбеде опоравак својих привреда. У ту сврху договорено је да арапске државе које нису учествовале у рату доделе помоћ жртвама израелске агресије у износу од 125 милиона фунти стерлинга. Да би оне биле у стању да пруже толику помоћ, одлучено је да се одустане од одлуке о бојкоту западних држава путем обустављања испорука нафте свима онима који подржавају Израел и од одлуке о повлачењу арапских депозита из западних банака. Пошто је Саудијска Арабија у овом контексту била најиздашнији дародавац, Насер је изгладио своје несугласице са краљем Фејсалом око грађанског рата у Јемени и обећао да ће повући своје трупе из те земље (пошто је добио обећање од саудијског краља да неће подржавати јемenske ројалисте).³⁷

Ипак, Титу је најважнија тековина самита у Картуму била начелна сагласност арапских лидера да се одустане од ратне опције разрешења блискоисточне кризе и прихвати мирољубива платформа за коју се он залагао током своје посете УАР-у, Сирији и Ираку. О томе га је директно информисао египатски министар иностраних послова Махмуд Ријад, који је ради даљег усаглашавања формуле разрешења ове кризе посетио Москву и Београд. Ријад је одао признање Титу „да су се ствари почеле одвијати“ после његове посете Каиру. „До тада су Арапи чекали, гледали окол, оцењивали ко је с њима, а ко је против њих, какву акцију треба да предузму итд“. Захваљујући Титовој посети арапске земље су се ближе упознале са ставовима САД-а и са ставовима социјалистичких држава. Египатски министар је изразио посебан респект према југословенским предлозима, који се сада у арапском свету, како је рекао, популарно називају „Титови предлози“. Те предлоге у Картуму је директно подржао Насер (који их је тамо и изложио) и представници Туниса, Марока, Либије, Јордана, Либана и Кувајта. Учесници из осталих држава су дали на знање да „Титове предлоге“ не могу отворено подржати, јер би то било негативно примљено у домаћој

³⁶ Конференција у Картуму одржана је од 28. августа до 3. септембра 1967. На том скупу присуствовали су лидери Египта, Јордана, Саудијске Арабије, Ирака, Јемена, Либана, Кувајта и Судана и високи представници Марока и Туниса. Сирија и Алжир су имали резервисан став према овом самиту, јер су сматрали да на њему треба да учествују само представници „прогресивних режима“ (негативно су се односили према монархистичким режимима). Стога су те две државе биле представљене министрима иностраних послова, с тим што сиријски министар уопште није ни учествовао у раду конференције и демонстративно ју је напустио још пре њеног окончања. (*Конференција шефова или влада арапских држава. Хроника међународних догађаја*, 1967, Београд, 1968, стр. 1415)

³⁷ Исто; КПП, I–3–а/УАР, к. 192, Забелешка о разговору председника Републике са министром иностраних послова УАР Махмудом Ријадом, у Загребу, 8. септембра 1967.

јавности. Упозоравали су да би разматрање тих предлога на предстојећем XXII редовном заседању Генералне скупштине УН-а неминовно довело до „расцепа у арапском свету“. Међутим, нису се противили идеји да се разматрање југословенског предлога пренесе на Савет безбедности УН-а. Уколико би ово тело донело адекватну одлуку у духу Титове иницијативе и самим тим ставило арапске земље пред свршен чин, то би могло представљати прихватљиво („пожељно“) решење.³⁸

Идеју о прослеђивању „Титових предлога“ Савету безбедности УН-а Махмуд Ријад је изложио и совјетском руководству. Совјетска реакција по том питању изложена је 16. септембра у Брежњевљевом писму Титу. То, иначе за комунистичку кореспонденцију неубичајено кратко писмо од само две стране, представљало је уједно и одговор лидера совјетских комуниста на писмо које му је упутио Тито још 24. августа, поводом разговора вођених у Египту, Сирији и Ираку. Брежњев је кратко, и без икаквог коментара, изразио своју сагласност са југословенском платформом разрешења блискоисточне кризе. Да би се проценила сврсисходност идеје о разматрању те платформе у Савету безбедности, Брежњев је замолио Тита да га „обавести о реаговању западних држава“, мислећи очигледно на реакцију САД-а, која је требало да уследи у виду Џонсоновог одговора на Титово писмо упућено у Вашингтон истог дана када и писмо Брежњеву.³⁹

Џонсоново писмо је, не баш случајно, стигло само три дана после писма првог секретара совјетске комунистичке партије. Џонсон је сматрао да Титов предлог „значајно заостаје“ за совјетско-америчким нацртом резолуције који су две државе поднеле на усвајање Генералној скупштини УН-а током последњих дана ванредног заседања тог тела. Ипак, у свом писму Џонсон је испољио спремност на одређене уступке арапским земљама, како би се изнашао колико толико прихватљив компромис за обе стране. Суштина тих уступака се сводила на одустајање од раније прокламованих пет принципа за разрешење блискоисточне кризе као предуслова за повлачење Израела са окупираних територија,⁴⁰ односно одустајање од става да прво арапске земље морају да спроведу низ мирољубивих мера, па да се тек онда у овај процес укључи и Израел. У том смислу, Џонсон се сложио да обе

³⁸ Исто.

³⁹ КПР, I-1/1104, Одговор Првог секретара КПСС Леонида Брежњева, Председнику Републике Јосипу Броз Титу, 16. септембар 1967.

⁴⁰ Уочи дебате на Ванредном заседању Генералне скупштине УН, иступајући у Вашингтону на Националној конференцији о спољној политици, 19. јуна 1967, Џонсон је навео пет принципа који би требало да представљају предуслов за израелско повлачење са окупираних територија: право сваке нације на животни простор, праведно решење питања избеглица, слободна пловидба међународним воденим путевима, ограничавање трке у наоружавању и поштовање политичке независности и територијалног интегритета свих држава у региону. (КПР, I-2/УАР, к. 74, Преглед основних ставова великих сила и неких других земаља у вези са кризом на Блиском истоку – Сједињене Америчке Државе)

стране неопходне уступке спроведу „истовремено“ и „заједно“, како би и Арапи и Израелци били сигурни да противник неће злоупотребити њихову кооперативност.⁴¹

У Вашингтону су процењивали да Титов предлог „значајно заостаје“ за совјетско-америчким нацртом резолуције јер се у њему ни на једном месту не инсистира експлицитно на обустављању стања зараћености арапских држава према Израелу нити се помиње намера ових држава да признају право Израела на егзистенцију. У таквој ситуацији, није било реално очекивати да се Израел повуче са окупираних територија и тако ризикује да поново буде изложен арапским претњама да ће бити ликвидан. Овај став Стејт департмента пренео је Титу амерички отпавник послова у Београду Толбин 20. септембра, приликом уручивања Џонсоновог одговора на претходно писмо.⁴² Само недељу дана касније, 27. септембра, амерички амбасадор Елбрик је био још конкретнији у разговору са Вељком Мићуновићем. Своју елаборацију обострано прихватљиве формуле разрешења кризе на Блиском истоку започео је одавањем признања Титу и истицањем његових великих заслуга „за покретање Насера и Арапа у правцу већег реализма“. У том смислу нагласио је „да је Југославија била најуспешнија од свих земаља у разговорима и утицају на Арапе“. Имајући у виду ту чињеницу, отворено је запитао Тита: „Да ли би Југославија могла уложити нови напор у овом погледу“, пошто у Вашингтону сматрају „да југословенске могућности нису још исцрпљене“. Од Тита се очекивало да убеди арапске лидере да јасно изразе своју спремност за обустављање стања зараћености. Без реализације овог захтева, по Елбрику, није могуће успостављање мира између Арапа и Израела. Титов предлог о „пружању безбедносних гаранција“ сталних чланица Савета безбедности свим државама Блиског истока није ни у ком случају имао исту „тежину“ као стално истицани амерички захтев да Арапи одустану од ратног реванша. Поред тога, пружање „безбедносних гаранција“ СССР-а и САД-а зараћеним државама представља обавезу која би могла бити увод у праву катастрофу. Та обавеза, наиме, подразумева директно укључивање једне или обеју суперсила у рат против стране која не би поштовала поменуте гаранције, а то би потенцијално могао бити узрок општег светског сукоба са несагледивим последицама.⁴³

Југословенско руководство није било спремно да одступи од принципа разрешења блискоисточне кризе формулисаних у платформи коју је

⁴¹ КПР, I–1/1104, Порука Председника САД Линдона Џонсона, Председнику Републике Јосипу Броз Титу, 19. септембар 1967.

⁴² КПР, I–3–а/САД, к. 181, Забелешка о разговору Председника Републике Јосипа Броза Тита са отпавником послова америчке амбасаде И. Толбином, дана 20. септембра 1967. године.

⁴³ КПР, I–5–б/САД, Из забелешке о разговору Вељка Мићуновића с амбасадором САД Елбриком, 27. септембра 1967.

Тито изнео током свог путовања у УАР, Сирију и Ирак. Тито је био свестан да би даљи притисак на арапске вође да учине нове уступке Израелу неминовно резултирао захваљењем арапско-југословенских односа. Ни у Каиру ни у Дамаску нису баш са одушевљењем прихватили принципе за које се залагао. Скренута му је пажња да су то максимални уступци и да би све преко тога било равно својеврсној капитулацији и издаји која би резултирала падом режима.

У том духу Тито је изнео свој став о ситуацији на Блиском истоку током четвртог састанка социјалистичких земаља посвећеног арапско-израелском рату. Тај састанак је уприличен 9. новембра у Москви, у склопу свечаности посвећене 50-годишњици Октобарске револуције. Тито је упозорио лидере социјалистичких земаља да би пораз Насерове политике имао катастрофалне последице „не само по УАР већ и за позиције свих прогресивних снага и укупних односа у свету“. Стога се заложио за настављање пружања помоћи арапским земљама, а од Брежњева затражио „да се пружи јачи отпор Џонсону“.⁴⁴

Брежњев је, међутим, био песимистичан у вези са будућим исходом акције социјалистичких држава на разрешењу блискоисточне кризе. Осуђивао је екстремизам арапских лидера који нису благовремено подржали совјетско-америчку резолуцију „те су пропустили прилику коју им је пружала та резолуција да постигну политички успех“. Сада је политичка борба компликованија. С израелске стране, по Брежњеву, совјетско-америчка резолуција се третира као „мртав коњ“, а САД су „постале тврђе“ и инсистирају на већим уступцима Арапа него што је то раније био случај. Компромисно решење се више не може тражити у Генералној скупштини, јер је тамо немогућно обезбедити потребну двотрећинску већину. Стога је Брежњев једини излаз из ситуације видео у усвајању резолуције у Савету безбедности која би била резултат даљег дијалога са председником Џонсоном.⁴⁵

Руководећи се оваквим резонавањем, Брежњев је током расправе у Савету безбедности УН-а, која је уследила десетак дана после састанка социјалистичких земаља у Москви, подржао компромисно решење сачињено у нацрту резолуције који је предложила Велика Британија. Пада у очи да је први принцип на коме се инсистира у тој резолуцији управо онај који су арапске земље сматрале предусловом реализације било какве даље варијанте мирољубивог решења на Блиском истоку – хитно повлачење израелских снага са окупираних територија. Тек после овог захтева следе обавезе које су арапским државама у постојећој ситуацији биле тешко прихватљиве – обустава ратног стања (прекид свих непријатељства) и признање

⁴⁴ КПП, I-2/СССР, Забелешка о сусрету делегација социјалистичких земаља у Москви 9. XI 1967. год.

⁴⁵ Исто.

суверенитета, територијалног интегритета и политичке независности свих држава овог подручја.⁴⁶ Ову резолуцију (Резолуцију 242), усвојену 22. новембра на заседању Савета безбедности УН, нису прихватиле ни арапске земље ни Израел. Можда управо та реакција, која ће резултирати даљим драматичним и крвавим сукобима на Блиском истоку, указује на заиста компромисан карактер резолуције и настојања њених креатора да се у њу уграде интереси обеју страна. Ни Арапи ни Јевреји, после свега оног што је на најгори могући начин обележило историју њихових односа након формирања државе Израел, нису више имали поверења једни у друге и сваки уступак противничкој страни сматрали су довођењем у питање будуће егзистенције сопственог народа. Ратна опција је и даље за обе стране била једина реалност и једини начин да се остваре прокламовани национални циљеви.

Иако су лидери социјалистичких држава били свесни да Резолуција 242 неће бити допринети смиривању арапско-израелског сукоба, нису били спремни да по том питању отворено изнесу свој став. На петом, а уједно и последњем саветовању социјалистичких држава на коме је учествовала Југославија, позитивно је оцењена интенција ове резолуције и њена принципијелност. Министри иностраних послова социјалистичких земаља на састанку у Варшави, 19. и 20. децембра 1967, сложили су се да, иако ова резолуција не задовољава у потпуности ни Арапе ни социјалистичке земље, она ипак представља „солидну основу за политичко решење“. У актуелној ситуацији, као будући задатак учесника скупа истицана је акција на спровођењу у живот те резолуције. Совјетски министар иностраних послова Андреј Громико је инсистирао на енергичном притиску на арапске лидере да не праве препреке мисији специјалног представника Уједињених нација и одустану од реваншизма. У циљу обезбеђивања мирољубивог решења кризе на Блиском истоку, Громико је предложио да се саветовање социјалистичких земаља претвори убудуће у редовну праксу сарадње тих земаља, као вид њиховог јединственог и континуираног заједничког деловања у међународним односима. Тиме би се обезбедило ширење утицаја социјалистичких земаља на Средњем истоку и створили услови за формирање „антиимперијалистичке коалиције арапских земаља“ која би деловала на линији спољнополитичког курса СССР-а.⁴⁷

Громиков наступ озбиљно је поколебао југословенске комунисте око опортуности даљег учешћа на саветовањима социјалистичких земаља.

⁴⁶ Поред ових принципа у Резолуцији се инсистира и на другим мерама у циљу успостављања мира на Блиском истоку: упућивању специјалног изасланика УН-а на Блиски исток, гарантовању слободне пловидбе међународним водама овог региона, решавању проблема избеглица и стварању демилитаризоване зоне (*Хроника међународних догађаја*, 1967, година V, Београд, 1968, стр. 1505).

⁴⁷ КПП, I–4–б. Састанак министара европских социјалистичких земаља о Блиском истоку у Варшави, 20. XII 1967.

Крајње је негативно оцењено то што је совјетски министар игнорисао допринос несврстаних земаља (посебно Индије и Југославије) у процесу изналажења решења блискоисточне кризе. Стално потенцирање кључне улоге СССР-а у том контексту, у југословенским политичким круговима оцењено је као реafirмација совјетског становишта да је блок социјалистичких држава (предвођен СССР-ом) главни стожер борбе за мир у свету, док несврстане земље ту имају другоразредну улогу и представљају некакву врсту „резерве“ и „млађег партнера“. У духу омаловажавања политике несврстаности, у Београду је сагледано и Громиково отворено изражавање задовољства совјетском пенетрацијом на Средњем истоку после арапско-израелског рата. Замерено му је што на Арапе гледа искључиво као на „објект свог утицаја“, а не као на важне субјекте демократизације међународне заједнице. Југословенским званичницима је све то деловало као наговештај поновног оживљавања великодржавних аспирација СССР-а усмерених, преко југоисточне Европе, Балкана и Медитерана, ка Средњем истоку. Стратешки правац реализације тих интереса ишао је преко Југославије. Ова опасност се чинила још изгледнијом с обзиром на настојања совјетског министра иностраних послова да успостављена пракса саветовања социјалистичких земаља прерасте у сталан вид сарадње који би им обезбеђивао координисану акцију на међународном плану. Предлог бугарског министра да се следеће саветовање, чија ће тема бити европска безбедност, одржи у Софији југословенски званичници су оценили као сценарио Москве припремљен управо у циљу оживљавања монолитне асоцијације про-совјетских држава у коју би се вратила Југославија.⁴⁸

После саветовања у Варшави Југославија се суочавала са озбиљним изазовима око будућих модалитета спољнополитичких активности. Тесна сарадња са социјалистичким земљама доводила је у питање очување основних атрибута националне независности. Исти ефекат имало је и нагло заостравање односа са САД-ом због Вијетнамског и арапско-израелског рата. Заједничке акције несврстаних земаља у циљу разрешења блискоисточне кризе показале су се јаловим и само су још више компромитовале сврсисходност вођења овакве политике. Излаз из ове замршене ситуације југословенски званичници нису могли пронаћи све до момента када им је он наметнут споља. Војна интервенција пет земаља Варшавског уговора августа 1968. у Чехословачкој и страх од њеног репризирања на београдским улицама помогли су Титу и његовим сарадницима да у најкраћем могућем року поново успоставе избалансиран однос према блоковима и изнађу подесну формулу реafirмације организованог и ефикасног наступа несврстаних држава у међународној заједници.

---

⁴⁸ Исто.

Summary

Yugoslavia's Rapprochement With the Soviet Block During the Arab-Israeli War of 1967

Key words: USSR, Egypt, Arab countries, Israel, Yugoslavia, crisis in the Middle East, United nations, war, occupied territories

The disastrous defeat of the Arab states in war with Israel in June 1967 and the situation in which these states have found themselves were the best proof of real effectiveness of the non-aligned political orientation and of the scope of cooperation between the countries pursuing that orientation. Since Tito was the main champion of the non-alignment, the impotence of the Arab states to militarily and politically defeat a much weaker adversary showed also the impotence of the policy of which he talked with such enthusiasm during his frequent meetings with leaders from African and Asian regions.

If the public denouncement of non-alignment by Arab leaders would lead also to the definitive abandoning of that concept in favour of a pragmatic alliance with USSR depended on the final resolution of the crisis in the Middle East. Aware that the struggle for alleviating the dramatic consequences of the Israeli aggression was the struggle for survival of the non-alignment, Tito was willing to undertake radical measures. In order to establish as close cooperation with the Soviet Union as possible with the aim of helping his Arab allies, Yugoslav president made the hard decision to join the periodical meetings of representatives of socialist countries again. Just how big the Yugoslav sacrifice was is best proved by the fact that Tito's refusal to take part in this form of Soviet block activities was one of the major sources of conflict in the Yugoslav-Soviet relations.

By taking part at as much as five meetings of representatives of socialist countries devoted to finding solution for the crisis in the Middle East, Yugoslavia was increasingly running afoul of USA accusing it of being behind the Israeli aggression and Israeli intransigence concerning the peace in the Middle East. With their severe anti-American campaign, the Belgrade officials seriously endangered their relations with the country on whose economic and financial support the realization of the economic reform and improvement of the critical economic situation in Yugoslavia depended to a large extent.

The effects of Yugoslav aid to the Arab countries partly vindicated the sacrifice that had been made in that context. The Resolution 242 of the Security Council of the UN partly comprised those elements of the solution of the Middle East crisis at which Tito arrived through long and hard negotiations with Arab countries and Moscow officials, but also through marathon personal correspondence with American president Johnson. In that way the Yugoslav leader fortified his position in the non-aligned world and secured larger elbow space for himself in pursuit of his initiative for formation of the non-aligned movement later on.

ИСТРАЖИВАЊА Researches

„ПЛАТНЕНИ ГРАД“ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ИЗБЕГЛИЦА.* ЈУГОСЛОВЕНСКИ ИЗБЕГЛИЧКИ КАМП У ЕЛ ШАТУ 1944–1946.

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Институт за новију историју Србије

„Сахрани ме, сахрани ме ветре!
Не дођоше рођени по мене,
Нада мноме је луталица вече
И дисање притајене земље.“

Ана Ахматова
Кијев, 1909.¹

АПСТРАКТ: Рад представља покушај да се, на основу расположиве грађе и литературе укаже на судбину више од тридесет хиљада југословенских тј. далматинских избеглица које су због страха од немачке одмазде, крајем 1943. године, напустиле своје домове. Захваљујући „партизанској вези“ већина збега се преко Виса и јужне Италије пребацила до северне Африке и Египта.

Кључне речи: збег, „партизанска веза“, јужна Италија, северна Африка, Египат, Ел Шат, савезничка команда, „краљевци“

Покушај да се каже нешто о судбини тридесет хиљада људи који су спашавајући своје животе, одређеним сплетом околности, али и вољом

---

* Даница Нола описује изглед југословенског избегличког логора у Ел Шату и назива га „платненим градом“. Наводи податак о 1.500 шатора у којима је живело око 30.000. избеглица. Danica Nola, „Zbjieg El Šat. Zbjieg svoje zemlje u tuđini“, *Deca, rat, revolucija. Poruke NOV u brizi za djecu – Titovoj generaciji slobode*, Beograd, 1981, str. 378.

¹ Ана Ахматова, *Песме, поеме и есеји*, Београд, 1999, стр. 41.

која се није увек поклапала са њиховим жељама, већ јануара месеца 1944. године почели да пристижу на обале Египта, представља скроман допринос изучавању историје југословенског збега који се по једном од логора, смештенем на азијској страни Суецког канала тј. на Синају означава као Ел Шат – Yugoslav Refugee Camp, El Shatt M. E. F. Egypt.² Рад који је пред читаоцима настао је, пре свега, захваљујући драгоценим документима пронађеним у фонду Кабинета маршала Југославије Архива Јосипа Броза Тита тј. Музеја историје Југославије у Београду. Драгоцене грађа похрањена у хрватским архивима није коришћена током истраживања, што се може сматрати озбиљним методолошким недостатком. Поменути пропуст делимично је превазиђен коришћењем неколико радова који се баве овом или „сродном“ проблематиком. Радови Савке Дапчевић Кучар,³ Данице Ноле,⁴ Родољуба Чолаковића,⁵ Драга Гиздића,⁶ Бранка Петрановића,⁷ Милана Ристовића,⁸ Милана Кољанина,⁹ Мирослава Јовановића,¹⁰ Момчила Митровића,¹¹ Горана Милорадовића,¹² Косте Николића,¹³ Александра Животића,¹⁴ али и путописи Јована Дучића,¹⁵ усмена сведочанства Марије Мирошевић Новаковић¹⁶ и

² То је званичан назив логора. Иако се на територији Египта налазило више југословенских избегличких логора, назив Ел Шат је општеприхваћен у стручној литератури. Један од разлога је и тај што су се Централни одбор збега и Главна савезничка војна команда за збег налазили при првом логору у Ел Шату. Архив Јосипа Броза Тита, КМЈ–II–9–/3, Извештај Централног одбора збега Народноослободилачком одбору Далмације о пребацивању избеглица из Далмације за Ел Шат, о проблемима, организацији, пријему, смештају и приликама у збегу, 2. март 1944.

³ Savka Darčević Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost '71*, I, Zagreb, 1997.

⁴ D. Nola, *n. d.*

⁵ Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, V, Sarajevo, 1955.

⁶ Drago Gizdić, *Dalmacija 1944–1945. Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb, 1964.

⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, Beograd, 1988.

⁸ Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*, Београд, 1998.

⁹ Милан Кољанин, „Од губитка приватности до губитка живота“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 796–838.

¹⁰ Мирослав Јовановић, „Избеглице у Србији: Приватност у сенци трауме“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 839–871.

¹¹ Момчило Митровић, „Избегличка породица деведесетих година. Између дезинтеграције и опстанка“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 872–890.

¹² Горан Милорадовић, *Карантин за идеје. Логори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1919–1922*, Београд, 2004.

¹³ Коста Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату*, Београд, 2008.

¹⁴ Александар Животић, „Југословенско-египатски односи 1922–1941“, *Зборник матице српске за историју*, 74/2006, Нови Сад, 2006.

¹⁵ Јован Дучић, „Писмо из Египта“, *Најлепши путописи Јована Дучића*, (ур. Радослав Братић), Београд, 2003.

¹⁶ Марија Новаковић, *Избеглички логор у Ел Шату. Сећања Марије Мирошевић Новаковић* (семинарски рад у рукопису).

Вере Вргачник¹⁷ представљају драгоцен допринос изучавању историје југословенског збег, разумевању сплета историјских околности које су „испратиле“ многе у пределе који су за већину представљали појам из географије или имагинарни простор о коме су са усхићењем причали само ретки морепловци који су имали среће да заплоче нешто даље од далматинских обала, али и избегличке судбине која чак и у 21. веку представља неминовност.

Након савезничког искрцавања на Сицилију, јула месеца 1943. године, непуна два месеца касније тј. 3. септембра 1943. уследила је капитулација Италије. Припремајући се још раније за слом својих савезника, Немци су почели са довлачењем трупа у Италију. Са друге стране, капитулација Италије створила је огромну празнину на југословенским територијама коју Немци у недостатку трупа нису успели у први мах да попуне. У Далмацији, Истри, Хрватском и Словеначком приморју долази до подизања устанака. Ослобођени су Истра, Горски котар, Хрватско приморје, већи део Далмације с острвима до Неретве.¹⁸ Октобра месеца 1943. године формирана је у Барију а потом у луци Монополи партизанска база у јужној Италији.¹⁹

Наступање зиме уверило је Немце да се очекивано искрцавање савезника одлаже за пролеће 1944. године. Користећи „сложеност међусавезничке констелације,²⁰ увиђајући да је питање јадранске операције везано за односе међу великим савезничким силама и развој догађаја у Југославији“,²¹ немачка команда је организовала операцију Волкенбрух с намером да разбије устаничке снаге у Словенији, Истри, Хрватском приморју и Горском котару и заузме североисточни Јадран. Непријатељска офанзива је окончана до 12. новембра 1943. године.²² Изложено немачкој офанзиви али и непрекидним савезничким бомбардовањима, цивилно становништво из северозападног дела Југославије, пре свега из Далмације и са далматинских острва покушало је, уз помоћ „партизанске везе“, да се пребаци на слободну територију на острву Вис, која је представљала прву станицу на путу до афричког континента.

¹⁷ Интервју са Вером Вргачник, 5. септембар 2008.

¹⁸ В. Petranović, *n. d.*, str. 258–259.

¹⁹ R. Čolaković, *n. d.*, str. 273–274.

²⁰ Совјети су уз помоћ Американаца тражили да се инвазија изврши у западној Европи. В. Petranović, *n. d.*, str. 241.

²¹ Исто, стр. 262.

²² Исто, стр. 264.

У јужној Италији

Опис маршруте којом су се кретале избеглице могао би се свести на неколико речи. Од обале и далматинских острва преко Виса и јужне Италије до афричког континента. Занемарити „изазове“ са којима се суочавало, и дан данас се суочава, на хиљаде појединаца при одлуци о напуштању сопственог дома и одласку у непознато било би у најбољем случају неправедно према страдању као делу људског живота, али и историјској науци која нас подсећа да је историја ипак само човек. Избеглиштво, као „неизбежна пратиља свих ратних сукоба и политичких преврата“²³ представљало је предмет интересовања многих историчара савременог доба. Пратећи судбину руских избеглица у Краљевини СХС тј. Краљевини Југославији историчар Мирослав Јовановић закључује да „из перспективе појединца, одлазак у егзил, у психолошкој равни и равни животног искуства, представља грубо нарушавање животног тока и промену друштвеног, неретко и породичног статуса. То је прекретни, стресогени догађај који неповратно нарушава животне навике и приватност појединца и захтева од њега преиспитивање дотадашњег животног искуства, постављајући га у позицију психолошке подељености између два света и два животна тока“. По Мирославу Јовановићу реч је о „драстичној и драматичној промени“ јер су „избеглице принуђене да живе (животаре) у новој средини“.²⁴ Вера Вртачник,²⁵ која је као осмогодишња девојчица, заједно са мајком Љубицом Барбачом, гимназијском професорком, напустила Шибеник и остатак рата провела у југословенском избегличком логору Санта Марија ди Бањо у јужној Италији, говори о једном од догађаја који јој се урезао у сећање. Описујући свакодневицу логорског живота Вера се присетила „енглеског костима“ своје мајке, у то време младе, лепе и привлачне тридесетчетворогодишње жене, тј. дана када га је обукла како би бар на један дан пресвукла уобичајену униформу коју је носила као управница партизанске гимназије. Вера се сећа гнева своје мајке, која је констатацију енглеског официра „како... одакле Вам тај штоф“ оценила као „безобразну и просту“. Могућност задржавања личних ствари у условима логорског живота није била гаранција очувања елементарних људских права. озбиљно нарушавање приватности може се

²³ М. Ристовић, *н. д.*, стр. 11.

²⁴ М. Јовановић, *н. д.*, стр. 843.

²⁵ Вера Вртачник је рођена 6. септембра 1935. у Шибенику. Отац јој се звао Јосип Вртачник. Био је морнарички официр Војске Краљевине Југославије. Мајка јој се звала Љубица Барбача. Пре рата је завршила Филозофски факултет у Загребу. Студирала је југословенску књижевност, латински и руски језик. По окончању Другог светског рата, Вера се са породицом преселила у Београд. У Београду је завршила енглески језик и књижевност. Отишла је у пензију као професор енглеског језика на Факултету политичких наука у Београду. Живи у Београду. Интервју са В. Вртачник, 5. септембар 2008.

тумачити као последица драстичне промене начина живота који се не тако ретко сводио на животрење али и читав низ, само на први поглед, баналних увреда, које су подсећале да избегличка судбина познаје „дотадашњи живот“ и „нове земље“.²⁶

Вера Вртачник се сећа како се након пада Италије, септембра месеца 1943. године, заједно са мајком пребацила на острво Крапањ. Марта 1944. године, придружио им се Верин отац, Јосип Вртачник, који је био морнарички официр војске Краљевине Југославије, после капитулације земље скинуо униформу и радио као рачуновођа у једној од локалних бродских компанија, како би се уз помоћ, по Вериним речима, „партизанске везе“ пребацили на острво Жирје, које је било прва станица на путу до Виса тј. јужне Италије. Ноћно путовање дрвеним „бродом на весла“ по такозваном „мртвом мору“ за осмогодишњу девојчицу је представљало несвакидашњи доживљај и време испуњено страхом који се са мајке преносио на дете. Вера се сећа: „Док смо се возили ветра није било, али су нас таласи дизали. То је тзв. мртво море. Ветра ефективно нема. Нема ни таласа, али се море диже“. Поред оца и мајке који су јој „правили друштво“ на броду, Вера се присећа и других сапутника. „Међу нама је био један рањеник из тог краја. Осветник или тако неко партизанско име. Госпођа Ромац која је са собом понела рум и направила фаталну грешку. Веслачима је давала рум. Били су мртви пијани“. Па иако се сећа своје мајке која је панично изговарала речи: „Глупача! Што им даје рум?“, Вера констатује да су сви знали „да им то даје снагу“. Ипак, пијана посада коју су углавном чинили локални рибари, успешно се носила са немачким патролним чамцима који су по Вериним речима „знали да нека комуникација постоји“. Покисли путници сачекали су наредну ноћ како би се са Жирја, „већим бродом на једра“, пребацили на Вис.²⁷

Одлуку о пребацивању збег са Виса у јужну Италију донео је Обласни НОО за Далмацију, Обласни комитет Комунистичке партије уз сагласност Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије тј. Националног комитета ослобођења Југославије. Савезници су се сложили 23. децембра 1943. године. Одлука је донета у тренутку када се очекивала немачка инвазија на Вис. Острво је требало учврстити и организовати његову одбрану. У таквој ситуацији, избеглицама је требало обезбедити сигурно уточиште. Повратак на копно био је неприхватљив за многе или, тачније речено, организован повратак на копно није било могуће извести. Први збег упућен је с Комиже у Италију 30. децембра 1943. године на два енглеска ратна брода. У тој групи било је 3.960 избеглица.²⁸

²⁶ М. Јовановић, *н. д.*, стр. 843.

²⁷ Интервју са В. Вртачник, 5. септембар 2008.

²⁸ D. Gizdić, *н. д.*, стр. 383–384.

Посебну фасцинацију представљали су британски „инвазиони бродови“ којима су се цивили са Виса пребацивали до Барија. Вера Вртачник се присећа: „Плитки бродови са огромним потпалубним простором са лежаљкама у ком смо били закрчунати. Доле су нас утерали. Нужда и повраћање су се вршили у неким огромним киблама. Био је то ужасан смрад“. Да је нова или избегличка етапа живота за многе представљала посебан изазов, најбоље говори сећање у то време осмогодишње девојчице којој се урезала у памћење масна енглеска конзервирана риба. Риба је задавала озбиљне стомачне тешкоће многим изгладнелим путницима али и онима којима није било лако да се привикну на другачији начин исхране или живота.²⁹

Одсек за збег при Војној мисији НОВЈ код Савезничке команде за Средњи исток у Барију отпочео је са радом 3. фебруара 1943. године.³⁰ Комплетно руковођење животом збегача од тренутка искрцавања у Бари је припадало савезницима. Живот у логорима подразумевао је одређену врсту аутономије³¹ у области организације свакодневног живота. Ипак, свака врста активности подлежала је детаљном увиду енглеске војске у живот збегача. Након прихватања у Барију, избеглице су упућиване железницом (теретним вагонима) до прихватног логора у Тутурану. Предвиђен за одмор после напорног пута и „санитарну превентиву“ која је подразумевала купање, дезинфекцију рубља и слично, бивши логор интернираца у Тутурану је представљао пролазну станицу до неколицине сталних логора за избеглице у јужној Италији тј. до логора: Санта Марија ди Бањо, Санта Марија ди Леука и Санта Цезареа.³² Долазак у „страну земљу“ на многе је деловао поражавајуће при првом сусретом са транзитним логором какав је био Тутурано. Пословично сиромашна јужна Италија деловала је обесхрабрујуће на све оне који су од децембра 1943. па до јула 1944. године пролазили кроз капије логора у Тутурану. Вера Вртачник се сећа: „Ту су биле дрвене бараке.

²⁹ Интервју са В. Вртачник, 5. септембар 2008.

³⁰ АЈБТ, КМЈ–II–9–с/7, Извештај о раду Одсека за збег при Војној мисији НОВЈ код Савезничке команде за Средњи исток, 2. март 1944.

³¹ Говорећи о животу југословенских избеглица у логорима у јужној Италији, Драго Гиздић инсистира на њиховој унутрашњој организацији о којој су се бринули логорски одбори и Централни одбор збегача чије је седиште било у луци Монополи. „Одбори збегача по логорима су били организовани на истом принципу као и народноослободилачки одбори у земљи: имали су исте одјеле – управни, господарско-економски, културно-просвјетни, технички, пропагандни и здравствени – а одјели су имали своје одсјеке и реферате. У свим логорима постојале су и радиле, од првог до последњег дана, и све остале организације НОП, а био је основан и Црвени криж. Логорски одбори и организације рјешавали су о свим унутрашњим питањима збегача, а повремено су одржавали савјетовања и с ЦОЗ. Са своје стране ЦОЗ је стално одржавао везу с Обласним НОО-ом Далмације, коме је био одговоран за свој рад. Наравно, ЦОЗ је био и у непрестаном контакту с нашим мисијом (у заступству НК) у Барију“, D. Gizdić, *n. d.*, str. 387.

³² Исто, стр. 385.

Сећам се да је био опасан бодљикавом жицом. Прашина је била стравична. Као да није било становништва у околини³³. Ипак, долазак у сталне логоре уверио је избеглице из Југославије да је најгоре прошло. За разлику од ружних успомена из Тутурана, успомене Вере Вртачник из логора Санта Марија ди Бањо делују као једна од епизода из детињства које се радо сећамо. „Ту је било као да сам дошла у Париз. То је било рибарско место, сиромашно до зла Бога али са неколицином лепих патрициских кућа. Кад смо дошли из Тутурана... па море, па плажа у центру града... После Тутурана то је деловало фантастично!“ Живот у логору Санта Марија ди Бањо био је привлачан чак и локалном становништву које тих година није имало шта да једе. Вера се сећа мештана који су ноћу, да Енглези не сазнају, долазили до логора, пружали руке, молили за конзерву рибе и викали: „Signora scatolete... scatolete signora!“ Да је живот у Санта Марији ди Бањо за Веру Вртачник био на особен начин ипак угодан, најбоље сведочи њена констатација да након завршетка рата и сусрета са порушеним Београдом „никоме није сме-ла“ да преприча драге успомене на британског официра, његов цип, Леће и вожњу која је била награда за успешно изрецитовану песмицу на енглеском језику и „првог црнца“ кога је видела у свом животу тј. америчког официра који се њој и осталима обраћао речима које су постале нека врста мантре међу југословенском децом у Санта Марија ди Бањо – „Самон kids!!!“³⁴

„И најзад, свуда пустиња, а нигде самоћа“³⁵

Без обзира на перцепцију избеглица, египатска држава у периоду између два светска рата није била непознаница за југословенске власти. Иако се може говорити о скромним односима, јер су обе земље „имале су-жен маневарски простор за снажније политичке акције, пошто је египатски суверенитет био ограничен уговорним односима са Великом Британијом, док је југословенска спољна политика била оријентисана на сарадњу у оквиру Мале антанте и балканских интеграција и ближу сарадњу с Великом Британијом и Француском, а потом и Немачком и Италијом,³⁶ на простору Египта је живела значајна југословенска колонија. Историчар Александар Животић наводи податак из 1935. године. У Египту је тада живело између четири и пет хиљада становника³⁷ „пореклом из Македоније, Црне Горе, Словеније и Далмације који су се у Египат досељавали из претежно еко-номских разлога почетком 20. века“.³⁸ Интересантно је да је највећа група

³³ Исто.

³⁴ Исто.

³⁵ Ј. Дучић, *н. д.*, стр. 235.

³⁶ А. Животић, *н. д.*, стр. 56.

³⁷ Исто, стр. 66.

³⁸ Исто, стр. 53.

становника југословенског порекла, и то баш Бокељана и Далматинаца „који су у Египат стигли током и непосредно после изградње Суецког канала“ живела у ширем рејону око канала, тј. у градовима Порт Саид, Исмаилија и Суец.³⁹

Повереник за спољну политику Јосип Смодлака говори о „страху од Африке“ који се ширио међу југословенским избеглицама. Представљао је опште место у логорима још у јужној Италији.⁴⁰ „Страх од Африке“ може се разумети као страх од непознатог, али и као страх од смрти. Вера Вртачник се сећа речи своје мајке која је још у транзитном логору у Тутурану говорила: „Ми не смемо у Африку“ јер „тамо Енглези убијају нашу децу“. Наиме, логором се проносила драматична прича о трагичној смрти „личке деце“ без родитеља оболеле од малих богиња која су одмах по доласку у Ел Шат, у складу са стандардном процедуром „санитарне превентиве“, туширана након чега се њихово здравствено стање драстично погоршало, што је на крају изазвало смрт.⁴¹ Ширење ове и њој сличних прича партизани су пре свега приписивали четничкој или пропаганди југословенске избегличке владе која је на тај начин желела да деморалише становништво и убеди га у неспособност логорских одбора који су репрезентовали нову, комунистичку власт. Иако су извештаји пуни осуда на рачун свих оних који су на овакав начин покушавали да осујете успостављање новог система у држави, Вера Вртачник није могла да се сети ниједне ситуације нити реакције своје мајке која би указивала на опасност у виду ширења било какве „непријатељске“ пропаганде.⁴² Страх је природно изазивао и отпор. Љубица Барбача је одлучила да се „направи неопходном“. Захваљујући, за то време, ретком образовању, које је подразумевало знање неколико језика, Верина мајка је успела да се „запосли“ у логорској канцеларији. Једини начин да се и осмогодишње дете „направи неопходним“ био је да се лаже. Од тада па на даље осмогодишња Вера имала је више од десет година и била је приморана да обавља текуће послове који су следовали свим „старијим женама“. Свакодневно трљање грубих подова у логорским дрвеним баракама представљало је неку врсту надокнаде за останак у јужној Италији.⁴³ Ако је останак у јужној Италији био награда у односу на одлазак у северну Африку, може се рећи да су Вера Вртачник и Љубица Барбача биле праве срећнице јер је после јула месеца 1944. године, када је последња група

³⁹ Исто, стр. 66.

⁴⁰ АЛБТ, КМЈ–II–9–с/8, Писма повереника за вањске послове НКОЈ-а Јосипа Смодлаке маршалу Југославије, председнику НКОЈ-а Јосипу Брозџу Титу у вези са избегличким логорима, Монополи (Бари), 9–15. марта 1944.

⁴¹ Интервју са В. Вртачник, 5. септембар 2008.

⁴² Исто.

⁴³ Исто.

избеглица отпутовала за Египат, у логорима у јужној Италији остало свега 1.250 избеглица.⁴⁴

Значајно присуство избеглог цивилног становништва на југу Апенинског полуострва већ почетком јануара месеца 1944, али и стратешки значај крајњег југа Италије били су довољни разлози да се између НКОЈ и савезничких власти у Барију постигне споразум о пребацивању југословенског збегача из Европе у северну Африку.⁴⁵ Управа југословенских логора у северној Африци поверена је Савезничкој војној организацији за средњи исток (MERRA) а потом и Администрацији за помоћ и обнову Уједињених нација (UNRRA).⁴⁶ Већ по доласку прве групе збегача формиран је Централни одбор збегача независно од ЦОЗ-а који је постојао у Италији. ЦОЗ је заступао интересе збегача у Египту, руководио њим и одржавао везе с Главном савезничком војном командом за збегаче. За свој рад и стање у збегачком ЦОЗ је одговарао Обласном НОО за Далмацију и Заступству НКОЈ у Барију.⁴⁷ Након формирања ЦОЗ-а са седиштем у првом логору у Ел Шату основани су логорски⁴⁸ а унутар њих и рејонски⁴⁹ одбори. Сви одбори су имали компетенције народноослободилачких одбора у земљи, односно компетенције органа власти. Сви одбори имали су своја одељења. Одељења су се даље делила на одсеке. При одборима су постојала следећа одељења: управно-административно, просветно, здравствено, техничко и пропагандно. При сваком од логора деловале су: Комунистичка партија, Антифашистички фронт жена, Уједињени савез омладине Југославије и Савез комунистичке омладине Југославије.⁵⁰ За многе младе комунисте рад у Ел Шату предствљао је први озбиљан задатак и прилику да докажу своју лојалност пре свега Партији али и поретку који се конституисао. Савка Дапчевић Кучар сведочи: „Ту настају моја најплоднија искуства у раду с људима (‘рад у масама’). Ситуација у логору потхрањује моје илузије о могућности неког идеалног друштва, једнаких. Живот тече свестрано и

⁴⁴ D. Gizdić, *n. d.*, str. 382.

⁴⁵ „Али како је Италија у то вријеме била ратно попреште, које је ангажирао велике контингенте савезничке војске, то се у јужној Италији није могло смјестити више од десет тисућа наших избеглица. Остали су морали да се упуте на неко друго мјесто. Наши су од Савезника тражили да остатак збегача пошаље у Алжир. Вјероватно с разлога који су имали политичку позадину, Савезници нису пристали на тај наш приједлог, већ су мјесто Алжира понудили Египат, приказујући тамошње увјете за смјештај збегача најповољнијим. Још у разговорима које смо водили са савезничким представницима на Вису, говорили су да ће збегачи у Египту смјестити у оазе пуне воде и зеленила“. *Исто*.

⁴⁶ *Исто*, стр. 410.

⁴⁷ *Исто*, стр. 396.

⁴⁸ Логорски одбори су представљали збегачи свог логора. Сарађивали су са савезничком командом логора. Одговарали су ЦОЗ-у. *Исто*.

⁴⁹ Рејонски одбори су представљали рејоне унутар логора. Одговарали су логорским одборима. *Исто*.

⁵⁰ *Исто*, стр. 397.

богато, без новца, без разлика међу нама, без полиције. Свако ради оно што зна. Учитељи, обртници, лијечници, новинари. Материјални моменат нема никакву улогу, или бар ја тако ствари видим.⁵¹

Прва група, углавном Далматинаца из Макарског приморја, од сто деведесет шест људи упућена је у Египат у првој половини јануара 1944. године. У Порт Саид је стигла 13. јануара, након пет дана пловидбе Средоземним морем. Из Порт Саида група је наредног дана пребачена железницом у Александрију. Након краћег опоравка, 27. јануара 1944. допутовала је у „пјешчано пустињско мјесто“ Ел Шат, удаљено око један километар од источне обале Суецког канала, насупрот граду Суецу.⁵² Током наредног месеца у Ел Шат су пристигле још две групе избеглица. До краја фебруара 1944. године на простору Синајског полуострва формирана су три логора у које се сместило више од 11.000 људи.⁵³ Последња група избеглица упућена је у Египат 16. јуна 1944. године. Југословенски збег у Египту бројао је до јуна месеца 1944. године 27.042 особе.⁵⁴ Доласком последње групе избеглица коначан број становника југословенских логора у северној Африци се попео на скоро 30.000. Даница Нола говори о 29.199 људи. По животној доби у логорима у Египту живело је 10.264 становника старости до 16 година.⁵⁵ Поред деце, другу, подједнако бројну групу чиниле су жене.⁵⁶ Мушкарци средње доби представљали су праву реткост сем ако се није радило о рањеницима. Поред деце и жена трећу групу по бројности чинили су старци.⁵⁷ Стицање јасног увида у живот становника југословенских логора у северној Африци било би немогуће без делимичног увида у податке о пореклу свих оних који су од јануара до јула месеца 1944. године прелазили Средоземље. У збегу је било људи из свих делова, пре свега Далмације. Скоро хиљаду избеглица потицало је из Лике.⁵⁸ Међу бројним избеглим

⁵¹ S. D. Kućar, *n. d.*, str. 47.

⁵² D. Gizdić, *n. d.*, str. 394.

⁵³ Доласком већег броја људи указала се потреба за подизањем још два логора у непосредној близини првог. Други логор био је удаљен од првог 8 км а од града Суеца 2 км. Први и трећи логор били су удаљени од града Суеца 10 км. *Исто*, стр. 395.

⁵⁴ Априла месеца 1944. године формиран је логор у Кататби, на путу Каиро – Александрија, *Исто*, стр. 406–407. Августа месеца 1944. године формиран је нови логор у Тулумбату код Александрије. Логор у Тулумбату је служио као опоравилиште за болесну и неотпорну децу. *Исто*, стр. 407.

Стопа смртности у југословенским логорима у северној Африци била је највиша међу децом, која су током летњих месеци, неподношљивих температура и тешких услова живота подлегала различитим болестима.

⁵⁵ Деце до прве године старости – 426; деце до друге године старости – 754; деце од треће до седме године старости – 3.288; школске деце до шеснаест година старости – 5.796. - D. Nola, *n. d.*, str. 377.

⁵⁶ Жена – 10.077. - *Исто*.

⁵⁷ Мушкараца – 6.701. - *Исто*.

⁵⁸ D. Gizdić, *n. d.*, str. 388.

становништвом налазила се и група Јевреја, највише жена и деце, пореклом са Хвара, Брача, из Дубровника и Краљевице, која се до септембра 1943. и капитулације Италије налазила у логору Campo di concentramento per internati civili di Guerra Arbe на острву Рабу.⁵⁹ Јуна месеца 1944. године у логорима у Ел Шату и Кататби се налазила група од 180 „рањеника инвалида, који су“, како се каже у једном од бројних извештаја из Африке, „овде упућени са Малте“.⁶⁰ Разноликост међу путницима, који не само да су потицали из различитих крајева земље већ су се драстично размимоилазили по многим па и политичким ставовима, што је у Другом светском рату на југословенским просторима попримило форму тзв. „братоубилачког рата“, примећује и Родољуб Чолаковић. „Шетамо по Хвару са Ивом Тијардовићем, композитором, који духовито прича о неким људима из Далмације који су послје каитулације Италије пришили петокраке звезде и уобразили да су они партизани малтене од 1941. године, али када су Нијемци кренули на Сплит, ти исти људи су настојали да се први укрцају на бродове који су превозили наш збег у Италију и Африку“.⁶¹

Транзитни логор у Таранту представљао је последњу европску станицу на путу до Африке. Без обзира на искуство стечено у избегличким логорима у јужној Италији, напуштање копна и пловидба савезничким бродовима у трајању од пет дана и пет ноћи била је право искушење, јер су немачке патроле и даље представљале реалну опасност. Савка Дапчевић Кучар се сећа: „Као Ноина арка плута брод носећи у својем трбуху масу тијела, углавном жена и деце (има и инвалида), по узбурканом Средоземљу. Иако је све препуно, гласови су пригушени. Лица озбиљна, на које је патња утиснула свој препознатљив знак. Ипак, на већини лица нада. Ноћу не спавам добро, послушкујем шум мора и понекад застрашујући звук зракоплова. Јесу ли то задњи шумови које чујем, питам се. Стижемо на афричко тле!“⁶²

Мучно подвргавање процесу „санитарне превентиве“ и мук – јединствен је утисак свих оних који су писали о првим утисцима при сусрету са Африком. Већ на првом кораку манифестовала се такозвана „избегличка психологија“. Првобитно испољавање наде, нагона за самоодржањем, солидарности и самосвести мешало се са страхом, неизвесношћу, сумњом, разочарањем, затвореношћу према околини, безвољношћу и малодушношћу, стварајући „неуротично двојство“ које ће оставити трага како на живот у збегу тако и на будућност која ће уследити након повратка у земљу.⁶³ Савка

⁵⁹ М. Ристовић, *н. д.*, стр. 127–130.

⁶⁰ АЛБГ, КМЈ–II–9–с/16, Извештај М(ата) А. Јакшића председнику НКОЈ-а о збегу у Египту, Каиро, 21. април 1944.

⁶¹ Р. Čolaković, *н. д.*, стр. 303–304.

⁶² S. D. Kučar, *н. д.*, стр. 46.

⁶³ М. Ристовић, *н. д.*, стр. 21.

Дапчевић Кучар је очајавала. „И онда запрепаштење! Умјесто обећана раја свуда наоколо докле око сеже голи пијесак – пустиња. Ситан, жут пијесак. Ни стабла. Ни травке. Ни настамбе. Ни шатора. Ни човјека. Ни знака живота. Као да смо стигли на сам крај свијета! Очај на лицима, сузе у очима и само тихи мрмор и разочарење. Али још је свјеже. А тек кад се дигне сунце! Пече пустиња, у њезину смо срцу. Изненађење је наше големо, треба утјешити народ. Треба га смјестити. Негдје јако неповратно, неповратно далеко чине нам се наше куће.“⁶⁴ И Даница Нола пише о „заустављању даха југословенских избеглица“, „пролomu плача“, „нервној потиштености“ и болести која је „обхрвала све“.⁶⁵

Одговор који не може понудити ниједан стручни рад, ниједан брижљиво чуван или одбачен документ јесте одговор на питање – да ли се срећа, за ове људе, налазила другде? Дилема, која само на први поглед делује спорно с обзиром на карактер рада који је пред читаоцима, намеће се као неминовност. Она произилази из намере да се потенцијалним читаоцима докуче размере, како многи сведоци говоре, шока који је афричка пустиња произвела у животима, пре свега, рибарског становништва које је само пар месеци раније седело под крошњама неких маслињака мислећи да од тога не постоји ни даље, ни више. Како се заиста осећао неко ко се само пар сати пошто је „скинут“ са једног од савезничких бродова нашао у малој, загушљивој, сахарском прашином прекривеној просторији како би, изговарајући своје и имена чланова породице, оставио завештање марљивим историчарима спремним да дају свој суд. Случајно или намерно, само пар година касније чувени амерички композитор, писац, преводилац и „светски путник“, Пол Боулс ће написати у својој најпознатијој књизи инспирираној пределима северне Африке, *Чај у Сахари*, следеће: „Срећа се, уколико је још постојала, налазила другде: у изнајмљеним собама које гледају на светле алеје где мачке жваћу рибље главе; у засенченим кафанама с окаченим асурама од трске, где се дим хашиша меша с испарењима нане из врелог чаја; доле на пристаништу, у шаторима на самом рубу себхе; иза планина велике Сахаре, у бескрајним пределима који представљају читаву Африку. Али не и овде, у овој тужној колонијалној просторији у којој је свако позивање на Европу представљало тек још један јалов покушај, још један очит доказ изолације; домовина се у таквој просторији чинила најудаљенијом.“⁶⁶

Сусрет са логорима у северној Африци суочио је мноштво уплашених појединаца са празнином равном егзистенцијалној кризи. Нов начин живота, у шаторима, за које Марија Мирошевић Новаковић каже да их је

⁶⁴ S. D. Kučar, *n. d.*, str. 46.

⁶⁵ D. Nola, *n. d.*, str. 378.

⁶⁶ Pol Bouls, *Čaj u Sahari*, Beograd, 2005, стр. 72.

„први пут видела као и многи други људи“,⁶⁷ није био ни приближно сличан очекиваном. Чињеница да је у једном шатору спавало неколико породица тј. више од двадесет људи била је, бар у првом тренутку, велики изазов. Ако се приватност схвати као „право појединца да део свог постојања организује изван породице и заједнице којој припада“,⁶⁸ онда је Ел Шат представљао последње место на свету у коме се појединац могао надати „слободи“. Ипак, да ли је било тако? Иако се ради о истраживачима који су се превасходно бавили животом емиграната у Француској, мишљење Ремија Левоа и Доминика Шнапера по коме је „приватност имиграната још теже упознати или одгонетнути него приватност уопште“⁶⁹ може се сматрати релевантним и у случају југословенских избеглица које су се сплетом политичких и трагичних ратних околности нашле у Ел Шату. Истраживања историчара Милана Кољанина, који се бавио судбином затвореника у нацистичким логорима на тлу Југославије показују да, иако је „размишљање о логорима тешко спојити са било каквим обликом приватности“ јер се ради о потпуној супротности, односно негацији, ипак је „искуство показало да је чак и у условима највећег лишавања постојала потреба да се очува неки облик приватности, макар и у свом елементарном облику“.⁷⁰ Па иако се услови живота у југословенским избегличким логорима у Северној Африци не могу поредити са условима живота у злогласним нацистичким логорима, закључак Милана Кољанина, по коме се „приватност показала као иманентна људска потреба, која је постојала и тамо где се то не би очекивало“⁷¹ делује прихватљиво када се приступи анализи живота међу југословенским избеглицама у Ел Шату и другим логорима. Наравно, намеће се питање – како је могуће да одлазак у егзил као процес „током којег колективни у сваком погледу потискује индивидуалне принципе“⁷² подразумева и право на приватност? Истражујући судбину руских избеглица у Краљевини Југославији, историчар Мирослав Јовановић пише о суочавању са поражавајућом истином о драстичној промени начина живота која највише долази до изражаја „када се приватност *другог* – странца, имигранта, избеглице, дошљака, досељеника – суочи са *нашом*, приватношћу, када *туђе* продре у сферу онога што сматрамо *својим* – навикама, обрасцима понашања, системом вредности – што у *нашој* свакодневици сматрамо природним стањем“.⁷³ Анализа живота југословенских избеглица у Африци показује да

⁶⁷ Марија Мирошевић Новаковић је рођена 1929. године у Велој Луци на Корчули. М. Новаковић, *н. д.*

⁶⁸ Реми Лево, Доминик Шнапер, „Бити имигрант у Француској“, *Историја приватног живота*, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 396.

⁶⁹ *Исто*, стр. 400.

⁷⁰ М. Кољанин, *н. д.*, стр. 796.

⁷¹ *Исто*.

⁷² М. Јовановић, *н. д.*, стр. 848.

⁷³ *Исто*, стр. 839.

је управо тај страх од спољњег, различитог, туђег па чак и непријатељског света прузроковао незамислив обрт у мислима оних којима је повратак кући представљао „звезду водиљу“.⁷⁴ Приватност је значила заклон и заштиту.⁷⁵ Представљала је једини вид стабилности.

Мирослав Јовановић говори о специфичној тј. невербалној комуникацији између појединца и новог окружења као исказивању приватности у сфери јавног живота не би ли се очувао сопствени, национални или културни идентитет.⁷⁶ Даница Нола наводи пример рибара са Корчуле који су одмах по доласку у Ел Шат „начинили један мали али прави правцати брод“.⁷⁷ Иако је рад, како нас подсећа Антоан Прост, у 20. веку „изашао из приватности и пребацио се у област јавног“,⁷⁸ он се не може одвојити од приватног „јер развија осећање стабилног друштвеног идентитета и представља битан чинилац човековог самопоштовања у модерном друштву“.⁷⁹ Драго Гиздић наглашава да се управо радом „уклањало све оно што би нагризало збјег, слабило његово јединство, његов углед и отежавало му живот“.⁸⁰ У југословенским логорима у Ел Шату радиле су бројне дрводељске, кројачке, обућарске, ковачке, аутомеханичарске, берберске и многе друге радионице.⁸⁰ Без обзира на недостатак простора, зграда, материјалних средстава, посла је било за све. Одељење за ваншколски рад организовало је бројна предавања из области: географије, биологије, хемије итд.⁸¹ Исто одељење било је задужено за организацију курсева страних тј. „савезничких“ језика. Истог месеца када су одржавана предавања, у Логору бр. 1, курс енглеског језика је похађало 250 полазника разврстаних у десет група. Курс другог „савезничког“ тј. руског језика је похађало 207 полазника разврстаних у осам група.⁸² Марија Мирошевић Новаковић сведочи о огромној жељи за похађањем, међу девојкама врло популарног, курса за болничарке, иако са четрнаест година није испуњавала елементарни услов да се упише на овај течај. Могућност да га упише, заврши и коначно ради као болничарка представљао је неизмерно задовољство за девојку која се пуким случајем, без

⁷⁴ D. Nola, *n. d.*, str. 378.

⁷⁵ Р. Лево, Д. Шнапер, *n. d.*, стр. 400.

⁷⁶ М. Јовновић, *n. d.*, стр. 844.

⁷⁷ D. Nola, *n. d.*, str. 380.

⁷⁸ Антоан Прост, „Посоа“, *Историја приватног живота*, (ур. Филип Аријес, Жорж Диб), Београд, 2004, стр. 17.

⁷⁹ М. Јовновић, *n. d.*, стр. 850.

⁸⁰ D. Gizdić, *n. d.*, str. 403.

⁸¹ АЈБТ, КМЈ–II–9–с/13, Пропратно писмо М(ата) А. Јакшића председнику НКОЈ-а којим доставља извештај Централног одбора збегача о раду и приликама у збегу као и извештаје здравственог, просветног, господарског, техничког, пропагандног и управно-административног одсека за месец април и унутрашњу организацију збегача, Каиро, 30. април – 18. мај 1944.

⁸² Исто.

својих најближих, нашла у Африци.⁸³ Да је избеглиштво „трагично животно искуство кроз које особа пролази покушавајући да преболи доживљено, али и да се адаптира на нови начин живота“,⁸⁴ сведочи случај младе болничарке којој су се у избеглиштву отвориле могућности о којима је у родитељском дому на Корчули могла само да сања. Не треба занемарити чињеницу да су управо тешка ратна времена представљала несвакидашњи изазов за жене које су се, растављене од мужева или породица, суочавале са различитим, до тада непознатим тешкоћама. Стицање новог искуства било је од пресудног значаја за опстанак, као и за неочекивану еманципацију. Као награду за марљиво обављање посла у једној од савезничких болница, Марији се указала прилика да путује Египтом. Поред Мојсијевој горе, посетила је и Каиро. Ево како га се сећа: „Одсели смо у Југословенском Црвеном крсту. Та зграда имала је лепу терасу са зиданом оградом. И ми смо ту увече седели, јер Нил је био близу... види се. Преко пута нас је била једна лепа кућа којој се видео само кров... и једно много лепо стабло. Тамо сам видела та стабла која никад више нисам срела. Горе имају цветове као црвене руже... цео букет на крошњи. Пун је Каиро тога! Увече се отвори капија на тој лепој кући, човек у галабији који је вероватно цео дан тамо радио изађе, стутка се и преспава пред вратима. Ујутро се отворе врата и он уђе унутра. Ту смо остали две недеље. Један дан ти треба за пирамиде, један дан за ту њихову велику џамију, један дан за велики Рамзесов кип који и сад стоји кад се иде према Луксору. Он је тамо у лежећем положају, нису га никад дигли. Онда смо ишли у катакомбе, где су они сахрањивали мачке, псе...“⁸⁵

Највеће потешкоће задавала је организација живота најмлађих, који су у исто време представљали најбројнију групу у збегу. Наставни процес одвијао се уз велике потешкоће. „Пространа пустиња без игде ичега, била је школа“, сећа се Даница Нола. Даље истиче: „Пустинске дине (пјешчани валови) пружали су мале заклоне те постали разреди, прстићи дјецe писаљке, а пјешчана раван плоча“.⁸⁶ Поред недостатка школског простора, огроман проблем представљао је недостатак наставног особља. Учитељски кадар се надокнађивао ангажовањем свршених ученика шестог, седмог и осмог разреда гимназије или стручних школа.⁸⁷ Понеки уџбеник се добијао „из домовине“. Најмлађи су се описмењавали уз помоћ логорске штампе.

⁸³ М. Новаковић, *н. д.*

⁸⁴ М. Јовновић, *н. д.*, стр. 848.

⁸⁵ М. Новаковић, *н. д.*

⁸⁶ D. Nola, *n. d.*, str. 380.

⁸⁷ АЈБТ, КМЈ–II–9–с/13, Пропратно писмо М(ата) А. Јакшића председнику НКОЈ-а којим доставља извештај Централног одбора збега о раду и приликама у збегу као и извештаје здравственог, просветног, господарског, техничког, пропагандног и управно-административног одсека за месец април и унутрашњу организацију збега, Каиро, 30. април – 18. мај 1944.

Вера Врџачник се сећа колико јој је било тешко да чита на хрватском јер је као ученик првог разреда основне школе у Шибенику под италијанском управом наставу похађала на италијанском.⁸⁸ У једном од извештаја из маја месеца 1944. се каже: „Како су многи ђаци били присиљени за ове три године рата да напусте своје мјесто и да оду у брдо гдје нису могли да се школују, имају неки и по десет година а сад се налазе у првом разреду. Они пак ђаци који су се налазили под италијанском окупацијом у колико су ишли у школе добили су врло мизерно знање, те су и они престарили за одговарајући разред, а знање им је слабо или никакво“.⁸⁹ И поред импровизације, привид „нормалног“ живота одвучао је пажњу од бројних недаћа које је избеглички живот носио са собом.

Рад бројних позоришних трупа, које су постојале при свим логорима, био је једно од обележја живота југословенског збегача у северној Африци. Више него садржајан репертоар, састављен од „партизанских“, народних и „савезничких“ песама, корачница, рецитација, привлачио је бројну публику различитих узраста. Позоришна група Централног одбора збегача представљала се публици различитим садржајем. Након партизанског гесла – Смрт фашизму, слобода народу – изводиле су се следеће песме: „Партизанка“, „Билећанка“, „Марјане, Марјане“, „Плач домовине“, „Пушко моја“, „Домовини“, химна „Хеј, Словени“, затим „Yankee Doodle“, „It’s a long way“, „Pack up your troubles“, „My god“, „Swinglow“, „My bonny“, „Авијатичарска“, „Еј ухњем“, „Сва ноћ ми сузо“, „Киша пада“, „Што нам ради“, „Шано душо“, „Ој море дубоко“, „Један мали бродич“, „Тече вода тече“, „Сплитски акварел“, „Милов’о сам“ итд.⁹⁰

За највећи број избеглица овакав живот био је изазов али и доказ да време није стало. У збегу у Египту рођено је 475 деце. Склопљена су 172, углавном црквена, брака. Неколико Далматинки удало се за савезничке војнике. Умрло је 715 особа, од тога највећи број малишана између прве и друге године живота. Већина их је сахрањена на гробљу у Ел Шату подигнутом у знак сећања на све југословенске избеглице које се никада нису вратиле кући. На средини гробља, у облику петокраке, био је подигнут споменик академског вајара Анта Костовића, под називом „Мајка Југославија“.⁹¹

⁸⁸ Интервју са В. Врџачник, 5. септембар 2008.

⁸⁹ АЛБГ, КМЈ–II–9–с/13, Пропратно писмо М(ата) А. Јакшића председнику НКОЈ-а којим доставља извештај Централног одбора збегача о раду и приликама у збегу као и извештаје здравственог, просветног, господарског, техничког, пропагандног и управно-административног одсека за месец април и унутрашњу организацију збегача, Каиро, 30. април – 18. мај 1944.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Током израелско-арапских сукоба избегличко гробље у Ел Шату је претрпело озбиљна оштећења. D. Gizdić, *n. d.*, str. 412.

Меморијално подручје са спомен обележјем, које данас носи назив „Мајка Далмација“ обновљено је 2003. године уз помоћ хрватске владе.

http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BB_%D0%A8%D0%B0%D1%82

„Partisan people“⁹²

Одлазак у избеглиштво преко „партизанске везе“ у тренутку који је био преломан за афирмацију партизанског покрета и његово званично признање као легитимног и равноправног савезника у борби против непријатеља, морао је имати и политичку конотацију. То је знала и партизанска власт па је од самог почетка инсистирала на репрезентативности збега или, како се говорило, „партизанском чуду“. У једном од својих извештаја из маја месеца 1944. године, члан Обласног НОО за Далмацију, мајор Мате Јакшић наглашава: „Нема сумње да Енглези и Американци кроз збег, односно кроз наше способности у збјегу, цијене и мјере способности народа у Југославији да изграђују нову државу послје ослобођења. Тим веће одговорности за рад сносе сви одбори и народ далеко од домовине“.⁹³ На тај начин је свака врста активности у збегу предочавана као доказ привржености покрету. У извештају из августа 1944. године описује се рад једне од основних школа у којој је, „учитељ гимназијалац из другог разреда“. Даље се каже: „Овај партизански учитељ гимназијалац иде прије подне у гимназију а послје подне је учитељ основне школе. Присуствовао сам обуци у његовом разреду и мислим да уз остала *партизанска чуда* треба навести и овај пример“.⁹⁴

„Привођење“ избеглица позицијама партизанског покрета био је кључни задатак унутрашње управе збега. Идеолошки рад преплитао се са свим порам живота Југословена привремено насељених у Египту. Поверен је Одељењу за пропаганду, које је деловало преко: одсека за усмену пропаганду, одсека за штампу и одсека за уметност. Основни задатак одсека за усмену пропаганду било је организовање зборова и конференција ради, како се говорило, „систематског сузбијања непријатељских парола, водећи рачуна о политичкој ситуацији и расположењима народа“. АФЖ и УСАОЈ били су суорганизатори свих масовних окупљања избеглица.⁹⁵ „Спонтана“ организација прослава савезничких победа и других значајних датума

⁹² Вера Врџачник се сећа како су их британски војници називали „partisan people“. Интервју са В. Врџачник, 5. септембар 2008.

⁹³ АЈБТ, КМЈ–II–9–с/13, Пропратно писмо М(ата) А. Јакшића председнику НКОЈ-а којим доставља извештај Централног одбора збега о раду и приликама у збегу као и извештаје здравственог, просветног, господарског, техничког, пропагандног и управно-административног одсека за месец април и унутрашњу организацију збега, Каиро, 30. април – 18. мај 1944.

⁹⁴ АЈБТ, КМЈ–II–9–с/18, Писмо повереника за народно здравље НКОЈ-а председнику НКОЈ-а и маршалу Југославије, Јосипу Броз Титу којим доставља извештај о раду: прегледу болница и дечијих домова и логора у јужној Италији, Вис, 31. август 1944.

⁹⁵ АЈБТ, КМЈ–II–9–с/13, Пропратно писмо М(ата) А. Јакшића председнику НКОЈ-а којим доставља извештај Централног одбора збега о раду и приликама у збегу као и извештаје здравственог, просветног, господарског, техничког, пропагандног и управно-административног одсека за месец април и унутрашњу организацију збега, Каиро, 30. април – 18. мај 1944.

поверавана је одељењу за пропаганду, које је преко АФЖ-а, УСаОЈ-а и Пионирске организације „регрутовало“ масе. Драго Гиздић описује прославу дана доласка Црвене армије на границе Југославије. „У једанаест сати у ноћи, кад смо преко радија чули ову вест, у свим логорима зазвонила су кухињска звона, народ је из кревета устао и у поворкама, с пјесмом и поклицима, касно у ноћи, ишао из рајона у рајон на зборно мјесто. Ово одушевљење трајало је неколико сати, уз свјетло које је наша омладина палила на пјесковитим брежуљцима. Сутрадан били су у свим логорима митинзи, уз приредбу, а врхови шатора били су украшени народним заставама.“⁹⁶

Колики је значај за афирмацију партизанског покрета имао наступ различитих позоришних група збега, најбоље говори сведочанство Данице Ноле која је била један од оснивача Пионирског позоришта у Ел Шату.⁹⁷ „А дјеца су са жаром објашњавала: *Мој је отац већ три године партизански борац. Мој је погинуо у борби. Моју су мајку убили четници на Пељешицу.* Говорили су им о Титу, храбром војсковођи партизана. Авијатичари су стајали, гледали дјецу и почели им вјеровати. Дјеца су с поносом носила црвену петокраку на партизанским и својим пионирским капама. Људи по улицама Каира, Александрије, Суеца заустављали су их и питали: *Руси? – Не, ми смо партизани из Југославије.* А када су дали приредбу у Каиру у корист дјече француских снага отпора, то је било толико велико, значајно, да је тешко и описати речима.“⁹⁸

Иако Родољуб Чолаковић са резигнацијом говори о великом изненађењу „енглеских официра који су ваљда очекивали некакву гомилу биједника коју треба набити у логор, бацити јој мало хране и крпетина“ док се пред њима налазио „организован, добро руковођен и поносан колектив који је не само желео него био и способан да сам собом управља“,⁹⁹ неоспорно је да се афирмација покрета и будуће државе, уз помоћ аргумената који су се односили на збег, одвијала на далеко вишем нивоу. Увид у архивску грађу указује на драматичне обрте у односима партизанског руководства збега и савезничке команде југословенских логора у Египту. Динамика односа може се посматрати кроз два временска интервала тј. од доласка првих група збега на Синај у јануару месецу 1944. до априла исте године када се Војна мисија НКОЈ-а на челу са генерал-мајором Владимиром Велебитом састала са заповедником свих југословенских логора у северној Африци генералом Вилсоном и од поменутог састанка па до марта месеца 1946.

⁹⁶ D. Gizdić, *n. d.*, str. 629.

⁹⁷ Пионирско позориште из Ел Шата сматра се претечом Градског казалишта младих у Сплиту које је 2004. године прославило шездесет година рада.
<http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20040221/mozaik01.asp>

⁹⁸ D. Nola, *n. d.*, str. 381–382.

⁹⁹ R. Čolaković, *n. d.*, str. 276.

године када су последње групе југословенских избеглица напустиле Египат. Драстичне амплитуде у погоршању тј. побољшању односа међу, у ово време, савезницима морају се посматрати у светлу догађаја који су допринели потпуној афирмацији партизанског покрета. Капитулација Италије и околности које су довеле до њеног пада несумњиво су показале да су Јосип Броз Тито и НОВЈ фактор на који се мора и може рачунати у борби до победе над фашистичком коалицијом. И сам Божидар Пурић, свестан врло лоших изгледа владе Краљевине Југославије у изгнанству али и министра војног Драже Михаиловића, који је у исто време био вођа Југословенске војске у отаџбини,¹⁰⁰ у писму краљици Марији Карађорђевић каже: „У Каиро смо стигли заједно с највећим Титовим успесима, после слома Италије, и убрзо констатовали да је цео званичан свет био одушевљен Титом. С времена на време чули смо незваничне примедбе да Његово Величанство Краљ, ако жели да сачува престо, треба да приђе Титу, чак и да оде код њега“.¹⁰¹ И пре састанка Рузвелта, Черчила и Стаљина на конференцији у Техерану, новембра месеца 1943. када је постигнута сагласност да НОВЈ представља главну снагу у борби против Немаца на Балкану, због чега ју је требало материјално помоћи, партизанске снаге су успоставиле контакт са јужном Италијом коју су запосели савезници.

Анализа рефлектовања политике договорене „на врху“ тј. стања „на терену“ захтева суптилнији приступ. У исто време, омогућава спуштање до најдубљих слојева прошлости које истраживачи „оптерећени“ догађајном историјом ретко успевају да предоче.

Први контакти припадника партизанског покрета и савезничких снага на Средњем истоку задужених за бригу о југословенском збегу указују на потпуно размимоилажење у виђењу начина живота припадника збегача. Размимоилажења су неретко прерасла у отворено непријатељство, које је отежавало живот избеглица у логорима. Бројни приговори на рачун савезника могли су се чути још у јужној Италији. У писму од 31. августа 1944. године повереник за народно здравље НКОЈ-а наводи: „Збјег не може добити сламе ни сламарице, јер нема новца да купи, а од савезника нису добили. За овакво стање у збјегу држим да су криви између осталог и неправилни односи између команданта логора, америчког поручника Милића и управе

---

¹⁰⁰ Рад друге владе Слободана Јовановића (2. јануар 1943 – 26. јун 1943) обележио је заокрет политике владе Велике Британије према покретима отпора у Југославији. „Службени Лондон је све више истицао да су партизани најважнији савезници, а да Михаиловићев команданти, посебно у Босни и Хрватској, сарађују са Италијанима. Иако сам Михаиловић није оптуживан за колаборацију, наговештавани су захтеви за његовим смењивањем. И совјетска влада је у овом периоду први пут јасно ставила до знања Јовановићу како сматра да су Михаиловићеве снаге *изневериле принципе антифашистичке коалиције*“. К. Николић, *н. д.*, стр. 107–108.

¹⁰¹ *Исто*, стр. 195.

нашег збјега. Много се времена и енергије утроши на међусобна препирања и зађевице. Овај командант логора је расположен четнички и само се тако може схватити стање самога збјега.¹⁰² „Расположење за четнике“, отворена сарадња између савезника и четника уперена против партизана опште је место бројних сведочанстава и докумената који се односе на прве месеце избеглиштва, почев од пребацивања са Виса у јужну Италију. Драго Гиздић истиче да су „од самог почетка долазили до изражаја поједини реакционарно настројени савезнички официри, којима се није свиђало јединство збјега и његова приврженост Титовој Југославији. Ти официри су били наклоњени емигрантској влади, па су свој однос према збјегу заснивали на позицијама те владе.“¹⁰³ Постојање четничких логора у јужној Италији¹⁰⁴ у којима су, по тврдњама истог аутора, услови живота били „много бољи него у логорима нашег збјега“¹⁰⁵ сматрало се главном препреком даље афирмације партизанског покрет и доказом отворене сарадње између четника и савезника. Осврћући се на поменути сарадњу, Родољуб Чолаковић је записао: „Они су били повезани с четничким избеглицама из далматинских градова који су послје капитулације Италије успјели да се заједно с фашистима пребаце у јужну Италију. Одмах по доласку у Италију четничке избеглице основале су свој Комитет. Главни задатак овог Комитета био је ометање нашег рада у Италији.“¹⁰⁶

Сукоб између представника партизанског покрета и савезника доживео је кулминацију фебруара месеца 1944. тј. одмах по доласку првих група збега у Африку. Изложени свакодневној индоктринацији, поједини чланови збега исказивали су отворено незадовољство против уобичајене праксе али и потпуно супротне политичке ставове, на које се није гледало благонаклоно. У ситуацији која је за неколико десетина људи постала неприхватљива, донета је одлука да се помоћ потражи од савезника који су били главни заповедници и самим тим једини надлежни за извођење из логора. Реконструкција случаја, који ће овом приликом бити означен као „случај седамдесетдеветорице“, била је могућа захваљујући грађи Архива Јосипа Броза Тита која садржи савезничке, као и извештаје Централног одбора збега о догађају. Фебруара месеца 1944. године заповеднику у то време јединог југословенског избегличког логора у Ел Шату генералу Лонгману обратила се неколицина избеглица заинтересованих да због неслагања са

¹⁰² АЛБТ, КМЈ–II–9–с/18, Писмо повереника за народно здравље НКОЈ-а председнику НКОЈ-а и маршалу Југославије, Јосипу Брозу Титу којим доставља извештај о раду: прегледу болница и дечијих домова и логора у јужној Италији, Вис, 31. август 1944.

¹⁰³ D. Gizdić, *n. d.*, str. 387.

¹⁰⁴ „Имали су своје логоре и четници, нпр. у Галиполију и Арсену код Санта Марија ди Леука“. Исто.

¹⁰⁵ Исто.

¹⁰⁶ R. Čolaković, *n. d.*, str. 277–278.

политиком унутрашње управе збега напусти логор и потражи смештај у неком од, како се истицало у извештају британског генерала, „краљевских“¹⁰⁷ односно „четничких“¹⁰⁸ логора. На основу расположиве грађе немогуће је судити о врстама и степену притиска ком су били изложени „четници“, што је уобичајени именитељ у документима партизанске провенијенције за све оне који су се противили званичној политици покрета. Ипак, у извештају генерала Лонгмана се наводи случај извесног католичког свештеника који му се обратио за помоћ јер није био у стању да „толерира комунистичку контролу која се практицирала у логору“. Свештеник је том приликом изјавио „да су Централни одбор збега и Логорски одбор збега издали усмене директиве у читавом збјегу да се забрањује свакоме члану збјега да долази у додир са било којим чланом британске логорске команде, а нарочито по политичким и личним питањима“. Исте вечери свештеник се са још две жене нашао код истог команданта тврдећи да је у логору постојала завера „по којој би се те ноћи морао убити“. Непријатност са католичким свештеником, која је уследила после читавог низа жалби и ранијих случајева извођења избеглица из логора без знања Централног и Логорског одбора збега, била је повод за Лонгманово обраћање избеглицама којима је саопштено „да је свакој особи која симпатише краљевце дозвољен приступ у штаб логора, гдје би се подастријела молба за бити премјештен у неки краљевски логор“.¹⁰⁹ Након два дана седамдесет девет људи је напустило Логор бр. 1 у Ел Шату. Иако је по извештају чланова Централног одбора збега из марта месеца 1944. са Лонгманом договорено да се позив упути искључиво оним „четницима који су у Италији прикључени нашем збијегу“, британски генерал се по свему судећи обратио свима онима који су се под партизанском унутрашњом управом осећали небезбедно.¹¹⁰ „Случај седамдесетдеветорице“ додатно је погоршао односе између савезничке и партизанске управе логора. Са друге стране представљао је одраз званичне политике која се још увек кристалисала.

¹⁰⁷ АЈБТ, КМЈ–П–9–с/6, Извештај (команданта Longmanna – британским властима) о политичкој ситуацији у избегличким логорима до 23. II 1944. и реферат Звонка Бешкера поводом извештаја, фебруар 1944.

¹⁰⁸ АЈБТ, КМЈ–П–9–с/10, Извештај чланова централног одбора збега из Југославије на средњем Истоку Звонка Бешкера и И(вана) Јурлина за период од 20. јануара до 29. фебруара 1944 о смештају у логору, о политичкој ситуацији у збегу, о односу према савезницима, о економској ситуацији у логору, о организацији збега са шематским приказом конкретним задужењима појединаца, март 1944.

¹⁰⁹ АЈБТ, КМЈ–П–9–с/6, Извештај (команданта Longmanna – британским властима) о политичкој ситуацији у избегличким логорима до 23. II 1944. и реферат Звонка Бешкера поводом извештаја, фебруар 1944.

¹¹⁰ АЈБТ, КМЈ–П–9–с/10, Извештај чланова централног одбора збега из Југославије на средњем Истоку Звонка Бешкера и И(вана) Јурлина за период од 20. јануара до 29. фебруара 1944 о смештају у логору, о политичкој ситуацији у збегу, о односу према савезницима, о економској ситуацији у логору, о организацији збега са шематским приказом конкретним задужењима појединаца, март 1944.

Без обзира на све несугласице и размимоилажења, присуство Југословена у Египту морало се искористити за популаризацију и даљу афирмацију покрета.

Боравак збегача у Египту послужило је као добар изговор за интензивну дипломатску офанзиву од априла месеца 1944. године. Почетак дипломатске офанзиве означио је долазак Војне мисије НКОЈ-а на челу са генерал-мајором Владимиром Велебитом у Алжир 17. априла 1944. Два дана касније састао се са заповедником свих југословенских логора у северној Африци генералом Вилсоном и двадесетак енглеских и америчких генерала „и исто толико виших официра“. Приметна корекција и ублажавање става према савезницима може се уочити у свим извештајима који су током наредних месеци стизали на адресу председника НКОЈ-а, маршала Јосипа Броза Тита. У извештају Мата Јакшића из јуна 1944. се каже: „Политичко стање у збегу је добро, оно је чак боље него је било приликом састављања последњег извештаја. То треба преписати у првом реду правилном поступку Централног одбора збегача као и развоју опће политичке ситуације у земљи и у иностранству.“ Иако критикује поступке појединих британских официра, Јакшић у истом извештају констатује да би било „неправилно рећи да наши непријатељи у свом настојању да нам напакосте наилазе на помоћ или на подршку наших савезника“.¹¹¹

Окончањем Другог светског рата створили су се услови за повратак избеглица кући. Вратити тридесет хиљада људи из северне Африке у Југославију није било нимало лако. Крајем децембра 1944. године Централни одбор збегача је формирао Централни штаб задужен за организацију репатријације. Прва група збегача, која је бројала хиљаду петнаест особа, била је састављена од „добровољаца“ дакле болничара, бораца, „руководећих другова и стручњака“ тј. свих оних који су били неопходни на самом крају рата и у првим данима мира. Интензивнија репатријација збегача почела је априла 1945. године. Последње групе збегача вратиле су се у земљу марта месеца 1946. Избеглице су превожене до Сплита, одакле им је био организован повратак кући.¹¹² Марија Мирошевић Новаковић је напустила Египат међу последњима, почетком 1946. године. Остало јој је у сећању „да је море јако, јако црно на Отрантским вратима, између Албаније и Италије. Ту мора да је страшно дубоко. Ту где почиње Албанија, ту као да је неко ножем секао планине“.¹¹³

Судбина југословенских избеглица које су, уз помоћ „партизанске везе“, крајем 1943. почеле да напуштају своје домове склањајући се од

¹¹¹ АЈБТ, КМЈ–II–9–с/16, Извештај М(ата) Јакшића председнику НКОЈ-а о збегу у Египту, Каиро, 21. јун 1944.

¹¹² D. Gizdić, *n. d.*, str. 425–426.

¹¹³ М. Новаковић, *н. д.*

немачке одмазде и од савезничког бомбардовања указује на драматичне обрте у животима више од тридесет хиљада људи који су само део, сада се чини, бескрајног низа прогнаних у 20. веку. Нашавши се у вртлогу ратних и сложених политичких околности, неретко су представљали средство за постизање одређених „виших“ циљева. Са дуге стране, избеглиштво је, на најбизарнији начин, проширило видике, за неке, отворило могућности. Покушај да се стекне увид у перцепцију афричког континента, који је за већину представљао само појам из географије или глас из далека, указао је на помешаност осећања чланова збегла претежно састављеног од деце, жена и старих. Испуњени „страхом од Африке“ и страхом за сопствене животе, вођени не увек својим жељама већ и одлукама које су у одређеном тренутку биле „добро политичко решење“, избеглицама није преостало ништа друго него да се укрцају на савезничке бродове и пођу на пут, коме, чинило се, није било краја. Утисак о бескрају и осећање потпуне немоћи није их напустило ни по доласку у земљу окружену песком, која је представљала све, само не обећани рај. Срећа је била на неком другом месту иако је живот испуњен свакодневним обавезама, тугом и радошћу текао даље.

Summary

„The Town of Linen“ of Yugoslav Refugees: Yugoslav Refugee Camp, El Shatt M.E.F. Egypt 1944–1946

Key words: *Refugee, „partisan connection“, Southern Italy, Northern Africa, Egypt, El Shatt, Allied command, „kraljevci“*

The article is an attempt to draw attention, on basis of available archival sources and literature, to the fate of over 30.000 Yugoslav, i.e. Dalmatian refugees who had left their homes fearing German revenge in late 1943. Thanks to the „partisan connection“ most of the refugees were transferred via Vis and Southern Italy to Northern Africa and Egypt. The author’s attempt at getting insight into the perception of the African continent (which was just a geographic notion or a voice from afar for most refugees) showed that most members of the refugee community, comprising mostly children, women and the elderly, had mixed feelings about it. Filled with „fear of Africa“, but also fearing for their lives, not only of their own free will but also led by decisions which seemed „a good political solution at that time,“ most of the refugees could only board Allied vessels and go on a journey. Finding themselves in the middle of the whirlpool of military, but also of complicated political circumstances, they became not infrequently,

means of achieving certain “higher“ aims. Ideological work was intertwined with all aspects of life of the Yugoslavs who had temporarily settled down in Egypt. With the end of WWII conditions were ripe for the refugees to go home. The last group returned to the country in March 1946.

THE MODERNIST CITY RECONSIDERED: CHANGING ATTITUDES OF SOCIAL SCIENTISTS AND URBAN DESIGNERS IN 1960s YUGOSLAVIA

Brigitte LE NORMAND*
Indiana University Southeast

ABSTRACT: The socialist regime that came into being in Yugoslavia after the Second World War produced a new kind of urban planning that is commonly recognized as being „socialist,“ embodied in such projects as Novi Beograd, a new city center for the capital. This article investigates how the socialist regime also produced a critique of this „socialist“ urban planning in the late 1960s, focusing on the role of specialists working within the regime, particularly social scientists and urban designers.

Key Words: *Novi Beograd, Social Scientists, Urban Designers, Urban planning, Yugoslavia*

Introduction

The collapse of Tito's Yugoslavia put into question the value of the various projects pursued and accomplished during the socialist period. This reconsideration of Tito's legacy is especially obvious in the field of urban planning, for the obvious reason that present-day citizens are confronted daily with the products of socialist urban planning. New Belgrade (*Novi Beograd*), the new settlement that was founded across the Sava River from Belgrade after

---

* Brigitte Le Normand is an Assistant Professor at Indiana University Southeast. She conducted the research for this article with the support of a doctoral fellowship from the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada. She also wishes to thank the *Institut za noviju istoriju Srbije* for its assistance during her research.

the Second World War and that was supposed to replace it as the center of the city, has attracted particular attention. The „Week of Architecture“ festival that is held yearly in Belgrade attested to the timeliness of this topic in the summer of 2008, focusing several of its events on New Belgrade’s significance and future. Architectural historian Ljiljana Blagojevic also recently published a detailed history of the conception of this new settlement.¹

Popular and professional opinion is divided on the merits of New Belgrade as an urban space, but there is a general consensus that it reflects the socialist nature of the state that produced it. This idea is implicit in the claims of urban planners who were active in Belgrade in the 1960s that this was a golden age of planning, when the state had a total control of the development of the city. Belgrade is presumed to have grown in a controlled manner because the socialist state exerted an effective control of the population. This high degree of control over space in the city is to be contrasted with the disappearance of effective governance under Milosevic, a time in which people were not afraid to build without a permit.

The citizens of Belgrade also express the belief that New Belgrade is a product of the socialist regime when they describe its esthetics, gigantic proportions, and organization as „socialist“.

The new socialist authorities that came into power after the Second World War believed socialism to be an important consideration in how they would plan Belgrade. They wished to modernize Belgrade and develop a new city center, New Belgrade, which would express the socialist nature of the new regime. The urban planners who were entrusted with the task believed that they could modernize and transform the city into a socialist place by rebuilding it according to the ideas in the Athens Charter, the urban planning manifesto of the International Modernist Movement that had been strongly influenced by Le Corbusier.² Consequently, Belgrade’s 1950 master plan, and the plans for New Belgrade in particular, put into practice many of the principles of the Athens Charter, including the functional separation of urban activities, the enlargement of city blocks, and the open disposition of tower and slab buildings in green-space.³

There is thus no question that the nature of the socialist state influenced urban planning in Belgrade after the Second World War. It would however be a mistake to conclude that we are dealing with an unchanging state and unchanging urban planning practice. To the contrary, the evolution of urban planning in Belgrade during the socialist period attests to the changing nature of socialism in Yugoslavia. Actors within the Yugoslav state, such as architects, urban planners

¹ Ljiljana Blagojević, *Novi Beograd: osporeni Modernizam*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007.

² Le Corbusier, *The Athens Charter*. Translated by Anthony Eardley, New York: Grossman Publishers, 1973.

³ *Beograd: Generalni urbanistički plan 1950*, Izdanje Izvršnog odbora NO Beograda, 1951.

and social scientists reflected on the experiments in urban planning that had been tried since the end of the war, and on the foreign literature on the subject. The result is that, as early as 1967, one saw the emergence of a socialist literature that was critical of Modernist urban planning ideas. This critique was related to the emergence of the broader Marxist-inspired social critique that led to the 1968 disturbances, but it should also be seen as a reaction to the perceived problems of modernization and urbanization – especially social dislocation – that challenged Yugoslavia in the 1960s. This critique was formulated and developed not only by outsiders who wished to challenge the dominance of Modernist planners, but also by urban planners and architects who had contributed to the Modernist project. : The socialist regime produced both the Modernist city and its critique.

The fact that, by the late 1960s, actors within the socialist state had developed a critique of current practice highlights the complexity of that socialist state. Specialists were an especially interesting category, as their behavior was shaped by their perception of belonging to multiple groups – as policy-makers within the state, as members of their profession at the national level, and as members of their profession at the international level. For scholars to arrive at an accurate depiction of the socialist state, its functioning and evolution, they need to take these specialists seriously.

The Sharpening Gaze of the Social Sciences

As in the rest of the world, social scientists played an important role in criticizing Modernist urban planning. Their emergence as social critics reflects the evolution of their role in the socialist system, as they progressed from the task of building socialism to that of evaluating other actors in their efforts to build socialism.

Unlike in Western Europe and the United States, anthropologists do not appear to have interested themselves in the matter of urban planning. In Yugoslavia, the social science that cast its gaze upon the country's new settlements was sociology. Urban sociology emerged late as a field in Yugoslavia in comparison to other countries, including the United States, where Chicago adopted a leading role in the field in the 1920s and 1930s, and France, where Chombart de Lauwe had established a center (the *Groupe d'ethnologie sociale*, later *Centre d'ethnologie sociale*) in Paris in 1949. In Yugoslavia, urban sociology arguably made its first appearance in 1961 in the leading Yugoslav sociology review, *Sociologija*. In an introduction to the topic, Cvetko Kostić focused on work by Durkheim and Halbwachs, the work of Chicago School founders Park, Burgess and McKenzie, *Middletown* and various other case studies of small American cities, and Chombart de Lauwe's writings on the methodology of urban sociology.⁴

---

⁴ Cvetko Kostić, „Perspektive sociologije grada“, *Sociologija* 3, no. 2, 1961.

Initially, sociologists understood their role as that of supporting socialist planners, including urban planners, in their task of designing the ideal settlement. The urban planning profession encouraged this conception. The generation of urban planners that came of age in the early 1960s had been pushing for a broadening of the definition of urban planning to include not only architects, but also economists, natural scientists such as geologists and meteorologists, engineers, and sociologists.⁵ This, indeed, had been the main argument for maintaining the independence of the Yugoslav Association of Urban Planners from the Yugoslav Association of Architects. By arguing for multi-disciplinarity, urban planners not only secured their independence as a profession, but also increased their claim that urban planning was a total science. They anticipated that specialists representing the different disciplines would contribute their expertise in creating settlements that were ideal from every possible perspective. The Belgrade Planning Office (*Urbanistički zavod Beograda*) employed specialists in a variety of scientific and artistic fields.

While sociologists working in planning offices were faced with very concrete tasks, their colleagues in academia also saw their role as inquiring into better ways to design settlements. They primarily concerned themselves with finding ways of facilitating integration in a context of major social upheaval. What made matters especially difficult is that they had to pay attention to two separate processes simultaneously – the integration of peasants into the city, and the transformation of all Yugoslavs, including migrants, into citizens of a modern, socialist state. Thus, sociologists preoccupied themselves with such topics as the best organization of space in an apartment, and ways to facilitate good neighborly relations and the mixing of people of different backgrounds.

Armed with the writings of well-known foreign authorities on urban sociology, sociologists contributing to the design journal *Arhitektura Urbanizam* did not fail to point out the enormous challenges faced in trying to facilitate these two processes, but also expressed a definite optimism that success was possible.⁶ Theories about neighborly relations, for example, offered tools for improving the integration of migrants and promoting social cohesion between different social groups. Steeping himself in American, British and German urban planning and sociology texts, sociologist Vinko Jeržabek inquired into factors of integration in Yugoslavia. In a 1966 article in *Arhitektura Urbanizam*, he argued that, although the local community (*mesna zajednica*) was supposed to foster a sense of community, it was too large to play an integrative role, as it contained several thousand people. Neighborliness, a well-known traditional form of so-

---

⁵ See, for example, Vladimir Bjelikov, „Lik našeg urbanista“, *Arhitektura Urbanizam*, no. 14, 1962, pp. 46–47.

⁶ Vojislav Đurić, „Stan kao sociološka vrednost“, *Arhitektura Urbanizam*, no. 44, 1967.

ciability in rural Yugoslavia, could help mediate between the family and the local community.⁷

While sociologists had secured a role in the conception of new settlements, the establishment in 1965 of the Federal institute for Housing and Communal Affairs (*Savezni zavod za komunalne i stambene poslove*) gave social scientists an increased role in studying and evaluating these settlements once they were built. Under the leadership of director Rajko Rajić, an economist who had been active in the Standing Conference of Yugoslav Cities (*Stalna konferencija gradova Jugoslavije*), the Federal Institute gathered researchers from a broad range of fields, including sociologists, economists, urban planners, and lawyers, and charged them with conducting studies on a variety of topics, ranging from housing construction methods and finance to neighborly relations in settlements. Social scientists thus moved from playing a supportive role in urban planning to evaluating urban planners.

Sociologists initially approached their task cautiously, refraining from criticizing urban designers. Nonetheless, some of the methods that sociologists used implicitly posed a challenge to urban planners, such as surveying. Whereas urban planners were pre-disposed to be skeptical of popular opinion towards their plans, the use of surveys inherently validated the opinions of respondents. Reminiscing about the mandatory public meetings in which they presented their detailed urban plans to local citizens, urban planners made it clear that their purpose was not to garner input on how the plan might be improved, but to successfully defend their project from attack. Any naive idealism about the inherent value of the opinions of the common folk quickly evaporated as they realized that people were only concerned with how they might personally be adversely affected by the plan, never mind the benefits for the community as a whole.⁸

A 1967 study published by the Federal Institute, in contrast, refuted the perception of urban planners that the local population was not interested in urban planning matters.⁹ While it found that 41.3% of respondents from cities larger than 300,000 inhabitants were not informed about their city's master plan, and only 32.8% stated they had opinions on how their city should be developed,¹⁰ this general lack of knowledge about urban matters among the respondents did not necessarily translate into apathy. Much to the contrary: 85.2% of respondents

---

⁷ Vinko Jeržabek, „Problemi integracije i socijalne segregacije u gradovima“, *Arhitektura Urbanizam*, no. 39, 1966.

⁸ Interviews with Ljubodrag Šimić, 17 and 29 November, 2 December 2005.

⁹ The study surveyed inhabitants from two cities, Belgrade (651 respondents) and Zagreb (394 respondents), for its category of citizens in „cities having more than 300,000 inhabitants“. *Građanin – subjekt ili objekt u procesu razvoja i izgradnje svog grada*, Savezni zavod za urbanizam i komunalna i stambena pitanja Beograd, Belgrade, November 1967, 11.

¹⁰ *Ibid.*, p. 42, 63.

living in cities over 300,000 stated that they were angry about errors made in the development of their city, and 83.7% admitted to having private discussions about the development of the city. Slightly more than ninety percent said that they compared their city to other cities.¹¹ Clearly there was a strong interest in urban matters, which somehow manifested itself only in the private sphere.

The study also inquired into what kind of housing people wanted to live in. They found that 64.8% of respondents in cities over 300,000 wished to live in one-story family houses. Of the remainder, 12.5% wished to live in 4 to 5 story apartment buildings, 7.1% wished to live in buildings exceeding 8 floors, 1.9% wished to live in towers, and 13.7% did not have a preference.¹² Across Yugoslavia, people increasingly aspired to own such houses as their standard of living increased.¹³

Significantly, the authors stopped short of the position that policies should reflect popular opinion. They asked whether cities should accommodate large areas of family houses, merely because people wanted to live in such houses and were willing to foot the bill. Without providing a direct answer, the study deferred to the „science“ of planning, that would establish the suitable proportion of family houses to apartment buildings.¹⁴

At this time, in the late 1960s, however, other social scientists were increasingly willing to openly challenge urban planners' work and methods. The involvement of social scientists working for the SZKSP and elsewhere in addressing the burning problems of urban planning might not have taken such a polemical turn were it not for two other developments that created a sense of social crisis in Yugoslavia. The first was a growing perception that urban growth was out of control. Urban centers were losing their identities, they feared, engulfed by a sea of migrants who faced visible difficulties integrating. The press promoted this sense of crisis with such sensational titles as „all are swarming to the city – will cities suffocate from immigration?“ and „the village is dying because of the cities.“¹⁵

The second factor was a growing disenchantment and belief among intellectuals starting in the late 1960s that Yugoslavia had failed as a socialist state, because, rather than creating a classless society, it had enabled the rise and entrenchment of a privileged class whose standard of living far surpassed that of

---

¹¹ *Ibid.*, p. 66, 70, 73.

¹² *Ibid.*, p. 81.

¹³ *Yugoslavia, development with decentralization: report of a mission sent to Yugoslavia by the World Bank*, Dubey and World Bank, p. 185.

¹⁴ *Gradanin – subjekt ili objekt u procesu razvoja i izgradnje svog grada*, Savezni zavod za urbanizam i komunalna i stambena pitanja Beograd, pp. 90–91.

¹⁵ „Sela umiru zbog gradova“, *Beogradska Nedelja*, 20 June 1965, „Svi hrle u gradove“ *Beogradska Nedelja*, 26 June 1966.

the working class. This reproach was at the heart of the student protests in Belgrade in 1968. Indeed, the first item on students' agenda, as recorded in their „Resolution of the Student Demonstrations“, stated that „[they agreed] that the main problem is the appearance of social inequality in our country“. They listed „energetic measures against enrichment in a non-socialist way“ as one of their demands.¹⁶

The irony of the situation is that the primary vehicle of this social inequality was consumption – the very activity that the state had chosen as a tool for rewarding workers and stimulating the economy. As Ivan Szelenyi argued in 1981 regarding the Hungarian case, it would have been less troubling if this social inequality reflected the actual value of a person's contribution to society.¹⁷ This, actually, was the basis of Yugoslavia's wage policy. However, the Yugoslav system's dependence on clientelist relationships, identical to that existing in all the other state-socialist countries, had turned items of collective consumption into a means of rewarding the powerful. Higher-ranking party members, military officers, and other important persons, who already made a higher income than average, were virtually guaranteed apartments in socially owned apartment buildings because of their status. In contrast, workers and lower ranking civil servants had to compete for the scarce remaining apartments.

Yugoslavia's economic situation at the end of the 1960s aggravated the situation. Inflation rose sharply after the 1965 reforms, which introduced the liberalization of prices, with prices increasing by a yearly average of 10.4% between 1965 and 1975.¹⁸ As a result of this, and due to the constant increases in the cost of housing production, policy-makers struggling to make the housing industry economically sustainable never succeeded in raising rents to actually reflect the cost of their construction and maintenance. Inflation also benefited those who had purchased apartments by starkly reducing the real value of the loan payments. Consequently, access to state-owned housing actually increased the purchasing power of the privileged class.

Inequalities in collective consumption led to further inequalities in personal consumption. While they were free to spend their remaining income conspicuously on designer clothing, vacations, cars and other luxury goods, a substantial strata of the working class was obliged to devote a large portion of its more meager savings into building their own houses. The spatial segregation of the rich and the poor into easily identifiable rich and poor neighborhoods made this disparity highly visible, as one article on New Belgrade emphasized.¹⁹

---

¹⁶ *Jun-lipanj 1968. Zbornik dokumenata o studentskim zbivanjima u Jugoslaviji u junskim danima 1968. godine*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1971.

¹⁷ Szelenyi, *Urban Inequalities Under State Socialism*.

¹⁸ Martin Schrenk et al., *Yugoslavia, Self-Management Socialism and the Challenges of Development: Report of a Mission sent to Yugoslavia by the World Bank* (Baltimore: Published for the World Bank [by] Johns Hopkins University Press, 1979), p. 32, 34–35.

¹⁹ Donović, „I ne samo soliteri“, *Beogradska nedelja*, 29 November 1964.

At first, concerned sociologists issued cautious warnings about this widening wealth disparity. Writing in 1966, in an article on how to facilitate the integration of different population groups in a neighborhood, Jeržabek noted that, far from promoting social cohesion, policies guiding the distribution of housing created homogeneous settlements. The link between income and rent, he argued, was channeling workers into one building and engineers and other specialists into the other. He warned that New Belgrade risked becoming the home of the Yugoslav bureaucracy at the very moment that self-management was aiming to eliminate this class.²⁰

Increasingly convinced that the new settlements were contributing to creating social inequality, and frustrated by the inertia of the Yugoslav system in responding to this issue, sociologists began to diverge from their prescribed role as neutral and objective social scientists, instead adopting a more militant role as social critics. A comparison between two studies on the experience of inhabitants in new apartment buildings, one produced in 1967 and the other in 1969, highlights this shift.

In his 1967 study, Jeržabek carried out a preliminary study of the factors determining neighborly relations in New Belgrade for the Federal Institute. This study was conducted in preparation for a meeting of the European economic commission of the UN on the theme of „cities of the future“, held in September of 1966, which illustrates the importance of international gatherings in raising issues and communicating new ideas from abroad to Yugoslav specialists. He had downplayed the importance of the physical environment in shaping neighborly relations, emphasizing instead the importance of income, profession, education, age and marital status. Nonetheless, he did provide citations that expressed the frustrations of those surveyed with the lack of shops, services, and cultural spaces, which his conclusion listed as essential elements in fostering a sense of community.²¹

Another study published two years later by the Federal Institute, entitled *Stanovi u zgradama visoke spratnosti*, went much farther in its criticism, issuing an outright condemnation of apartment towers. The towers were objectionable for a variety of reasons. The authors argued that they were an expensive form of housing and that the apartments they contained were of poor quality and did not meet the needs of their inhabitants, echoing oft-heard reproaches of cost and quality. Furthermore, they noted that the distribution of apartments in these buildings favored civil servants over workers and the wealthy over the poor, raising a new issue: the bane of social inequality.²²

---

²⁰ Jeržabek, „Problemi integracije i socijalne segregacije u gradovima“.

²¹ *Susedski odnosi u naseljima novog Beograda*, Savezni zavod za urbanizam i komunalna i stambena pitanja Beograd, Belgrade: January 1967.

²² *Stanovanje u zgradama visoke spratnosti*, Savezni zavod za urbanizam i komunalna i stambena pitanja Beograd, Belgrade: November 1969, pp. 95–106, 162–163.

In addition, the authors blamed apartment towers for all kinds of ills, some of which were hardly supported by their survey data. For example, they emphasized the negative effects on people's psyche of living at great heights, despite the fact that the majority of inhabitants responded that they were not affected by dizziness, fear of heights, or the loudness of the wind. Interestingly, the authors claimed that the fear generated by living at such heights promoted neighborly relations between occupants seeking reassurance in the company of strangers. By and large, however, towers were complete failures at promoting a sense of community among their occupants, because people most often socialized with people living on the floor above or below them, provoking the indignation of the authors: the only thing towers were good at, was in bringing people together under one roof, and hindering them from every getting to know each other! Living at great heights was even held responsible for bone and lung diseases in children. The accuracy of the authors' claims is not important here – rather, what is noteworthy is their conviction that they had to oppose a form of housing that was strongly endorsed by policy makers.²³

The press, and especially *Beogradska Nedelja*, a weekly newspaper with a strong interest in social issues, played a role in disseminating sociologists' skepticism about settlements like New Belgrade. An article ostensibly on Vinko Jeržabek's 1967 study sensationalized his findings, reporting that inhabitants of New Belgrade who lived in towers were „like sky-scrapers – self-sufficient within their families“, „atomized“ households without any ties to their neighbors. They lived in New Belgrade as if in a hotel, only staying there to eat and sleep. The article singled out urban planners for blame while pointing at the larger responsibility of the state, noting that, „probably in the face of the inexorability of material conditions and the housing crisis, they gave up convincing the decision-makers that it is socially incorrect to build [settlements containing] only apartments“.²⁴

Other social scientists went further in their criticism, formulating a critique of the very assumptions that underpinned urban planning, accusing Yugoslav planners of resorting to technical solutions to systemic problems. This critique was the basis, for example, of the January 1969 issue of the social studies journal *Pregled*, which featured articles by an urban planner, a dissident writer, an urban historian, and two sociologists. Unlike the Federal Institute's reports, whose readership was limited to relevant specialists, consultative bodies and policy-makers, *Pregled* was a published journal with a much broader circulation.

Criticizing urban planners from the first half of the twentieth century throughout the world, urban historian Milan Prelog took particular aim at current practitioners in Yugoslavia. Their problem, he claimed, was that they understood

---

²³ *Ibid.*, pp. 192–197, 208–214.

²⁴ „Novobeogradani – ljudi soliteri?“, *Beogradska Nedelja*, 19 September 1966.

urbanization as being an activity directed at regulating the consequences of the growth of cities, rather than as the source of their growth.²⁵ Failing to understand that the real transformation had its roots in the changing relationships and values provoked by the rural exodus, they attempted to transform society by applying technical solutions. All in vain:

The numerous „Grands Ensembles“, „new quarters“, and „mikro-rejoni“ which in the last two decades have grown on the periphery of all larger cities represent in large part monumental indictments of the powerlessness of planned urban growth – just as settlements made of improvised buildings and new slums (in which enormous numbers of the world’s newly „urbanized“ population lives) represent indictments of uncontrolled processes of urbanization and witnesses to the anarchic character of contemporary technical civilizations.²⁶

This „pathological“ urban growth was not merely a burden to city’s infrastructure; it also destroyed the traditional values of urban life without replacing them with new ones. Prelog did not mention what these values might be, but he might have been referring to traditional urban spaces and social relationships, such as neighborly relations and local organizations.

Prelog implied that urban planners had an oversimplified understanding of society. In his mind, they took urbanization to be an operation that they performed on cities, rather than the outcome of broader sociological processes. The solution was not to find new, better designs for urban settlements. Planners could never hope to gain control of change inside cities unless they concerned themselves with the bigger picture: „growing out of man’s desire to oppose basic, uncontrolled processes with rational planning, urban planning theory has, to the contrary, for a long time been limited by its scope, which limits the effectiveness of their plans as predictive tools.“²⁷ The solution, in Prelog’s view, was to undertake spatial planning on a much broader geographical scale, beginning with the regional level, and focus on limiting the uncontrolled growth of cities. In the rest of his article, he argued that a truly self-managed society could only be realized through decentralization of the population, and therefore, of economic activities – in other words, by encouraging the growth of rural settlements and towns.

In the same issue of *Pregled*, novelist, dissident and enfant terrible Dobrica Ćosić made a similar argument for regional planning and refocusing attention on the urbanization of villages. Like Prelog, Ćosić felt that urban planning failed because it had not been ambitious enough. In his view, spatial planning should

---

²⁵ Milan Prelog, „Suvremene urbanističke dileme“, *Pregled* 59, no. 1 (1969), p. 7.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

no longer focus only on cities as if they were islands cut off from the hinterland. „In our existing policy, or non-policy of urbanization, there is no concept of the complementary natures of the village and the city, no conception of a broader space of regional urbanization.“²⁸ Furthermore, also like Prelog, he envisioned a renewed flourishing of Yugoslavia’s villages. He added that any vision for the development of Yugoslavia had to include a program for the urbanization of the villages.

It should be emphasized that Prelog and Čosić were not only criticizing the implementation of urban planning. They were critiquing its fundamental premises and methods. Urban planners had failed, in their view, because they did not recognize that cities were part of the much larger system of the national economy. Urban growth simply could not be regulated at the municipal level – it had to be coordinated at the regional or national level. Prelog, a Croat, emphasized regional planning, whereas Čosić, a Serb, argued in favor of national coordination.

In Čosić’s view, the task of comprehensive planning called for completely different methods: „can we think of urban planning in our society not only from the perspective of anachronistic studios, of an artisanal, traditional, „artistic“ understanding of architecture, but rather from the perspective of modern design institutes that use computers, [...] in which specific and complementary disciplines are concentrated and united?“²⁹ This – computers, interdisciplinary collaboration – was the urban planning of the future.

Revisiting the City: the Evolution in Urban Design Thought

It would be oversimplifying things, however, to understand the critique of urban planning merely as an assault by sociologists and other social scientists on monolithic urban planning and architectural professions. At the same time as social scientists were developing their critique, urban planners and architects came to their own conclusions about the weakness of the Modernist city. While they were indubitably influenced by the sociologists with whom they came in contact in their work places and at conferences, their critique reflected their professional training and identity as well as their personal experiences in the field.

Urban planner Milica Janković’s intellectual journey provides a good example. As a newly minted urban planner, Janković had embraced the project of modernizing Yugoslav society, which to her, for a long time, was synonymous with building new settlements. She was an enthusiastic participant in the Belgrade mission sent to help rebuild Skoplje after the earthquake of 1963 using

²⁸ *Ibid.*, p. 38.

²⁹ *Ibid.*, p. 42.

pre-fabricated buildings. Her reports from the field sought to identify some lessons that could be learned from this emergency reconstruction and applied to construction efforts in Belgrade.³⁰

Modernizing Belgrade, for Janković, also involved replacing primitive settlements to replace them with modern ones. In an article in *Arhitektura Urbanizam* published in 1966, she advocated the complete reconstruction of a settlement on the periphery of New Belgrade. Although the city could very well have brought new infrastructure into this village, and built in the interstices of existing buildings, instead of knocking down these old village houses and replacing them with a modern, urban settlement, Janković argued that the changing character of its population justified total reconstruction. Because a large number were employed as workers, they should live in an urban settlement, not in a rural one.³¹

Janković seems to have experienced a sort of conversion in the late 1960s. In 1971, she published an evocative piece in *Arhitektura Urbanizam* in which she described ambiance as essential to the individual's well being. Gone was the self-confidence and optimism in planners' ability to create viable new settlements. Bravely, she asked whether socialist planning's obsession with the functional city and with living environments that objectively mirrored social relations had not somehow missed the point:

[...] can we call humanist the ambiance that we sometimes encounter in new settlements, based on all possible hygienic, technical and other norms, in the wasteland and monotony of enormous beehives for living, on the playgrounds that have remained strange and foreign to children for whom they were planned? There is no humanity in such ambiances, although it cannot be denied that they are authentic.³²

Janković acknowledged the responsibility of planners in creating these landscapes, while pointing out the difficulty of their predicament: „it is difficult to build ambiance in tandem with the new settlements. They sprout quickly and spring quickly into life, and ambiance is warmest, most intimate when it comes into being slowly, gradually, organically.“³³ Janković recognized that ambiance was difficult to design. It was certainly not a matter of copying beloved old places – an enchanting scene in one location would lose its charm when transposed into another, foreign environment.

³⁰ Milica Janković, „Nova prigradska naselja u Skoplju“, *Arhitektura Urbanizam*, no. 28 (1964).

³¹ Milica Janković, „Analiza opravdanosti rekonstrukcije naselja Bežanija u Beogradu“, *Arhitektura Urbanizam*, no. 41–42 (1966).

³² Milica Janković, „O fenomenu ambijenta u savremenom gradu“, *Arhitektura Urbanizam*, no. 67 (1971), p. 57.

³³ *Ibid.*, p. 58.

Her evaluation of new settlements evoked the writings of an important Yugoslav architect, Bogdan Bogdanović. Born and educated in Belgrade, and later employed in the department of urban planning at the Sarajevo faculty of architecture, Bogdanović wrote a column in the newspaper *Borba* in which he described the small-scale elements that gave Sarajevo its personality – not „grand prospects, streets or alleys“, which got all the attention, but rather „[...] signs, courtyards, attics, basements, chimneys“.³⁴ He brought the focus of urban planning back to its architectural and creative aspects. Not everyone could practice small-scale urban design: only those with „soul and imagination“, who possessed a „playful sensibility for the characteristics of a place“, for the qualities of small urban spaces“.³⁵

Bogdanović collected these essays and others into a small book on the subject, simply entitled *Mali urbanizam*, or „small-scale urbanism“, published in 1958. These essays focused in on the qualities of particular places, or else dealt with particular themes, such as chimneys and roofs, or advertisements, and were accompanied by sketches that attempted to capture the rich and idiosyncratic nature of Yugoslav cityscapes (figure 1). He appears to have been a man before his time, because the idea of small-scale urbanism did not elicit widespread interest in Belgrade until many years later.

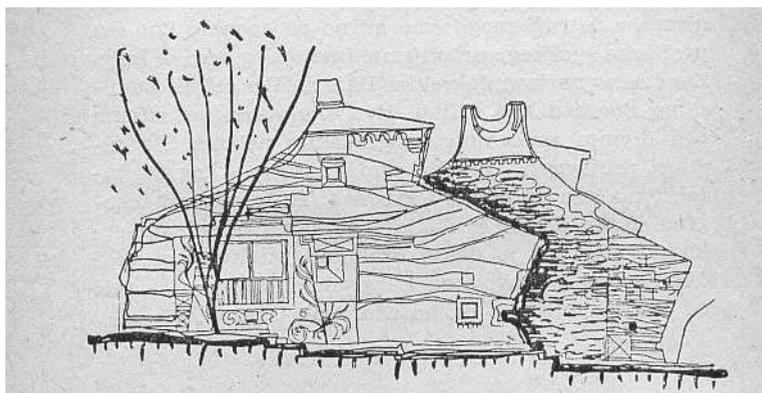

Figure 1. Sketch by Bogdanović illustrating an article on „roofs and chimneys“
(Source: *Mali Urbanizam*, 1958)

In Janković’s writing, the presence of ambiance was signaled by the presence of positive social interactions: „it is a question of the alienation of

³⁴ Makabijada, website for Yugoslav Jews, Ida Haider-Labudović, Interview of Bogdan Bogdanović, <http://www.makabijada.com/bogdan.htm> (accessed July 5, 2007).

³⁵ Bogdan Bogdanović, *Mali Urbanizam*, „Univerzum“ *Biblioteka savremena znanja*, Beograd; Zagreb: Narodna Prosvjeta, 1958, p. 11.

individuals or their sense of belonging, of their confusion or security, a question of educating children, a question of the family atmosphere of social contacts, and question of the quality and productivity of work.“

Her focus on the physical characteristics of intimate public spaces – modest streets and neighborhood haunts rather than monumental boulevards or large parks – and her suggestion that they had important implications for security, the education of children, and the general well-being of neighborhoods suggests that she was acquainted with the ideas of Jane Jacobs. Yugoslavs would have had a chance to become familiar with her work in the course of the decade since the publication of the *Death and Life of Great American Cities*. Like Jacobs, Janković also emphasized the importance of learning from existing urban spaces.

However, while she acknowledged the spontaneous, fleeting and unpredictable – therefore unplannable – nature of the social contacts that made for successful urban spaces, she did not go as far as Jacobs, for whom the primary pre-condition of a successful space was that it allowed such contacts to take place. Janković believed that the key to success was in seizing the spirit of a place, in building upon its esthetic qualities. Planners had to reveal the true face of the city, which, she explained, was already hiding beneath the surface:

[...] it is hiding in the preexisting ensembles of buildings from the past, from yesterday and from today; it is offering itself in buildings that seek a suitable background in order to shine with unimaginable colors, it appears from the trace of streets, from interesting groupings of green space.³⁶

While Jacobs advocated that inhabitants of neighborhoods should have the initiative in urban planning, Janković persisted in advocating a leading creative role for planners. Far from questioning their top-down approach to planning, she argued that they should refine their goals, from merely creating a habitat to seizing the popular imagination. The following passage also makes clear that she still believed in the planner's civilizing mission, his or her pretense to making a new kind of person:

The urbanist-creator is always confronted with the big tragic question: having looked at rationally measurable needs, movements and relations, given them physical shape through urbanistic organization, and ennobled them formally, did he at the same time succeed in identifying with that elusive person, the future user; did he succeed in understanding him to the point of being able through his city to channel his life, change him, educate him, make him better.³⁷

---

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*

Janković's new frame of reference was local, in contrast to the international, non-culture specific models that had inspired New Belgrade. Such a site-specific approach, however, did not imply an abandonment of the civilizing, modernization mission that had drawn urban planners to the Athens Charter in the first place, which was still very present. As an urban planner, she could question the methods that had been accepted until then, but she could not simply write herself out of the picture.

This new concern for *ambijent*, which, depending on the context, can be translated as *ambiance* or *atmosphere*, or as *environment*, had obvious applications for the reconstruction of parts of the old city and for the design of new settlements. In effect, the emphasis on the subjective experience of space and the value placed on the creation of intimate public spaces brought a serious challenge to the Athens Charter concept of towers and slabs standing freely in green space. The idea of small-scale urbanism put into question existing approaches which replaced the complex, intimate spaces created by the proximity of buildings with tower-and-slab compositions that were more open and uniform. Without resorting to the mechanical copying of historical urban forms, it suggested that a new approach altogether to organizing space was required.

There are signs that designers were becoming aware of the importance of intimacy, if only on the level of rhetoric. Starting in the late 1960s, writers in the professional press, themselves urban planners, praised the designers of new settlements for creating a pleasant *ambijent*. These articles were sometimes even written by the designers themselves. Thus, the term, if not the philosophy, of *ambijent* was of common currency among urban planners, who sometimes even differentiated between „micro“ and „macro“ *ambijent*.

The feeling among some urban designers that the new settlements were empty of soul was accompanied by a revalorization of Belgrade's built inheritance. Echoing Prelog's dissatisfaction with new urban forms on the grounds that they had gotten rid of the old values without replacing them with new ones, Yugoslavs, including urban planners, were now looking back to older urban forms. In the early 1960s, Belgrade's press began to pay attention to the city's architectural heritage.³⁸ The total reconstruction of several areas in the old city starting in the mid 1960s attracted popular attention to old buildings that were being torn down and neighborhoods that were losing their personality.³⁹

This revalorization of the local past was not only a turning away from the aesthetic of the Athens charter, but also a turning away from the West, accompanied by a new interest in non-Western models considered potentially more

---

³⁸ *Beogradska Nedelja*, for example, began to publish a column entitled „veliki i mali urbanizam“, or „large and small urbanism,“ starting in about 1963, often pausing to lovingly describe particular historical landmarks.

³⁹ „Sačuvajmo stari Beograd“. Also, „Poštovanje za staro“.

„suitable“ for Yugoslavia. Veteran architect Juraj Neihardt epitomized this reorientation in a 1970 article in *Arhitektura Urbanizam*. Tellingly, his article began with a reference to the godfather of Modernism. Reminiscing about the period when he worked in Le Corbusier’s office, Neihardt recalled that his boss had urged him in 1935 to board the next boat to Algiers. Looking at a photograph of an Algerian city, Neihardt found striking resemblances with his own city of Sarajevo. He contrasted the ambiance in Sarajevo and Algiers, whose architecture was inspired by an oriental focus on intimate spaces, with the renaissance city of Venice, whose architecture was informed by representations of power and status. Echoing Čosić, he intimated that such types of spaces were incompatible:

[...] that’s why we protest when Roman and American proportions are completely unnecessarily brought in to our subtle urban environment, that increasingly push out the tame, pleasant [*pitom*] native proportions, influenced by the Orient, which could readily be identified as humane, popular [*narodni*] proportions.⁴⁰

Neihardt’s concern with proportions reflected his belief that intimate spaces were the bulwark against massive social alienation in the wake of rapid urban growth. His comments also testified to the changing gaze of some Yugoslav urban planners and architects. Skeptical of the effects of blindly imitating Western models of modernity, they sought in the historical heritage of their country indications of how to craft a uniquely Yugoslav modernity, and a uniquely Yugoslav Modernism. Far from suggesting that architects and planners engage in historicism, Neihardt was a resolutely Modernist architect, who believed that the past should be reinterpreted in modern form. He praised Israeli architect Moshe Safdie’s Habitat building, completed for the 1967 world exhibition in Montreal, as a successful incarnation of the intimate oriental aesthetic.

In distancing themselves from monumental urban planning inspired by the Athens Charter, urban designers responded to one of the anxieties that also preoccupied the social scientists: a fear of the social alienation that resulted from rapid modernization and urbanization. They did not, interestingly, respond to the critique of social inequality that was associated with Modernist settlements. This is perhaps because, as technical specialists, they wished to see their work as being beyond politics. The urban design critique of the new settlements also reaffirmed the importance of the urban designer in the imagining and development of cities. It did not, as elsewhere in the world, recognize a role for citizens to participate in that process of imagination.

It is also worth pointing out that the social scientific critique also perceived a continued role for planning, although this was seen as a completely different kind of process, that involved collecting and processing social and economic

---

⁴⁰ Juraj Neihardt, „Gradski centar i njegov ambijent“, *Arhitektura Urbanizam*, no. 63 (1970), p. 36.

data at the local, regional and national level to develop spatial development plans. The urban planner's personal vision for the city was put to the wayside.

Critique and the Practice

The different critiques of social scientists and urban designers reflect their different professional methodologies and approaches. They also reveal how different groups of specialists vied for an important role in the socialist system, with sociologists touting their better grasp of the social and economic problems facing Yugoslavia, which urban planners had ignored, and urban planners maintaining that only they possessed the skills to recognize the special qualities that make a space successful, and translate this knowledge into new architectural realizations.

In the short term, the critique of Modernist planning had only a limited impact on urban planning policy at the local level, because the designs and production methods associated with Modernist settlements were especially well suited to the existing system for financing and building housing.

Some concessions were made to intimacy, without marking a significant departure from the Athens Charter. Instead of dispersing buildings evenly throughout the site, as they had on Kanarevo Brdo (a two phase project initiated at first in 1961, and again in 1965) or in Konjarnik (whose DUP was approved in 1965), they clustered buildings into groups, expecting that this proximity might create a sense of intimacy.⁴¹ The design by Aleksandar Đokić and Mihailo Čanak for Kneževac-Kijevo settlement, approved in the course of 1971 and 1972, grouped seven- and eleven-story apartment buildings together around a diamond-shaped courtyard described as „collective spaces,“ which would be landscaped with a combination of tiles, green space and sculptural objects. Đokić expressed hope that this „more intimate and humane treatment of space“ would encourage neighborly gatherings and promote close relations in each grouping.⁴²

---

⁴¹ According to an 1969 article published in *Urbanizam Beograda*, construction for Kanarevo Brdo took place in two phases, between 1961 and 1963, and the second phase begun in 1965 and was expected to end in 1969. An article from the same year on Konjarnik noted that construction had begun in 1967 and expected to end in 1970. These anticipated completion dates might very well have been exceeded. Milica Janković-Jakšić and Milan Žarić, „Konjarnik – Detaljni urbanistički plan“, *Urbanizam Beograda*, no. 6 (1969); Jovan Lukić, „Naselje na Kanarevom Brdu,“ *Urbanizam Beograda*, no. 3 (1969).

⁴² Interestingly, this design replaced an earlier plan conceived by a team working under Josip Svoboda, the designer of Bežanija, which was approved in 1969. This earlier design devoted a greater surface area to single family homes, and also including apartment buildings, but measuring only four stories. This plan was discarded because the per capita cost of infrastructure was considered too high. The 1969 plan for the settlement had a projected population of 22,800. Aleksandar Đokić, „Naselje Kijevo Kneževac“, *Urbanizam Beograda*, no. insert 5 (1973); Jovan Lukić, „Naselje Kijevo Kneževac,“ *Urbanizam Beograda*, no. 7 (1970).

A design for a much smaller development on Banovo Brdo, designed by Vera Mitić under the direction of Andrija Mendelson, similarly grouped three-story apartment buildings into clusters. A write-up on this project indicated that this was supposed „to create an intimate feeling for each unit. By creating groupings of buildings, an intimate space is created which, when arranged in the form of terraces, gardens, children’s playgrounds, attempts to make living [*stanovanje*] more comfortable and pleasant.“⁴³

Residential development projects also began to include single-family housing, although this was only partly due to an increasing interest in popular opinion on housing. Pressure from municipal governments arguably played a more important role, as they struggled to deal with an epidemic of illegal self-building.⁴⁴ Šumice, for example, included spacious row houses for sale on the market. Half of Kneževac-Kijevo’s housing was also in the form single-family dwellings. Four types of houses were planned, ranging from row houses to villas. Svoboda’s 1965 plan for Bežanija, and Housing Complex II in Braće Jerković also incorporated family houses.⁴⁵

Social scientists’ belief that computers would move urban planning into the 20th century, however, found a receptive audience amongst some urban planners. The Belgrade urban planning office embraced computer modeling in their preparations for the second master plan of the socialist period for Belgrade, which was adopted in 1972. They invited a team of consultants from Wayne State University to come help them to use this new methodology, with mixed results.⁴⁶

The limited impact of the critique of Modernism should not be taken as indicating that specialists were powerless in socialist Yugoslavia, but rather as indicating the limited power of specialists in any state. Specialists began to condemn Modernist housing settlements in the rest of Europe by the 1970s, but this is not necessarily what led policy-makers to abandon them as an urban form. Changing conceptions of the place of social housing in the national economy were far more important.⁴⁷ Inertia in policy-making, in the Yugoslav case, concealed the existence of a vibrant debate on how to create social cohesion in a rapidly changing society.

---

⁴³ „Detaljni urbanistički plan kompleksa stambene izgradnje na Banovom Brdu“, *Urbanizam Beograda*, no. 7 (1970).

⁴⁴ Brigitte Le Normand, „Make no little plan: Modernist projects and spontaneous growth in Belgrade, 1945–1967“, *East Central Europe*, Vol. 33, No.1–2 (2006).

⁴⁵ Branka Jugović, „DUP stambenog kompleksa II u ulici Braće Jerković u Beogradu“, *Urbanizam Beograda*, no. 21, 1973, p. 6–8; *Detaljni urbanistički plan stambenog naselja u opštini Novi Beograd / Blokovi 61, 62, 63 i delovi blokova 64 i 57a*, UZGB, G4/41-50.

⁴⁶ Aleksandar Đorđević, „Generalni urbanistički plan Beograda“, (1972).

⁴⁷ Michael Harloe, *The People’s Home? Social Rented Housing in Europe & America*, *Studies in urban and social change*, Oxford, UK; Cambridge: Blackwell, 1995, pp. 357–358.

Резиме

Реконструисани модернистички град: Промене ставова хуманистичких научника и урбаниста у Југославији 60-их година

Кључне речи: Нови Београд, урбанисти, урбанизам, Југославија

Еволуција у мишљењу различитих група стручњака у социјалистичкој југословенској држави открива сложеност те државе и могућност интелектуалне еволуције унутар ње. Када су урбанисти приступили обнови Београда после Другог светског рата, усвојили су идеје Атинске повеље као основе модернизације Београда, дајући јој одговарајући социјалистички облик. Међутим, временом су хуманистички научници и урбанисти развили критику таквих градских форми које су одражавале страхове због друштвених поремећаја изазваних брзом урбанизацијом. Хуманистички научници и урбанисти су развили критику која је имала другачије средиште и која је одражавала њихове професионалне идентитете и искуства. Они су ставили под знак питања способност нових насеља да развијају друштвену кохезију, наглашавајући њихов допринос друштвеној неједнакости, осуђујући постојеће методе планирања као сувише ограничене и „техничке“ и уважавајући мишљење грађана изнето у анкетама. Урбанисти и архитекте су такође ставили под знак питања способност модернистичких насеља да развију осећај заједништва, али су наставили да виде изграђену околину као кључ успеха. Урбанистима је тајна стварања успешних заједница била у стварању интимних простора и у инспирисању из локалних архитектонских традиција.

УДК 378.18(497.1)“1949/1956“(093.3)
338.1(497.1)“1949/1956“(093.3)

ИЗГРАДЊА „СТУДЕНТСКОГ ГРАДА“ НА НОВОМ БЕОГРАДУ (1949–1956)*

Мр Драгомир БОНЦИЋ
Институт за савремену историју

АПСТРАКТ: У раду се на основу извора, штампе и литературе описују узроци и ток изградње „Студентског града“ на Новом Београду. Скреће се пажња на недостатак простора за смештај студената Београдског универзитета првих година после Другог светског рата и на покушаје државних и универзитетских власти да тај проблем реше, између осталог и изградњом великог студентског насеља. Прати се почетак и ток изградње од 1949. до усељавања студената у први завршени блок почетком 1951, са освртом на наставак радова и довршавање осталих објеката, што је споро и непотпуно остварено тек 1956. године.

Кључне речи: студенти, домови, мензе, „Студентски град“, Нови Београд, изградња, усељавање

Постоји град неучртан на географским картама. Званично, он ће увек остати саставни део Београда, али ће његова самосталност постојати и онда када их не буду раздвајали километри за сада пусте леве обале Саве. Саграђен је на за остале (градове) неубичајен начин: градила га је младост – за себе.¹

---

* Рад је написан у оквиру пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991* (147039), који финансира Министарство науке Републике Србије, Београд.

¹ Владимир Маговић, „Између јуче и сутра – ’Студентски град’ – најбоље студентско друштво“, *Студент*, бр. 4, 27. март 1956, стр. 7.

Током првих година после Другог светског рата број студената у Београду је нагло растао. Већ у прву послератну школску годину је уписано више ратних генерација, а касније је број студената растао захваљујући државној политици „демократизације“ високог школства и намери власти да у што краћем року школује велики број високообразованих кадрова који су били неопходни у свим областима привредног, друштвеног и културног живота. Тако је број студената у Београду од 1945/46. до 1950/51. године порастао за 103%. Студенти су 1945. године чинили 4,8%, а 1949. 8,3% од укупног броја становника Београда, који се такође у послератним годинама брзо увећавао.²

Број студената у Београду 1945–1950.

1945/46.	1946/47.	1947/48.	1948/49.	1949/50.
15.181	21.922	27.274	33.795	32.899

Пораст броја студената створио је велике проблеме на Београдском универзитету, који је и пре рата располагао недовољним капацитетима и материјалним и кадровским могућностима, које су током рата још више умањене. Поред недостатка наставног особља, проблем је представљао недостатак простора на факултетима и институтима, недостатак места у слушаоницама и лабораторијама, а како је велики део студената долазио из унутрашњости, постојао је и проблем њиховог смештаја и исхране у Београду.

Са тим проблемом су се од прве послератне школске године суочавали сами студенти, али и државне и универзитетске власти и партијска и студентска организација. Од почетка су улагани напори да се постојећи домови и мензе оспособе за пријем студената, тако да су већ током прве школске године усељена три постојећа дома (Дом студената „Иво Лола Рибар“, Дом студенткиња „Вера Благојевић“ и „Гајрет“) капацитета 1.100 места и покренут рад Опште студентске мензе, у којој се могло хранити 2.000 студената. Касније је број места у домовима повећаван, у њих је усељавано по 20% више станара него што су могли да приме, а из појединих универзитетских зграда су исељавани приватни станари, вршене нужне адаптације и оснивани нови домови. Тако је током 1946. у задужбини Луке Ћеловића у Загребачкој улици основан дом „Милован Ћилас“ капацитета око 1.500 студената, а у Земуну Дом студената Пољопривредно-шумарског факултета „Рифат Бурџевић Трша“, са капацитетом од 337 места, који је

² *Školstvo u FNRJ 1945–1951*, Beograd, 1952, str. 218; *Statistički podaci o visokom školstvu u FNRJ 1947/48 – 1949/50*, Beograd, 1951, str. 5. Школске 1949. и 1950. укупан број студената је опао јер су студије почели да завршавају студенти уписани после рата: 1949. 1.505, а 1950. 1.910. (*Školstvo u FNRJ 1945–1951*, str. 219–220; *Statistički podaci o visokom školstvu u FNRJ 1947/48–1949/50*, str. 50).

касније увећаван. У већини домова су постојале и мензе, а 1947. је основана и Дијетална менза за болесне студенте.³ На тај начин је повећан број домова и мензи и смештајни капацитети 1947. године повећани на 2.275, а 1948. на 2.325 студената. Школске 1948/49. у Београду је било осам домова и десет мензи са 2.554 студента на стану и 7.395 на храни, а 1949/50. осам домова и 11 мензи, са 2.967 студената на стану и 7.057 на храни.⁴

Преглед капацитета домова и мензи у Београду 1945–1950. год.

	1945/46.	1946/47.	1947/48.	1948/49.	1949/50.
број домова	3	5	5	8	8
број станара	1.100	2.275	2.325	2.544	2.967
број мензи	3	4	5	10	11
број абонената	4.000	5.000	6.545	7.395	7.057

За студенте који нису добили смештај у домовима стамбено питање су решавале стамбене комисије факултета и Универзитета, које су преко локалних органа власти, односно стамбених комисија ИНО Београда и појединих рејона, налазиле приватне собе и станове. То је била акција, уобичајена у послератном и постреволуционарном Београду који је оскудевао у становима, током које је трагано за „вишком стамбеног простора“ и „нерационално искоришћеним стамбеним простором“, у који су смештани незбринуте студенти. Школске 1946/47. на овај начин је смештено око 3.000 студената. Лист *Народни студент* и партијска пропаганда су тежили да резултате ове акције представе као добровољне и позивали грађане да сами уступе студентима собе у својим становима. Истовремено, упућивани су и позиви студентима да приме у своје собе, па чак и у кревете, по једног колегу, да би помогли да се стамбени проблем на Универзитету реши, иако су тако погоршавани услови становања, снижаван ниво хигијене и повећавана опасност од ширења заразних болести. Међутим, такви апели нису ни показивали очекиване резултате, тако да су стамбене комисије морале саме да врше прегледе станова и да присилно усељавају студенте у поједине станове

³ *Народни студент*, бр. 5, 8. новембар 1946, стр. 8; *Исто*, бр. 12, 27. децембра 1946, стр. 5, 6; *Исто*, бр. 14, 18. фебруар 1947, стр. 3; *Исто*, бр. 21, 28. март 1947, стр. 5; *Исто*, бр. 22, 4. април 1947, стр. 5; *Исто*, бр. 31, 1. септембар 1947, стр. 5; *Исто*, бр. 34, 24. октобар 1947, стр. 1.

⁴ Архив Југославије, фонд Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ, 316–57, Извештај Комитета за научне установе, Универзитет и велике школе НР Србије за 1948; Архив Србије, фонд Београдски универзитет, ф. 69, Општи извештај о раду Универзитета у школској 1947/48; *Školstvo u FNRJ 1945–1951*, стр. 224. О проблему смештаја и исхране београдских студената у првим послератним годинама и решењима која су предузимана видети више у: Момчило Митровић, *Домови и мензе студената Београдског универзитета 1838–1998*, Београд, 2002, стр. 101–104; Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004, str. 172–178.

које су сматрали „нерационално искоришћеним“, да не би остали на улици, спавали у парковима и станицама, враћали се у унутрашњост и прекидали студије.⁵

Међутим, упркос напорима власти у послератним годинама дешавало се да велики број студената у периоду после уписа и почетка предавања остане на улици и врати се својим кућама напуштајући студије. Крајем 1946. је остало још око 500 незбринутих студената, а у јесен 1947. више од 1.500 студената се вратило својим кућама. Октобра 1948. је процењивано да је око 3.000 студената у Београду без стана, да лутају улицама, спавају по парковима и чекаоницама и, уколико им се не помогне, напустиће студије. Поменуте мере су дале резултате, али не потпуне: почетком новембра је констатовано да је још око 1.000 студената без стана, да је од 6.000 молби за дом решено 2.500, а да се не зна шта се десило са осталима: да ли су код рођака, пријатеља, у привременом стану или су се вратили кући.⁶

Временом, проблем стамбеног простора за студенте почео се решавати и изградњом нових капацитета, делом остварењем скромних и привремених планова, а делом планирањем и инвестирањем државе у извршење замашних и амбициозних пројеката. Појава таквих решења била је последица немогућности да се крупан проблем реши до тада примењиваним мерама, али и уско повезана са доношењем Петогодишњег плана привреде 1947. године. За извршење амбициозних захтева Плана у сфери привреде, али и културе и друштва уопште, били су неопходни школовани људи, факултетски образовани стручњаци из свих научних области. Зато је Петогодишњим планом развитка привреде НР Србије било предвиђено да Београдски универзитет и више школе до 1951. упишу преко 32.000 студената и дају најмање 14.350 дипломираних стручњака. Да би се то остварило планирано је да се у Универзитет уложи 1,8 милијарди динара ради подизања и опремања нових школских објеката, као и ради изградње нових

⁵ *Народни студент*, бр. 2, 18. октобар 1946, стр. 3; *Исто*, бр. 3, 25. октобар 1946, стр. 4; *Исто*, бр. 5, 8. новембра 1946, стр. 8; *Исто*, бр. 22, 4. април 1947, стр. 5; *Исто*, бр. 36, 7. новембар 1947, стр. 2; *Исто*, бр. 21, 22. септембар 1948, стр. 8; *Исто*, бр. 23, 5. октобар 1948, стр. 4; „Zapisnik sa sastanka Univerzitetskog komiteta (UK), 11. septembar 1946“, *Zapishnici i izveštaji UK KPS 1945–1948*, priredili Momčilo Mitrović i Đorđe Stanković, Beograd, 1985, str. 94–99; „Zapisnik sa sastanka UK, 28. oktobar 1946“, *isto*, str. 110–111; „Izveštaj UK, 5. novembar 1946“, *isto*, str. 120; „Zapisnik sa sastanka UK, 3. april 1947“, *isto*, str. 178; „Zapisnik sa sastanka UK, 18. oktobar 1947“, *isto*, str. 275–276. Приватне собе су биле скупе, мале, незагрејане, често нехигијенске и нездраве. Дешавало се да станодавци изнајмљују кревет за два студента за 900 динара. Драган Недељковић је записао да је ширећи руке додиривао зидове у својој студентској собици у улици 27. марта у којој је завршио факултет учећи за столом који није био већи од столице на којој је седео и користећи све време јавни тоалет на Тргу Републике (Драган Недељковић, *Издајека – светлост, Сећања I*, Београд, 1996, стр. 441).

⁶ *Народни студент*, бр. 5, 8. новембар 1946, стр. 8; *Исто*, бр. 34, 24. октобар 1947, стр. 1; *Исто*, бр. 23, 5. октобар 1948, стр. 4; *Исто*, бр. 27, 2. новембар 1948, стр. 1.

студентских домова и мензи. Дакле, требало је радити и на побољшању стандарда да би се студентима олакшало учење и тако подстакло и убрзало остварење планираног броја високообразованих кадрова у наредном периоду.⁷

Пошто је у Плану поменута изградња студентских домова и мензи и будући да су обезбеђена средства у ту сврху, убрзо је започела реализација појединих мањих пројеката. Током 1948. започела је изградња четири павилiona на Миријевском путу у које је требало сместити 450–600 студената (саграђени су 1949. за 360 станара, али их је преузела војска). Потом је 1949. почела изградња привремених барака на Вождовцу за 550 студената и дома за студенте Новинарско-дипломатске високе школе. Поред грађевинских предузећа, на овим објектима су биле ангажоване и студентске бригаде, али упркос подстицајима и хитним потребама, изградња је текла споро и приведена је крају током 1949. и 1950. И после тих напора смештајни капацитети су били недовољни. У постојећим домовима је живело 79% студената више од броја места, било је и по 10–12 студента у соби у нехигијенским условима, што је било узрок разних болести, а у мензама је била некавалитетна и једнолична храна, велике гужве и двоструко више абонената од капацитета. Даване су разне процене о броју неопходних места у домовима и мензама којима би се задовољиле потребе београдских студената.⁸

Озбиљност проблема, као и могућности које је Петогодишњи план нудио за његово решавање довели су крајем 40-их година до размишљања о опсежнијем подухвату и потпунијем решавању питања смештаја и исхране београдских студената. Нека од тих размишљања су водила до преамбициозних и неостварених пројеката целовитог и атрактивног решавања не само проблема смештаја и исхране студената већ и уопште решавања просторног проблема Београдског универзитета изградњом „Универзитетског града“, у оквиру којег би на једном месту поред студентских домова били смештени и факултети, институти, лабораторије, наставнички станови, инфраструктура и објекти за друштвене, културно-уметничке, забавне и спортске активно-

⁷ *Петогодишњи план развика народне привреде НР Србије у годинама 1947–1951*, Београд, 1947, стр. 28, 62, 91, 95; М. Митровић, *н. д.*, стр. 104.

⁸ АЈ, 316–57, Извештај Комитета за научне установе, Универзитет и велике школе НР Србије за 1949; „Зaписник са састанка УК, 29. јул 1949“, *Зaписници и извештаји УК КРС 1948–1952*, приредили Момчило Митровић и Ђорђе Станковић, Београд, 1987, стр. 223–224; „Извештај УК за 1949. годину“, *исто*, стр. 300–305; *Народни студент*, бр. 21, 22. септембар 1948, стр. 8; *Исто*, бр. 27, 2. новембар 1948, 1; *Исто*, бр. 15, 23. мај 1949, 3; *Исто*, бр. 25, 16. октобар 1950, стр. 1; М. Митровић, *н. д.*, стр. 100–117, 126–137. У јесен 1948. због великог броја незбринутих студената (3.000) планирано је да студентске бригаде изграде 15 дрвених павилiona потпуно опремљених за живот студената, који су до тада били привремено смештени у баракама логора бр. 1 на Старом сајмишту, у неприкладним условима, да се не би вратили кућама и прекинули студије (*Народни студент*, бр. 23, 5. октобар 1948, стр. 4).

сти.⁹ Други планови су се прилагођавали могућностима и трагали за локацијом и начином изградње великог студентског насеља, које би примило велики број студената и углавном решило питање њиховог смештаја. Таква разматрања су коинцидирала са ширењем Београда на леву обалу Саве и почетком изградње Новог Београда, што је такође био један од пројеката обухваћених Планом, тако да су и пројекти изградње насеља за београдске студенте врло брзо усмерени ка Новом Београду, захваљујући значају који је овај простор добио у Петогодишњем плану и могућностима које је давао.

И у савезном и у републичком плану, Београду је као престоници придаван посебан значај и предвиђан је његов убрзан развој, изградња и модернизација у наредном периоду.¹⁰ У Петогодишњем плану Београда плански задаци су детаљно разрађени, а између осталог предвиђено је да се у наредних пет година на левој обали Саве, на простору између Саве и Дунава и Бежанијске косе изврше „обимни радови на насипању и регулацији терена на коме ће се подићи нови део Београда, а где ће бити смештен велики део јавних, културних установа и индустријских објеката, заједно са стамбеним насељима за преко 250.000 становника“.¹¹ Разраду урбанистичких планова и осмишљавање изградње и развоја града вршили су стручњаци и установе, али коначне одлуке о плановима, почетку, просторном распореду и темпу изградње доношене су у партијском врху.¹²

Радови на изградњи Новог Београда почели су 1947. године, када су спроведени конкурси за три прве зграде на овом, до тада пустом, мочварном терену (Председништво владе, Централни комитет и репрезентативни хотел) и у јесен стигли први градитељи и започели припремне радове. Изградња је званично почела свечаним митингом 11. априла 1948. и од тада се интензивно одвијала као приоритетни подухват све до новембра 1950, када је

⁹ Више о томе видети у: Драгомир Бонцић, „Планови за изградњу ’Универзитетског града’ у Београду 1947–1951“, *Архив, часопис Архива Србије и Црне Горе*, год. VIII, бр. 1–2/2007, Београд, 2007, стр. 108–118.

¹⁰ *Петогодишњи план развика народне привреде ФНРЈ у годинама 1947–1951*, Београд, 1947, стр. 66; *Петогодишњи план развика народне привреде НР Србије*, стр. 61–62, 93, 98–99.

¹¹ *Петогодишњи план развика Београда у годинама од 1947–1951*, стр. 6, 33–38, 43, 44, 45, 50, 61; Бранко Петрановић, „Петогодишњи план развика и нова искушења“, *Историја Београда 3*, уредник Васа Чубриловић, Београд, 1974, стр. 587–589, 670–671.

¹² Према Петрановићу, прва скица изградње и реконструкције Београда израђена је већ током 1945, рад је настављен у Урбанистичком институту Србије и Урбанистичком заводу ИОНО Београда и резултирао је Генералним урбанистичким планом Београда, завршеним 1949. и усвојеним 1950. Све време је важно место у планирању развоја града имала изградња новог дела града на левој обали Саве. (Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 670–671). Иначе, у партијској пропаганди и јавним наступима партијских функционера за иницијатора изградње Новог Београда проглашаван је сам Јосип Броз Тито и Нови Београд је приказиван је као „велика Титова замисао“, „задатак“ који је Тито дао омладини итд. *Нови Београд, лист омладинских радних бригада на градњи Новог Београда*, бр. 1, 17. април 1948.

завршена прва фаза градње. Радови су се одвијали на дванаест великих градилишта. Поред стручних радника предузећа „Нови Београд“, радове су изводиле пре свега омладинске радне бригаде које су од 1947. до 1950. окупиле око 142.389 омладинаца. У почетку су вршени припремни радови и насыпање терена, изграђивана инфраструктура, обало-утврда, путна мрежа, зелене површине, станови и мензе за раднике и зидани су председништво владе, хотел и први стамбени блокови. Пропаганда је говорила да ће се изградити „најлепши град Европе“, „прави социјалистички град“, „прекрасни Титов Београд“, са широким булеварима, парковима, управним зградама, установама културе и науке, дипломатским и стамбеним блоковима.¹³

На градилиштима Новог Београда се нашло и место за велико студентско насеље. Иако спада међу прве и највеће објекте на Новом Београду, не може се са сигурношћу рећи када је тачно почела изградња студентског насеља на простору Тошиног бунара. Изгледа да „Студентски град“ није био предвиђен у првим плановима и није грађен од самог почетка радова на Новом Београду, мада у литератури постоји мишљење да су радови на његовој изградњи извођени током 1948. па чак и раније, у време припремних радова на Новом Београду крајем 1947.¹⁴ Међутим, доступни извори, посебно детаљна анализа *Новог Београда*, листа омладинских радних бригада на градњи Новог Београда, који је скоро из дана у дан пратио радове на градилиштима, показује да током 1948. није било ни помена о изградњи студентског дома. На делу Тошиног бунара у поменутом периоду је изграђена радничка колонија са 62 приземне зграде за 1.000 радника и 100 радничких породица, док су у другом делу, ближе Бежанијској коси, извођени земљани радови и терен је припреман за изградњу, али није било познато, или бар није изношено у јавности, шта ће се градити.¹⁵

До званичног наговештаја изградње студентског насеља дошло је крајем 1948, али и овај пут без прецизних и потпуних информација. Коми-

¹³ *Нови Београд*, бр. 1, 17. април 1948, стр. 1; Љубица Радојковић, „Омладинске радне бригаде на изградњи Београда 1947–1950 године“, *Годишњак града Београда*, књига V, Београд, 1958, стр. 363, 366–367, 410; Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 589, 672; М. Митровић, *н. д.*, стр. 126; Слободан Селинић, „Омладина гради Југославију. Савезне омладинске радне акције у Југославији 1946–1963“, *Архив, часопис Архива Србије и Црне Горе*, година VI, бр. 1–2/2005, Београд, 2006, стр. 88–89; Исти, „Почети социјалистичког Новог Београда. Прва фаза изградње Новог Београда 1947–1950“, *Токони историје*, 4/2007, Београд, 2007, стр. 76–79. Детаљније о изградњи Новог Београда, проблемима и животу и раду омладинских бригада од 1947. до 1950. видети у: Љ. Радојковић, *н. д.*, стр. 363–413; С. Селинић, „Почети социјалистичког Новог Београда“, стр. 76–95.

¹⁴ Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 589, 672; М. Митровић, *н. д.*, стр. 127, 128; Момчило Исић, „Студенти Београдског универзитета у изградњи Новог Београда 1948/1949. године“, *Београдски универзитет у предатном периоду, НОР-у и револуцији*, II, Београд, 1986, стр. 197–198.

¹⁵ С. Селинић, „Почети социјалистичког Новог Београда“, стр. 77; *Нови Београд*, 1948.

тет за школе и науку ФНРЈ је новембра 1948. упутио Савезној планској комисији план инвестиција за 1949. годину у којем је, поред осталог, навео и изградњу „стамбеног простора за 3.000 студената у студентском граду у Београду“ који је на крају изградње 1951. требало да има 10.000 места, али није навео ни локацију где ће се објекат градити ни време почетка радова.¹⁶ Очигледно је надлежним органима требало времена да изабере одговарајућу локацију за решавање стамбеног питања београдских студената и да се при том одлуче за простор Новог Београда, који је, поред позитивних одлика, носио и мноштво проблема који су постојали много година после изградње, пре свега проблем велике удаљености од универзитетских зграда и лоше везе са старим делом Београда као средиштем друштвеног и културног живота. Бранко Петрановић сматра да је таква одлука ипак донета због „нејасне концепције и преувеличаног друштвеног значаја новог дела Београда“,¹⁷ али може се претпоставити и да је то била свесна и намерна одлука комунистичких власти да зграде са великом концентрацијом младих људи, као евентуалним извором неслагања, отпора, немира и побуна, лоцирају што даље од центра града и простора на коме се одвијао већи део друштвено-политичких збивања.¹⁸

Као што се ово питање не може са сигурношћу разрешити, не може се на основу доступних извора прецизно рећи ни који је државни или партијски орган и када донео такву одлуку. У чланку у *Народном студенту* од 16. фебруара 1949, у којем се по први пут у штампи помиње изградња студентског дома на Новом Београду, каже се да су „Народне власти“ одлучиле да на Новом Београду изграде „стамбене просторије за 6.000 студената“ и тако реше стамбено питање на Универзитету.¹⁹ Почетком марта 1949. Батрић Јовановић, помоћник генералног директора предузећа „Нови Београд“, проглашавајући „велику офанзиву“ и тражећи „улагање свих снага на испуњавању планског задатка у 1949. години“, истакао је да поред већ започетих радова у тој години треба „као најважнији део задатка“

¹⁶ АЈ, 316–139, Комитет за школе и науку ФНРЈ – Савезна планска комисија, пов. бр. 1520, 18. новембар 1948.

¹⁷ Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 672.

¹⁸ Ову претпоставку оправдава ток догађаја за време студентских демонстрација које су кретале из „Студентског града“ 1954. и 1968. и заустављане код подвожњака, пре уласка у стари део Београда. Видети: Ђорђе Станковић, „Студентске демонстрације у Београду 1954. године“, *Студенти и Универзитет 1914–1954*, Београд, 2000, стр. 233–234; М. Митровић, *н. д.*, стр. 193–196; Драган Марковић, „Демонстрације 1968“, *Универзитет у Београду 1838–1988*, зборник радова, уредник Андреј Митровић, Београд, 1988, стр. 983–985.

¹⁹ „Економски положај и здравствена заштита студената Београдског универзитета“, *Народни студент*, бр. 2, 16. фебруар 1949, стр. 2. На Новом Београду је требало изградити и зграде Правног, Економског и Природно-математичког факултета и Новинарске и дипломатске високе школе, што је представљало план „Универзитетског града“ у малом.

изградити око 2.500 станова на Тошином бунару и „студентско насеље за око 4.000 студената“. Већ од друге половине марта требало је „силовито почети радове“.²⁰ Исте речи Јовановић је поновио у говору који је одржао 5. априла 1949. на митингу поводом почетка сезоне радова на Новом Београду, а оне су се нашле и међу задацима који су постављени на првом партијском саветовању градитеља.²¹

Управо у време кад је идеја обелодањена у штампи, за изградњу „Студентског града“ је коначно одређена локација у Тошином бунару на Новом Београду, одређени су и инвеститори, пројектанти и обезбеђена су средства за изградњу. Фебруара 1949. Министарству за науку и културу ФНРЈ је у инвестиционом плану за 1949. била одобрена сума од 287 милиона динара за изградњу студентског насеља на Новом Београду (205 милиона за грађевинске објекте и 82 милиона за опрему). Министарство је, према директиви Савезне планске комисије, пренело задатак изградње објекта на Комитет за научне установе, Универзитет и високе школе НР Србије, чиме је Комитет преузео сва права и дужности инвеститора, од склапања уговора са предузећима, до набавке опреме и оспособљавања објекта за употребу. За израду планова Министарство грађевина ФНРЈ је одредило „Институт за конкретизовање проблематике Новог Београда“. Комитету је отворен кредит за први квартал 1949. код Државне инвестиционе банке и наложено да се консултује са Министарством о принципијелним питањима и да редовно извештава о напредовању радова. Током априла су ревидирани планови, одређени су извођачи радова и вршена је набавка опреме из фонда вантужишних потреба (од намештаја и ћебади, до опреме за кухињу и посуђа), при чему су потребе повећане од опреме за 3.000 на опрему за 4.500 студената.²²

Радови на изградњи студентског насеља у Тошином бунару, „лепог модерног града – огледала нових друштвених односа“, како су говорили званичници, а преносила штампа, започели су априла 1949. године. Од тада их је редовно пратио *Нови Београд*, лист омладинских радних бригада на градњи Новог Београда, повремено *Народни студент*, лист студената Бео-

²⁰ *Нови Београд*, бр. 46, 5. март 1949, стр. 1. У листу је убрзо објављена и „макета студентског насеља које ће се подићи на Новом Београду“. *Исто*, бр. 48, 20. март 1949, стр. 4.

²¹ *Исто*, бр. 51, 10. април 1949, стр. 1; *Исто*, бр. 52, 17. април 1949, стр. 1.

²² АЈ, 316–139, Савезна планска комисија – Министарству за науку и културу ФНРЈ, стр. пов. 124, 4. фебруар 1949; Министарство за науку и културу ФНРЈ – Комитету за научне установе, Универзитет и високе школе НРС, бр. 3807, 22. фебруар 1949; *Исто*, 3497, 17. фебруар 1949; *Исто*, бр. 3715, 3. март 1949; *Исто*, бр. 3625, 19. фебруар 1949, Министарство за науку и културу ФНРЈ – Државној инвестиционој банци. Савезна планска комисија је 8. марта и званично обавестила Министарство за науку и културу ФНРЈ да су локацију на Новом Београду добили објекти Шумарског факултета, Новинарско-дипломатске високе школе и „Студентског града“. (*Исто*, Савезна планска комисија – Министарство за науку и културу ФНРЈ, бр. 3479, 8. март 1949).

градског универзитета, а понекад је о њима извештавала и остала штампа. Кроз писање штампе се ток изградње може најлакше и најдеталније реконструисати. Већ 1. маја радови на градилишту бр. 9 („Студентско насеље“) били су у пуном јeku и радници су показивали „ванредне резултате“. Током априла су били ископани темељи, постављене темељне плоче и започето зидање подрумских зидова. Током јуна је већ започето зидање спратова, а градилиште је сматрано другим по важности на Новом Београду. На њему је било 19 бригада, са 3.000 омладинаца, 200 фронтотаца и 900 стручних радника. Планови су били амбициозни: требало је до јула подићи кров, а до краја августа завршити инсталације и целокупно унутрашње уређење. Планирано је да се већ у октобру уселе први студенти, а до краја године свих 4.000! Поред четири блока, тј. осам петоспратница (са трокреветним, двокреветним и једнокреветним собама, са терасом, умиваоницима, санитарним чворовима, читаоницама), планирано је да се изгради и зграда мензе (кружна са два спрата), купатила и перионице рубља, а у перспективи и други објекти у којима ће „студенти после предавања и индивидуалног учења наћи удобан одмор и разоноду“ (биоскоп, поликлиника, стадион, читаоница, клуб, пошта, ресторани, дрвореди и травњаци). Тако велике планове требало је остварити сталним такмичењем, залагањем бригадира и применом „дивне замисли наших виших руководиалаца“ – ланчаног система, према коме је требало док се на другом спрату подиже плоча, на првом раде инсталације, и док се зида пети, први већ усељава. Ипак, иако су, према писању штампе, радови напредовали и норме пребациване, од почетка је долазило и до застоја, проблема и недостатка материјала и нарочито стручне радне снаге.²³

Иначе, изградња „Студентског града“ се уклапа у општу слику омладинских радних акција у Југославији после Другог светског рата, коју су на одређен начин осликали сами савременици, учесници и пропагандисти. Она се састоји од бескрајне колоне цифара које представљају постигнуте резултате, допуњене хвалоспевима о радним успесима, пребаченим нормама, освојеним прелазним заставама и добијеним ударничким значкама, информацијама о митинзима, политичким и стручним курсевима, културно-уметничким приредбама, часовима фискултуре и предвојничке обуке, алфаветским течајевима, кружоцима за колективно читање, графиконима, критикама, подацима о премашивању плана од 6% до 900%, завршетку радова неколико дана пре рока, преузетим обавезама и сталним позивима на такмичење (која ће бригада или омладинац ископати и утоварити највише кубика земље, направити највише кубика бетона, пренети највише цигала, највише пребацити норму, одржати највише приредби, па чак и „која ће

²³ *Нови Београд*, бр. 54. 1. мај 1949, стр. 3; Љ. Радојковић, *н. д.*, стр. 384–385; С. Селинић, „Почети социјалистичког Новог Београда“, стр. 78.

бригада најбоље усавршити корак у маршу“, „у којој ће бригади највећи број омладинаца водити личне дневнике“, „у којој ће бригади неписмени омладинци савладати највећи број слова на аналфабетском течају“ итд.). Како Слободан Селинић концизно закључује: „Истицање кубика ископане земље, набијеног бетона, саграђених зидова, утрошеног цемента, измешаног малтера, километара и метара урађеног пута, комада посечених стабала и извађених пањева итд. водило је ка чистом апсурду, али представља илустрацију једног времена.“²⁴

На градилишту студентског насеља од почетка радова посебно су се истицали радници предузећа „Нови Београд“, који су више пута били похваљивани и награђивани. Они су формирали ударне групе симболичних имена („Стуб социјализма“, „Разбијачи клевета“, „Пети конгрес“) које су испуњавале норму са преко 100%, па и до 397%! Колектив градилишта добио је 30. јула заставицу савезне владе и новчану награду као најбољи колектив у земљи у првој половини 1949. године, која је уручена на свечаном митингу 5. августа.²⁵

Од августа до краја октобра 1949, док је трајало зидање горњих спратова, на неким блоковима постављени су први прозори и започето је увођење електричне и водоводне инсталације и малтерисани су унутрашњи зидови. Напредовали су и радови на студентској мензи. Упркос недостатку материјала и стручне радне снаге, још увек су гајене наде да ће се до краја године уселити први студенти.²⁶

У изградњи „своје куће“ учествовали су и студенти Београдског универзитета. Почетком јула 1949, после јунског испитног рока, на градилишта Новог Београда дошло је 13 бригада са 1.400 студената, који су се, по писању штампе, од почетка залагали у раду, пребацивали норму и вешто обављали и стручне послове.²⁷ Студентске бригаде на градилишту „Студентског града“ највише су се истакле у јесен 1949. када су киша, хладно време и недостатак стручне радне снаге угрозили испуњење плана. Штампа је писала да је тада Партија позвала студенте и они су се одазвали у великом броју. Поред осталог, радили су успешно и стручне послове: правили бетонске стубове, закивали трску и летве, малтерисали зидове итд. Бригаде Економског факултета „Владимир Перић - Валтер“, Филозофског

²⁴ С. Селинић, „Почеци социјалистичког Новог Београда“, стр. 85–90; Исти, „Омладина гради Југославију“, стр. 92–95. У овим радовима се може видети више о радним акцијама у социјалистичкој Југославији уопште, њиховој улози у послератном систему, бројности, структури и животу омладинаца. Видети и: *Нови Београд*, 1948–1950.

²⁵ *Нови Београд*, бр. 67, 1. август 1949, стр. 2.

²⁶ *Исто*, бр. 71, 29. август 1949, стр. 2; *Исто*, бр. 76, 3. октобар 1949, стр. 4; *Исто*, бр. 80, 31. октобар 1949, стр. 3. Истовремено, али знатно спорије, одвијали су се и радови на згради која је била намењена Шумарском факултету.

²⁷ *Нови Београд*, бр. 64, 11. јул 1949, стр. 3; М. Исић, *н. д.*, стр. 198–199.

„Драгица Правица“, Правног „Ђуро Стругар“ и Природно-математичког „Слободан Принцип - Сељо“ и друге, постале су ударне (бригада „Драгица Правица“ је одликована орденом рада за Дан Републике), радиле су и ноћу, остале су на градилишту до последњих дана децембра. Упркос томе, амбициозни планови нису могли бити испуњени: иако је годишњи план наводно испуњен „два дана пре рока“, остварено је свега 92% плана и ниједан блок „Студентског града“ није био уселив до краја 1949. године.²⁸

Радови су настављени и током јануара и фебруара 1950. упркос хладноћи и недостатку радне снаге. Задатак је био да се до краја 1950. потпуно заврши „модерно социјалистичко студентско насеље“, са парковима и прилазним путевима и удобним пространим собама потпуно опремљеним новим намештајем, теписима итд.²⁹ Почетком априла, на годишњицу почетка радова, сви блокови „Студентског града“ су били под кровом, а радови су били у разним фазама: груби радови су свуда били завршени, осим на мензи где су привођени крају, а у току су били унутрашњи радови и увођење инсталација.³⁰

Као симбол скорог завршетка радова и уселења првих студената приликом прославе 1. маја градитељи Новог Београда су поставили макету „Студентског града“ на пролазу испред трибине на којој се налазио друг Тито и остали руководиоци.³¹ Радило се и током лета. Тада су градилиште посетили страни бригадири који су градили Студентски дом у Загребу (требало је да раде управо на „Студентском граду“, али су у последњем тренутку упућени у Загреб) и отишли „завидљени величином и изгледом зграда“ и „бригом државе о студентима“.³²

Радови су током лета и јесени постепено привођени крају, али није остварена ни намера да блокови буду уселиени до краја 1950. године. Међутим, још пре завршетка радова, током 1949. и 1950. почело је материјално-финансијско пословање „Студентског града“, запошљавано је потребно особље, набављан је и магациониран намештај, кревети, душеци, постељина, посуђе и др. Било је предвиђено да се изгради централно грејање али се одустало због проблема са набавком материјала и због недостатка средстава (иако је за Студентски град 1950. било одвојено 40 милиона) и приступило се набављању пећи на угаљ. Блокове су крајем 1950. и почетком 1951. обилазиле стручне контроле и комисије које су примале и прегледале квалитет радова и налазиле бројне грешке и пропусте. Чак и

²⁸ *Нови Београд*, бр. 82, 15. новембар 1949, стр. 3; *Исто*, бр. 83, 22. новембар 1949, стр. 1; *Исто*, бр. 86, стр. 13.

²⁹ *Нови Београд*, бр. 92, 24. јануар 1950, стр. 2; *Исто*, бр. 94, 7. фебруар 1950, стр. 1; *Исто*, бр. 96, 21. фебруар 1950, стр. 1; *Исто*, бр. 97, 28. фебруар 1950, стр. 3.

³⁰ *Исто*, бр. 102, 4. април 1950, стр. 3; *Исто*, бр. 106, 1. мај 1950, стр. 3.

³¹ *Исто*, бр. 107, 9. мај 1950, стр. 1.

³² С. Селинић, „Почеци социјалистичког Новог Београда“, стр. 94.

у овом тренутку, пред усељавање станара, вршене су поједине исправке и промене у пројектима које је још 1948. радио инжењер Кратофил и који су усвојени 1949, а потом мењани и прилагођавани стању на терену.³³

Проблеми са неквалитетом радова, како на „Студентском граду“ тако и на осталим градилиштима Новог Београда, уочени су врло брзо. Такви проблеми су проистицали из недостатка материјала и стручног кадра, али пре свега из чињенице да су политички мотиви и захтеви стављани испред стручних. Политички руководиоци су наметали рокове и завршетак радова по сваку цену, не поштујући техничке прописе и правила грађевинарства. Њихов ауторитет је доводио до потчињавања оних појединаца који се нису слагали са таквим начином рада и који су уочавали негативне последице. Поједини стручњаци који су указивали на нестручност и неквалитет рада су сматрани „опортунистима“ и добијали одговор да „статику треба подредити политици“, те су се потом и сами пасивизирали. Стога се током радова на свим градилиштима Новог Београда, па и у „Студентском граду“, тежило само испуњавању рокова и формалном испуњавању плана, задаци су извршавани само по квадратури и кубатури, није вођено рачуна о квалитету и уштеди материјала, рађено је без планова, запостављани су технички прописи и правила (зидало се по мразу, постављан паркет, па малтерисани зидови и постављана столарија итсл.), за fine радове су коришћени некалификовани радници без надзора. Последице су биле огромне: због грешака и некавалитета често је накнадно поправљано или рушено па поново зидано оно што је већ било изграђено; тако је трошено много материјала, новца, снаге и времена; сматрано је да је $\frac{1}{4}$ материјала тако упропаштена, али пошто није било евиденције, ни то се није могло са сигурношћу знати; и плате радницима су исплаћиване без евиденције и контроле. Почетком маја 1950. је процењивано да се на поправке некавалитетних радова на „Студентском граду“ мора дати 15 милиона динара и изгубити девет месеци времена. Слична ситуација је била и на другим градилиштима.³⁴

Упркос плановима и журби, до краја 1950. био је завршен само III блок, а први станари су ушли у собе „Студентског града“ почетком 1951. До краја школске године у два блока је усељено око 800 студената.³⁵ Тиме

³³ М. Митровић *н. д.*, стр. 130–135. Крајем 1949. била је формирана и комисија при Централној управи домова и мензи чији је задатак био да врши набавку, пријем и смештај целокупне опреме за дом на Новом Београду. (АС, фонд Комитета за научне установе, Универзитет и велике школе НРС, ф. 50).

³⁴ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Организационо-политички секретаријат, к. IV/30, Информација о радовима на Новом Београду, 5. мај 1950; С. Селинић, „Почеци социјалистичког Новог Београда“, стр. 79–80.

³⁵ *Народни студент*, бр. 3, 31. јануар 1951, стр. 2; *Исто*, бр. 4, 14. фебруар 1951, стр. 6; *Политика*, бр. 13815, 18. март 1951, стр. 5. Усељење је почело 1. фебруара. Највише је било студената Пољопривредног, Шумарског, Економског, Правног и ПМФ-а, а међу њима

су капацитети за смештај београдских студената повећани на 4.149 места, што је представљало мање од 50% од потребних 10.500 места. Стање је могло да побољша само брзо завршавање осталих блокова „Студентског града“ како би се у наредном периоду добило још места. У предлогу плана инвестиција НР Србије за 1951. годину било је предвиђено и 40 милиона динара за изградњу преосталих блокова и мензе.³⁶ Међутим, планови су се показали неостваривим. Темпо изградње и резултати постигнути до краја Петогодишњег плана били су далеко од планова и задатака постављених на почетку планске изградње. Упркос потребама и новим циљевима даљи радови на „Студентском граду“, довршавању блокова, мензе, пропратних објеката, путева и уређивању околине били су обустављени убрзо после усељавања првих станара.³⁷ Већи део студентског насеља је остао недовршен, а у собама које су сматране завршеним и који су усељене, многи послови су били прекинути, зидови неокречени, паркет нелакиран итд. Поред тога, први станари „Студентског града“ су се одмах суочили са бројним проблемима који су ометали њихов живот и рад и који су решавани наредних година и дуго остајали нерешени: питање грејања и недостатка огрева, неуређеност околине дома и простора између зграда, недостатак друштвених просторија за дружење и забаву, проблем превоза до факултета и града.³⁸

Радови на довршавању и уређењу замишљеног студентског насеља од четири павиљона и пропратних садржаја настављени су постепено и уз велике тешкоће почетком 50-их година, када су студенти већ увелико живели и радили у завршеним објектима. Шта је са довршењем „Студентског града“? – било је питање које је у то време често постављано надлежним функционерима и међу студентима. Крајем 1953. је примећено да недовршени блокови већ пропадају под зубом времена, а средстава за даљу изградњу није било.³⁹ Средства су обезбеђена, прво за спречавање урушавања, а током 1954. године и за довршавање I и IV блока. Међутим, предузећа која су изводила радове су одуговлачила њихов завршетак (од средине 1955. рок

само четири студенткиње. У собе је усељавано по два студента, намештај је био комплетан, а у углу је стајала пећ на угаљ. Пошто менза још није била завршена, на ручак се морало ићи у Београд, аутобусом који је тек почео да саобраћа.

³⁶ АЈ, фонд Савет за науку и културу ФНРЈ, 317–11–25, Министарство за науку и културу НР Србије – Савету за науку и културу ФНРЈ, пов. бр. 754, 13. септембар 1950; Исто, Савет за науку и културу ФНРЈ – Министарству за науку и културу НР Србије, стр. пов. 65, 10. новембар 1950.

³⁷ АС, Министарство за науку и културу НР Србије, ф. 1, Годишњи извештај Министарства за 1950; АС, фонд Комитета за научне установе, Универзитет и велике школе НР Србије, ф. 49, Проблем простора на Универзитету 1950/51; АЈ, 316–61 Експозе министра Мите Миљковића за 1951; М. Митровић, *н. д.*, стр. 135–138.

³⁸ „Студентски град на почетку нове школске године“, *Борба*, бр. 253, 24. октобар 1951, стр. 2.

³⁹ *Студент*, бр. 24, 2. децембар 1953, стр. 3.

је померен на крај 1956), а надлежни органи (Секретаријат за комуналне послове НО Београда и др.) се нису залагали на убрзавању изградње која би ублажила велики стамбени проблем београдских студената средином 50-их година.⁴⁰ Радови нису били завршени ни за петогодишњицу „Студентског града“ априла 1956, када су улагани последњи напори да студентско насеље добије свој „коначан изглед“. Поред радова на унутрашњости два блока, сређиване су фасаде, грађена котларница и увођено централно грејање у све блокове, уређивани су паркови и асфалтиране стазе, а највећи проблем је представљала менза, чија је изградња била при крају (али чекало се на испоруку специјалних уређаја за кухињу).⁴¹ Уместо септембра 1956. радови на I и IV блоку су завршени крајем године и у њих је усељено 1.800 студената. Тиме је број становника „Студентског града“ повећан на 5.000, а у њему се хранило 4.000 студената, што само за себе говори о његовом значају у граду у којем је школске 1956/57. године у домовима живело укупно 7.800, а у мензама се хранило близу 15.000 студената.⁴²

Међутим, „Студентски град“ ни тада није добио „свој коначан изглед“. На томе је рађено не само током 1957, кад су завршавани перионица и купатило, увођени телефони, сређивани паркови и спортски терени, а менза још увек чекала на уређаје, већ и у много каснијем периоду, када су савезни и републички државни органи улагали велика средства у завршавање и ширење објеката „Студентског града“, у поправку лоше изведених радова, набавку опреме, сређивање и улепшавање круга и побољшавање услова за живот његових станара.⁴³

⁴⁰ *Студент*, бр. 18, 15. октобар 1955, стр. 1; *Исто*, бр. 19, 27. октобар 1954, стр. 1, 4. Средином 50-их година број студената у Београду је снажно нарастао. Школске 1954/55. било је 16.667 бруцоша и укупно 32.486 студената, а претходне 11.332 бруцоша и укупно 27.142 студента. Школске 1954/55. је у 9 домова било смештено 5.888 студената, што је било недовољно јер је процењивано да постоји још око 5.000 студената којима су молбе за дом одбијене, а они настањени приватно или остали без стана. Решење је виђено у довршавању „Студентског града“, али и изградњи нових домова (*Извештај о раду Универзитета у школској 1954/55. години*, Београд, 1955, стр. 22–23, 51).

⁴¹ *Студент*, бр. 2, 10. март 1956, стр. 6; *Исто*, бр. 3, 19. март 1956, стр. 1; *Исто*, бр. 4, 27. март 1956, стр. 1, 2. Поводом петогодишњице „Студентског града“ приређена је изложба фотографија и образована је радна бригада од омладинаца који су радили на његовој изградњи и који су се присећали дана када су на месту великих павиљона биле баште са купусом и кућерци. (*Исто*, бр. 5, 6. април 1956, стр. 2).

⁴² „Извештај о раду Универзитета у школској 1956/57. години“, *Гласник Универзитета у Београду*, бр. 4, Београд, 1957, стр. 110–111; *Студент*, новогодишњи број, децембар 1956, стр. 3; *Исто*, бр. 15, 10. јун 1957, стр. 5, специјални број за матуранте. Треба рећи да ни тада није било решено питање смештаја студената у Београду, услови смештаја у постојећим домовима нису били одговарајући (пренасељеност, нехигијена итд.) и стално је растао број студената који су конкурисали за место у дому, тако да су тражене нове могућности и изградња нових домова.

⁴³ *Студент*, бр. 8, 1. април 1957, стр. 1; М. Митровић *н. д.*, стр. 137–138.

Summary

The Building of the „Students’ City“ in New Belgrade (1949–1956)

Key words: Students, dormitories, canteens, „Students’ City“, New Belgrade, building, moving in

The authorities of the State and the University strove in several ways to solve the problem of the lack of room for lodging and feeding students of the Belgrade University coming from the province. Apart from bringing into shape old and building new dormitories and canteens, in the first years after WWII, under the influence of the First Five Years Plan of 1947, the idea was launched to build a large students’ settlement which would house several thousand students and which would solve the problem of students’ lodgings as a whole. It was decided to realize the project in New Belgrade which was being built at that time. The building of the „Students’ City“ in the area of Tošin Bunar in New Belgrade started officially in spring 1949, the work being done by the workers of the company „Novi Beograd“ and students themselves. Despite ambitious plans, deadlines, hard work and enthusiasm, the building progressed slowly, with many problems and stoppages due to the lack of the skilled labor force and materials as well as due to shoddily done work. It was only in 1950 that the first block was finished. 800 students moved into it in early 1951. Work on other sites was interrupted then, to be continued on and off throughout the first half of 1950s, and to be finished in 1956. Although all four blocks were populated then, works at the „Students’ City“ were not completely over and they continued throughout the next years in form of repairing shoddily done work, acquisition of equipment, cultivating the space between the blocks, building of facilities for social, cultural and sport life of the inmates.

ИСТОРИОГРАФИЈА Historiography

ПОСТМОДЕРНИЗАМ И/ИЛИ ИСТОРИОГРАФИЈА?

Mr Михаел АНТОЛОВИЋ
Педагошки факултет Сомбор

АПСТРАКТ: У раду се разматра утицај постмодерног мишљења на развој историографије од краја 70-их година 20. века до данас. Након појмовног одређења постмодернизма и анализе његових импликација по историјску науку, посебна пажња је посвећена рецепцији идеја постмодерне у историографији, постмодерној концепцији историје и историографије, њеним најистакнутијим заговорницима и противницима те тековинама које је постмодернизам, као специфична духовна оријентација, оставио у наслеђе историјској науци.

Кључне речи: постмодернизам, историја историографије, методологија историјске науке, филозофија историје

Тежња за сазнавањем прошлости као особена одлика људског духа присутна је током читавог постојања људског друштва. Историографија се, пак, као систем рационалних знања о прошлости појавила релативно скоро – у епохи просветитељства када је, преставши да буде тек једна од књижевних врста, започела да се издваја као посебна област духовног стваралаштва. Недуго затим, Леополд Ранке је почетком 19. века, спојивиши начела филолошке критике са историјском ерудицијом, утемељио историјску науку, која је имала за циљ да утврди како су се збивали догађаји у прошлости. Његова знаменита максима – *wie es eigentlich gewesen*, веома брзо је постала руководеће начело многим генерацијама историчара. Идеја на којој је почивала Ранкеова концепција историје била је садржана у уверењу да је, по угледу на природне науке, које су истовремено доживљавале невиђену експанзију, могуће приступити рационалном изучавању прошлости по-

средством педантно разређених истраживачких техника.¹ Сматрајући да се историја занима у првом реду људима и њиховим делима, Ранкеови следбеници у Немачкој су били на становишту да се задатак историчара првенствено састоји у реконструкцији конкретних, јединствених и непоновљивих догађаја те у одређивању вредности и значења људског деловања у прошлости. Одатле је и њихов метод био оличен првенствено у разумевању и описивању прошле стварности. До конца 19. столећа овакав приступ изучавању прошлости био је систематски заокружен у виду тзв. „класичног историзма“² који је у средиште историјског истраживања поставио истакнуте појединце – „велике личности“, државу и нацију. Овако појмљена историја усредсређена на домен политичког живота и међудржавних односа постала је доминантна историографска концепција широко прихваћена у историографијама свих великих европских народа.³

Историзам који је оличавала тзв. „догађајна историја“ је, због својих теоријских и методолошких ограничења, већ на прелому 19. и 20. века био изложен критици. Она је долазила са више страна а заједнички именик јој је био представљен захтевом за редефинисањем појма историјске науке у смислу њене тематске разноврсности, ширења видокруга на различите запостављене области друштва те на отварање ка сазнањима других, првенствено, друштвених наука. Зачета чувеним „спором око методе“ (*Methodenstreit*) у последњој деценији 19. века, критика позиција традиционалне историографије настављена је у годинама уочи Првог светског рата да би на пуном замаху добила по његовом окончању оснивањем француског

¹ Ваља указати на чињеницу да је историографија, у пуном значењу појма, настала као резултат развоја западноевропске рационалистичке мисли да би је доцније прихватила и ваневропска друштва као саставни део процеса њихове модернизације. Georg G. Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang*, Göttingen, 2007, стр. 21.

² Идеје историзма, унутар кога постоје значајне разлике, најконсеквентније је изложио немачки филозоф Вилхелм Дилтај у своме делу *Увод у духовне науке (Einleitung in die Geisteswissenschaften)*, објављеном 1883. године. Скрећемо пажњу и на изванредан есеј Арналда Момигљана – „Historicism Revisited“, у: Arnaldo Momigliano, *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Oxford, 1977, стр. 365–373.

³ Институционализација историографије и њено позиционирање као посебне универзитетске дисциплине било је окончано понајпре у Пруској и немачким земљама да би током последње четвртине 19. века она била спроведена и у Француској, Великој Британији, Италији и Сједињеним Америчким Државама посредством оснивања универзитетских катедри и семинара за историју, прикупљања и издавања волуминозних збирки извора те оснивања историјских друштава и часописа: прво је покренут немачки *Historische Zeitschrift* (1859) а потом су уследили *Rivista storica italiana* (1884), *Revue Historique* (1886), *English Historical Review* (1889), *American Historical Review* (1896), као и бројни слични часописи у другим земљама. При томе, етаблирање историографије било је праћено снажењем њене политичке и идеолошке функције усмерене ка изградњи националног идентитета, апологије постојећег друштвеног поретка или легитимације политичких циљева појединих држава. Видети: Stefan Berger, Mark Donovan, Kevin Passmore, *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, London, New York, 1999, стр. 1–14

часописа *Анали за економску и социјалну историју* (*Annales d'histoire économique et sociale*) 1929. године. Његови оснивачи, Лисјен Февр и Марк Блок, под утицајем идеја филозофа Анрија Бера, историчара Анрија Пирена и социолога Емила Диркема, засновали су нову историографску школу која је у наредних неколико деценија у потпуности однела превагу над традиционалном политичком историографијом. Концепција „аналиста“ почивала је на идеји о „тоталној историји“, односно настојању да се, уз сарадњу са другим друштвеним наукама, омогући сагледавање прошлости људског друштва у свим његовим вишеструким димензијама. Отворена утицајима марксизма и структурализма, аналитичка историографија је увела у историјско истраживање готово све друштвене науке, коренито мењајући предмет али и метод историјског истраживања – хоризонт интересовања историчара проширен је на тоталитет живота људи у прошлости, усвојени су методски приступи друштвених наука док је историјско објашњење обогаћено теоријским концептима који су раније историчарима били готово у потпуности страни.⁴ Паралелно са утемељењем аналитичке историографије у Француској, и у другим земљама су се развијале нове историографске школе које су настојале да превладају ограничења класичног историзма. Почетком 20. века у САД-у се јављају заступници *нове историје* (*New History*) – Фредерик Џексон Тарнер и Џејмс Харви Робинсон, који су се zaloжили за интердисциплинарну концепију историјске науке. У међуратној Немачкој дела Ота Хинцеа и Макса Вебера су дала снажан печат поимању историографије, пресудно утичући на конституисање привредне и социјалне историје. Ипак, нове тенденције у историографији постале су доминантне тек по окончању Другог светског рата, када су концепције традиционалне историографије биле у потпуности одбачене. Током треће четвртине 20. столећа формиране су утицајне историографске школе – светско признање доживела је француска „школа Анала“, у СР Немачкој је под утицајем Веберове социологије конституисана „историјска социјална наука“ (*Historische Sozialwissenschaft*), док је снажан уплив марксизма суштински одредио физиономију британске друштвене историје. Различити облици ове „нове историје“ делили су одређене заједничке црте – будући да је предмет њиховог проучавања постало целокупно људско друштво у њима је изузетну важност стекла друштвена теорија као концептуални и методолошки оквир.⁵ Нове истраживачке теме захтевале су нове методе и технике истраживања те је историјска методологија била обогаћена низом

⁴ О „школи Анала“ видети: Traian Stoianovich, *French Historical Method. The Annales Paradigm*, Cornell, New York, 1976; Peter Burke, *French Historical Revolution. The Annales School 1929–1989*, Stanford, 1990; Павле Миленковић, *Школа Анала. Огледи о социолошкој историографији*, Нови Сад, 2004. Видети и: Андреј Митровић, „Мислити теоријски у историографији?“, *Историјски часопис*, 39 (1992), str. 259–285.

⁵ Видети: Peter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd, 2002, str. 25–29.

методолошких иновација позајмљених из арсенала друштвених наука. Међу њима је, током 60-их година, посебан успон доживела тзв. клиометрија представљена у квантитативним истраживањима и статистичким техникама сређивања историјских података.⁶

Оптимизам који је захватио историјску науку увођењем нових теоријских и методолошких концепата већ током 70-их и 80-их година оспорили су заступници нових погледа на историографију. Током наредних деценија историографија је наставила да се све више грана у многобројне теоријски усмерене „школе“, које су, са своје стране, омогућиле издвајање различитих историографских дисциплина и субдисциплина. Нарочити број заговорника стекли су нови историографски жанрови, међу њима у првом реду историја свакодневног живота, микроисторија те историјска антропологија. Полазећи од идејног наслеђа изворног марксизма, ови правци у историографији ставили су под сумњу концепт историје као друштвене науке која је прошлост људског друштва настојала објаснити у категоријама „модернизације, индустријализације, урбанизације и бирократске националне државе“. Акцентованем ових феномена модерне епохе, разни правци социјалне историје занемарили су губитке које је човечанство поднело зарад њиховог остваривања будући да се „неравномеран развој производних снага не може раздвајати од развоја сила деструкције“. Темељна идеја нових историографских стремљења била је оличена у захтеву за неопходношћу „повратка обичних људи у историју“ будући да је она, сагледана у апстрактним концептима социолошке и економске теорије и изражена језиком статистичких података, изгубила људску димензију.⁷ Стога је тематски видокруг историографије преусмерен на појединце и њихова субјективна искуства, као и на културну димензију људске егзистенције и међусобну интеракцију различитих култура. Уместо друштвене елите, у средишту интересовања историчара нашли су се „мали човек“ и доњи друштвени слојеви док је изразити нагласак стављен на класну, родну и расну припадност као категорије које у значајној мери одређују живот индивидуе у друштву. Истовремено, овакав развој историјске науке представљао је и њену својеврсну „демократизацију“ будући да су легитимни историјски актери постали припадници, раније готово у потпуности „невидљивих“ друштвених група. На нивоу историјске експликације, социолошке теорије и квантитативне анализе замењене су повратком историчара приповедању. Британски историчар Лоренс Стоун је већ крајем 70-их година, анализирају-

⁶ Клиометрија је своју примену првенствено доживела на подручју економске и демографске историје. У Француској је била широко прихваћена у кругу „анилиста“ док су је у САД-у промовисали припадници „нове економске историје“ (*New Economic History*) на челу са Робертом Фогелом. Видети: Džeremi Blek, Donald M. Makrejld, *Izučavanje istorije*, Beograd, 2007, str. 98–99, 147–153.

⁷ Georg G. Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*, str. 86–87.

ћи актуелне тенденције у историографији, указао на то да је наступио „крај веровању да је могуће кохерентно научно објашњење прошлог развитка“. При томе, он је скренуо пажњу да је историјска нарација поново добила на легитимности постајући преовлађујући вид презентације историјских истраживања.⁸ Паралелно са „оживљавањем нарације“ историјску науку је захватио процес својеврсне фрагментације – ширењем хоризонта интересовања историчара на нове теме, применом различитих теоријских полазишта и методолошких приступа значајно су проширена знања о прошлости и умножен је број нових историографских дисциплина. Са друге стране, наступио је губитак перпективе, тј. одсуство историјске целовитости – наместо једне историје појавило се мноштво „конкурентских“ историја, које су говориле све више о све мањим и безначајнијим појавама.⁹ У најсажетијем виду, овакав је био пресек стања у историографији када се средином 80-их година она нашла пред изазовом постмодернизма, који је својом радикалном критиком просветитељске рационалности довео у питање легитимност, циљеве и оправданост историјског сазнања. При томе, ваља скренути пажњу да су идеје постмодернизма продрле у историографију са двадесетак година закашњења будући да се постмодернизам на интелектуалној позорници јавио крајем 60-их и почетком 70-их година. Упркос томе, током последње две деценије 20. века постмодернизам је извршио снажан утицај на историографију, стекао је своје горљиве заговорнике и огорчене противнике, приморавајући историчаре на темељно пропитивање основа на којима почива историјска наука.

***

Постмодернизам јесте вишезначан појам који се опире јасном предметном одређењу, он не представља јединствену школу мишљења и његови бројни заступници заговарају веома разнолике и често међусобно супротстављене ставове.¹⁰ Оно што уједињује ову хетерогену групу мислилаца јесте њихов однос према рационалистичкој традицији Европе која је своју модерну цивилизацију изградила на уверењу да се свеукупни материјални, културни, политички и сваки други вид напретка људског друштва заснива на рационалном приступу свету и стварности. Одатле је, исказано филозофским речником, *логоцентризам* основно обележје модерне епохе. Од времена просветитељства модерно друштво започело је свој развитак

⁸ Lawrence Stone, „The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History“, *Past and Present*, No. 85 (Nov., 1979), str. 3–24.

⁹ О главним правцима развоја историографије током последње три деценије 20. stoleћа видети: Georg G. Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*, str. 86–111; Mirjana Gross, „O historiografiji poslednjih trideset godina“, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 38, br. 2 (2006), str. 583–609.

¹⁰ О појави и развоју појма *постмодерне* видети: Mile Savić, *Politika filozofskog diskursa. Praktične implikacije postmoderne filozofije*, Beograd, 2004, str. 13–14.

верујући у моћ људског разума који носи са собом неограничени *прогрес*. Заиста, читава историја 19. века, до тада невиђеним научним, технолошким и културним напретком, као да је потврђивала оправданост оваквог уверења. Током 20. столећа настављен је големи развој науке и технологије, али су суморно искуство два светска рата, појава тоталитарних политичких система, употреба атомске бомбе, која је запретила самом опстанку људске врсте, произвели сумњу у утемељеност *пројекта модерне* будући да је у тоталитарним системима, који су представљали „тријумф рационалности“, наступила својеврсна дехуманизација човека и друштва. Другим речима, веровање да ће човечанство бити у могућности да рационално оствари историјски напредак било је дискредитовано концентрационим логорима у Другом светском рату и победом капиталистичке техно-науке која није донела ни више слободе ни боље распоређеног богатства већ само више сигурности у чињенице.¹¹ Принцип рационалности, доведен до врхунца, показао је своје крајње консеквенце у виду „индустријализације смрти“ у Аушвицу и другим концентрационим логорима учиниши крај идеји хуманизма док је вера у неограничену људску еманципацију доживела пораз. Критика просветитељске рационалистичке традиције и покушај радикалног раскида са њом представљају, дакле, неке од најважнијих одлика постмодерног начина мишљења.¹² Главни протагонисти постмодерног мишљења јесу филозофи Мишел Фуко, Жак Дерида и Жан-Франсоа Лиотар, којима је заједничко одбацивање сваког вида континуитета са наслеђем просветитељства, у првом реду одбацивање могућности, као и саме идеје прогреса људског друштва те одсуство вере у могућност рационалног поимања „објективне стварности“.¹³

¹¹ Jean-François Lyotard, *Postmoderna protumačena djeci. Pisma 1982–1985*, Zagreb, 1990, str. 33–34.

¹² Сумња у оправданост и првенство рационалног принципа јавила се још у другој половини 19. века. Раскид са логоцентричном традицијом најконсеквентније је изложио Фридрих Ниче у својој радикалној критици европске културе, у чему га је следио Мартин Хајдегер. У филозофском смислу, својом критиком рационалности и метафизичког начина мишљења, Ниче и Хајдегер представљају претходнике постмодерног мишљења. Видети: Манфред Франк, *Conditio Moderna*, Нови Сад, 1995, str. 9–12.

¹³ Мишел Фуко (*Michel Foucault*, 1926–1984) је у својим бројним делима указао на међузависност политичке моћи и знања сматрајући да она детерминише сваку људску културу, те да постоје изразите везе између техника власти и техника знања. Будући да се човек-појединац налази унутар овог безличног поретка моћи, Фуко проглашава *смрт човека* означавајући тиме крај модерног веровања у људске индивидуе као творце сопствене историје. Настојећи да покаже наличје *пројекта модерне*, Фуко је истакао значај знања као средства стицања контроле над људима.

Жак Дерида (*Jacques Derrida*, 1930–2004), филозоф-постструктуралистичког усмерења, оштрицу своје критике усмерио је на *логоцентричност* тј. доминацију принципа ума у европској култури заговарајући потребу испитивања његових граница. Одатле, Дерида сматра да је неопходно извршити *деконструкцију* тј. разграђивање логоцентричког система како би мишљење, култура и друштво могли бити засновани на основама које нису метафизичке.

Појам „постмодернизам“ Лиотар је дефинисао као „неповерење према метанарацијама“,¹⁴ при чему под метанарацијама подразумева нарације или приповести чија је функција давање легитимитета, односно позакоњење.¹⁵ У темељу свих великих приповести (*Grand Récits*) јесте, према Лиотару, идеја еманципације. У различитим погледима на историју она се појављује као хришћанска прича о искупљењу Адамовог греха, просветитељско учење о ослобађању од незнања и ропства посредством сазнања и егалитаризма, марксистичке теорије ослобађања од експлоатације и отуђења те капиталистичке приповести о ослобађању од сиромаштва путем технолошког и индустријског развоја. Поред свих разлика међу њима, овим метанарацијама заједничко је то да оне представљају оквир унутар кога се настоји распоредити мноштво догађаја са циљем да се покаже да историја стреми ка универзалној слободи тј. ослобађању целокупног човечанства. Како је идеја слободе поражена, јер се историјски развој људског друштва из перспективе Аушвица никако не може назвати прогресом, Лиотар одбацује све метанарације као неверодостојне.¹⁶ Одбацивање метанарација има за последицу дестабилизацију основа на којима почива наше свеукупно знање. Отуда, сагледана из постмодернистичке перспективе, целокупна историографија представља тек велику приповест којој се оспорава тежња за истинитошћу.

Постмодерно порицање истинитости историографије има своје корене у тзв. „лингвистичком обрту“ (*linguistic turn*), који је у средиште разматрања поставио проблем језика, текста и његовог значења. Полазећи од идејног наслеђа Сосировог структурализма према коме се појединац креће у оквирима језичких структура које га одређују, од 50-их година 20. века припадници америчке „нове критике“ (*New Criticism*), а за њима и француски теоретичари Ролан Барт и Жак Дерида, почели су да заговарају становиште према коме текст не поседује никакав однос према спољашњем свету већ да представља затворену аутономну целину. При томе, текст се мора посматрати независно од аутора који га је написао јер он са собом носи одређене идеолошке претпоставке. У том смислу, неопходно је „ослободити“ текст од његовог аутора. За Дерида, штавише, не постоји ништа изузев језичких знакова који не поседују јасно и непроменљиво значење. Доследно

Жан-Франсоа Лиотар (*Jean-François Lyotard*, 1924–1998), француски је филозоф који је увео појам *постмодерна* у филозофију.

Видети: Mirjana Gross, *Suvremena historiografija – korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 1996, str. 326–329; Entoni Gidens, *Sociologija*, Beograd, 2003, str. 693–695. За целовит увид у проблем постмодернизма у филозофији видети: Mile Savić, *Izazov marginalnog. Dometi kritike logocentrizma u sporu Moderna – Postmoderna*, Beograd, 1996.

¹⁴ Жан-Франсоа Лиотар, *Postmoderno stanje*, Novi Sad, 1988, str. 6.

¹⁵ Jean-François Lyotard, *Postmoderna protumačena djeci*, str. 35.

¹⁶ Исто, стр. 40, 47.

примењене на историографију ове идеје у суштини оповргавају могућност историјског сазнања будући да није могуће утврдити значење безбројних комбинација језичких знакова. Сагледана са овог становишта историја може да буде тек једна врста приповести, односно грана књижевности.¹⁷

Постмодернистичко гледиште на историографију као књижевну врсту, односно порицање њеног хтења и трагања за истином, консеквентно је изложио амерички историчар и теоретичар књижевности Хејден Вајт (1928) у своме делу *Метаисторија. Историјска имагинација у Европи током 19. века*.¹⁸ Основно Вајтово полазиште јесте став да не постоје критеријуми истинитости у историјској науци те, према томе, нема разлике између историографије и филозофије историје. Стога, историјско приповедање има смисла процењивати искључиво са моралног и естетског а не са научног становишта. Вајт, даље, заговора идеју да се између форме и садржаја историјске приповести не може успостављати јасна разлика будући да је историчару на располагању неколико „реторичких могућности“ које одређују не само форму већ, у великој мери, и садржај историјског дела. Сам појам историјске приповести Вајт сагледава искључиво као „језичку фикцију“ (*verbal fiction*), чији је садржај у подједнакој мери измишљен колико је и резултат истраживања.

Покушавајући да проникне у дубинске структуре које леже у основи свих историографских приповести, Вајт је дефинисао три „стратегije објашњавања“ историјских догађаја помоћу којих историчари код читалаца остварују жељени емоционални афекат – објашњење помоћу формалног аргумента, објашњење помоћу начина казивања/приповедања и идеолошко објашњење. Код сваке од ове три могуће стратегије, Вајт је уочио четири начина њихове артикулације – у случају формалног аргумента то су формализам, органицизам, механицизам и контекстуализам; начин приповедања тј. одређена врста заплета радње историјске приповести може бити предочена у форми романсе, комедије, трагедије и сатире; док је у случају идеолошког објашњења могуће применити анархизам, конзервативизам, радикализам и либерализам.¹⁹ Специфична комбинација различитих начина артикулације приповедања твори „историографски стил“ свакога историчара. Анализирајући историографске радове четири велика историчара 19. века Вајт је дошао до закључка да су они своја дела, начином казивања, артикулисали као романсу – Жил Мишле, комедију –

¹⁷ Georg G. Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*, стр. 103–105; Ана Столић, Ненад Миленовић, „Порицање и одбрана историје. Постмодернизам, постструктурализам и историјска наука“, *Историјски часопис*, књ. LI (2005), стр. 355–359.

¹⁸ Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore, London, 1973.

¹⁹ Исто, стр. X.

Леополд Ранке, трагедију – Алексис де Токвил и сатиру – Јакоб Буркхарт.²⁰ Настојећи да проникне у међусобне односе ових „историографских стилова“ Вајт заступа становиште да историчари приликом писања својих дела изводе својеврсни „поетички чин“ помоћу кога концептуално уобличавају своје приповедање користећи се традиционалним стилским фигурама (тропима): метафором, метонимијом, синегдохом и иронијом. При томе стилске фигуре представљају одређени језички протокол помоћу кога се саопштава историјска приповест као што различите стратегије служе историјском објашњењу. Вајтова намера је да помоћу преовлађујућих стилских фигура те њихових пратећих језичких протокола утврди „метаисторијску“ основу свих историјских радова. На тај начин, он је дошао да закључка да се радови великих филозофа историје – Хегела, Маркса, Ничеа и Крочеа, по своме садржају не разликују од историографских радова. Једина разлика међу њима, сматра Вајт, огледа се у наглашавању појединих идеја.²¹ Своје погледе на историју као облик фикције он је радикализовао у својим каснијим списима, првенствено у *Тропима дискурса* (1978)²² и у зборнику чланака под називом *Садржај форме* (1987).²³ Целокупну историографију сагледао је са становишта „језичке фикције чија је садржина у подједнакој мери измишљена колико је и последица истраживања“ те је и међусобно супротстављање мита и историје „колико проблематично толико и неодрживо“. Ово првенствено стога што, из Вајтове визуре, не постоји разлика између историјске и литерарне приповести будући да и једна и друга представљају искључиво „језичке артефакте“.²⁴ Коначан Вајтов став јесте да прошлост није могуће објективно сазнати. Прихватајући семиотички однос према језику, он сматра да је илузија уверење да постоји прошлост која се непосредно одражава у историјским текстовима. Одатле су и питања објективности и непристрасности историчара беспредметна будући да су они културни производ епохе и друштва у коме историчари живе. Доведећи свој став до крајности, Вајт занат историчара сагледава као делатност која поседује првенствено „ритуалну функцију“ у чијој основи није стицање објективног знања о прошлости већ низ конвенција које је поставила академска заједница.²⁵

Вајтове идеје прихватио је холандски историчар идеја Франк Анкерсмит (1945) тврдећи да историјска наука у традиционалном смислу више не постоји. Заговарајући наративно-реторичку концепцију историографије,

²⁰ Исто, стр. 133–264.

²¹ Исто, стр. XI–XII.

²² Hayden White, *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, Baltimore, 1978.

²³ Hayden White, *The Content of the Form. Narrative discourse and Historical Representation*, Baltimore, 1987.

²⁴ Hayden White, *Tropics of Discourse*, стр. 82–83, 122.

²⁵ Hayden White, *The Content of the Form*, стр. 192–209.

он побија везу између историје и стварности будући да историјско истраживање није релевантно за писање историје. Ово првенствено стога што, према Анкерсмиту, тежиште бављења историчара јесу литерарни симболи и језичке структуре. Одатле он настоји да историју естетизује на принципима наратива те да се она коначно одвоји од својих темеља оличених у категоријама истинитости и стварности.²⁶

Своје постмодернистичко схватање историографије Анкерсмит је заокружио средином 90-их година у књизи *Историја и тропологија. Успон и пад метафоре* (1994).²⁷ Његова основна премиса јесте да се историчари не баве самом прошлосту, будући да им је она недоступна, већ различитим интерпретацијама прошлости.²⁸ У том смислу, Анкерсмит је напустио своју првобитну позицију о метафоричкој природи историографије извргаваши критици концепције Хејдена Вајта који, по његовом суду, није консеквентно заступао „постмодернистички дискурс“. Не спорећи Вајтов допринос разумевању целокупне историографије као књижевног текста, Анкерсмит сматра да све науке, а не само историја, имају метафорички карактер наглашавајући естетску природу историографије која, према њему, више нема сазнајну функцију. Ово првенствено стога што је историја уметност чији циљ се не састоји у миметичком подражавању стварности већ управо у њеном супституисању.²⁹ Циљ историографије није да разуме прошлу стварност већ да је „носталгично доживи“. Одатле, сматра Анкерсмит, једина врста историографије која има смисла јесте микроисторија – историја обичног човека и маргиналних и појединачних феномена која не полаже право да објашњава велика питања, историја која се одриче метода и која је ослобођена сваке врсте идеолошких премиса. Коначно, Анкерсмит заговара преобраћање јединствене и целовите прошлости у „анархистички тоталитет независних малих приповести“ посредством укидања метафоричке организације историјског приповедања какву је предложио Вајт.³⁰

Британски историчар Алин Манслоу (1947), један од најистакнутијих заступника постмодернизма, своје погледе на историју и историогра-

²⁶ F. R. Ankersmit, „Historiography and Postmodernism“, *History and Theory*, Vol. 28, No. 2 (1989), str. 137–153.

²⁷ F. R. Ankersmit, *History and Topology. The Rise and Fall of Metaphor*; Berkeley, 1994. Књига представља зборник радова о постмодернизму и историографији које је аутор објављивао од почетка 80-их година тако да је у њима могуће пратити његову еволуцију ка радикалном постмодернизму.

²⁸ „Модерни историчар следи мисаони метод од извора и доказа за историјску реалност која се крије иза извора. Из постмодерне перспективе, доказни материјал не односи се на прошлост већ на друге интерпретације прошлости.“ *Исто*, стр. 172.

²⁹ *Исто*, стр. 170. На естетску димензију историографије указали су још крајем 19. века Дилтај, Зимел и Кроче. Видети: Робин Ц. Колингвуд, *Идеја историје*, Београд, 2003, стр. 185–187.

³⁰ F. R. Ankersmit, *History and Topology*, str. 224.

фију систематски је изложио у књизи *Деконструкција историје* (1997).³¹ Целокупну историографску традицију Манслоу разврстава у три школе мишљења тако да је из његове перспективе могуће говорити о историји као реконструкцији, историји као конструкцији и, коначно, о историји као деконструкцији. У корену ове класификације налазе се различита виђења саме природе историје коју Манслоу настоји да анализира разматрајући четири основна питања:

- може ли се на емпиризму контитуисати историјска наука са својом посебном епистемологијом?
- какав је карактер историјских извора и која је њихова улога?
- каква је улога историчара, друштвене теорије коју он користи и формирања концептуалног оквира за разумевање историјских појава и процеса?
- у коликој мери је нарација значајна за историјско објашњење?

У односу на прво питање, Манслоу је категоричан у одбијању могућности да се историја, по угледу на природне науке, заснује на емпиријском сазнању будући да прошлост и писани искази о прошлости нису идентични. Како није могуће непосредно ступити у прошлост, писана сведочанства о прошлости (историографија) врше двоструку улогу – представљају неку врсту замене за прошлост које више нема док су, истовремено, и медијум посредством кога историчари успостављају своју везу са прошлостћу. Одатле је историографија грана књижевности будући да је њен предмет посредован у садашњост искључиво путем текстуалне нарације.

У односу на историјске изворе Манслоу указује у првом реду на значај језика приликом конституисања историјских знања зато што историјски извори великим делом имају писану тј. књижевну форму. Одатле проистичу субјективност и релативност одабира историјских догађаја који се током историјског истраживања претачу у историјске чињенице. Приликом тог процеса пресудну улогу имају субјективни ставови историчара, његов вредносни систем, односно културолошки амбијент коме он припада.

Да би се велико мноштво чињеница организовало у смислену целину, потребан је одговарајући концептуални оквир. Школу мишљења усмерену на објективно реконструисање чињеница које непосредно проистичу из пажљиве критике историјских извора, Манслоу назива „историјском реконструкцијом“ или „наивним реализмом“. Најизразитији пример овог правца у историјском мишљењу јесте позитивистичка историографија.³² За

³¹ Alun Munslow, *Deconstructing History*, London, New York, 1997.

³² Најутицајнији заступник ове школе у британској историографији био је Џефри Елтон. Међу савремене поборнике „историјске реконструкције“ у англосаксонском свету Манслоу уврштава Лоренса Стоуна, Артура Марвика, Гертруду Химелфарб, Габриелу Шпигел, Питера Новика, Лин Хант и друге. *Исто*, стр. 20.

разлику од ње, током 20. stoleћа афирмисали су се историографски правци попут *анала*, *нове економске историје* и марксистичке историографије, који су се, настојећи да објасне тоталитет збивања у прошлости, у великој мери ослањали на друштвену теорију. Ову школу мишљења Манслоу назива „историјском конструкцијом“.³³ Постмодерно писање историје он, пак, назива „историјском деконструкцијом“ која прошлост сагледава као „сложени наративни дискурс који прихвата да (историјска) презентација није транспарентан начин комуникације који је у стању да обезбеди одговарајуће разумевање нити да произведе истинито значење“.³⁴ Историчари-деконструкционисти³⁵ наглашавају значај међусобног односа форме и садржине, односно историјских извора и њихове интерпретације, као и неизбежну релативност историјског разумевања. Из перспективе деконструкциониста прошлост и историографија су сложене серије литерарних производа чија значења произилазе колико из наративне структуре толико и из њиховог културолошког контекста.³⁶

У односу на значај историјске наратије Манслоу полази од одређења историографије као „културног производа који постоји унутар друштва и који је производ историјског процеса“. Стога он историјску наратију дефинише као „дискурс који различите догађаје смешта у један разумљив поредак“. При том је свака наратија одређена историчаревим претпоставкама о узроцима историјског развоја попут расе, рода, класе, културе..., што пресудно утиче на релативност историјског приповедања и, коначно, чини објективно писање историје немогућим.

Следећи Лиотара, Манслоу је мишљења да је искуство 20. stoleћа поништило легитимитет свим видовима „велике наратије“ – приповестима о либерализму, марксизму, прогресу и слободи, те да је будућност човечанства суморна и неизвесна. Последица оваквог стања духа по историјско мишљење јесте губитак вере у историју која је традиционално сматрана извориштем мудрости, учитељицом морала и интелектуалне сигурности. Стога бављење историјом мора да буде смештено у оквир свога друштвеног и културолошког контекста, док сама историографија, као вид књижевности

³³ Када говори о конструкцији Манслоу мисли на објашњавање историјских догађаја и процеса у контексту, на пример, марксистичког концепта класне борбе, аналитичког „дугог трајања“ или теорије модернизације. У том смислу, најистакнутији историчари-конструкционисти су британски историчари-марксисте – Јуџин Ђеновезе, Жорж Руде, Пери Андерсон и Едвард Томпсон. *Исто*, стр. 21.

³⁴ Alun Munslow, *n. d.*, стр. 10.

³⁵ Најекспониранији представници овог усмерења су Хејден Вајт, Франк Анкерсмит, Доминик Ла Капра, Алан Мегил, Дејвид Харлан, Патрик Џојс, Кит Џенкинс, Џоан Валах Скот. *Исто*, стр. 21.

³⁶ *Исто*, стр. 21, 27–28. О појму деконструкције видети: Ана Столић, Ненад Миленовић, *н. д.*, стр. 356–357.

– попут музике, поезије и драме, представља облик културне активности.³⁷ Другим речима, не постоји коначна и сазнатљива историјска истина, наша знања о прошлости су језички и друштвено условљена а историографија постоји једино унутар културолошки и идеолошки детерминисаних структура моћи.

И поред околности да постмодернизам не представља хомегену и јединствену школу мишљења, погледи његових бројних следбеника на историографију, међу којима смо поменули тек оне најутицајније, могли би се, у крајње поједностављеном облику, свести на следеће.

а) На *епистемолошком* нивоу постмодернизам се манифестује као негација дуге рационалистичке традиције која почива на уверењу да је прошлост суштински другачија од садашњости и да је њу могуће спознати посредством пажљиво разрађених методолошких техника и поступака – првенствено путем минуциозне критике историјских извора и индуктивног закључивања на основи емпиријских расположивих података. Из перспективе постмодерниста постоји сазнајни скептицизам јер прошлост није доступна истраживању већ једино писана сведочанства о прошлости.

б) Одатле, истински предмет занимања историчара није прошлост као таква већ искључиво различите врсте текстова који говоре о прошлости. У складу са „лингвистичким обртом“, језик не представља транспарентан медијум – он не описује одређену реалност већ је инструмент помоћу којег се стварност конструише. Према томе, историографија не описује прошлу стварност онаком каква је она заиста била (*wie es eigentlich gewesen*) већ, у зависности од различитих субјективних чинилаца, она конструише прошлост тј. историју. Како историографија није у стању да спозна прошлост, она се не може процењивати са аспекта истинитости већ искључиво са становишта морала и естетске вредности. Коначно, будући да се бави „језичким фикцијама“, историографија представља врсту књижевности.

в) Како прошлост није сазнатљива она се појављује у виду хаоса.³⁸ Сваки покушај уношења реда крије у себи скривене идеолошке намере (класне, расне, родне, религијске...) те стога писање свеобухватне историје није могуће јер се оно нужно претвара у „Велику приповест“ (метанарацију) која служи оправдању парцијалних интереса. Стога је једино могуће писати о малим и ефемерним темама те је микроисторија једини легитимни вид историјског приповедања.

Постмодернистичка концепција историографије изазвала је бројне полемике, првенствено стога што је својим сазнајним скептицизмом довела

³⁷ Alun Munslow, *n. d.*, str. 16–17.

³⁸ Видети: Brian Ward, „The Chaos of History: Notes Towards a Postmodernist Historiography“, *LIMINA*, Vol. 2 (1996), str. 8–17.

у сумњу рационалне темеље историјске науке, као и саму могућност објективног сазнавања прошлости. Одатле је „постмодернистички дискурс“ међу историчарима у западној Европи и САД-у стекао бројне противнике и критичаре који су, у већој или мањој мери, негирали утемељеност постмодерних погледа на историју и историографију. Видећи у постмодернизму нову врсту нихилизма који угрожава суштину историјске науке, највећи део историчара је био мишљења да му се треба супротставити свим средствима како би се одбранила „тврђава рационализма“. Делећи ово становиште, истакнути амерички историчар Перез Загорин издвојио се као један од најгорљивијих критичара постмодернизма.³⁹

Полемишући са Франком Анкерсмитом, он је постмодернизам оценио као суштински историцистичку концепцију која се одриче вредности и претпоставки покрета модерне и коју одликује одбојност према идејама прогреса и хуманизма као илузијама буржоаске идеологије. Своју критику постмодернизма Загорин темељи на идејама Фредерика Џејмсона, књижевног критичара и филозофа, који у постмодернизму види првенствено мутацију у сфери културе која одсликава нову мултинационалну фазу глобалног капитализма а коју у првом реду карактерише: одсуство дубине и површност, култура одређена сликом, нестајање или ослобађање од емоција, ишчезнуће аутономне индивидуе, нестанак прошлости и растакање историјске свести, дезинтеграција осећаја за време у серије потпуних и неодређених садашњости, преовладавање имитације и опонашање и ханибализација прошлих стилова.⁴⁰ Када је реч о постмодернизму у историографији, Загорин одбацује Анкерсмитове тврдње да је историја несазнатљива и да историчар може да говори тек о различитим интерпретацијама прошлости али не и о њој самој, као и његово порицање научности историографије и њено свођење на књижевну врсту.

Одбацујући све Анкерсмитове ставове, Загорин износи неколико суштинских приговора његовом „деконструкционистичком“ поимању историје: у првом реду, Анкерсмит превиђа јасну разлику коју историографија од свога утемељења повлачи између чињеница и фикција; историјска наука не садржи у себи измишљене или замишљене светове; историјска наука се састоји од чињеница и истинитих или вероватних тврдњи; историчари оперишу унутар одређених ограничења условљених историјским изворима

³⁹ Перез Загорин (*Perez Zagorin*, 1920) је своја истраживања усмерио на енглеску/британску историју током раноновековне епохе. Основно подручје његових интересовања је историја политичких идеја, као и питања из области социјалне и културне историје током наведеног раздобља. Загориново најважније дело је *Историја политичке мисли у енглеској револуцији (A History of Political Thought in the English Revolution)*, 1954).

⁴⁰ Видети: Frederik Džejmson, „Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma“, *Treći program*, бр. 64 (1985), стр. 181–228; Perez Zagorin, „Historiography and Postmodernism: Reconsiderations“, *History and Theory*, Vol. 29, No. 3 (1990), стр. 263–274.

који се не могу игнорисати нити произвољно тумачити; историографији је неопходно оправдање за своје специфичне судове, односно она своје ставове мора да докаже посредством документованих и емпиријски проверљивих судова. Коначно, Загорин је мишљења да Анкерсмитово естетизирање историографије води у тривијалност и баналност, док његов захтев да се она окрене микропитањима – „историјским комадићима“, за последицу има нестанак увида у целину и тоталитет историјског збивања, односно својеврсну фрагментацију историјске свести.⁴¹

Загорин је мишљења да се не може тврдити да је наступила постмодерна епоха будући да су идеје историјског песимизма и културног конзервативизма, које су својствене постмодернизму, присутне још од краја 19. века и сежу од Ничеа све до припадника Франкфуртске школе. Са друге стране, метанарацију – „велику причу“ која говори о процесу еманципације у коме револуција представља прекретницу, одбацивали су својевремено Берк, Токвил, Карлајл, Буркхарт, Херцен и Тен. На сличан начин је и и комунистичка утопија, која је у средиште поставила питање „класне борбе“, веома брзо наишла на своје оштре критичаре, као што је и Ранке дизао глас против Фихтеових и Хегелових конструкција о историји. Загорин, такође, указује на суштинску мањкавост постмодернистичког дискурса која се састоји у његовој унутрашњој неконзистентности – настојећи да објасне своју тезу о смрти тј. крају метанарација постмодернистички теоретичари су принуђени да понуде нову метанарацију.⁴²

Погледи Хејдена Вајта о историографији изазвали су бројне полемике. Поредићи Вајтову концепцију историографије као „поетичког чина“ са заговорницима историографије као „строге науке“, амерички историчар Георг Игерс (1927) је подвргао темељној критици његове основне идеје. Полазећи од Вајтове усредсређености на текст као средиште сваког бављења прошлосту, Игерс је своју критику засновао на ставу да је Вајт, управо супротно своме прокламованом методолошком убеђењу, недовољно пажње посветио анализи текстуалне природе историографских дела.⁴³

Игерс је мишљења да је Вајт у праву када тврди да сва историографска дела имају форму приповести тј. да имају и своју литерарну димензију, као и да су у сваком историјском раду присутне идеолошке наслаге које чине саставни део погледа на свет историчара. Такође, Игерс следи Вајта у ставу да оштра подела између историографије и књижевности из 19. века свакако заслужује преиспитивање, сматрајући да је Вајт оправдано

⁴¹ Исто.

⁴² Perez Zagorin, „History, the Referent, and Narrative: Reflections on Postmodernism Now“, *History and Theory*, Vol. 38, No. 1 (1999), str. 1–7.

⁴³ Georg G. Iggers, „Historiography between Scholarship and Poetry: Reflections on Hayden White’s Approach to Historiography“, *Rethinking History*, Vol. 4, No. 3 (2000), str. 381.

скренуо пажњу историчара на дуго запостављене фиктивне и литерарне аспекте историографске нарације. Међутим, Игерс сматра да Вајт греша када тврди да сва историографска дела у својој основи представљају фиктивне приповести те да се, стога, она не могу процењивати са становиште истинитости већ искључиво са моралног и естетског аспекта.⁴⁴ Игерс прихвата чињеницу да је историографија облик дискурса у коме не постоје коначне истине те да она представља облик „континуираног дијалога који пропитује идеолошка искривљавања“. Упркос томе, неутемељено је сводити читаву историографију на вид ритуала како то чини Вајт, с обзиром на то да она као облик научног стваралаштва ипак задовољава неопходни минимум стандарда садржаних у анализи историјских извора и правилима логичког доказивања. Не спорећи ни чињеницу да имагинација има значајног удела у структурисању научног дела, Игерс заступа традиционално становиште да приликом тог процеса првенство свакако припада минуциозном истраживању уз поштовање стриктних методолошких правила и техничких поступака верификованих у кругу научне заједнице. Иако историографија често није у прилици да постигне општу сагласност око појединих проблема она има значајну улогу приликом разградње историјских митова, што представља значајан сегменат рационалног дискурса.⁴⁵ Упркос томе што се из перспективе постмодерниста губи разлика између приповедања о прошлости (историографије) и истраживања прошлости, историјска наука и даље почива на пажљивом критичком читању извора које представља њену рационалну основу и *conditio sine qua non* њеног постојања. Коначно, Игерс закључује да је, управо због честих манипулација историјским знањима, нужно постојање разлике између историјске пропагандистике, историјских митова и историјске науке.⁴⁶

Ричард Еванс⁴⁷ је своју критику постмодернистичких концепција историје и историографије свеобухватно изнео у својој полемичкој књизи *У одбрану историје* (1997).⁴⁸ Полазећи од мисаоног наслеђа Џефрија Елтона и Едварда Халета Кара, Еванс је анализирао све темељне поставке

⁴⁴ Исто, стр. 382–383.

⁴⁵ Исто, стр. 387.

⁴⁶ Georg G. Iggers, „Geschichtstheorie zwischen postmoderner Philosophie und geschichtswissenschaftlicher Praxis“, *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, Vol. 26 (2000), str. 346.

⁴⁷ Ричард Еванс (Richard J. Evans, 1947) је угледни британски историчар чија су интересовања усмерена на политичку, друштвену и културну историју Немачке од средине 19. века па до данас. Аутор је више књига међу којима се издвајају: *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years 1830–1910* (Oxford, 1987), *Rethinking German History* (London, 1987), *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past* (New York, 1989).

⁴⁸ Друго, проширено и допуњено издање преведено је на српски језик у издању Српске књижевне задруге – Ричард Џ. Еванс, *У одбрану историје*, Београд, 2007.

постмодернистичког поимања историје. Свестан друштвене условљености историјских знања изражених у Крочевим речима да је целокупна историја савремена историја, Еванс у потпуности одбацује изједначавање историографије са књижевношћу које води укидању разлике између примарних и секундарних извора, основном принципу на коме почива историјско истраживање. Такође, он одбацује и релативизацију значења историјских текстова као јалову и бескорисну будући да су историчари свесни њихове вишезначности и нејасности, на шта је пажњу скренуло овладавање техникама филолошке критике извора још током 16. и 17. века. Еванс сматра да, упркос инсистирању постмодерниста на неодређености и вишезначности текста, прошла стварност може да се реконструише управо посредством историјских извора. При томе, он наглашава епистемолошки значај разликовања примарних и секундарних извора и постојање квалитативне разлике између историјских извора и историографске литературе.⁴⁹

Постмодернистичко инсистирање на проучавању малих и појединачних историјских феномена Еванс сагледава првенствено у контексту енормне експанзије историчарске професије током 20. столећа. Суочени са мноштвом историографских праваца, шароликошћу теоријско-методолошких приступа те са све новим и новим истраживачким темама које у средиште свога разматрања постављају најразличитије елементе људског живота у прошлости, условљавајући невероватан раст историјских знања, Еванс је мишљења да је у таквој ситуацији најпотребније целовито виђење прошлости људског друштва. Стога је потреба за историјским синтезама, супротно интенцијама постмодерниста, једно од најзначајнијих питања данашње историографије.⁵⁰

На мети Евансове критике нашло се и раширено постмодернистичко уверење да је једна од основних функција свих знања, па тако и историјских, овладавање друштвеном и политичком моћи оних који та знања поседују тј. оних које они представљају. Следећи идеје Мишела Фукоа, постмодернисти сагледавају историчарску професију готово искључиво у функцији произвођења доминантог облика буржоаске идеологије која служи за апологију и легитимацију постојећег друштвеног и политичког поретка. Еванс сматра да утицај ове професије на обликовање јавног мњења не треба прецењивати те да она представља веома хетерогену интелектуалну групу

⁴⁹ Исто, стр. 119–146, посебно 144–145.

⁵⁰ Исто, стр. 193–195. Евансово мишљење дели и бард британске марксистичке историографије Ерик Хобсбаум који скреће пажњу на тешкоће синтетског приказивања прошлости у ситуацији када се количина историјских знања незаустављиво повећава: „Што је шире подручје човекових делатности које се прихватају као легитиман предмет историјског истраживања, што се јасније схвата нужност успостављања систематских веза међу њима, то је теже постићи синтезу“. Erik Hobsbaum, *O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Beograd, 2003, стр. 205.

ако се има у виду разноврсност политичких и методолошких позиција које је карактеришу. Такође, Еванс одбацује и раширено уверење да свака друштвена група пише своју властиту историју, скрећући пажњу да би крајња консеквенца овог става била да „историју религије треба препустити свештенству, историју рата генералима, а историју фашизма фашистима. У коначном исходу ниједна историја не би била могућа, осим аутобиографије“.⁵¹ Са тим је у непосредној вези порицање објективности историјске науке и екстремни релативизам који, по Евансовом суду, отвара могућност за продор ирационалног у историјско мишљење, историјски ревизионизам и масовно фалсификовање прошлости у целини, што је посебно дошло до изражаја у негацији холокауста.⁵²

Замишљен као „размађијавање размађијавања“, постмодернизам је довео у сумњу основе рационалног сазнавања прошлости и релативизовао је границу између истине и лажи, најављујући својеврсни „крај историје“.⁵³ Одатле је у ширу употребу ушао и термин постисторија, са намером да означи савремену епоху као, суштински другачије, доба које следи окончању историје.⁵⁴ Идеја о „крају историје“ је вишезначна и садржи у себи два основна мисаона мотива: окончање вере у историју као линеарни, континуирани и прогресивни развој људског друштва који води одређеном предвидљивом циљу и радикални скептицизам у погледу на могућност објективног историјског сазнања. У првом случају, идеја „краја историје“ јавља се у реинтерпретираном есхатолошком хришћанском поимању историје – као што је човек средњег века сматрао да ће историја свој линеарни развитак окончати у тренутку Страшног суда, те као што су Хегел и Маркс тврдили да ће установљење либералне државе, односно бескласног друштва, учинити да нестане узрочника динамике историјског кретања, неолиберални теоретичари су, под утиском краха комунистичке утопије 90-их година прошлог столећа, формулисали тезу да је историја дошла до своје крајње тачке. Ову идеју најконсеквентније је образложио амерички политиколог Френсис Фукујама устврдивши да „либерална демократија“ може да конституише „крај идеолошке еволуције човечанства“ и „крајњи облик човекове владавине“ и, као таква, „крај историје“. Фукујама је своје становиште темељио првенствено на уверењу да је систем либералне демократије, који је однео

⁵¹ Ричард Ц. Еванс, *н. д.*, стр. 213–231, 237.

⁵² *Исто*, стр. 265–270.

⁵³ Todor Kuljić, „Postmoderna i istorija“, *Sociologija*, Vol. XLV, No. 4 (2003), str. 293. Спорећи темељне тековине рационализма постмодерна је омогућила ренесансу премодерног мишљења док је сваки вид тежње ка напредном и хуманом друштву дискредитовала као опсесију јединством. Одатле она представља, како тврди Јирген Хабермас, облик новог конзервативизма. *Исто*, стр. 300.

⁵⁴ Видети: Lutz Niethammer, *Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende?*, Reinbeck bei Hamburg, 1989; Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica, 1997.

светску превагу, лишен фундаменталних унутрашњих противречности те да га је немогуће усавршити.⁵⁵ Постмодернистичка концепција „краја историје“ почива на другачијим темељима – наступио је „крај историје“ схваћене као напредовање ка одређеном циљу. Сва велика очекивања која су приписивана историји – вера у прогрес човечанства, напредовање ка слободи, укидање експлоатације – демантовала је историја сама будући да су се рационалност и наука и техника које на њој почивају показале тек као инструменти контроле и владавине над људима. Одатле нужно следи да не постоји једна општа, континуирана и свеобухватна историја већ је могуће говорити једино о мноштву различитих историја – историја појединаца, друштвених група и култура.⁵⁶

Немогућност непосредног приступа прошлости и њена посредованост у садашњост у виду историјских извора који, великим делом, имају писани карактер, узроковала је радикалну негацију сазнајне моћи историјске науке. Поричући епистемолошку заснованост историјских знања, постмодернизам је историографији оспорио оправданост њене тежње за истином прогласивши је за грану књижевности, што је она све до епохе просветитељства великим делом и била. Сагледана из постмодернистичког дискурса, историографија је, лишена атрибута научности, враћена у премодерно стање, чиме је, истовремено, наговештен и њен крај као научне дисциплине. Немогућност истинитог сазнавања прошлости и проглашавање „краја историографије“ отворило је могућност потпуне релативизације историјских знања. Превладавање постмодернистичког дискурса, оживљавањем митског и фиктивног, представљало би својеврсну регресију историјске свести и мишљења и тријумф неумскога над историографијом који би омогућио доминацију ирационалног и отворио путеве ка неслућеним манипулацијама историјским знањима. Ово првенствено стога што је једна од најважнијих друштвених функција научне историографије њена еманипаторска улога која се остварује посредством упорног и систематског сурпотстављања и разобличавања различитих митских и ирационалних представа о прошлости. Тим пре што им се често даје привид научности и у јавном животу се појављују у виду тзв. параисториографије.⁵⁷ Намеравајући да демаскирају све велике приче о емаципацији људског рода као вид идеолошке опресије и манипулације, заступници постмодернизма западају у апорију сопственог

⁵⁵ Frensis Fukujama, *n. d.*, str. 19. Без намере да улазимо у детаљну анализу Фукујаминих ставова сматрамо да је историјски развитак током две деценије које су уследиле након пропасти комунистичких система у источној Европи оповргао наивни тријумфализам апологета концепта неолибералне демократије и глобализованог тржишта, међу које, дакако, спада и Фукујама.

⁵⁶ Georg G. Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*, str. 111–113.

⁵⁷ Видети: Andrej Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, Beograd, 2001, str. 31–35, 107–111, 153–156.

мишљења – будући да свеопштом релативизацијом сазнајних моћи историјске науке укидају основну границу између лажног и истинитог, („све историје су подједнако добре тј. подједнако лоше“), они вредносно легитимизују и све идеолошке исказе о прошлости чија темељна критика представља њихово почетно полазиште. Другим речима, у настојању да ослободе човечанство од идеолошких конструкција, постмодернисти постижу управо супротно.⁵⁸ При том се у мисаоном ходу постмодерне крије још једна противречност – полазећи од критике еманципаторских „великих приповести“ она и сама нуди једну „метанарацију“ у чијој основи се налази идеја ослобађања од самих „метанарација“. Сагледана према сопственим мерилима, постмодерна укида себе саму будући да и сама представља једну од еманципаторских „великих приповести“ које намерава да разобличи.

Постмодернизам је, изложивши историјску науку радикалној критици, ипак на њу трајно утицао и поред чињенице да највећи део академских историчара није у знатнијој мери показао интерес за његове концепције.⁵⁹ *Main stream* историчарске професије је остао доследан у ставу да се историјска наука темељи на пресудном значају историјске евиденције, делећи Хобсбаумово становиште да „историја мора да почне од онога што се догодило“ док је све остало „чиста спекулација“.⁶⁰ Наслеђе постмодернизма у историографији представљено је првенствено у чињеници да је он приморао историчаре на темељно пропитивање основа на којима почива историјска наука, као и на посвећивање више пажње њеним теоријским и методолошким аспектима. Утолико је он знатно допринео снажењу самосвести историографије. Наглашавајући њен књижевни карактер, постмодернизам је нагнао историчаре да поведу рачуна о начинима експликације историјских садржаја, односно питања квалитетног стила и језика поново су добила на значају. На тематском нивоу, у историографију је враћен човек-појединац и отворена су многа нова истраживачка питања. Са друге стране, историјска херменеутика обогаћена је новим увидима и тумачењима која су раније била запостављена или у потпуности одбачена. У целини, може се рећи да је изазов постмодернизма плодотворно утицао на историографи-

⁵⁸ Кристофер Норис упозорава да „екстремни релативизам оставља широм отворена врата крајње десничарским историчарима за стварање масовно фалсификованог консензуса, произведеног погрешним читањем или манипулативним коришћењем доказа, избегавањем пресудних чињеница и стварањем извесне селективне амнезије код оних чије би се сећање могло иначе вратити далеко уназад“. Наведено према: Ричард Ц. Еванс, *н. д.*, стр. 265.

⁵⁹ Постмодернизам је највише поборника стекао у англосаксонским земљама, где су се на страницама часописа *History and Theory, Past and Present, Social History, Journal of Contemporary History, American Historical Review* одвијале и најважније полемике између историчара везане за постмодернистичку концепцију историје и историографије. *Исто*, стр. 400–407.

⁶⁰ Erik Hobsbaum, *н. д.*, стр. 265.

ју повећавајући степен њене критичности и самокритичности и трајно ширећи хоризонт њених сазнајних интересовања. На овај начин, историјска наука је пружила онајбољи одговор на тезу о „крају историје и историографије“ чинећи, истовремено, непрестани дијалог између прошлости и садашњости, који одликује живот човечанства у друштву, јаснијим и утемељенијим.

Summary

Post-Modernism and/or Historiography

Key words: Post-Modernism, history of historiography, methodology of historical science, philosophy of history

Post-Modernism, as a specific ideal orientation typical of the last three decades of 20th century, reached historiography with certain delay. Despite that, proclaiming the end of the rationalist European tradition and showing mistrust in meta-narration, Post-Modernism strongly influenced historiography, particularly with the thesis of impossibility to know the past reality and of historiography as a literary form. Cognitive skepticism and denial of the scientific nature of historiography were thus the direct consequence of the influence of Post-Modernist thinking on historical science. Questioning the basis on which historiography rested, Post-Modernism influenced historians to re-examine the fundamental suppositions on which the historical science rested and to devote more attention to theoretical and methodological questions by increasing the level of their criticism, developing professional self-awareness and broadening the horizon of their interest to many neglected fields of research.

ЈУГОСЛОВЕНСКА КОЛОНИЈА У ЦАРИГРАДУ
ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА*

Др Радмила РАДИЋ

Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У Цариграду је током друге половине 19. и прве половине 20. века живео већи број Срба али и припадника других народа пореклом са простора који ће 1918. ући у оквире Краљевине СХС. Они су имали своје колоније које после Првог светског рата прерастају у југословенску колонију. Прилог представља покушај реконструкције бројности, састава и промена у животу колоније.

Кључне речи: Цариград, Истанбул, Турска, колонија, Краљевина СХС/Југославија, Српска православна црква

Константинопољ је основао од 326. до 330. године римски цар Константин Велики, начинивши га новом престоницом Римског царства. Грађен је по узору на стари Рим, на брежуљцима, на јужном излазу Босфора и на ободу Мраморног мора. Персијски песници су га звали „мајком градова“, а Европљани „Паризом средњег века“. Престоница Византије биће касније и престоница Османског царства од 1453. до 1923.¹ Путописци са Балкана пишу да се током 19. века језгро града налазило око Златног рога а да се сам град састојао из три дела. На јужној обали Златног рога налазио се Стамбол, на северу Галата (најстарији део града) са Пером, а на источној обали Скутари.² Северозападно од Златног рога налазила се грчка четврт

---

¹ На турском језику град се све до 28. 3. 1930. године звао Константинопољ, а од тада носи назив Истанбул. Цариград је општесловенски назив овог града и појављује се у готово истоветном облику у овим језицима.

² В. Црнојевић (Карић Владимир), *Цариград, Света Гора, Солун, путничке цртице с белешкама о народној пропаганди*, Београд, 1889, стр. 16–17.

Фанар са седиштем васељенског патријарха. Положај града је у много чему био јединствен па и у погледу могућности за развој трговине. Једна од његових карактеристика био је космополитизам.³ Сарајевски трговац Ристо Бесаровић наводи да је 1889. године Цариград имао већ око милион становника (око 400.000 Турака, 250.000 Грка, 250.000 Јермена).⁴

Српску колонију у Цариграду крајем 19. века чинили су Срби из Србије, Аустро-Угарске, Грчке и Турске, али се тачан број припадника колоније не може утврдити. Отомански Срби су имали почетком 20. века посланике у цариградској скупштини, своје организације и гласило. Јован М. Ћирковић је био шеф Народне канцеларије у Цариграду, где је координирао рад српских посланика у турском парламенту.⁵ Два будућа патријарха Српске православне цркве, Варнава Росић и Гаврило Дожић, били су свештеници при Српском посланству у Цариграду и неко време су управљали тамошњом српском школом (1905–1910). Српско посланство није имало свој храм већ је користило руски храм Св. Николаја, у коме је била и руска болница. У званичним приликама служили су се и црквом руског посланства у кварту Пери, као и грчком црквом Св. Николе у Галати. У Цариграду је боравио и Богдан Раденковић, који је у неколико наврата радио као чиновник или помоћник српског посланства.⁶ У јесен 1910. Гаврило Дожић и Богдан Раденковић су послали Министарству иностраних дела Краљевине

³ В. Црнојевић (Карић Владимир), *н. д.*, стр. 16–17. „На почетку прошлог столећа половина становништва Истанбула нису били муслимани, и већина немуслиманске популације су били Грци, наставак Византије. У мом детињству и првој младости снажан турски националистички покрет из употребе речи Константинопољ изводио је закључке попут оних да Турци не припадају овом граду, да ће први власници овог места једног дана доћи и истерати нас, петстогодишње окупаторе или у најмању руку направити од нас грађане другог реда. Они су усвојили идеју ‚освајања‘. И Османлије су, међутим, понекад град називале Константинопољ (Orhan Pamuk, *Istanbul. Uspomene i grad*, Београд, 2008, стр. 160).

⁴ Ристо Бесаровић – сарајевски трговац, *Ријеч двије са мога пута у Цариград*, Сарајево, 1889, стр. 3 и 10. „Истанбул мог детињства и младости био је место у којем се брзо изгубила космополитска структура града. Попут многих других путника који примећују исто, пошто 1852. године, сто година пре мог рођења, запази да се на истанбулским улицама у истом тренутку говори турски, грчки, јерменски, италијански, француски и енглески језик (требало је да дода и ладино, пре него два последња језика) и да у тој ‚Вавилонској кули‘ у истом тренутку многи људи изненада проговоре и по неколико од тих језика, Готје се помало застиди зато што осим француског не зна неки други језик. После успостављања Републике Турске, све ове језике искоренили су покореност, јачање туркизације Истанбула и једна врста етничке чистоте коју је граду донела држава (Orhan Pamuk, *н. д.*, стр. 213).

⁵ Мр Владан Јовановић, „Контраверзе ‚Ћирко-паше‘ Прилог за биографију радикалског првака Јована М. Ћирковића (1871–1928)“, *Токови историје*, 3–4, 2000, Београд, 2001, стр. 95–106; Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури НРС у Краљевини СХС (1918–1929)*, Београд, 2002, стр. 180.

⁶ *Цариградски гласник*, бр. 1, 1909; Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић 1881–1950.*, ИНИС, Београд, 2005, стр. 67–85.

Србије реферат о тамошњој српској школи на оцену, да би се школа уредила.⁷

Поред Срба, до Првог светског рата у Цариграду је живео и један број исељеника муслиманске вере, који су се исељавали током 19. и прве половине 20. века из Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине,⁸ као и припадника других народа пореклом са простора који ће 1918. ући у оквиру Краљевине СХС. Према извештајима који су после рата стизали из Генералног конзулата Краљевине СХС, у Цариграду је било око 8.000 Бокеља и Далматинаца. Међу њима је било много предузимача и зидара. Цариградско пристаниште такође је било у рукама Бокеља (Паштровићи)⁹ и

⁷ Архив Србије, Министарство иностраних дела, ПП, Писмо Гаврила Дожића шефу Конзуларног одељења Марковићу од 30. 10. 1910, р. 198; 1910 Радмила Радић, *н. д.*, стр. 69.

⁸ Ејуп Мушовић, „Jugoslovensko iseljeničtvo u Turskoj”, *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 12, Beograd, 1981, str. 65–67; Vladan Jovanović, „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju ‚neslovenskog elementa’ u Tursku (1935)“, *Prilozi*, 35, Sarajevo, 2006, str. 105–124.

⁹ Паштровићи су племе које настањује јужни део Боке Которске, од рта Завале до Спича, или од Бабина вира код Бечића до Куфина. Први пут се помињу у 14. веку. На овом подручју налази се пет православних манастира и то: Дуљево, Праскавица, Режевићи, Градиште и Војнићи. Познати Паштровићи били су: деспот Стефан Штиљановић, писци Симеон Пишчевић и Стјепан Митров Љубиша, Висарион Љубиша, митрополит црногорски, и др. Душан Грегловић, такође Паштровић, министар иностраних послова Краљевине Црне Горе (1911–1912), био је пре тога конзул у Цариграду, свакако не случајно јер је у другој половини деветнаестог века велики број Паштровића одлазио у Цариград да нађе посао. Радили су у рудницима угља, на каменоломима, копали и зидали бунаре, крчили и градили путеве. Имали су своје капетане, које су сами бирали а које су Турци називали хрват-башама. Њихова дужност је била да код турских власти штите интересе печалбара. „Берлинским уговором из 1878. године велике силе добиле су право пловидбе кроз Дарданеле, па су у цариградску луку редовно упловљавали руски и аустроугарски бродови. Паштровићи, као аустроугарски држављани, стекли су право да могу поседовати 18 галија за прихват робе са пароброда аустријског Лојда и пет галија за истовар и утовар са руских бродова. За градњу галија било је потребно уложити прилично велики капитал. Свако од дванаест паштровских племена учествовало са својим делом капитала. Према свом имовном стању, неки су уложили половину или четвртину вредности галије и постали њихови сувласници. Ове галије имале су предност над галијама турске корпорације, па тиме и већу зараду. Поводом анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 1908. године, у Цариграду су организоване масовне демонстрације, у којима су учествовали и готово сви Паштровићи и Црногорци, тамошњи печалбари. Због бојкота, није вршен утовар и истовар са аустријских бродова на цариградском пристаништу. Бојкот је трајао пола године и за то вријеме Паштровићи нису имали никакву зараду на својим галијама, па су се многи вратили кућама. Још теже су погођени интереси паштровских бродара када је између Турске и Аустро-Угарске окончан спор у вези анексије. Тада је турска корпорација поставила услов аустријском Лојду да укине концесије паштровским галијама. Стога су Паштровићи морали да продају своје галије, чиме су остали без значајних прихода.“ Предрог В. Ковачевић, *Паштровићи: културно-историјски преглед*, Св. Стефан, Манастир Праскавица, 1976; Јован Вукмановић, *Паштровићи: антропогеографско-етнолошка испитивања*, Подгорица, 2002; www.pastrovici.net; http://www.rastko.org.yu/rastko-bo/ljudi/djgregovic-pastrovici_1.html.

Далматинаца који су чинили особље аустријског Лојда и руске црноморске пловидбе.¹⁰ Бокељи настањени у Цариграду успели су да издејствују да се 1879. године протојереј Владимир Греговић постави за свештеника за припаднике православне вероисповести из аустроугарске колоније при Амбасади Аустро-Угарске. Њега је плаћало Министарство иностраних послова Аустро-Угарске. Православни верници ове колоније користили су грчку цркву Св. Николе у Галати. Греговић је основао одбор и фонд за подизање цркве Св. Саве у Цариграду. Главни татор тога фонда је био Марко Живковић. Фонд је до Првог светског рата имао 1.800 наполеона у злату. За време рата тај новац је пропао јер је био дат као ратни зајам Аустро-Угарској. После смрти проте Греговића заменио га је 1913. прота Васо Ковачевић. Он је наставио да служи у истој цркви до краја рата а потом је служио у руској болничкој цркви на Пангалти, која је касније била срушена.¹¹

После балканских ратова Грчкој су прикључени Епир, јужна Македонија и егејска острва. После завршетка Првог светског рата и пада Отоманске империје, уговорима из Версаја (1919), Неија и Севра (1920), Грчка је (само привремено) добила Источну Тракију, острва Имроз, Тенедос и Додеканез, као и велике територије у Малој Азији са центром у Смирни. Судбина Цариграда остављена је да се реши касније. Град су окупирали савезници (16. март 1920. – 6. октобар 1923), иако су Грци маштали о успостављању старог византијског царства са центром у њему.¹² У међувремену, турски официр Мустафа Кемал-паша иступио је 1919. из турске војске и ставио се на чело турског националног покрета. Успоставио је привремену владу у Анкари априла 1920. а већ 2. маја исте године Велика турска народна скупштина изабрала га је за председника владе. У рату с Грцима 1919–1922. извојевао је победу (Сакарија, август 1921. и Думлупинар, август 1922), избацио Грке из Мале Азије и тиме спречио извршење за Турску неповољног уговора о миру из Севра, који је Грчкој препуштао и делове Мале Азије. Смирну је заузео у септембру 1922. После пада Смирне стотине хиљада избеглица одлазе у Грчку. Уговорима између Грчке и Турске из 1923. дошло је до размене становништва између две државе, тако да је комплетна грчка популација из Мале Азије пресељена у Грчку. Као последица свега тога број православних у новој Републици Турској је био драстично смањен. Мустафа Кемал-паша збације султана Мехмеда VI с власти 1922. године и укида султанат. Турска је проглашена републиком 22. 10. 1923. на заседању Велике народне скупштине, а Кемал-паша је проглашен за њеног првог председника. Скупштина му је тада дала

¹⁰ Архив Србије и Црне Горе, 411–3–224–228, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, Извештај Конзулата Краљевине Југославије у Цариграду од 25. 11. 1932.

¹¹ АСЦГ, 411–21–616–618, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

¹² Марк Мазовер, *Балкан – кратка историја*, Београд, 2003, стр. 147.

назив Гази (Победник). Касније, 1934. године, Велика народна скупштина даје му и назив Ататурк (Отац Турака).¹³

Прота Васо Ковачевић вратио се у Цариград 1919. и заузео свој ранији положај у колонији. Министарство иностраних дела Краљевине СХС му је на интервенцију из Цариграда (Паштровић) давало месечни хонорар. Марко Живковић, најстарији члан колоније и представник Паштровића, вратио се такође са породицом у Цариград а његов зет Тома Рађеновић је постао учитељ у школи за децу из колоније коју је финансирало Министарство иностраних дела.¹⁴ Припадници некадашње аустроугарске колоније се у прво време по завршетку рата такмиче у изливима патриотских осећања и оснивају потпорно удружење *Југословенску слогу*. Сложен рад није дуго трајао. Улазак савезничких трупа у Цариград проузроковао је да су многи припадници колоније, посебно имућнији Далматинци и Бокелји, пришли Италији очекујући већу потпору, док су се сиромашнији пријавили краљевској делегацији за држављанство Краљевине СХС. Створена је колонија од око 5.000 лица.¹⁵ *Југословенска слога* је опстала али уз сталне свађе и интриге. Према извештајима који су стизали из Цариграда у Београд, православци су се међусобно свађали и интригирани, док су се католици држали по страни.

Цариград је 1920. имао је око 1,2 милиона становника, од чега 560.434 муслимана, 384.689 Грка-фанариота, 118.000 Јермена и 44.795 Јевреја.¹⁶ Филип де Зара у делу „Мустафа Кемал диктатор“ пише: „Цариград се попео нагло, кажу на два милиона становника (данас он нема више од седам до осам стотина хиљада). Нико никад није бројао тачно становнике овог караван сераја.“¹⁷ Највеће узнемирење настаје после потписивања мировног уговора у Лозани 1923. године. Турске власти преузимају Цариград, што је

¹³ Др. Зоран Св. Томић, *Кемал Ататурк творац нове Турске*, Београд, 1939, стр. 148–155; А. Hifzi-Vjelavac, *Istanbul, grad na obalama Mramorskog mora*, Zagreb, 1944, стр. 41; Х. Ц. Армстронг, *Кемал паша („Сиви бук“)*, пр. Ман. Озеровић, „Народна култура“, Београд, б. г., стр. 159, 178; А. Е. Montgomery, „The Making of the Treaty of Sevres of 10 August 1920“, *The Historical Journal*, Vol. 15, No. 4 (Dec., 1972), стр. 775–787; Peter Kincaid Jensen, „The Greco-Turkish War, 1920–1922“, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, No. 4 (Nov., 1979), стр. 553–565; Stevan K. Pavlowitch, *A History of the Balkans, 1804–1945*, Longman, 1999, стр. 237–241; Marija Todorova, *Imaginary Balkan*, Beograd, 1999, стр. 300–301; Alec Lawrence Macfie, *The End of the Ottoman Empire 1908–1923*, Longman, London and New York, 1998; Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд, 2000, стр. 49, 95–105; V. Jovanović, „I seljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije“, *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd, 2007, стр. 85.

¹⁴ АСЦГ, 411–21–616–618, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

¹⁵ АСЦГ, 411–3–224–228, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, Извештај Конзулата Краљевине Југославије у Цариграду од 25. 11. 1932.

¹⁶ Clarence Richard Johnson, *Constantinople Today; Or, The Pathfinder Survey of Constantinople; a Study in Oriental Social Life*, Clarence Johnson ed, (New York: Macmillian, 1922), стр. 16.

¹⁷ Др. Зоран Св. Томић, *н. д.*, стр. 534.

довело до потискивања хришћана, завођења монопола и изгнанства Грка и Јермена. Губитак функције политичког центра државе доводи до постепеног иселавања становништва. Трговачки послови су почели да пропадају а бојкот који је Анкара вршила у односу на Цариград чинио је да град још више почне да пропада.

Припреме за евакуацију савезничких трупа из Цариграда бациле су у бригу имућније чланове колоније а улазак кемалиста у град био је од пресудног значаја за живаљ пореклом са југословенских простора.¹⁸ Босанци и Јужносрбијанци, до тада одани Југословени, постају одушевљени кемалисти и примају турско држављанство. *Југословенска слога* престаје да постоји 1. 10. 1923.¹⁹ Многи људи пореклом из Краљевине СХС одлазили су из Цариграда и у њему је остало свега неколико сопственика зграда, нешто банкарских чиновника, као и сиромашне погрчене породице Бокеља и Далматинаца. Посматрачи тамошњих прилика приметили су да су Босанци и Јужносрбијанци и после преласка у турско поданство чували језик у породицама, за разлику од православаца и католика који су се женили Гркињама и у чијим кућама се говорио грчки језик. Црногорци су већином радили као напуције (вратари по кућама) али и њих је било све мање у Цариграду јер су власти наредиле сопственицима зграда да за овај посао узимају Турке, пошто су напуције биле нека врста помоћних органа полиције. Било је и неколико печалбара из Македоније, углавном хлебара из околине Тетова, Гостивара и Битоља (око 70 лица). Колонија је била сведена на око 3.000 људи, од чега око 1.000 православних и остало католика. Муслимана југословенских држављана је било мало и то углавном из околине Бара.

У то време, 1923. године, именован је за делегата краљевске владе у Турској Трајан Живковић. Он је потписао са Ружди-бејом 28. 10. 1925. Уговор о обнови дипломатских односа, којим је Турска Краљевини СХС, пошто није потписала Лозански мировни уговор, признала стање створено у погледу њене некадашње територије. Као српски васпитаник у Турској, Трајан Живковић је сматрао да Турска и даље треба да представља тежиште југословенске спољне политике и да у Цариграду треба парирати бугарској пропаганди, као што се то чинило пре Првог светског рата.²⁰ Његов наследник у Посланству, Светозар Лазаревић, тврдио је касније да је то био потпуно погрешан став јер бугарска пропаганда у то време није ни постојала у Цариграду, пошто је у њему било мало Македонаца. Трајан Живковић се трудио да поново отвори основну школу југословенске колоније, која је

¹⁸ АСЦГ, 411–3–224–228, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, Извештај Конзулата Краљевине Југославије у Цариграду од 25. 11. 1932.

¹⁹ АСЦГ, 411–3–224–230, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

²⁰ Трајан Живковић је почетком 1912. године био уплетен у аферу око избора Гаврила Дожића за митрополита рашко-призренског. Радмила Радић, *н. д.*, стр. 90.

у међувремену била затворена. Пошто је узео под закуп зграду у коју семестило Посланство Краљевине СХС, Живковић је преко својих познатика у колонији покренуо и подизање капеле у дворишту Посланства на Таксиму. Прота Ковачевић је наставио са прикупљањем добровољних прилога за ту сврху. За подизање и уређење капеле било је потрошено 80.000 динара, од чега је краљевска влада помогла са 15.000 динара. Крајем 1924. капела је освећена у спомен св. Сави. Учитељ из основне школе при колонији је организовао црквени хор.²¹ При Посланству је постављен и имам, једино није било католичког свештеника.

Министарство иностраних послова Краљевине СХС је подржало Живковића у намери да поново отвори школу и октобра 1924. именован је за управника школе Коста Првуловић а отворени су кредити и за остали персонал. Школа ипак није могла да проради читаву годину дана јер турске власти нису биле спремне да издају дозволу за рад. Тек после посете Руждибеја Београду 1925, турска влада је у септембру те године дала одобрење за отварање школе на основу реципроцитета (дозволе да Турци у Скопљу отворе националну школу).²² Школа је почела са радом у јесен 1925. Управник и учитељ су били православне вере, а вероучитељи су постојали за православне и муслимане. Сва деца долазила су у школу са грчким као матерњим језиком а сама школа је била бесплатна, али мајке Гркиње нерадо су слале децу у ову школу. У почетку је било око 80 ђака, потом 1928/29. око 70, после чега број ученика стално опада. Главни разлог је лежао у расељавању припадника колоније услед тешких економских прилика.²³ Поред тога, турски просветни инспекторат је наметнуо и учење турског језика, па су деца учила турски, српскохрватски и француски језик. Школа није радила петком и недељом а празновала је и све југословенске и турске празнике, тако да је имала једва 90 радних дана годишње. И поред првобитне намене, школа ипак није представљала средство пропаганде јер су је посећивала само деца југословенских држављана настањених у Цариграду. Уз све мане, изискивала је и велика средства за издржавање. Од 1925/26. до 1928/29. школу је завршило 30 ученика (17 дечака и 13 девојчица) а четворогодишње школовање једног ученика коштало је више од 100.000 динара. Школа се водила на име Хамида Хаџибегевића, бившег муслиманског вероучитеља.

Покушаји да се школовање деце настави у Краљевини СХС нису имали успеха. Споразумно са управитељом школе, четири дечака из Цариграда су послата *Привреднику* у Београд на школовање, али су се деца жалила на превелику строгост и враћена су назад. Младићи који су потом

²¹ АСЦГ, 411–21–616–618, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

²² АСЦГ, 411–3–224–230, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

²³ АСЦГ, 411–3–231–236, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

били уписани у Подофицирску школу у Новом Саду нису издржали режим и такође су враћени у Турску.²⁴

Према извештајима које је Светозар Лазаревић слао из Посланства у Цариграду почетком 30-их, по отварању капеле и школе водило се рачуна само о православним припадницима колоније а католицима се говорило да је у Краљевини СХС победило православље. Идеја да се у Цариград пошаље један католички свештеник као вероучитељ деци католичке вероисповести покренута је 1928. године. Намера је била да се слањем католичког вероучитеља повећа број деце у школи.²⁵ Министарство иностраних дела је отворило кредит за католичког свештеника колоније али у Апостолском викаријату у Цариграду нису одобрили да дође свештеник Југословен који би био душебрижник у колонији. Католици су потом престали да шаљу децу у ову школу и повукли су се јер су сматрали да о њима нико не брине.

Почетком 30-их година број ученика је пао на 45. На тих 45 ђака било је 12 плаћених лица. Издржавање капеле и школе коштало је годишње Краљевину СХС/Југославију око 450.000 динара али се колонија стално смањивала и постављало се питање њиховог даљег опстанка.²⁶ Наследник Трајана Живковића, Светозар Лазаревић, генерални конзул у Цариграду (краљевски посланик у Турској био је у то време др М. Јанковић), сматрао је да је било непотребно одржавати школу у Цариграду ради малог броја Јужносрбијанаца и на ту школу трошити пола милиона динара кад се за тај новац у Јужној Србији – Македонији могло издржавати пет четвороразредних школа.²⁷ Школа је била укинута 1. 9. 1932. године али је одлука потом ревидирана и она је наставила са радом, само што су трошкови редуцирани.²⁸

Протојереј Васо Ковачевић је званично био постављен тек марта 1930. за пароха српске колоније у Цариграду. Он је примао плату у износу од 290 турских лира од Министарства иностраних послова и Министарства правде Краљевине Југославије и водио се као чиновник при Краљевском посланству у Цариграду. Сва чиновничка је вршио бесплатно јер су чланови колоније били сиромашни. Када је он умро крајем фебруара 1932. године,

²⁴ АСЦГ, 411–3–237–239, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

²⁵ АСЦГ, 411–3–51–54, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

²⁶ АСЦГ, 411–3–110–115, 411–3–175–179, 411–3–187, 411–3–199, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

²⁷ Према извештају из јула 1930. који је у Београд стигао из Генералног конзулата у Цариграду, тамошњу колонију су чинили бивши аустријски и црногорски поданици, Јужносрбијанци и једна србијанска породица. АСЦГ, 411–3–224–230, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, Извештај Конзулата Краљевине Југославије у Цариграду од 25. 11. 1932.

²⁸ АСЦГ, 411–3–110–115, 411–3–175–179, 411–3–187, 411–3–199, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

црквени одбор је привремено поставио руског протојереја Михаила Васиљева да чинодејствује у капели при Посланству и он је од јуна 1932. добијао плату за вршење ове дужности.²⁹ Извесни чланови колоније предлагали су да се на то место постави Петар Хајдуковић, окружни протојереј у пензији.³⁰

У извештају Генералног конзулата у Цариграду од 31. 1. 1933. констатује се да је подизањем капеле у згради Посланства учињена погрешка јер је једна религиозна установа везана за једно државно надлештво у иностранству. Православни припадници колоније су сматрали да посланик у Цариграду мора бити православне вере јер при Посланству постоји капела а то је удаљило католике од Посланства и Конзулата. У Генералном конзулату су били мишљења да капела није много послужила ни православнима јер прота Ковачевић није имао парохију већ га је Цариградска патријаршија сматрала свештеником Посланства, тако да он није могао да врши обреде ван капеле. Када се крајем 1932. године Посланство преселило у Анкару а своју зграду у Цариграду испразнило, поставило се питање шта ће бити са капелом. Тадашњи генерални конзул Светозар Лазаревић није хтео да пресели Конзулат у напуштену зграду Посланства, чланови колоније нису могли да плаћају кирију за зграду у којој је била капела и она је напуштена а инвентар је предат Конзулату.

Југословенске власти су почетком 30-их година почеле да добијају информације из Посланства у Цариграду да полиција забрањује странцима бављење пословима „резервисаним за Турке“. Ове забране биле су последица усвајања Закона 2007, који се односи на занате и запослење резервисано за турске грађане у Турској усвојен 13. 6. 1932, а ступио је на снагу 1. 6. 1933. Законом је било дефинисано шест категорија занимања којима се странци више нису могли бавити.³¹ Под удар овог Закона дошли су и стари црногорски насељеници који су протеривани као „Грци“, а њихова непокретна имовина је конфискована. Био је угрожен и велики број печалбара који су учествовали у изградњи нове престонице Анкаре. Многи од њих су узимали бугарско држављанство како би остали у Турској.³² У колонији се веровало да ће око 1.200 до 1.300 југословенских држављана остати без посла, а у Конзулату су сматрали да се ради о броју од 400 до 500 лица, са породицама око 500 до 600. Очекивало се да ће највише бити погођени Јужноsrбијанци, већином хлебари и занатлије, који су у Цариграду радили са својим синови-

²⁹ АСЦГ, 411–21–616–618, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

³⁰ АСЦГ, 411–3–109, 411–3–175–179, 411–3–187, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

³¹ 1) шофери, тумачи, бербери, кројачи, музиканти; 2) општи радници; 3) портири, келнери, собарице, улични продавци; 4) фотографи, штампари, утоваривачи робе; 5) продавци монополских артикала, певачице, радници у водоводу и саобраћају; 6) посредници, индустрија гвожђа, шумарства, механичари, пилоти. V. Jovanović, *n. d.*, str. 87.

³² Исто.

ма и рођацима.³³ Сопственици радњи су могли остати у Турској али помоћне раднике је требало заменити турском радном снагом. Према извештајима који су стизали у Београд, у најтежем положају су били припадници погрчених породица, њих 200 до 300, за које је требало нешто учинити али они се чак нису служили ни српскохрватским језиком. Предвиђало се да ће у Цариграду остати неколико сопственика зграда, гавази по посланствима и конзулатима и они погрчени југословенски држављани који се буду извукли од дејства Закона 2007. Тиме би се колонија у Цариграду угасила. Французе и Немце није дотицао овај закон јер су њихови држављани били квалификовани радници, професори и стручњаци, слично као и припадници швајцарске и белгијске колоније. У најгорој позицији је било 20.000 грчких и 15.000 италијанских радника,³⁴ али Италија није желела да се замера Турској, и једино је Бугарска протестовала због овог закона јер је око 200 Бугара морало да напусти Цариград.³⁵ Закон 2007 је довршавао посао започет још током рата када су одузета имања Јермена, потом Грка после њиховог пораза у Малој Азији и коначно секвестрирања руских имања почетком 30-их година. Сва ова имања прешла су у руке Турака.

Маја 1933. Министарство иностраних послова Краљевине Југославије је тражило од свог посланика податке о радницима који су остали без посла али је покушај пописивања југословенске колоније у Цариграду схваћен као припрема „репатрирања у маси“.³⁶ Југословенски представници у Конзулату у Цариграду сматрали су да је Закон средство за „насилну туркизацију“ и да се до 16. јуна 1933. Југославија мора припремити за репатријацију својих грађана. Југословенска влада није била одушевљена идејом да прими печалбаре из Турске па је рекламирала преко својих представника у колонији послове везане за изградњу „персијске железнице“ и фортификацију Дарданела. Октобра 1934. један мањи број радника је ипак искористио бесплатан превоз и вратио се бродовима „Јадранске пловидбе ДД“ у земљу.³⁷

³³ АСЦГ, 411–3–269–272, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

³⁴ V. Jovanović, *n. d.*, str. 87.

³⁵ АСЦГ, 411–3–275, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

³⁶ V. Jovanović, *n. d.*, str. 87.

³⁷ Према истраживањима мр Владана Јовановића, неажурност и неспремност Конзулата и Посланстава у Турској да се изађе у сусрет повратницима била је диригована са више места. В. Јовановић наводи извод из једног документа МИП-а упућеног посланику у Анкари октобра 1934. у коме се каже: „Повратак ових лица у Краљевину непожељан је, јер немајући овде никаквог имања, пала би на терет државе, општине или родбине. Стога Министарство има част молити, да се приложени списак држи у евиденцији, како се у њима именованим лицима не би издала дозвола за повратак у нашу земљу“. Страх од уласка турских држављана у Југославију, пише В. Јовановић, манифестовао се на више начина (визирањем пасоша највише на шест месеци, док им за повратак у Турску није наплаћивана никаква такса, неиздавањем виза у одређеним случајевима и сл). Исти

Према предвиђањима Конзулата до краја 1933. године из Цариграда је требало да се исели више од половине Југословена, чиме би се број ученика у школи додатно смањио, а 1932/33. било их је 40. Сходно томе, Министарство иностраних послова је решењем од 17. 2. 1933. одлучило да се одмах затвори капела а Југословенска основна школа у Цариграду најдаље до првог јула. Капела је званично престала да ради прекидом прилива кредита Владе Краљевине Југославије 1. 3. 1933.³⁸ Конзулат је обавестио Министарство иностраних послова 10. 5. 1933. да је поступио по решењу МИП-а од 17. 2. о затварању капеле пошто је закупи истицао 1. априла. Међутим, Црквени одбор није затворио капелу ни после истека закуп а сопственик зграде је оставио капелу на бесплатно коришћење док се зграда не прода или изда. Чланови колоније су желели да наставе са коришћењем капеле али су се плашили окупљања у њој јер су турске власти могле да им замере пошто се капела више није налазила на терену Посланства, а није постојао никакав споразум са Васељенском патријаршијом. У међувремену Синод СПЦ-а је 6. 3. (21. 2) 1933. донео одлуку да се у Цариграду оснује српска православна општина, која је у духовном погледу требало да буде под јурисдикцијом Цариградске патријаршије а у материјалном је о њој требало да брине Српска православна црква.³⁹ После ове одлуке Синода СПЦ-а, Министарству иностраних послова Краљевине Југославије обратила се једна група чланова југословенске православне колоније у Цариграду. Представници колоније су тражили средства да купе капелу, тј. терен на коме се она налазила или да им се одреди месечна помоћ да би могли да закупе један олтар у грчкој цркви у Галати и плаћају свештеника и црквењака.⁴⁰ Међу потписницима молбе били су: Марко Живковић, Б. М. Дрецун, Нико Грегловић, Видо Балић, Марко и Мићо Папан, Шпиро Анђус и др.⁴¹

Поводом одлуке Синода СПЦ-а, Посланство Краљевине Југославије у Анкари је сматрало да не треба предузимати никакве кораке код Васељенске патријаршије како у погледу служења у цркви тако ни у погледу спомињања на служби имена васељенског патријарха, већ да треба продужити са коришћењем постојеће капеле, о чему је обавестило и Краљевски генерални

аутор даље каже да су, изложени „денационализацији“ и неразумевању турских власти за активности и пројекте којима би сачували језик, обичаје и свест о пореклу, емигранти од јануара 1935. узимали нова презимена пошто је у Турској ступио на снагу закон о обавезном породичном имену. V. Јовановић, *n. d.*, стр. 87–88.

³⁸ АСЦГ, 411–3–264 и 411–3–328, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

³⁹ АСЦГ, 411–3–284, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁴⁰ АСЦГ, 411–3–292, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁴¹ Они пишу да су капелу подигли уз помоћ протојереја Васа Ковачевића и Трајана Живковића и да су у ту сврху својевремено сакупили 2.660 турских лира а да је југословенска држава помогла са 500 турских лира. У капелу је уложено још 3.000 турских лира. Било је обећања да ће држава купити капелу али Посланство је напуштено а капела је остала необезбеђена. АСЦГ, 411–3–290, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

конзулат у Цариграду 29. 4. 1933.⁴² Неколико дана касније посланик је ипак променио мишљење па је 18. 5. 1933. писао МИП-у да, иако није повољан моменат, треба обезбедити дозволу од Васељенске патријаршије за оснивање српске православне општине. Конзул потом пише 30. маја посланику у Анкари да црквени одбор треба да тражи од Васељенске патријаршије и од турских власти одобрење за оснивање српске православне општине уз помоћ Посланства Краљевине Југославије.⁴³ У то време је патријарх Варнава протестовао код МИП-а Краљевине Југославије због случајева да руски свештеници у иностранству (у Цариграду) без одобрења патријарха СПЦ-а врше опела над поданицима православне вере који су захтевали кремацију. По канонима и одлуци Сабора СПЦ-а из 1928. спаљивање није било дозвољено припадницима православне вере.⁴⁴

За свештеника при Краљевском посланству у Анкари и Генералном конзулату у Цариграду, одлуком патријарха Варнаве, постављен је 11. 8. 1936. године прота Петар Хајдуковић (пензионисан 31. 3. 1930) с обавезом да се стара о духовним потребама православних Срба у колонији. Плаћало га је Министарство иностраних послова Краљевине Југославије.⁴⁵ Патријарх Варнава је по Хајдуковићу послао писмо васељенском патријарху Вењамину у коме је молио да му дозволи да у једном од храмова може вршити литургију на словенском језику. Хајдуковић је предао ноту васељенском патријарху 21. 8. 1936.⁴⁶ Генерални конзул Вукотић је примио проту 26. 8. 1936. и обавестио га да се воде преговори о куповини зграде у којој је раније било Посланство и где је била и капела и да се планира њена обнова.⁴⁷ Прота Хајдуковић је 17. 9. 1936. јавио патријарху Варнави да Синод Васељенске патријаршије још није донео одлуку да ли ће му уступити неку од својих цркава јер му је незванично речено да проблем изазива његово служење по старом календару (Васељенска патријаршија је десетак година раније прихватила нови календар).⁴⁸ Чланови колоније су одлазили у бугарску цркву или у руски манастир на Галати. Прота је добио канцеларију у Конзулату а црквена општина је купила најнужније ствари за канцеларију. Тражио је да му се из Београда пошаље нови печат, пошто је стари био изгубљен и једна слика патријарха Варнаве.⁴⁹ Неколико дана касније, 28. 9. прота поново

⁴² АСЦГ, 411–3–288, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁴³ АСЦГ, 411–3–299–300, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁴⁴ АСЦГ, 411–8–114, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁴⁵ АСЦГ, 411–3–460, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, Писмо Петра Хајдуковића упућено 19. 8. 1944. из Цариграда у Лондону.

⁴⁶ АСЦГ, 411–20–41, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁴⁷ АСЦГ, 411–20–41, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁴⁸ Радмила Радић, „Васељенска патријаршија, Српска православна црква и црквене реформе између два светска рата“, *Србија и Југославија*, Београд, 2007, стр. 63–101.

⁴⁹ АСЦГ, 411–20–531, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

пише поглавару СПЦ-а да су му у Цариградској патријаршији поставили као услов за одобрење свештенодејства прихватање новог календара, што је он одбио. Били су спремни да му дозволе служење недељом, али не и празницима док се не отвори капела при Конзулату. Хајдуковић је молио да се што пре донесе одлука о куповини куће на Таксиму где је некад било Посланство.⁵⁰

Када је Милан Стојадиновић био у посети Турској крајем 1936. прота, Хајдуковић је покренуо питање капеле и потом је из Београда тражен план зграде у којој је било Посланство и стара капела у намери да се ова зграда купи. Конзулат је послао планове а Милан Стојадиновић је приликом другог боравка у Турској у фебруару 1938. лично отишао да види зграду, али ни после ове посете није било помака по овом питању.⁵¹

Колонија у Цариграду бројала је крајем 1936. око 2.000 Југословена, априла 1937. их је било 2.300, од чега је православних домова било 328 са 935 душа. Колонија се постепено смањивала од 1933. али је опет повећана током 1937/38. тако да је бројала око 3.000 људи. Православних је било око 400 домова са 1.500 душа. Многи нису уопште знали српски језик већ само грчки. Остало је свега 40 домова који су сачували српски језик и обичаје. Прота Хајдуковић је служио и даље у руском манастиру Св. Андреје у Галати, али је то место било неподесно јер се налазило далеко од центра где су живели припадници колоније и на петом спрату па су старији људи тешко долазили.⁵² Обреде је обављао бесплатно. Прота се ангажовао и око свечаног прослављања Св Саве. Од СПЦ-а је тражио упутства како да се понаша када му се обраћају лица друге вере која желе да пређу у православље.⁵³ Покренуо је и бесплатан вечерњи курс за српски језик и националну историју са земљописом који су похађала 32 ученика. Тражио је у неколико наврата да му се из Београда пошаљу уџбеници и географска карта Краљевине, али није било одзива из Министарства просвете.⁵⁴ Децембра 1938, прота Хајдуковић је молио Васељенску патријаршију да једним расписом обавести подручно свештенство да убудуће без његовог знања или одобрења не врши обреде југословенским поданицима. Наиме, погрчени припадници колоније, мада југословенски држављани, обраћали су се грчким свештеницима да им обаве обреде, али су потврде о обављеном обреду тражили од проте Хајдуковића, што је стварало непрестане административне проблеме око издавања извода.⁵⁵

⁵⁰ АСЦГ, 411–20–533, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁵¹ АСЦГ, 411–20–620–621 и 411–21–42–45, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁵² АСЦГ, 411–21–619, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁵³ АСЦГ, 411–20–551 и 20–580, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁵⁴ АСЦГ, 411–20–537 и 20–550, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁵⁵ АСЦГ, 411–20–601, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

Јуна 1939. Патријаршија СПЦ-а је писала Министарству иностраних послова да је затварање школе и цркве у Цариграду била велика грешка, те да би требало купити једну зграду за конзулат и школу у коју би се сместила и капела.⁵⁶ МИП је о томе обавестио Краљевски генерални конзулат у Цариграду, али се од те намере касније ипак одустало.

Прота Хајдуковић је током Другог светског рата остао у Цариграду и са знањем и одобрењем делегата Краљевске владе за Средњи и Блиски исток упутио је Васељенској патријаршији представку поводом „убијања и гоњења Српских Архијереја, свештенства и православне пастве у Домовини“, 25. 10. 1941. Сличне представке Хајдуковић је упутио и поглаварима осталих православних цркава и кентерберијском архиепископу, који му је одговорио 28. 11. 1941. да је примио његово саопштење од 1. 11. о стању епископа, свештенства и народа у Краљевини Југославији а да је сличне појединости добио и од југословенске владе у Лондону. Он додаје да је у више прилика на јавним местима и у Горњем дому покушавао да изрази све што зна о томе.⁵⁷ Прота Хајдуковић је васељенском патријарху упутио још један извештај о злочинима над православним живљем у Краљевини Југославији и посебно о улози католичких свештеника у томе. Приложио је списак побијених православних свештеника на територији НДХ са именима која је могао да прикупи.⁵⁸ На захтев Амбасаде Краљевине Југославије у Турској, прота је током рата проследио информације о стању цркве у окупираној земљи и епископу америчко-канадском Дионисију, по његовом претходном захтеву.⁵⁹

Петар Хајдуковић је добијао редовна примања током рата али је августа 1944. тражио њихово повећање и додатак за жену.⁶⁰ Исплате су престале да му пристижу 1. 6. 1945. а Генерални конзулат ДФЈ обавестио га је 16. 11. 1945. да је решењем МИП-а ДФЈ бр. 504 и уз сагласност Председништва Министарског савета престала његова функција свештеника при Амбасади ДФЈ на раду при Генералном конзулату ДФЈ у Цариграду.⁶¹ Хајдуковић је 10. 5. 1947. обавестио Патријаршију СПЦ-а да је примљен у свезу клира епархије америчко-канадске и да напушта Цариград истог дана. Сав његов рад као свештеника сводио се у то време на петнаестак породица о којима је убудуће требало да брину руски свештеници. Прота Хајдуковић додаје да је силом прилика био приморан да напусти Цариград.⁶²

⁵⁶ АСЦГ, 411–3–426, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁵⁷ АСЦГ, 411–20–734–748, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁵⁸ АСЦГ, 411–20–752–755, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁵⁹ АСЦГ, 411–20–749–751, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁶⁰ АСЦГ, 411–3–460, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду, Писмо Петра Хајдуковића упућено 19. 8. 1944. из Цариграда у Лондон.

⁶¹ АСЦГ, 411–20–41, 411–20–793–796, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

⁶² АСЦГ, 411–20–814, Генерални конзулат Краљевине СХС у Цариграду.

Summary

The Yugoslav Colony in Constantinople Between the Two World Wars

Key words: Constantinople, Istanbul, Turkey, colony, the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes / Yugoslavia, the Serbian Orthodox Church

Functioning and lives of the members of the Yugoslav colony in Constantinople/Istanbul which came to being after WWI, was influenced by many factors ranging from those concerning political changes in Turkey to relations of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia with the colony. Taking over of Constantinople by the Turkish authorities led to suppressing of Christians, and the loss of the role of the political center of the state contributed to gradual emigration of the population due to deteriorating economic situation. The lack of clear direction on the part of the authorities of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in which one should work to aid and develop the colony, its primary concern with the colony's Orthodox members, conflicts among them and their gradual assimilation led to the decrease of numbers and weakening of compactness of the colony. On the basis of the existing archival sources it isn't possible to determine the exact number of the members of the colony, but it ranged from 10.000 at the end of WWI to 2.000 at the beginning of WWII. Members of the colony were mostly engaged in crafts, commerce, sailing, services, but also in heavy menial jobs in building and other industries. Most members of the colony were poor during the inter-war period. The process of extinguishing of the colony was completed during WWII.

НЕПРОЛАЗНА СВАКОДНЕВИЦА: НЕМАЧКИ ДОПРИНОС НАРОДНОЈ КУЛТУРИ ВОЈВОДИНЕ*

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: Немачки утицај на свакодневни живот Срба у Војводини је био врло разнолик и снажан. Он није био подједнак у свим сферама живота и Немци нису били једини који су „давали“, а Срби нису били само „примаоци“ културних утицаја. Напротив, између припадника два народа се развила жива културна размена, која је уз размену са осталим народима у региону створила јединствену свакодневну културу Војводине која као појава дугог трајања у многим својим аспектима опстаје до данас, без обзира на све промене етничке структуре, друштвених односа и без обзира на технички напредак.

Кључне речи: Немци, Војводина, Срби, свакодневни живот

Културни утицаји се често одликују изузетно дугим трајањем. Они су у стању да преживе промене државних граница, друштвених система и етничке структуре становништва. У овом раду ћемо се осврнути на понешто занемарени допринос Немаца¹ свакодневној култури Војводине, тј. некадашњег дела јужне Угарске омеђеног данашњим границама Аутономне

---

¹ Мало је већих радова који систематски истражују немачки културни утицај у појединим областима живота. Међу малобројне спадају: Златоје Мартинов, *Немачки утицај на исхрану Срба у Банату*, Панчево, 2004 (2. изд.); Nives Rittig-Beljак, *Švapski kulinarij – dodir tradicija u Hrvatskoj*, [Zagreb, 2003]. (Књига Нивес Риттиг-Бељак покрива и Срем који је припадао историјској Краљевини Хрватској и Славонији, а чији је део после Другог светског рата додељен Војводини.)

Покрајине Војводине.² Биће речи о утицају Немаца на начин изградње кућа, трансфер појединих пољопривредних култура и техника, припремање јела и на друге аспекте свакодневне народне културе.³

После ослобођења од Турака територија јужне Угарске била је прилично запустела, али није била сасвим пушта. Локално становништво (углавном Срби и Румуни) није било на високом културном ступњу, што се одражавало на његову економску продуктивност. Оно, међутим, није било ни потпуно нецивилизовано и било је спремно да учи од немачких и других колониста које су хабзбуршке власти и приватни велепоседници током XVIII и почетком XIX века доводили ради подизања нивоа производње.⁴

² Због природе коришћене литературе и због чињенице да су и Срби и Немци живели и изван данашњих граница Аутономне Покрајине Војводине, ове границе ће повремено по потреби бити прелажене.

³ Будући да је трансфер високе културе текао сасвим другим каналима, њиме се овде нећемо бавити. О томе видети кратак преглед: Zoran Konstantinović, *Deutsch-serbische Begegnungen*, [Berlin, 1997].

⁴ Дobar број немачких аутора је једнострано склон да територију Војводине почетком 18. века сматра за готово потпуно пустињу у коју су се населили немачки колонисти који су временом од ње направили расцветали рајски врт. (Up. Viktor Pratscher, *Die deutsche Gemeinde Feketitsch – Feketitsch*, Novi Vrbas, [1936], str. 27; *Karlsdorf im Verlauf donauschwäbischer Geschichte 1802–1944*, München, 1985, str. 17; *Die Deutschen aus Betschmen, Syrmien. Chronik einer 200-jährigen Wanderung 1784–1984*, [Bisingen] 1984, str. 75–78; Bulkes, *Geschichte einer deutschen Gemeinde in der Batschka 1786–1944*, Kirchheim unter Teck, 1984, str. 252; Christian Ludwig Brücker, *200 Jahre Schowe*, [Winnenden], s. a., str. 12, 23, 28; Johann Achtzehner, *Ergänzungen und Berichtigungen der Geschichte der Gemeinde Zichydorf auf Grund von nachträglich eingegangenen Hinweisen ehemaligen Zischydorfer*, [Bisingen-Steinhofen] s. a., str. 8; Johann Awender, *Heimatgeschichte von Stefansfeld 1797–1947*, [Salzburg 1955], str. 8; Felix Milleker, *Geschichte der königlichen Freistadt Werschetz*, I, Budapest, 1886, str. 77–78, 88; Josef Volkmar Senz, *Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München, 1987 (3. izd.), str. 38, 57; Anton Tafferner, *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte*, Stuttgart 1977, str. XXXII; Konrad Schünemann, *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*, Berlin, s. a., str. 66, 73; Eik Roth, *Die planmäßig angelegte Siedlungen in Deutsch-Banater Militärbezirk 1765–1821*, München, 1988, str. 26, 51; Ladislaus Michael Weifert, „Beiträge zur Mercyschen Besiedlung des Banats“, *Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875–1965)*, München, 1966, str. 133. Међутим, тезу о пустој Војводини деле и неки српски историчари: Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, II. Од Карловачког мира до Темишварског сабора 1790, Нови Сад, 1990 (2. изд.), стр. 26–27, 40; Мирко Митровић, „Насељавање и колонизација Војводине 1690–1945“, *Годишњак Друштва историчара САН Војводине*, 1981, стр. 197; Славко Гавриловић, „Русини у Бачкој и Срему од средине XVIII до средине XIX века“, *Годишњак Друштва историчара Војводине*, 1977, стр. 153; *Историја народа Југославије*, II, Београд, 1960, стр. 1061–1062; Никола Ј. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1919–1941*, Нови Сад, 1972, стр. 8; Лазар Ђелап, „Колонизација Немаца у данашњој Војводини 1790–1792“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, стр. 32–33, 1962, стр. 115. Неки аутори релативизују опустелост јужне Угарске (Felix Lackner, „Rumänische und deutsche Siedlungsbewegungen im Banat, ihre Beziehungen und gegenseitige Bedingtheit“, *Südostdeutsches Archiv*, XVII–XVIII, 1974/1975, str. 75; Gerhard Seewann, „Serbische Süd-Nord-Migrationen in Südosteuropa als Voraussetzung für die deutsche Ansiedlung im 18. Jahrhundert“, *A Kárpát-Medence vonzásában*, Pécs, 2001, str. 441; Josef Wolf, *Entwicklung der ethnischen Struktur des Banats 1890–1992*, Wien, 2004, str. 30–32), док је неки у потпуности одбацују, (Никола Петровић, „О приликама у Банату

Локално становништво је, живећи дуже у дотичним крајевима, познавало климатске, педолошке и географске одлике свог завичаја, локалну флору и фауну, и уопште поседовало знања која су била од користи и инородним насељеницима. Зато су од самог насељавања Немаца постојали услови за плодну културну размену, пре свега у домену гајења одређених биљака и животиња, коришћења пољопривредних алатки и метода, припремања хране, израде и усвајања неких одевних предмета, изградње и уређења кућа и организације свакодневног живота. При том се нису преносиле само материјалне тековине већ и речи, идеје, начин производње и живота. Културна мешавина која је временом настала трајно је обележила културни пејзаж Војводине.

Оно што се у војвођанском пејзажу већ голим оком може приметити као специфичност су ушорена села, правилно просечених улица. Она су настала као последица интервенције хабзбуршких власти: стара, неуређена српска и румунска села су током XVIII века преуређена тако да су добила улице које су се секле под правим углом, или у којима је пут био главна улица у односу на коју су се све друге правилно шириле са обе стране. Што се, пак, нових, колониистичких села или нових, колониистичких делова старих села тиче, она су од почетка планирана правилно.⁵ Иако су њихову форму наметнуле власти свом становништву без обзира на националност, домородно становништво ју је сматрало за нешто типично немачко. Паралелно са уређивањем села ишло је и уређивање атара, тј. расподела поља унутар њега.⁶

Оно по чему се војвођанска (не само швапска) села на први поглед разликују од села у другим крајевима су и куће грађене по одређеном моделу. Њега су хабзбуршке власти наметнуле, баш као и тип села. Спорно је, међутим, порекло овог типа кућа које се називају „колониистичке“ или „панонске“ (у немачкој, односно српској литератури). По једној тези, реч је о прилагођеној тзв. „франачкој кући“. Она се одликовала пре свега истим распоредом просторија као и код „колониистичке“ односно „панонске“ куће.⁷

после слома османлијске власти (1716–1718)“, *Мешовита грађа*, II, 1970, стр. 30; Исти, „О неким отвореним и спорним питањима колонизације средњег Подунавља у XVIII веку“, *Југословенски историјски часопис*, 1–2, 1976, стр. 26).

⁵ Roth, n. d.; Ingomar Senz, „Die ‚Schwabener‘ in der Batschka. Geschichte und Kultur einer deutschen Volksgruppe zwischen Theiß und Donau“, *Deutsche Geschichte und Kultur in Südosteuropa. Sechs Vorträge*, Horst Kühnel (ur.), München, 1988, стр. 27–28; Johann Weidlein, *Entwicklung der Dorfanlagen im donauschwäbischen Bereich*, Stuttgart, 1965.

⁶ Peter Jung, „Wie das schwäbische Dorf entstand“, *Heide und Hecke. Beiträge zur Volkskunde der Banater Schwaben*, Hans Gehl (ur.), Temeswar, 1973, стр. 30–31; Roland Vetter, Hans Keiper, *Unser Tschervenka. Der Weg einer Batschkadeutschen Großgemeinde in zwei Jahrhunderten*, Tuttingen, 1981, стр. 131.

⁷ Овај тип куће је имао различите називе у разним деловима Немачке. Up. <http://de.wikipedia.org/wiki/Ernhaus>; J. V. Senz, *Geschichte*, стр. 82; Karl Reb, „Wohnkultur und Wirtschaftshof im

Куће су биле окренуте ужом страном према улици, а распоред просторија се састојао од једне (касније гостинске) собе према улици, са кухињом (у коју се улазило из дворишта) у продужетку. Касније, са порастом потреба и животног стандарда, дозираване су у наставку прво једна, а затим још неколико соба.⁸ Постоје, међутим, и знатне разлике између „франачке куће“ и њеног пандана у југоисточној Европи. Пре свега, у Немачкој и Аустрији радило се о чатмарама. У јужној Угарској, међутим, због несташице, дрво се користило само за оно најнужније (греде, врата и кровиште), док су зидови били од набоја а кровови од сламе, трске или шибља. То је био традиционални начин градње локалног становништва који су из нужде хабзбуршке власти примениле за изградњу кућа за колонисте. Друга битна разлика била је да су у Немачкој и Аустрији „франачке куће“ већ од XV века биле куће на спрат, док су у јужној Угарској оне до краја остале приземне, односно тек су доста касније добиле таван.⁹ Уосталом, колонистичке куће су испрва биле прилично примитивне и не много налик описанима,¹⁰ што сугерише да

Wandel der Zeit,“ *Heide und Hecke.*, Gehl (ur.), str. 36; Johann Bach, *Neuhatzfeld Tschestelek – Cestereg 1828–1944. Geschichte einer Banater Heidegemeinde*, München, 1972, str. 31.

⁸ Мање или више детаљни описи овог типа куће постоје у скоро свим „завичајним књигама“. Опширније, са бројним илустрацијама видети у: Wack, *n. d.*, str. 294–339; Bulkes, str. 93–108; Irmgard Hudjetz-Loeber, *Heimatbuch Neu-Pasua, Die, Geschichte eines donauschwäbischen Dorfes*, Stuttgart, 1956, str. 20–21, 92–95; Ingomar Senz, „Die ‘Schwaben’ in der Batschka. Geschichte und Kultur einer deutschen Volksgruppe zwischen Theiß und Donau,“ *Deutsche Geschichte und Kultur in Südosteuropa. Sechs Vorträge*, Horst Kühnel (ur.), München, 1988, str. 27–28; Gottlob Holder, *Das Deutschtum in der Unteren Baranya. Eine bevölkerungs- und siedelungsgeographische Studie über die Schwäbische Türkei*, Stuttgart, 1931, str. 98–103; Lisa Flassak (ur.), *Ernsthausen. Das Schicksal eines deutschen Dorfes im Banat*, Rastatt, 1983, str. 108–110; Roland Vetter, Hans Keiper, *Unser Tschervenka. Der Weg einer batschkadeutschen Großgemeinde in zwei Jahrhunderten*, Tuttlingen, 1981, str. 134–136; Hans Herrschaft, *Das Banat. Ein deutsches Siedlungsgebiet im Donauraum*, Berlin, 1940, str. 134; Felix Milleker, *Die Besiedlung der Banater Militärgrenze*, Vršac, 1926, str. 7; Peter Jung, „Wie das schwäbische Dorf entstand“, *Heide und Hecke. Beiträge zur Volkskunde der Banater Schwaben*, Hans Gehl (ur.), Temeswar, 1973, str. 32–35.

⁹ Софија Димитријевић, „Етнолошка истраживања у околини Сомбора“, *Рад војвођанских музеја*, 18–19, 1969–1970, стр. 83; Александар Р. Стефановић, „Кућа и покућство у северном Банату“, *Рад војвођанских музеја*, 18–19, 1969–1970, стр. 13–14; Peter Wack, *Torschau 1784–1934*, s. 1., s. a., str. 334; Walther Konschitzky, *Die Volksarchitektur im Banat: Stil und Ornamentik*, Cluj-Napoca, 2000, str. 25; Nikolaus Hefner, Franz Egger, Josef Braschel, *Franztal 1816–1944. Erinnerungen an Franztal/Semlin. Heimat an der Donau. Ansiedlung, Dorfleben, Flucht, Neubegin*, Salzburg, 1984, str. 79–80; Wack, *n. d.*, str. 32. Херман Халер оспорава да је метода градње од набоја локална и тврди да је она донета из Немачке. Као аргумент наводи да се у Србији куће граде на другачији начин него у Војводини. Hermann Haller, *Syrmien und sein Deutschtum. Ein Beitrag zur Landeskunde einer südostdeutschen Volksinsellandschaft*, Leipzig, 1941, str. 57. Ово је у супротности са оним што наводе сви други аутори, и вероватно треба приписати Халеровој идеолошкој обојености и времену у коме је писао.

¹⁰ Friedrich Lotz, *Aus der Vergangenheit der Gemeinde Odžaci. Historisches Heimatbuch mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlergeschichte*, Novi Vrbas, 1929, str. 64, 66–67; Roth, *n. d.*, str. 37.

је у почетку локални допринос, а не немачки утицај, био одлучујући. Као српски допринос свакако треба истаћи и чињеницу да су велики део кућа за колонисте изградили Срби – кулуком или за плату.¹¹

Битна разлика у односу на наводни немачки прототип био је „гонг“¹² – стреха дуж дворишне стране куће, која је током XIX века постајала све шири. Испрва није била ослоњена на стубиће, да би касније они постали обавезни. На тај начин је добијена нека врста веранде која је лети штитла од сунце (и где се у то годишње доба радило, јело и чак спавало), а у јесен и зиму од кише и снега. Простор испод ње је временом нешто издигнут и поплочан.¹³ Порекло „гонга“ није сасвим јасно, али неки немачки аутори, упркос немачком називу, у њему виде српску творевину, можда донету са Косова.¹⁴ Није немачког порекла (него српског, мађарског или румунског) ни код Шваба толико омиљена летња кухиња која је била одвојена од остатка куће да се кућа лети не би загревала и да би домаћица тада, у доба највећих пољских радова, уштедела време за поспремање.¹⁵

Из свега наведеног не може се тачно рећи каквог је порекла „панонска“ или „колониистичка“ кућа. Изгледа да се радило о креативном споју немачке и локалне градитељске традиције, наравно по упутствима хабзбуршких власти.¹⁶ Немци су дали основни нацрт куће (распоред просторија и организацију дворишта око куће) а Срби начин градње, материјал и по свему судећи „гонг“.

Првобитна „панонска/колониистичка“ кућа се током XIX века даље развијала, губећи у својим новим формама неке одлике изворног типа („кућа на лакат“) или бивајући временом замењена „кућама на фронт“.¹⁷ Типично је било то да су те новине (баш као и нове грађевинске материјале – циглу и цреп) увек прво уводили Немци јер су они по правилу били имућнији:

¹¹ Nikolaus Hepp, *150 Jahre Bačka Palanka. Die Geschichte der drei Schwestergemeinden Palanka bis zur Gegenwart*, Novi Vrbas, 1930, str. 23; Milleker, *Die Besiedlung der Banater Militärgrenze*, str. 7.

¹² Реч долази од немачког „Gang“, а у војвођанском српском говору се јавља као „гонг“, „гонк“, „гонак“ или чак „конг“.

¹³ Wack, *n. d.*, str. 295, 299; Vetter, Keipert, *n. d.*, str. 136; Roth, *n. d.*, str. 345.

¹⁴ Haller, *n. d.*, str. 59; Roth, *n. d.*, str. 285. Антун Рудински одбације ову претпоставку аргументацијом да су косовске куће „на четири воде“ а не „на две“ као у Војводини, да имају другачији распоред просторија, те да им улаз није из кухиње. Антун Рудински, „Панонска кућа: појавни облици у северној Бачкој“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 79, 1985, стр. 172.

¹⁵ Reb, *n. d.*, str. 44; Roth, *n. d.*, str. 285–286, 345.

¹⁶ Више аутора дели баш ово мишљење. Уп. I. Senz, *Die 'Schwabens'*, str. 30; Isti, *Die Donauschwaben*, München, 1994, str. 19; Konschitzky, *n. d.*, str. 15; Rudinski, *n. d.*, str. 193.

¹⁷ I. Senz, *Die Donauschwaben*, str. 22; Wack, *n. d.*, str. 311–339; Helmut Frisch, *Werschetz (Versec, Vršac). Kommunale Entwicklung und deutsches Leben der Banater Wein- und Schulstadt*, Wien 1982, str. 232–235; Valentin Oberkersch, *India. Deutsches Leben in Ostsyrmien (1825–1944)*, Stuttgart, 1978, str. 196–200; J. V. Senz, *Geschichte*, str. 82.

Срби и припадници других националности су онда следили њихов пример када би им материјалне могућности то дозволиле. Међутим, куће по изворном нацрту, обогаћене „гонгом“ и кровом од црепова, грађене су до средине XX века.¹⁸ То сведочи колико су оне биле добро прилагођене климатским условима Војводине, расположивим грађевинским материјалима и (што није неважно) дубини цепа људи који су их градили.¹⁹ Карактеристично је да се та врста кућа, баш из финансијских разлога, најдуже одржала код немачког, посебно српског становништва. Што се немачког утицаја тиче, он је био одлучујући не само за распоред просторија већ и за њихово опремање: и ту су Срби и други са одређеним закашњењем усвајали немачке узоре у опремању куће.²⁰ У целини узевши, сеоске куће у Војводини су настале као креативна мешавина елемената локалне архитектуре и немачких утицаја.

Немачки допринос се много јасније видео у пољопривреди – која је била главно занимање већине припадника свих народа у Војводини. Постојала је, међутим, разлика утолико што су се Немци углавном досељавали као земљорадници, док су Срби јако дуго били претежно сточари.²¹ То је условило да многе тековине немачке земљорадње усвоје врло постепено и прилично касно. Ово је важило како за одређене пољопривредне културе тако и за технике пољопривредне производње. Техничке новотарије (вршалице, трактори) су Швабе прве уводиле пре свега због своје веће куповне моћи.

Првих година по насељавању Немаца, сељаци нису имали слободу избора култура које ће гајити: о томе су одлучивале државне власти или надлежни феудални господар. А они су у то време били посебно заинтересовани за гајење кромпира²² и кукуруза.²³ Кромпир су у Војводину донели Нем-

¹⁸ Стефановић, *н. д.*, 14. Халер је у кућама грађеним за српске колонисте после Првог светског рата препознавао стари тип (немачке) „колониистичке“ куће. Haller, *н. д.*, str. 58.

¹⁹ Од друге половине XIX века имућнији су све чешће градили куће од цигала, али се употреба набоја није сасвим изгубила ни до средине XX века. Крајем XIX века Адам Милер-Гутенбрун је писао о примитивним кућама сиромашних Срба у Банату. Adam Müller-Guttenbrunn, *Deutsche Kulturbilder aus Ungarn*, Leipzig, 1896, str. 164. Холдер је сведочио да су сиромашне српске куће у Барањи још 30-их година биле покривене сламом и трском. Gottlob Holder, *Das Deutschtum in der Unteren Baranya. Ein bevölkerungs- und siedlungsgeographische Studie über die Schwäbische Türkei*, Stuttgart, 1931, str. 103.

²⁰ Стефановић, *н. д.*, стр. 19–22; Димитријевић, *н. д.*, стр. 83–85; Roth, *н. д.*, str. 287–288; Oberkersch, *н. д.*, str. 201.

²¹ Поповић, *Срби у Војводини*, II, стр. 279; Исто, III, 85; Димитријевић, *н. д.*, стр. 85. У неким селима је сточарство било главно занимање Срба све до почетка XX века! (Уп. Бранислав Букуров, „Остојићево“, *Зборник Матице српске за природне науке*, 30, 1966, стр. 47)

²² Martinov, *н. д.*, str. 42; Wack, *н. д.*, str. 508; Erich Lammert, „Banater Beinamen und Namen einiger Kulturpflanzen“, Hans Gehl (ur.). *Schwäbisches Volksgut. Beiträge zur Volkskunde der Banater Deutschen*, Temeswar, 1984, str. 161.

²³ Bulkes, *н. д.*, str. 119.

ци, о чему сведочи и његово име које се изводи од назива Grundbirne или Krummbeere.²⁴ Изгледа да се његово гајење испрва доста споро ширило међу становништвом, за шта је био потребан и притисак власти.²⁵ Кад се има на уму урођени сељачки конзервативизам, ово и не чуди – утолико пре што је притисак власти био нужен да се у исто време гајење кромпира прошири у неким деловима Немачке.²⁶ Немачки колонисти су у јужну Угарску донели и конопљу, чији су главни произвођачи остали готово до средине XX века.²⁷ Нека швапска села су постала главни центри узгајања, прераде и продаје конопље.²⁸ Иако неки аутори тврде да су Немци донели и кукуруз,²⁹ по свему судећи он је у наше крајеве донет већ за турске владавине.³⁰ С друге стране, немачко порекло (и то у аустријском или подунавско-швапском облику) српских назива за парадајз, карфиол, шпарглу, кел, келерабу, (х)рен и друге, указује на то да су ове биљке донели швапски колонисти.³¹ Мартинов овим биљкама додаје и пасуљ, сочиво, шаргарепу и просо, али то не документује.³² Срби су многе од ових биљака преузимали врло постепено и спорадично, често само у граду.³³

Поред различитих пољопривредних култура, немачки колонисти су донели и нове, модерније пољопривредне справе и технике обраде земље. Швабе су увеле тропољни систем (уместо двопољног који је до тада био уобичајен). Поред тога, оне су увеле и ђубрење, што је било управо

²⁴ Karl Eugen Reb, „Volksnahrung im Wandel der Zeit“, *Schwäbische Familie. Beiträge zur Volkskunde der Banater Deutschen*, Hans Gehl (ur.), Temeswar, 1981, str. 59; Pratscher, *n. d.*, str. 180. Реч кртола која се користи у Црној Гори такође потиче од немачке речи Kartoffel, али је очито новијег датума. (Уп. Милош Тривунац, *Немачки утицаји у нашем језику*, Београд, 1937, стр. 37; Исти, *Deutsche Lehnwörter im südslawischen Sprachraum*, Belgrad, 1941, str. 9)

²⁵ Lammert, *Banater Beinamen*, str. 166; Поповић, *Срби у Војводини*, II, стр. 276.

²⁶ Wolfgang Venohr, *Fridericus Rex. Friedrich der Große – Porträt einer Doppelnatur*, Bergisch Gladbach, 2004 (4. izd.), str. 237–238.

²⁷ Lotz, *n. d.*, str. 154; I. Senz, *Die 'Schwabens'*, str. 34–35.

²⁸ Тодор Аврамовић, *Привреда Војводине од 1918. до 1929/30. године с обзиром на стање пре Првог светског рата*, Нови Сад, 1965, стр. 99, 172.

²⁹ Мартинов, стр. 42; Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, I, Нови Сад 1990, стр. 219.

³⁰ Ур. Rittig-Beljak, *n. d.*, str. 112; Олга Зиројевић, *Србија под турском влашћу 1459–1804*, Београд, 2007 (2. изд.), стр. 65.

³¹ Trivunac, *Nemački uticaji*, str. 37; Isti, *Deutsche Lehnwörter*, str. 9.

³² Martinov, *n. d.*, str. 42.

³³ Ур.: Martinov, *passim*. Немци нису били једини који су „давали“. Напротив, они су од Срба преузели гајење кукуруза, паприке, дувана и бостана. (Уп. Зиројевић, *n. d.*, стр. 65; Martinov, *n. d.*, стр. 30; Bertalan Andrásfalvy, „Modelle bäuerlichen Lebensformen in Südungarn im 18. Jahrhundert“, *Das Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn*, Márta Fata (ur.), Sigmaringen 1997, str. 57; Lammert, *Beinamen*, str. 165; Margitta Schnell-Živanović, „Interferenzen in der südosteuropäischen Küchenterminologie“, *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde*, 42, 1999, str. 187; Peter Metz, *Perles. Geschichte einer Militär-Gemeinde*, Tuttingen, 1980, str. 17)

револуционарно.³⁴ Немци су временом све више смањивали део земље који је остајао на угару, а уместо тога на тим површинама су почели уводити гајење крмног и индустријског биља.³⁵ Од новина које су они донели треба навести и оплемењивање семена, заштиту биља и примеренију обраду тла,³⁶ као и стајски узгој стоке.³⁷ Од техничких справа, Швабе су донеле плуг – до њиховог доласка Срби су обрађивали земљу мотиком.³⁸ Треба ипак рећи да су и немачки плугови дуго били чисто дрвени и доста примитивни, те да су се тек временом развили до модернијих облика.³⁹ Иако нису увели гајење винове лозе, Немци су га знатно унапредили новим методама рада и новим сортама грожђа.⁴⁰ Срби су ове немачке новине усвајали постепено. С једне стране, они су били конзервативнији од Шваба,⁴¹ док их је слабије материјално стање, с друге стране, често спречавало да држе корак са техничким новинама.⁴² Па ипак, они су већином немачки начин привређивања готово у потпуности усвојили до почетка XX века.⁴³ Оно што Срби, по оцени неких посматрача,

³⁴ Bulkes, *n. d.*, 121, 124; Renz, Wack, Trissnak-Enzmingen, *n. d.*, str. 125; *Heimatsbuch der Heidegemeinden Heufeld-Mastort-Ruskodorf*, München 1987, str. 272–273; Popović, *Srbi u Vojvodini*, II, str. 275.

³⁵ Bulkes, *n. d.*, str. 124; Hudjetz-Loeber, *n. d.*, str. 81; *Heimatsbuch der Heidegemeinden Heufeld-Mastort-Ruskodorf*, str. 412.

³⁶ Bulkes, *n. d.*, str. 125.

³⁷ Haller, *n. d.*, str. 47.

³⁸ Поповић, *Срби у Војводини*, II, стр. 243.

³⁹ Wack, *n. d.*, str. 492–493; Hans Tabar, *Geschichte von Zerne. Heimatsbuch der Schwestergemeinden Deutsch- und Serbisch-Zerne*, München, 1973, str. 26; Jabuka, *Ludwigshafen* s. a., str. 151.

⁴⁰ Felix Milleker, *Geschichte des Werschetzer Weinbaues*, Vršac, 1927, str. 3–4, 10–11; Ludwig Bauer, *Kurze Geschichte der Stadt Werschetz-Henemannstadt*, Werschetz, s. a., str. 14. Најраспрострањенија сорта грожђа је, међутим, потицала из српског села Сланкамен. (Gehl, *Wörterbuch der donauschwäbischen Landwirtschaft*, str. 899)

⁴¹ Renz, Wack, *Trissnak-Enzmingen, n. d.*, str. 125. На конзервативизам и неповерење према техничким новотаријама нису били имуни ни Немци. Up. Awender, *n. d.*, str. 74; Wack, *n. d.*, str. 550; Friedrich Lotz, *Werbass 1785–1975. Zur Geschichte der Doppelgemeinde Alt- und Neuwerbaß*, Stuttgart, 1975, str. 169.

⁴² Wack, *n. d.*, str. 364.

⁴³ Irmgard Hudjetz-Loeber, *Heimatsbuch Neu-Pasua. Die Geschichte eines donauschwäbischen Dorfes*, Stuttgart, 1956, str. 81; Friedrich Renz, Johann Wack, Ella Trissnak-Enzmingen, *Krtschedin – das war unsere Heimat*, Stuttgart, 1984, str. 101, 285; Радослав Марковић, „Садашње стање наше аграрне привреде (прилог к теми да ли наш народ пропада)“, *Летонис Матице српске*, књ. 286, Нови Сад, 1912, стр. 48–51, 55; Isti, *O raskoši (modi) i ostalim štetnim običajima i navikama našim*, Zagreb, 1905, str. 35–36; Исти, *Православна српска парохија у Инђији крајем 1900. године*, Инђија, 1997 (2. izd.), стр. 27. Прве праве пољопривредне машине које су се појавиле током последње трећине XIX века и почетком XX, обично су прво набављали Немци – не више зато што су били напреднији од Срба, већ зато што су обично били имућнији. (Wack, *n. d.*, str. 546, 550; Славко Станић, „Швабе у Војводини“, *Летонис Матице српске*, књ. 330. св. 1–2, Нови Сад, 1931, стр. 118; Поповић, *Срби у Војводини*, III, стр. 183; Geza C. Paikert, *The Danube Swabians. German Populations in Hungary, Rumania and Yugoslavia and Hitler's Impact on Their Patterns*, The Hague, 1967, str. 33). Немци нису, међутим, само „давали“, већ су и од Срба и „примали“ агротехничка знања. Тако су нпр. они од Срба преузели вршање коњима (уместо ручног) (Поповић, *Срби*

нису преузели биле су немачка марљивост и штедљивост. У томе је лежао главни разлог што Срби нису успевали да издрже економску утакмицу са марљивијим Швабама.⁴⁴

У вези са пољопривредним културама и методама обраде земље, стоји наравно и припремање јела. У мало којој области свакодневног живота је немачки утицај био тако широк, дубок и трајан. Немачки колонисти су служили као преносиоци бечких и других средњоевропских кулинарских утицаја, који су веома обогатили кухињу средњег Подунавља. Ови утицаји до данас представљају основу војвођанске кухиње. Немци су били посредници у преношењу разних врста супа, резанаца, кнедли и јела од теста, сосова, прилога, разних врста салата, колача, торти и штрудли. Нека од ових јела нису била изворно немачка већ француска, али су у наше крајеве дошла немачким посредништвом. Поред припремања многих јела, Немци су Србе и друге научили и разним врстама конзервације хране – справљању компота, разних врста кобасица, шунке итд.⁴⁵ Утицаји везани за храну нису били ограничени само на њено припремање или конзервирање, већ и на начин њеног конзумирања. Срби су од Шваба преузели и добар део посуђа (често заједно са називима), али и манире за столом.⁴⁶

Што се одевања тиче, ту су Немци преузели много више од својих комшија него обрнуто. Швабе су убрзо по доласку у нови завичај напустиле стару народну ношњу, прихвативши локалну која је била погоднија за живот и рад у другачијим климатским условима. Делови одеће, односно обуће коју су припадници других народа, па и Срби, од њих преузели представљају пре свега плаве ланене радне кецеље⁴⁷ и дрвене кломпе.⁴⁸ Ови предмети, међутим, никад нису постали општеприхваћени међу Србима као што су опанци, кожуси, пршњаци, бунде, шубаре, гаће итд. постали општераширени међу Швабама.

у *Војводини*, II, стр. 275; Lotz, *n. d.*, str. 160–161; Roth, *n. d.*, str. 64; Wack, *n. d.*, str. 546, 550; Jabuka, *n. d.*, str. 151; Franz G. Schenzinger, *Erinnerungen an Kubin*, Obrigkeit Asbach, 1984, str. 175 и складиштење кукуруза у амбарима („котаркама“ или „чардацима“), које су преузели заједно са називима за њих, (уп.: Hans Gehl, *Wörterbuch der donauschwäbischen Landwirtschaft*, Stuttgart, 2003, str. 522, 992; Isti, *Wörterbuch der donauschwäbischen Lebensformen*, Stuttgart, 2005, str. 386).

⁴⁴ Марковић, *Православна српска парохија*, стр. 22, 27–28, 33–34, 64, 73–80; Исти, *О раскошу*, стр. 5–6, 19–22, 26–32; Исти, *Садашње стање*, стр. 46, 70.

⁴⁵ Ур.: Martinov, *n. d.*; Rittig-Beljak, *n. d.*; Schnell-Živanović, *n. d.*, str. 180–185.

⁴⁶ Martinov, *n. d.*, str. 87. Од Немаца нису презимани само манири за столом, већ и иначе. Тако је нпр. данас најуобичајенији поздрав „добар дан“ буквалан превод са немачког. Уп. Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, I, Београд, 1989, стр. 240.

⁴⁷ Hans Gehl, „Schwäbische Tracht der Arader Gegend“, *n. d.*, str. 245.

⁴⁸ Oberkersch, *n. d.*, str. 250; Радослав Ј. Субић, „Војвођански и србобрански салаши“, *Еј, салаши*, Нови Сад, 1998, стр. 248; Стојан Радујко, *Из прошлости милешевских салаша*, стр. 79.

Поред предмета свакодневне материјалне културе, преузимају се модели понашања. При том су Немци били отворенији за усвајање модерних форми свакодневног живота. Тако су Немци били главни заговорници инокосних породица – посебно у Војној граници – за разлику од Срба којима је често више одговарао живот у архаичним великим породичним „задругама“.⁴⁹ Повезано са животом у нуклеарним породицама било је и ограничавање наталитета, коме су Швабе прибегавале да би спречиле распарчавање имовине међу више наследника. Ограничавање наталитета је важна одлика модерности, а Немци су били први који су га практиковали у Војводини. Временом ће и припадници свих других народа следити њихов пример.⁵⁰ Немци су дали пример и за организацију еснафа, а донели су и многе нове занате. Будући да огромна већина како Срба тако Немаца није припадала занатском сталежу, овај утицај је остао ограничен на уске кругове занатлија који су тежили да се друштвено издвоје од сељачке масе.⁵¹ При том су занати остали у приличној мери етнички подељени, а у целини узевши, број немачких занатлија био је већи од броја српских.⁵²

Из свега изложеног се види да је немачки утицај на свакодневни живот Срба у Војводини био врло разнолик и снажан. Он није био подједнак у свим сферама живота, тј. био је јачи у оним областима где је постојало више простора за усвајање корисних новотарија. При том Немци нису били једини који су „давали“, а Срби нису били само „примаоци“ културних утицаја. Напротив, између припадника два народа се развила жива културна размена, која је, уз размену са осталим народима у региону, створила јединствену свакодневну културу Војводине. Она као појава дугог трајања, у многим својим аспектима опстаје до данас, без обзира на све промене етничке структуре, друштвених односа и без обзира на технички напредак. Иако смо у овом раду покушали да истакнемо немачки допринос, који је био изузетно значајан и плодан, и овом приликом напомињемо да је он био само један од утицаја који су формирали свакодневну народну културу у Војводини.

⁴⁹ Букуров, *н. д.*, стр. 43.

⁵⁰ Вера Милутиновић, „Срби и Немци у Војводини“, *Етнологишки преглед*, 4, 1962, стр. 42; Theodor Grentrup, *Das Deutschtum an der mittleren Donau in Rumänien und Jugoslawien. Unter besonderer Berücksichtigung seiner kulturellen Lebensbedingungen*, Münster in Westfalen, 1930, стр. 25; Hermann Rüdiger, *Die Donauschwaben in der südslawischen Batschka*, Stuttgart, 1931, стр. 45, 90; Andreas Dammang, *Die deutsche Landwirtschaft im Banat und in der Batschka*, Novi Sad, 1931, стр. 43.

⁵¹ Hans Gehl, *Wörterbuch der donauschwäbischen Baugewerbe*, Stuttgart, 2000, стр. 20. У занатлијским круговима пак, немачки утицај је био врло снажан, тако да је велики део стручне терминологије преузет из немачког. Уп. Бранислав Дамјанов, „Занатлије и занатске организације у Панчеву у XIX веку“, *Историски гласник*, 1–2, 1958, стр. 87–88; Trivunac, *Deutsche Lehnwörter*, стр. 10–11; Isti, *Nemački uticaji*, стр. 53–55.

⁵² Schenzinger, *н. д.*, стр. 112–118, 124–126.

Summary

Immutable Everyday Life: German Contribution to the Folk Culture in the Vojvodina

Key words: *Germans, the Vojvodina, Serbs, everyday culture*

The article examines the cultural contribution members of the German ethnic minority made to various aspects of everyday culture in the Vojvodina. The Germans were settled down in the province during 18th and 19th centuries by the Viennese court with the aim of vivifying the economy. Coming from better developed parts of Europe, they taught the native population (Serbs, Romanians, Hungarians) many useful skills, they brought new plants, tools, working methods, dishes etc. The article examines their contribution in the fields of building and furnishing of houses, agriculture, crafts, cuisine and other spheres of daily life whose traces and influences determin the cultural landscape of the Vojvodina to this day.

УДК 377.8(497.11)“1972/1993“
371.13(487.1)“196/197“

ФОРМИРАЊЕ ПЕДАГОШКЕ АКАДЕМИЈЕ У БЕОГРАДУ*

Др Момчило ИСИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: *Рад представља анализу доста сложеног процеса прерастања Учитељске школе у Београду у Педагошку академију за образовање наставника разредне наставе, која је са радом отпочела 1. септембра 1972. године.*

Кључне речи: *Учитељска школа, Педагошка академија, Београд, Србија, учитељи, наставници, образовање*

Напредни учитељи у појединим подручјима будуће југословенске државе још крајем 19. века захтевали су академско образовање и за наставнике млађих разреда основне школе. Овај захтев снажно су подржали посебно учитељи-социјалдемократи у Србији 1911. године. Југословенско учитељско удружење је, на својим годишњим скупштина у Сарајеву (1935) и у Загребу (1938), нарочито истицало овај захтев.¹ Ипак, у Краљевини Југославији образовање учитеља је остало на средњошколском нивоу.

Због изузетно малог броја наставника, поготово у Србији, ово се питање није постављало непосредно после Другог светског рата. Међутим, прелаз на осмогодишње обавезно школовање и реформа основне школе поново су покренули питање реформе система и начина образовања наставника основне школе. „Решавање овог важног проблема нашег школства више се није могло одлагати, његово радикално решење захтевају не само повећани захтеви реформисања основне школе него и све бржи, динамички

---

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ *Извештај о раду Учитељске школе у Београду школске 1963/64. године*, Београд, стр. 5.

друштвени, економски и културни развитак наше социјалистичке заједнице.“²

Подстрек у настојању државе да се образовање учитеља подигне на виши ниво дала је и Међународна конференција о јавној настави, одржана у Женеви 1953. године, својом препоруком „да се будући наставници основне школе образују у установама вишег ранга“.³

Више школско образовање свих наставника основне школе прво је уведено у Хрватској (1960), а затим у Словенији (1962), па у Македонији и Црној Гори (1963). Након почетних искустава у овим републикама, и органи за просвету СР Србије почињу интензивне и темељите припреме за реформу система и начина образовања будућих наставника основне школе за извођење разредне наставе, „са тежњом да се осавремени и обогати њихово опште и стручно образовање“.⁴

Савет за просвету Београда усвојио је 7. новембра 1963. године пројектни задатак о изградњи зграде за школу за образовање наставника основне школе, педагошку академију и дом ученика, са оријентационом локацијом на Новом Београду.⁵

У изради предлога новог начина образовања будућих наставника основне школе значајан удео имао је и колектив Учитељске школе у Београду, поготово Наставничко веће и директор школе, али и стручни актив и наставници појединачно.

На седници од 6. априла 1964. године, Наставничко веће је дискутовало о концепту Нацрта наставног плана за шестогодишње школовање учитеља, који је израдио Завод за основно образовање и образовање наставника СР Србије. Овом приликом, нарочито су исцрпне примедбе давали наставници - чланови педагошког актива.⁶

На саветовању директора учитељских школа у Србији, одржаном у Неготину маја 1964. године, управо поводом реформе школе за образовање наставника основне школе за разредну наставу, посебно је било запажено иступање директора Учитељске школе у Београду Бранислава Вељановића.

Наставничко веће Учитељске школе у Београду дало је веома конструктивне предлоге на Нацрт закона о педагошкој академији, разматран на седници од 18. новембра 1964. године.

Након почетног разматрања Нацрта закона о Педагошкој академији, активност републичких органа на реформи образовања учитеља успорена

² Исто.

³ Исто.

⁴ Исто.

⁵ Исто, стр. 6

⁶ Исто, стр. 8.

је, па скоро и заустављена, на шта је посебно упозорио директор учитељске школе Бранислав Вељановић у говору на свечаној седници Савета и Наставничког већа, 31. октобра 1968. године, поводом доделе школи награде „Доситеј Обрадовић“: „Списку нерешених и више година присутних проблема образовања учитеља додајемо само још један, али, по нашем мишљењу, врло акутан проблем: реформу, односно повишење степена образовања учитеља, за које су се залагали напредни учитељи још крајем XIX века. Свима посленицима у области образовања је познато да савремена достигнућа науке и технологије и њихов све бржи динамични развитак тражи да на сваком радном места буду радници са ширим и квалитетнијим општим и стручним образовањем, јер је то основни услов остваривања већих и квалитетнијих резултата рада. Овај захтев поготово је ургентан за веће образовање наставника који су, најмање четири године, једини квалификовани васпитачи деце од седме до једанаесте године, у најширем смислу те речи. Чињеница да је у другим социјалистичким републикама, сем у Босни и Херцеговини, почев од 1961. године уведено вишешколско образовање учитеља, да су многе заједнице образовања школску спрему узеле као основно мерило за одређивање висине личних доходака, као и да за радна места наставника разредне наставе право првенства имају наставници са вишом и високом спремом, изазива велику забринутост учитеља у Србији за свој опстанак у школи, с једне стране, и изазива оправдан револт због велике разлике у награђивању учитеља и наставника са вишом спремом, који само једну годину више уче него учитељи, нерешено питање реформе учитељског образовања у СР Србији прети да постане и политички проблем. Стога, по нашем мишљењу, његово решење не би требало више одлагати. Правилно решавање овог важног проблема решиће питање равноправности учитеља са осталим грађанима, омогућиће им да стичу вишу и високу спрему, не напуштајући своје радно место, унеће сигурност у редове учитеља, створиће се услови за подизање нивоа образовања и васпитања најмлађе генерације.“⁷

Говор директора школе као да је подстакао одговарајуће органе у Републици Србији да наставе давно започету активност на увођењу вишег образовања за учитеље. Републички секретаријат за образовање и културу и Завод за основно образовање и образовање наставника у СР Србији изнели су на јавну дискусију Тезе закона о педагошким академијама. Овај документ је Заједница учитељских школа у Србији разматрала на својој годишњој скупштини, одржаној 6. и 7. децембра 1968. у Суботици. Његове основе подржало је затим и Наставничко веће Учитељске школе у Београду. Убрзо, већ 30. јануара 1969. године, Просветно-културно веће Скупштине

⁷ *Извештај о раду Учитељске школе у Београду школске 1968/69. године*, Београд, 1969, стр. 10.

СР Србије усвојило је Тезе за закон о педагошкој академији, закључивши да се ради нацрт закона о педагошкој академији – вишој школи за образовање учитеља разредне наставе.⁸

Упоредо са радом на закону о педагошкој академији, Републичка заједница образовања израдила је и Предлог о рационализацији мреже учитељских школа на подручју уже Србије. Овај предлог Наставничко веће Учитељске школе у Београду разматрало је на седници од 25. фебруара 1970. године, након објашњења Ане Богосављевић, у коме је, између осталог, подвучено: „База за проучавање овог питања су биле потребе наше Републике у наставном кадру. При проучавању овог питања дошло се до закључка да постоји вишак учитеља који се сада запошљавају у продуженом боравку, који се све више у школама отвара. Међутим, уколико би оволики број учитеља излазио годишње из школа, а планира се за 10 наредних година, прилив свршених учитеља био би толико велики да се они не би могли запослити. Изучавање овог питања је показало да за наредних 10-12 година нема потреба за већим бројем учитеља, него што их данас има. Ове године треба да дипломира 1.200 ученика, а могу се запослити само 300 учитеља. Потребе за учитељима се смањују, јер опада наталитет.“⁹

Наставничко веће је подржало предлог Републичке заједнице образовања, остајући при ставу „да оснивање академија спада у надлежност Републике – њених органа“, јер је то једина гаранција да ће се основати потребан број академија.¹⁰

О рационализацији мреже учитељских школа расправљао је и Савет школе, на седници од 23. априла 1970. године, када се иначе дискутовало и о Предлогу закона о педагошким академијама, као и о предлогу решења школског простора за рад педагошке академије у Београду.

Директор школе Бранислав Вељановић нагласио је, поред осталог, да у Србији има 15 учитељских школа, и да оне годишње дају око 1.200 учитеља, а да су потребе у учитељском кадру доста мање, 300–350 учитеља годишње. Нарочито је подвукао да на бироу има око 1.000 незапослених учитеља, мада има и оних који се бироу нису ни пријавили. Према његовим речима, Републичка заједница је констатовала да постојећи број учитељских школа није потребан, и зато је предложила да се школске 1970/71. године у учитељске школе не уписују ученици у први разред.¹¹

Истичући да је Скупштина Заједнице учитељских школа Србије предложила да Учитељска школа у Београду прерасте у педагошку ака-

⁸ Исто, стр. 4.

⁹ Историјски архив Београда, Учитељска школа у Београду, Записници са седница Наставничког већа 1968–1972.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

демију, Вељановић је обавестио Савет школе да је Републичка заједница образовања предложила да се оснује пет педагошких академија у Србији, а да се десет учитељских школа укине.

Око неизвесности да ли ће Учитељска школа прерасти у педагошку академију развила се нарочита дискусија. Бранислав Вељановић је истакао: „Да ли ће Београд бити заинтересован да има педагошку академију, кад знамо да је пре рата имао две учитељске школе, и кад Београд има сада 2.000 учитеља који желе да се доквалификују, а поред тога има и све услове за отварање исте. Сам овај податак говори да наредних десет година академија може да ради. Мислим да ће посланици одлучити где ће се формирати педагошке академије.“¹²

Живко Пауновић је био мишљења „да нема ни говора те о томе да Учитељска школа у Београду не буде академија, јер и пре рата су биле две учитељске школе, а поред тога Београд је и културни центар наше земље“, а Драгутин Николић подвлачи да су професори Учитељске школе у Београду, од зачетка идеје о педагошким академијама, били за то да учитељи добију више образовање, и истиче: „Шта би било са нама ако у Београду не буде педагошка академија? Нисмо свесни колика опасност прети за наше људе. Између Републичке заједнице и градске Заједнице нема неког неспоразума, и онда се поставља питање где наше људе запослити који овде раде. У унутрашњости ово је доста лакше решити. Зато сам да се води рачуна шта са нашим људима, јер Градска заједница нема обавеза да нас прихвати, и по мом мишљењу то би требало имати у виду, и о томе се на време побринути. Ја сам за то да наша школа прерасте у академију, и да се води рачуна о сваком нашем човеку у вези са запослењем.“¹³

Обавестивши Савет да поред постојећег наставног кадра и средине у којој се школа налази треба да буде испуњен и трећи услов да би она прерасла у академију – материјална база, Бранислав Вељановић је подсетио да је још 1965. године одлучено да се гради зграда педагошке академије, за шта је израђен и грађевински пројект, али се после тога ништа даље није урадило. У тражењу решења за будућу академију, према речима Вељановића, Републичкој заједници образовања 26. новембра 1959. године предложено је пет варијанти, при чему је пета варијанта била продаја садашње школске зграде неком предузећу, које би изградило зграду за педагошку академију на Новом Београду. Ову варијанту одобрила је и Републичка заједница, будући да сама није имала средстава за подизање нове школске зграде за академију.¹⁴

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто.

Вељановић је затим обавестио Савет да је грађевинско предузеће из Грделице понудило уговор да на Новом Београду изгради нову школску зграду, са свим потребним учионицама и кабинетима, а да само преузме садашњу зграду. „Предузете су следеће мере: да се код надлежних види, да ли смо ми власници зграде. Треба да се укњижимо као орган управљања овом зградом, радна заједница треба референдумом да се изјасни да ли ићи у другу зграду, или остати у овој.“¹⁵

Након дискусије о нацрту уговора о градњи нове школске зграде, као и о томе да ли и кад отпочети градњу, закључено је:

1. Да једна делегација посети Скупштину града и разговара о академији и о питању школске зграде. У делегацију су изабрани: Станија Глигоријевић, Бранислав Вељановић, Ксенија Вуксановић, Живко Пауновић и Драгутин Николић;

2. Да се упути писмо Градској заједници образовања у вези са договором о преузимању вишка радне снаге кога буде у овој школи;

3. Овлашћује се Бранислав Вељановић да испред делегације закаже састанке са Скупштином града и Општином Стари град.¹⁶

Овај састанак одржан је 11. маја 1970. године. Том приликом су потпредседник Градске скупштине и његови сарадници изнели став да Градска скупштина није заинтересована да финансира формирање академије, а да ће она, уколико Република буде решила да формира педагошку академију у Београду, ту одлуку прихватити. Иначе, став Градске скупштине био је да се „убудуће учитељи образују на филозофском факултету“. За садашњу зграду Учитељске школе Градска скупштина је, међутим, била заинтересована, и у њој би отворила гимназију или школу за квалификоване раднике, а средствима, у вредности ове зграде, помогла би изградњу педагошког центра на Новом Београду.¹⁷

Оснивање педагошке академије у Београду било је једино питање о коме се расправљало на седници Наставничког већа школе одржаној 9. марта 1971. године. У врло живој расправи, сви дискусанти су изјављивали „да колектив треба и даље да се бори да се академија оснује“ у Београду, прерастањем Учитељске школе у академију. Констатовано је да школа има материјалну базу, а да Београд пружа одличне услове за образовно-васпитни рад са ученицима. Такође, истакнуто је и да је наставни кадар солидан и да би се један део сигурно могао запослити у академији.¹⁸

---

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

У дискусији је истакнута бојазан да Београд неће доћи у обзир за оснивање Педагошке академије, пошто Градска скупштина за то није довољно заинтересована, због чега би наставни кадар Учитељске школе дошао у незавидан положај. У том случају, већина чланова колектива сматрала је да би у овој згради онда требало отворити неку другу средњу школу и запослити кадар.¹⁹

Многи дискусанти су били мишљења да за оснивање академије треба ангажовати све факторе у граду који би имали утицаја на правилно решење овог питања, наглашавајући да би и мишљење учитеља из Београда и ближе околине који желе да се доквалификују било веома значајно.²⁰

После свестраног разматрања ових проблема, Наставничко веће је одлучило:

1. Чланови Наставничког већа Учитељске школе у Београду ће се и даље борити да се у Београду оснује педагошка академија. У том циљу је изабрана и комисија, у саставу: Бранислав Вељановић, директор школе, Првослав Димитријевић, председник Савета, Божидар Никодијевић, професор, и два члана Савета из ширег састава, која је морала ангажовати све факторе у граду који би могли имати утицаја на оснивање академије: Педагошко друштво, Удружење учитеља и наставника, председника Општине и Омладинску организацију, председнике општина града Београда. Поред тога, она је морала задужити посланика Просветно-културног већа да се ангажује за оснивање академије у Скупштини града;

2. Питање кадра:

а) до 20. марта 1971. године треба пријавити вишак наставника, јер неколико наставника остаје са 4–6 часова недељно;

б) питати заједницу образовања да ли хоће и како хоће да убудуће финансира школу;

в) решавати проблем вишка наставника пре него што буде расписан конкурс да се људи не би довели у тежак положај;

г) шта ће бити са кадром који не буде изабран у академију после расписаног конкурса;

3. Уколико се не би формирала академија, требало би размотрити могућности оснивања неке друге средње школе у овој згради, и трудити се да се кадар и у њој запосли.²¹

Истота дана, односно 9. марта 1971. године, о актуелним проблемима учитељских школа у СР Србији и посебно о судбини Учитељске школе у

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

Београду расправљао је и Савет школе. Прво је директор школе Бранислав Вељановић обавестио Савет да доношење закона о педагошкој академији треба очекивати до краја марта 1971. године, да би онда следило доношење наставног плана и програма, а на крају, до јуна 1971. године, одредила би се и локација будућих педагошких академија у Србији, ван аутономних покрајина. По речима директора, одуговлачење доношења закона о педагошкој академији негативно се одражава на стање у наставничком колективу, „јер је најгора извесност боља од најбоље неизвесности“.²²

Поред чланова Савета из наставничког колектива, у дискусији су активно учествовали и чланови Савета из ширег састава. Они су сви дали безрезервну подршку жељи колектива Учитељске школе да она прерасте у педагошку академију, наглашавајући да проблем педагошке академије као институције треба одвојити од питања постојећег наставног кадра како се не би стекао утисак да се за педагошку академију бори из личног интереса. О разлозима зашто Београду треба педагошка академија, према ставу Савета, треба сачинити писану информацију, и њу послати: Градској скупштини; Милану Вукасу, потпредседнику скупштине и председнику Просветно-културног већа града Београда, Градском секретаријату са образовање и културу, Просветно-педагошком заводу Београд, Конференцији Социјалистичког савеза града, Педагошком друштву Србије и Београда, Стручном друштву учитеља Београда и другим заинтересованим установама грађана. Савет, затим, предлаже да се „на основу ове информације затражи састанак свих поменутих институција, по могућству у самој школи, на коме би се сви изјаснили о потреби оснивања педагошке академије за учитеље у Београду, како би се, и са Савета и са школе, скинула одговорност за последице које би могле да уследе уколико не би дошло до оснивања Педагошке академије за образовање учитеља у Београду“.²³

Што се тиче постојећег наставног кадра, Савет је сматрао да они који се осећају угроженима треба да искористе предстојећи конкурсни рок и себи обезбеде посао независно од тога да ли ће школа радити као академија или не, истичући да ово решење не умањује шансу сваком наставнику који буде испуњавао услове предвиђене законом да се врати у педагошку академију.²⁴

У случају да се, ипак, одлучи да се у Београду не оснује педагошка академија за образовање учитеља, Савет је изнео мишљење да школску зграду Учитељске школе и њену наставно-техничку базу, у споразуму са

²² Историјски архив Београда, Учитељска школа у Београду, Записници са седница Савета Учитељске школе 1969–1973.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

Градском скупштином, треба искористити за рад неке друге средње школе, за коју град Београд има интерес.²⁵

Скупштина Србије је Указом од 30. марта 1971. године прогласила Закон о педагошким академијама, пренесећи право Скупштини града Београда да формира матичну комисију за оснивање педагошке академије у Београду.²⁶

Предлог рационализације мреже учитељских школа и оптималне мреже и локације педагошких академија на подручју СР Србије ван аутономних покрајина – који су израдили: Републички секретаријат за образовање, Републичка заједница образовања и Републички завод за основно образовање и образовање наставника – Савет Учитељске школе у Београду и њено Наставничко веће разматрали су на заједничкој седници, одржаној 11. маја 1971. године.

Предлогом је предвиђено да се на материјално-техничкој и кадровској бази постојећих учитељских школа и школе за васпитаче оснује пет педагошких академија за образовање наставника разредне наставе и три педагошке академије за образовање васпитача предшколских установа. Педагошке академије за образовање учитеља основале би се у центрима појединих региона: у Врању, за јужни регион, у Светозареву, за средњи регион, у Титовом Ужицу, за западни регион, у Неготину, за источни регион, у Шапцу, за северни регион. Предлог је остављао питање отварања шесте педагошке академије отвореним, са следећим могућностима решења: а) отворити шесту академију у Београду, б) образовати учитеље у Београду на одсеку Филозофског факултета на високошколском нивоу и в) отворити одсек за разредну наставу на Вишој педагошкој школи у Београду.

Педагошке академије за васпитаче предшколских установа отвориле би се у Београду, Крушевцу и Пироту. Оснивачи и финансијери академија били би Републичка заједница образовања и друштвено-политичке заједнице – општине. Основни критеријуми за одлучивање у ком ће се месту основати академија према овом предлогу су: а) центар одређеног региона, б) број деце на обавезном школовању у том подручју, в) материјално-техничка основа учитељске школе – функционална школска зграда са потребним наставним објектима (кабинети, физкултурна сала, терени и сл.) и наставна средства на бази прописаних норматива за учитељске школе, г) постојање наставне базе, вежбаонице.²⁷

²⁵ Исто.

²⁶ Милан Лазић, *Педагошка академија у Београду 1972–1993, 130 година образовања учитеља у Србији*, Београд, 2001, стр. 515.

²⁷ Историјски архив Београда, Учитељска школа у Београду, Записници са седница Савета Учитељске школе 1969–1973.

Након упознавања чланова Савета школе и Наставничког већа са овим предлогом, директор Бранислав Вељановић је изнео да је Секција градске конференције Социјалистичког савеза Београда за образовање и културу, на седници у проширеном саставу одржаној 15. априла 1971. године, једнодушно подржала предлог да се шеста академија за образовање наставника разредне наставе оснује у Београду, „а на материјално-техничкој и кадровској основи Учитељске школе, јер Београд са својим подручјем има потребе за овом школом“²⁸.

После свестране дискусије, усвојени су закључци.

1. Елаборат је документовано састављен и омогућује јасан увид о стању и потребама образовања наставника разредне наставе и васпитача предшколских установа на подручју Србије ван аутономних покрајина.

2. Друштвено верификовани критеријуми о рационализацији мреже учитељских школа и одређивању локације педагошких академија су углавном прихватљиви.

3. Мишљења смо да оснивачка права свих учитељских школа на чијој ће се материјалној и кадровској основи основати педагошке академије, треба да преузме Република, с тим да носилац репродукције буде Републичка заједница зато што у садашњим условима једино ова варијанта омогућује планирање потребног броја нових наставника разредне наставе и обезбеђује ефикасну рационализацију учитељских школа и јединствене критеријуме финансирања академија, независно од тога у којим економским подручјима оне раде.

4. Усвајање прве варијанте створило би низ тешкоћа процесу друштвеног договора већег броја општина око начина финансирања, јер региони, осим београдског, покривају више општина различите величине и снаге, као и око потреба за учитељским кадром.

5. На подручју уже Србије треба основати шест, уместо пет академија за образовање учитеља са капацитетом од око 500 ученика, студената у једној школи, јер је такав број полазника организационо и целисходнији.

Шесту академију лоцирати у Београду, између осталог, и зато што:

а) Београд, као економски и културни центар Србије и Федерације, у највећој мери испуњава усвојене критерије. (Ниједан главни град социјалистичких република у СФРЈ није без педагошке академије за образовање учитеља).

б) Београд ће имати све веће потребе не само за образовањем нових млађих учитеља за рад у разредној настави него и за рад у целодневном боравку основних школа, који се све више шири;

²⁸ Исто.

в) Београдска педагошка академија биће наставна база, вежбаоница одељења за педагогију и одељења за психологију Филозофског факултета Београдског универзитета. Ове функције данас врши Учитељска школа;

г) У Београду се налазе сви органи и стручне и научне институције из области образовања и васпитања заинтересоване да прате и унапређују процес образовања наставника разредне наставе у новој школи, јединој овога типа у СФРЈ.

Могућности да се учитељи образују на Филозофском факултету и у оквиру Више педагошке школе, Савет школе и Наставничко веће оценили су као нереалне. Према службеној изјави руководиоца педагошког одељења Филозофског факултета Београдског универзитета, да „у садашњим условима, а ни у блиској будућности, Филозофски факултет, односно београдски Универзитет, није у могућности да оснује високошколску установу за образовање учитеља и њихову доквалификацију, јер за то, за сада не постоје материјални и кадровски услови“. С друге пак стране, за школовање учитеља у оквиру Више педагошке школе констатовано је да „није у складу са усвојеном и концепцијом, и организационом структуром институције за образовање учитеља, у јединственој педагошкој академији у шестогодишњем трајању, што је и Законом о педагошким академијама изричито прецизирано“. Савет и Наставничко веће закључили су затим: „Педагошка академија за образовање учитеља у Београду била би истовремено и практична школа у којој би се стицало искуство за образовање учитеља на високошколском нивоу. Истовремено, из реда талентованих наставника академије, за догледно време, припремили би се наставници за будућу високошколску установу за образовање учитеља“.²⁹

6. Материјално-техничку базу и кадрове учитељских школа који неће бити основа за формирање педагошких академија треба искористити за оснивање и рад регионалних центара за перманентно усавршавање наставника свих врста школа и васпитача предшколских установа.

7. Прве педагошке академије треба да почну рад школске 1972/73. године, до када треба извршити солидно све припреме: донети наставни план и програм, додатно опремити наставним средствима будуће академије, израдити одговарајуће правне документе, статут и друге правилнике, и избрати наставни кадар.³⁰

После усвајања ових закључака, на питање да ли и у којој мери Учитељска школа у Београду задовољава критеријум о материјално-техничкој опремљености школске зграде и наставним средствима, директор Бранислав Вељановић је одговорио да стицајем разних објективних околности

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

Учитељска школа у Београду долази у ред слабије опремљених учитељских школа у земљи, „јер учитељске школе у унутрашњости у већини случајева имају нове школске зграде и друге наставне објекте као и школску опрему и наставна средства предвиђена нормативима за учитељске школе, те ако се овај критериј буде ригорозно применио, наша школа има мало изгледа да буде материјално-техничка основа за оснивање Педагошке академије.“³¹

У вези са овим проблемом, после дискусије, закључено је:

а) да се од Градске скупштине Београда захтевају финансијска средства са уређење и најнужније адаптације школске зграде и њено опремање наставним средствима, предвиђеним нормативима за учитељске школе;

б) из средстава амортизације и прихода добијених од издавања просторија извршити неопходне оправке крова и инсталација, унутрашње уређење просторија, кречење и малање; школске ходнике ослободити дотрајалих орманчића који су некад служили за гардеробу ученика; употребљив материјал дати радионици техничког образовања, а неупотребљив ложионици, или продати ако се нађе купац.³²

Скоро годину дана прошло је до коначне одлуке. Месец дана након доношења одлуке о локацији педагошких академија, коју је усвојила Скупштина Републичке заједнице образовања 27. марта 1972. године, Скупштина града Београда је, актом бр. 6.666/72-10-04 од 27. априла 1972. године, донела решење о оснивању *Педагошке академије за образовање наставника разредне наставе* у Београду, у коме се каже:

„I Оснива се Педагошка академија у Београду (у даљем тексту: Академија). Академија је виша школа чија је основна делатност образовање наставника разредне наставе у основним школама.“³³

II Оснивачи Академије су град Београд и Републичка заједница образовања, а права и дужности оснивача према Академији непосредно врши град Београд.

III Средства за вршење основне делатности Академије обезбеђују се по прописима о финансирању образовања и васпитања. У случају потребе за додатним средствима оснивачи ће се накнадно

³¹ Исто.

³² Исто.

³³ Академија има два ступња: припремни, од првог до четвртог разреда, на чију се организацију и рад примењује Закон о средњем образовању, и завршни, пета и шеста година, студијски систем. По завршетку припремног ступња ученици се могу определити да положе завршни испит, добију сведочанство и напусте Академију, или да се, не полажући завршни испит, упишу као студенти у пету годину, заврше студије завршног степена, положе дипломски испит и стекну звање наставника разредне наставе, са вишом стручном спремом.

споразумети о начину њиховог обезбеђивања. Уговором између оснивача регулишу се питања везана за оснивање и рад Академије, а однос оснивача према Академији уговором између оснивача и Академије.

IV Уговоре из претходног става у име града закључиће начелник Градског секретаријата за образовање и културу.

V Припреме за почетак рада Академије обавља матична комисија у саставу:

Председник: др Димитрије Вученов, професор Филозофског факултета;
Чланови:

1. Др Јован Ђорђевић, професор Филозофског факултета,
2. Др Војин Дајовић, професор Природно-математичког факултета,
3. Др Ђорђе Кнежевић, професор Филозофског факултета,
4. Др Милорад Васовић, професор Природно-математичког факултета,
5. Василије Мокрањац, професор Музичке академије,
6. Милош Бајић, професор Академије ликовне уметности,
7. Др Мила Стојнић, професор Филозофског факултета,
8. Радован Икодиновић, директор Више педагошке школе.

Задатак матичне комисије јесте да изврши припреме за почетак рада Академије, дужност директора вршиће Бранислав Вељановић, са овлашћењем да предузима све потребне мере у циљу обезбеђивања услова за почетак рада Академије и да до 01. августа 1972. године поднесе захтев надлежном органу управе за утврђивању услова за почетак рада Академије. Надзор над радом вршиоца дужности директора вршиће Градски секретаријат за образовање и културу.

VI Академија почиње са радом 1. септембра 1972. године.³⁴

Истовремено са одлуком о оснивању Педагошке академије за образовање наставника разредне наставе, Скупштина града Београда је покренула и поступак за укидање Учитељске школе у Београду.

Након решења о оснивању Педагошке академије за образовање наставника разредне наставе у Београду и покретања поступка за укидање Учитељске школе у Београду, Градски секретаријат за образовање и културу, дописом 06-02 бр. 61220/72. захтевао је да се Учитељска школа изјасни о покретању поступка за њено укидање, пошто то Закон налаже, као и да она своја основна средства што пре пренесе на Педагошку академију, изузев

³⁴ Милан Лазић, *н. д.*, стр. 515–516.

зграде, коју треба пренети на град Београд, који ће је затим уступити на бесплатну употребу Академији.³⁵

Ове захтеве Савет Учитељске школе у Београду прихватио је на својој седници од 29. маја 1972. године, закључујући и следеће: „С обзиром да су стање, уређење и опремљеност школске зграде училима врло важни предуслови за доношење коначне одлуке надлежних републичких органа о локацији и оснивању педагошких академија, треба предузети све могуће мере, у оквиру расположивих финансијских средстава, да се школска зграда благовремено очисти и уреди, изврше нужне оправке и ослободи непотребног дотрајалог инвентара, како би Комисија републичког секретаријата за образовање дала одобрење да нова школа, Педагошка академија може почети рад 1. септембра 1972. године.“³⁶

Уважавајући захтеве Градског секретаријата за образовање и културу, Радна заједница Учитељске школе одржала је 8. јуна 1972. године седницу, на којој је одлучила:

а) прима се информација о оснивању Педагошке академије у Београду;

б) прихвата се препорука о преносу свих основних средстава Учитељске школе на Педагошку академију, осим школске зграде, као и пренос остале имовине учитељске школе, осим фонда заједничке потрошње и фонда за стамбену изградњу;

в) школска зграда треба да остане у својини Учитељске школе, док се о томе не постигне споразум између Скупштине града Београда и Републичке заједнице образовања;

г) саглашава се са Закључком за покретање поступка за укидање Учитељске школе, јер после оснивања Педагошке академије која наставља њен рад, за постојање Учитељске школе више нема друштвене потребе;

д) захтева се да органи Градске скупштине радницима Учитељска школе које Матична комисија не буде изабрала за раднике Академије, обезбеде одговарајућа радна места према њиховој стручној спреми, односно запослење у Београду.³⁷

Упознавши се са овим ставовима Радне заједнице, Савет Учитељске школе у Београду, на седници од 8. јуна 1972. године, једногласно је одлучио:

1) Оснивање Педагошке академије за образовање наставника разредне наставе је прогресивна одлука која је у складу са вишегодишњом

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

тежњом напредних учитеља да се образовање наставника који ученицима дају прва знања и васпитање подигне на виши, а затим и на високи ниво.

2) Сва основна средства Учитељске школе и фондови, осим фонда заједничке потрошње и фонда стамбене изградње, који се гасе 31. августа, преносе се у својину Педагошке академије на дан 1. септембра 1972. године, изузев школске зграде са окућиштем.

3) Одобрава се финансирање припрема око оснивања Педагошке академије из средстава Учитељске школе, с тим да се утрошена средства врате Учитељској школи после додељивања финансијских средстава за ову сврху од оснивача, Скупштине града Београда и Републичке заједнице образовања, суоснивача и финансијера основне делатности Педагошке академије.³⁸

Будући да споразум о статусу зграде Учитељске школе није постигнут између Републичке заједнице образовања и Градске скупштине Београда ни до 31. августа 1972, а да би Педагошка академија 1. септембра „несметано и легално“ отпочела рад, Савет Учитељске школе је, на седници од 31. августа 1972, донео одлуку: „Школска зграда Учитељске школе са окућиштем у улици Народног фронта бр. 43 у Београду, катастарска парцела 790 кућа к. б. 43, раније бр. 100, школа, преноси се на Педагошку академију, вишу школу за образовање наставника разредне наставе у Београду, основану решењем Скупштине града Београда бр. 6.666/72-10-04 од 27. априла 1972. године, а која наставља рад Учитељске школе.“³⁹

Савет је одлучио и да се сва покретна имовина са фондовима Учитељске школе која није обухваћена одлуком Савета од 8. јуна 1972, такође, у целини пренесе на Педагошку академију.

Учитељска школа у Београду престала је са радом 31. августа 1972,⁴⁰ мада је њено званично гашење извршено годину дана касније, тј. 31. августа 1973. Она је, после 100-годишњег рада и нешто мање од 100 ишколованих генерација учитеља, пионира у ширењу писмености и просвећености широм целе Србије, уступила место *Педагошкој академији за образовање наставника разредне наставе*, установи која ће, од 1. септембра 1972. године, тај задатак обављати на још вишем нивоу.

³⁸ Исто.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Ученици трећег разреда учитељске школе уписали су се у четврти разред Академије, а ученици четвртог разреда постали су студенти пете године Академије.

Summary

Formation of the Pedagogic Academy in Belgrade

Key Words: *Normal School, Pedagogic Academy, Belgrade, Serbia, Masters, Teachers, education*

Outgrow of the Normal School in Belgrade into the Academy for Pedagogic designated for education the teachers was incertitude because the Parliament of Belgrade in the beginning was not interested in financing the formatting of the Academy regarding that teachers needed to educate Faculty of Philosophy. In the primarily proposal of the rationalization of the network of normal schools and optimal network location of pedagogic academies in Serbia, Belgrade was not among five towns whose normal schools could became pedagogic academy. After long and intense negotiations and coordination of attitudes, Parliament of Belgrade finally decided to establish Pedagogic Academy in 1972.

УДК 32:929 Броз Ј.
061.75“1972“(093.2)

ОСАМДЕСЕТИ РОЂЕНДАН ЈОСИПА БРОЗА ТИТА

Др Момчило МИТРОВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: *Рад је писан на основу докумената Архива Србије и Црне Горе и текстова из листа Политика.*

Кључне речи: *Јосип Броз Тито, осамдесети рођендан, Дан младости, Југославија*

Нема сумње да је 1972. година кризе политичког живота СФРЈ показивала озбиљне размере и да се приближавала своме врхунцу. Започета десетак година раније, пре свега у Хрватској и Србији, изражавана је кроз тутњаву Маспока и либералног покрета. Различито гледање на економски и сваки други развој у појединим републикама, сепаратно деловање политичког руководства Хрватске, нејединство у Савезу комуниста готово свих републичких организација, снажан утицај војске у земљи, ставили су Јосипа Броза Тита пред једно од последњих великих искушења, да „негативне тенденције“ пресече, земљи поврати јединство, очаја положај Савеза комуниста и „национализму сасече крила“.¹ Са политичке сцене макнути су Савка Дапчевић Кучар, Мика Трипало, Латинка Перовић, Марко Никезић, Бора Павловић, секретар градског комитета Београда, Мирко Чанадановић, председник, и Милош Радојчин, секретар СК Војводине. У Словенији је смењен Стане Кавчич, у Македонији је ослобођен дужности Крсте Црвенковски и смењен Славко Милосавески.

---

¹ У Хрватској је за три године после седнице у Карађорђеву децембра 1971. чланство СКХ смањено за близу 50.000, у току неколико месеци смењено је 5.000 привредних и политичких функционера. За кривично дело против народа и државе у току 1972. и 1973. године осуђено је 2.000 особа, док је за десет година у раздобљу 1961–1971. таквих пресуда било 400. М. Трипало, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 2001, str. 237.

Процес овог смењивања текао је током целе 1972. Ова година по својој драматици може се упоређивати у животном веку Јосипа Броза Тита само са 1948.

Тито је те 1972. напунио 80 година живота и, као што су забележили савременици још увек је „своје расположење према људима и нетрпељивост и склоност – јавно показивао“.²

На другој страни цела та година протекла је у знаку обележавања осамдесетог рођендана Јосипа Броза Тита. Не верујемо да ове две историјске чињенице нису у директној вези.³ Као што и не верујемо да је случајност изузетна активност Јосипа Броза те године, која се манифестовала поред осталог у многобројним путовањима широм целе Југославије. Тито је те године био у Загребу,⁴ Пули, обилазио је Босну и Херцеговину (Шипово), био у Ужицу, Пожеги, Чачку... У родном Кумровцу положио је камен темељац за Спомен-дом бораца и омладине Југославије и разговарао са представницима савезног одбора СУБНОР-а.⁵ Током године примио је чланове Удружења шпанских бораца, којима је уручио орден народног хероја, био је домаћин делегацији ловаца,⁶ изузетно је био активан у спољној политици.⁷

Већ почетком године (фебруара месеца), почеле су дискусије у разним институцијама политичког система о прослави јубилеја Јосипа Броза Тита, односно „јубилеја свих наших народа и народности“. Институционално прославу је осмишљавао Координациони одбор, који су сачињавали представници свих друштвено-политичких организација, Југословенске армије, пионира, омладинаца. Задатак му је био да обједињује све акције везане за Титов рођендан у оквиру Социјалистичког савеза, организације која је представљала целокупну друштвено-политичку структуру социјалистичке Југославије. Председник овог тела био је Вељко Миладовић, иначе председник ССРНЈ.⁸ На седницама одбора, уз многобројне предлоге садржаја

² М. Tripalo, *n. d.*

³ Претраживач Google може да пронађе под одредницом „80-ти рођендан Тита“ близу 30.000 појављивања на глобалној мрежи, од чега на српском језику 14.700 страница.

⁴ Новине су забележиле да се Тито тад сусрео са Мирославом Крлежом, те да је том приликом рекао да Крлежу познаје од 1927. године. „Виђали смо се затим послје кад сам илегално долазио из Москве и Париза...“, *Политика*, 25. април 1972.

⁵ *Политика*, 22. април 1972.

⁶ *Политика*, 23. мај 1972.

⁷ У посети Југославији био је Жан Бедел Бокаса, представници ирачке партије БААС итд. *Политика*, 4. мај 1972.

⁸ Чланови координационог тела били су: Мијалко Тодоровић, Крсте Црвенковски, Стеван Дороњски, Џемал Биједић, Маријан Цветковић, Милутин Морача, Васка Дуганова, Џемил Шарац, Александар Вукотић, Боро Радојев, Боро Петковски, Иван Франко, Владо Обрадовић, Андра Миловановић, Војо Шиљеговић, Владо Шестан, Ангел Клисински, Бранислав

прославе Титовог рођендана, чуло се низ идеолошких „акцената“ познатих у вокабулару комуниста. Већ на првој седници, 1. марта 1972. године, речено је да би „овај повод“ (Титов рођендан – М. М.) ваљало искористити да прослава има „изразито радни и мобилизацијски карактер“, како би се остварили „видни закључци Акционог програма Друге конференције СКЈ“. Зато она не треба да траје два дана него да „практично буде прослава читаве ове године“. Речено је још да „акција“ треба да буде повод за мобилизацију свих радних људи. Требало је да то буде „наша народна прослава, све народна“, односно да то буде „билансирање револуције и тих тековина“.⁹

По први пут од када су прослављани рођендани маршала Југославије, славље није било замишљено као Дан младости већ као прослава овог Титовог рођендана.

На координационом одбору већ на почетку године је речено да је сама идеја јубилеја заталасала „све радне људе ове земље и све друштвено политичке организације“. Тада је у ствари било јасно да ће се ова прослава издвајати од свих дотадашњих и по садржајима и по „грандиозности“ централне манифестације.

Проблем је, међутим, настао већ код првог предлога који се односио на сам назив прославе. Било је речи да то буде „Тито комуниста“, али је одмах примећено да би то „сужавало суштину“ јер је Тито био „борац против фашизма, истакнути војсковођа Другог светског рата, утемељивач политике несврставања, истакнути револуционар и борац за мир, борац самоуправног социјализма, дословни предводник Савеза комуниста, грађанин света“.¹⁰

Предлог да прослава носи у наслову само „Тито“, образлаган је као „најадекватнији израз и појам који би обухватио све оно, не само за нас већ и читав свет“.¹¹ Било је још предлога „Тито револуционар“, „Тито борац за интересе радничке класе“. Омладинци су предлагали да паролу за 25. мај буде „Хвала ти за рат“, на шта су им старији одговарали да је боље „Хвала ти за победу, слободу“.¹²

На координационом телу које је усмеравало све активности око прославе рођендана Јосипа Броза Тита 1972. донети су закључци да све друштвено-политичке организације направе своје програме прославе, да то исто ураде установе, предузећа и други. Инсистирало је да садржаји буду прилагођени срединама где су радни људи и грађани деловали и жи-

---

Крстинић, Олга Биљановић, Јанез Лукач, Драго Вукша и Јован Вујовић. Архив Србије и Црне Горе, фонд ЦК КПЈ (ЦК 507) фасц. XXXV – к/2.

⁹ АСЦГ, исто, 4/1 АБ.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

¹² Исто.

вели. Синдикат је имао своју „линију“ деловања, ЈНА своју,¹³ сеоске организације прилагођену своме амбијенту итд. Војска је, на пример, план прославе разрадила до 15. марта 1972. Предвиђено је, по том програму, снимање филма „Врховни командант и армија“, штампање књиге „Тито борац – концепција општенородне одбране“, есеј „Над Титовим временом“ итд. Борачке организације имале су предлоге који су били „не само израз признања другу Титу за досадашњи рад већ и подршка садашњој његовој организацији и политици“.¹⁴

Поводом Дана младости генерал Армије Никола Љубичић честитао је војницима, морнарима, питомцима и младим старешинама овај празник и јубиларни 80. рођендан врховног команданта. „Овај општенородни празник“, рекао је генерал Љубичић, „и ове године дочекујемо оживљавајући славне традиције народноослободилачког рата и у знаку даљих успеха на развоју и јачању ЈНА, оружаних снага и целокупног система општенородне одрбране“. Суштина његове честитке сведена је на чињеницу да „с Титовим именом и делом дубоко је срасла младост у нашој земљи“ и да у извршавању задатака војници и старешине треба да имају „стално пред собом пример прегалаштва и револуционарне доследности нашег Врховног команданта чије је револуционарно дело уграђено у целокупни наш друштвени развој“.¹⁵

Што се тиче личних признања „општи плебисцит“ је била додела ордена народног хероја и Повеље народа и народности. Уз ово предлагана је и алтернатива: неко „ново војно одликовање“. Иако је овај предлог изнет почетком године, јавност је о поновном додељивању ордена народног хероја Јосипу Брозу Титу упозната тек 15. маја. Тада је, наиме, на седници свих већа Савезне скупштине донета одлука да се Титу поводом осамдесетог рођендана додели орден.¹⁶

Некако у исто време, почетком године, стигао је и предлог из Мајданпека да се на нивоу Југославије оформи посебан фонд за стипендирање радничке деце који би носио Титово име. Предлагано је да се изради пригодна марка и златник са Титовим ликом. Тражени су пригодни материјали за фото-изложбе (за мање развијене крајеве), сценарио за филм о „животном путу друга Тита“. Постојала је идеја да се ради посебан филм који би био дистрибуиран у иностранству.

Посебно је наглашавана улога штампе, радија и телевизије. Инсистирало је да се избаци пракса објављивања једног или два свечана броја,

¹³ Југословенска народна армија ангажовала се на издавању Титових војних дела, организовању изложбе уметничких дела „Тито и НОБ“, издавању грамофонских плоча револуционарних и борбених песама, припремању изложби војног музеја.

¹⁴ АСЦГ, фонд, ЦК КПЈ, 2/2 АБ.

¹⁵ *Политика*, 22. мај 1972.

¹⁶ *Политика*, 4. мај 1972.

већ да се перманентно прати прослава Титових јубилеја. Сем новинара, о Титовим јубилејима чланке су писали истакнути друштвени и политички радници, међу којима издвајамо запис Марка Никезића објављен у *НИИН*-у, а пренет у дневном листу *Политка*.¹⁷ Поред осталог Никезић каже: „Период у коме Тито предводи раднички покрет и народе Југославије поклапа се са револуционарним променама у југословенском друштву и са уласком Југославије у међународне односе као значајног чиниоца антиимперијалистичке борбе“. Говорећи о револуционарном путу Јосипа Броза, Никезић наглашава његову улогу у оздрављењу КПЈ од секташтва, у њеном претварању у партију револуционарног народа, затим у сударима са национализмом. „Политика комуниста у националном питању је једноставна ако се спроводи до краја – тј. док се КП подједнако доследно обрачунава са интересима и схватањима буржоазije сваке нације. У Југославији то значи, да би се оног тренутка кад би СК из било ког разлога, почео толерисати унитаризам, морао јавити сепаратизам. Не као случајно скретање, већ као знак да је КП запоставила интересе и да губи поверење неког од наших народа“, поред осталог записао је Марко Никезић.¹⁸

РТВ Београд је током маја радио интервју са Јосипом Брозом Титом у ком је маршал говорио о свом револуционарном и животном путу.¹⁹

У очито врло широком настојању да се на различите начине обележи Титов рођендан било је инсистирања да се подигне спомен-дом, објављују публикације са „ликом председника, публикације из његовог живота као револуционара, као човека“... Забележен је и предлог да се уради изложба књига које говоре о Титу, а која би трајала само један дан и коштала 18 милиона ондашњих динара.²⁰ У оквиру исте идеје предложено је да издавачи сакупе сва издања о Титу штампана у иностранству.

Лист *Комунист* предложио је да се уради јубиларна значка која би се могла масовно пласирати. То исто предлагали су и листови *Четврти јул* и *Радничка штампа*. Забележили смо и дискусију једног од чланова Координационог одбора који је поводом ових предлога рекао: „Мислим да ће опет почети, као и у другим приликама кад су овакве прославе, разне неукусности, кичеви на рачун лика Тита. Требало би стати на пут тезгарошима по предузећима и институцијама“.²¹ Када је расправљано о издавачкој делатности везаној за прославу, донет је закључак да треба

¹⁷ Марко Никезић био је тада председник ЦК СК Србије.

¹⁸ *Политика*, 20. мај 1972.

¹⁹ *Политика*, 24. мај 1972.

²⁰ АСЦГ, фонд ЦК КПЈ, 3/6 МС. У мају месецу почели су да излазе „Прилози за биографију“ Титовог биографа Владимира Дедијера.

²¹ *Исто*, 3/6 МС.

„онемогућити сваки бизнис преко издавачких предузећа“, али дати могућност издавачима да раде „са некаквом добити“.²²

Синдикат и Социјалистички савез, као најмасовније организације, за време свих дискусија о карактеру прославе инсистирали су да она буде општенародна и општејугословенска.

Као куриозитет можда треба навести да су Одбор за прославу 80. рођендана врховног команданта чинили искључиво генерали, који су организовали прославе у јединицама војске, као један део, док је други део прославе подразумевао јавне наступе армије, укључујући и прославу на стадиону ЈНА.

Главни организатор прославе на стадиону ЈНА, када је свечано уручивана штафета маршалу, био је Савез омладине Југославије. Овај пут омладина је као мото Дана младости 25. маја истакла: „Ово време се памти по нама, заједно у младости, заједно у рату, заједно у будућности“. Прослава је почињала са уводном сликом „Хвала Ти за рат, Хвала Ти за мир“. Како је већ почетком 1972. године испланирано, на завршној прослави осам тачака припадало је пионирима, радницима, ЈНА, акцијашима, најистакнутијим спортистима. Предвиђено је да завршна слика на стадиону буду исписане речи „ВОЛИМО ТЕ“. Као никад до тад, број омладинаца који су учествовали у приредби износио је 7.500, од чега су 3.000–3.500 били војници. Ранијих година обично је било четири до пет хиљада учесника. Измењена је и пракса ранијих година да се Тито са омладином сусретне 24. маја у Дому омладине, тако што је 1972. предвиђено да се сусрет прошири на омладину и раднике, како би се афирмисала идеја рада и стваралаштва, код оног „најбољег што имамо“ (песници, победници фестивала рада, певачи са фестивала у Суботици – све укупно 1.500–2.000 учесника).

Најмасовнија манифестација Дана младости било је ношење штафете, која је те године кренула са Иришког венца 15. априла. На њеном испраћају пред око 10.000 грађана говорио је и Мирко Чанадановић, председник Савеза комуниста Војводине, који је поред осталог рекао: „Титова биографија и новија историја југословенских народа подударне су и условљене међусобно у највећој мери. Судбина ове земље и борба њених народа, омогућиле су личности Титовог формата, као што је само такав Тито могао толико снажно утицати да револуционарна прошлост и садашњост Југославије и Савеза комуниста посебно буду какве јесу.“²³ На дочеку штафете у Приштини Махмут Бакали је рекао да су „сви наши успеси“ везани за име и револуционарну делатност друга Тита, „за Тита и социјалистичку Југославију за чије смо ослобођење, изградњу и јачање дали

²² Исто, 2/2.

²³ Политика, 16. апила 1972.

многе жртве и уложили много труда, уграђујући себе својом борбом, крвљу својих синова и својим радом у Титовој Југославији. Укупна стремљења и судбина свих народа и народности Косова везани су стога нераскидивим нитима за име Тита и за Титову социјалистичку Југославију²⁴. Штафета је те године прешла 11.000 км, а предао ју је на стадиону ЈНА омладинац из Босне и Херцеговине.²⁵

У сусрету омладине и радника у згради Савезног извршног већа, Тито је примио 24. маја 1.600 омладинаца из свих крајева земље. Честитавши му рођендан, поред осталог су рекли: „Омладина на селу, у производњи, студенти и радници, знају да је њихово време иницијативе, а не директиве. Знају да је ово тренутак одговорности а не готованства...“ „Радне акције су и данас отворени омладински универзитети, било да је то Сава, Нови Београд, зелени појас Ђердапа, Морава, Бања Лука или Тјентиште, пруга Београд–Бар. Било да је то мали парк у нашој улици са оном једном клупом где смо урезали твоје име“, гласила је кратка порука омладине Јосипу Брозу Титу.

Двочасовни програм симболизовао је „једну од најважнијих тековина наше револуције братство и јединство“. Учесници смотре из свих крајева земље повели су народно коло „од Словеније до Македоније, од Војводине до Црне Горе“. Њих су касније заменили певачи. Вокални нонет из Марибора је пришао столу за којем је седео Јосипа Броз и његови сарадници и без инструменталне претње отпевао песму „Около хишице“. Наступали су затим Зоран Лековић, Ратко Краљевић, Данијела Панчетиновић и Маја Оцаклијева, док је „Колегијум музикум“, како су забележиле новине, „маестрално извео неколико народних песама у обради“. Светислав Гонцић, основац, рецитовао је стихове Мирослава Антића, „Плави чуперак“. Посебну пажњу Тито је на овом пријему посветио најбољем матуранту, младом пољопривреднику металостругару из „Гоше“, победницима фестивала младих, столару из села Кланци у Горском котару.²⁶

Као што изнети примери показују, припреме за прославу 80. рођендана Јосипа Броза Тита, а посебно дискусије око њеног значаја и садржаја спровођене су током целе прве половине 1972. године. Све оне на крају су сведене на шест тачака Координационог одбора именованог за прославу Титовог јубилеја: 1. Свечана седница, 2. Одликовање, 3. Повела народа и народности Југославије, 4. Дан младости, 5. Информативно-пропагандна акција, 6. Фонд за стипендирање деце из радничких породица. Уочи рођендана Јосипа Броза Тита, 24. маја, одржана је свечана седница

²⁴ *Политика*, 26. април 1972.

²⁵ Штафету младости 25. маја предао је Бранко Мандић, машин бравар у предузећу „Комитекст“ из Бихаћа. Одлуку да Бранко преда штафету донео је Савезни одбор за прославу Дана младости. *Политика*, 20. мај 1972.

²⁶ *Политика*, 25. мај 1972.

представничких тела, друштвено-политичких организација у Федерацији и Савета Федерације. На њој је присуствовала делегација оружаних снага СФРЈ, од 30 чланова, као и гости из република (по осам), САП (по шест), из града Београда пет.

На овој седници, образлажући предлог о додели ордена народног хероја Јосипу Брозу Титу, Вељко Милатовић је рекао: „Председништво Савезне конференције социјалистичког савеза радног народа Југославије по непосредно исказаној жељи радних колектива и друштвено политичких организација, радника, сељака и других грађана и њихових организација, подноси Савезној Скупштини предлог да се Јосип Броз Тито, председник СФРЈ, поново одликује Орденом народног хероја Југославије. Приједлог о одликовању председника Тита је поникао спонтано у разним крајевима земље, у различитим друштвеним срединама и саставима, да би у кратком временском року прерастао у општи, јединствени захтев“. Тиме се излази у сусрет и изражавају расположења, осећања и мисли грађана Југославије, „који знају да су прогресивне промијене остварене у свим областима друштвеног живота као аутентичан слијед револуционарне мисли и праксе, нераздвојно везане за личност друга Тита, његову одлучност и прегалаштво, његову храброст да се супротстави тенденцијама које би могле угрозити интегритет револуције Југославије, за његов смисао и смјелост да се избори за рјешења која олакшавају и убрзавају наш самоуправни социјалистички развој“. За такве подухвате и домете, желело се да се његов 80. рођендан „обележи признањем које оличава јунаштво и непоколебљивост друга Тита у борби за економски, културни и друштвени развитак наше заједнице, у одбрани тековина револуције и независности наше земље и мира у свету“.²⁷

Слична реторика употребљавана је и код доделе Повеље народа и народности. У Председништву СКЈ израђене су тезе о садржају и идејном решењу повеље а ликовно обликовање требао је да уради неко од „истакнутих уметника“.²⁸

Најамбициознија, чини нам се, била је идеја да се на прославу рођендана Јосипа Броза Тита позову шефови страних држава или да они пошаљу своје изасланике.²⁹ Идеја је одбачена као тешко остварљива, али је

²⁷ *Политика*, 26. мај 1972.

²⁸ АСЦГ, *исто*, к/2.

²⁹ Истина четири страна дипломата „распитивала су се о тој могућности: Америка, Румунија, Финска и СССР“. *Исто*, 3/7 МС. Поводом 80. рођендана Јосипа Броза Тита, Президијум Врховног совјета Совјетског Савеза донео је одлуку о додели ордена Лењина. У декрету поводом доделе овог ордена се каже да се то чини „због његових изузетних заслуга у борби против фашизма, због његовог значајног доприноса јачању братског пријатељства и разноврсне сарадње између народа СССР-а и Југославије, због његовог активног учешћа у борби за мир и за развој међународне сарадње, као и поводом његовог 80. рођендана“. *Политика*, 25. мај 1972. Јосип Броз Тито је 16. маја 1972. године, указом државног савета

познато да је Тито током 1972. године био предложен за Нобелову награду за мир. Кандидовали су га Пјер Грегоар, председник Луксембуршког парламента, и Карл Ибах, председник Савеза учесника покрета отпора и депортираца СР Немачке.

Највише полемике, недоумица и предлога било је око формирања фонда за стипендирање деце из радничких породица. Све до априла месеца 1973. године трајали су разговори око оснивања овог фонда и израде „друштвеног договора“ о оснивању Титовог фонда за стипендирање младих радника и радничке деце. Нагласивши да се Фонд оснива поводом осамдесетог рођендана друга Тита, „истинског борца за права радничке класе и изградњу самоуправног социјалистичког друштва у Југославији“, на иницијативу радних људи рудника бакра Мајданпек и рударско-топионичарског басена Бор, у пракси је он једноставно називан „Титов фонд“. У друштвеном договору речено је да се Фонд формира у циљу стварања повољних услова за образовање, стручно оспособљавање и усавршавање младих радника и радничке деце на основу солидарности. У оквиру Фонда образовани су посебни Титови фондови у републикама и аутономним покрајинама. Његови чланови могли су бити основне и друге организације удруженог рада, њихове асоцијације, самоуправне интересне заједнице, друштвено-политичке и друге друштвене организације, месне заједнице, друштвено политичке-организације, друштвени фондови и друге самоуправне организације и заједнице, као и удружења грађана. Учлањивање у Фонд било је добровољно, а чланство у њему трајало је најмање пет година. Поменути договором регулисана су сва права чланова и институција Фонда, као и критеријуми за стипендисте. Међу њима на првом месту је била способност радника, односно ученика или студента, успех радника на радном месту или успех ученика или студента у учењу. При конкурсима су узимани у обзир материјални положај стипендисте, његови морално-политички квалитети и друго.

Румуније добио титулу хероја СР Румуније и орден победа социјализма „за посебне заслуге у његовој дугогодишњој револуционарној активности посвећеној ствари демократије, друштвеном и националном ослобођењу народа Југославије, тријумфу идеала мира и међународне безбедности, ствари светског комунистичког и радничког покрета за његов велики допринос развијању и продубљивању традиционалног братског пријатељства између народа Југославије и румунског народа односно свестране сарадње између СКЈ и Румунске Комунистичке Партије, између СФРЈ и СР Румуније.“ *Политика*, 17. мај 1972.

Summary

Josip Broz Tito's 80th Birthday

Key words: *Josip Broz Tito, 80th Birthday, Youthd Day, Yugoslavia*

In the moments of the evident crisis of social and economic development of Yugoslavia in early 1970s, the country's leadership used the occasion of Josip Broz Tito's 80th birthday to show how well grounded his revolutionary and political activity had been. By displaying loyalty of political institutions and individuals to the personality of Josip Broz Tito, the institutions of the State and Society lavished on him various honors, events and manifestations of loyalty. All that was connected with the jubilee of his 80th birthday and the traditional celebration of the Youth Day. In 1972 Tito was awarded the second medal of the National Hero, the Deed of the People, the most massive celebration of May 25 was organized, events were staged as he traveled the country and much effort was put into filing his candidature for the Nobel Prize.

МИЛОВАН ЂИЛАС 1953/54:
ИЗМЕЂУ РЕВОЛУЦИЈЕ И СЛОБОДЕ

Вељко СТАНИЋ

АПСТРАКТ: *Рад разматра дисидентски заокрет Милована Ђиласа 1953/54. године, узроке и последице које је такав поступак имао у југословенском друштву, али и самом животном путу Милована Ђиласа. Ђиласов разлаз са комунистичком идејом доводи се у везу са његовим интелектуалним сазревањем, мисаоним наслеђем Црне Горе и улогом књижевности који су утицали на формирање специфичног погледа на политику. Критика комунистичког система доводи до развијања једне од најзначајних дисидентских појава Европе, уз задржавање врло особеног литерарног и филозофског сензибилитета.*

Кључне речи: *Милован Ђилас, комунизам, револуција, слобода, дисидентство*

У проучавању историје југословенског друштва и културе незаобилазно је осветљавање духовних профила истакнутих стваралаца. Тако је име Милована Ђиласа једно од сложених, али драгоцених у размишљањима о југословенском комунизму, као и ширим политичким и друштвеним перспективама 20. века.

Проучаваоци Ђиласовог дела лако су увидели да је реч о необично садржајном и богатом животу. Тако је истицано да је био политичар, дисидент, човек власти, робијаш, књижевник и мислилац чија су духовна исходишта задрала у врло крупне проблеме његовог времена.¹ Сагледавање

---

¹ М. Ђилас, *Библиографија са хронологијом живота и рада*, сачинио Добрило Аранитовић, Београд, 2008.

ове животне линије говорило је у прилог мишљењу о укупном значају Ђиласове личности. Проблем је, међутим, настајао када је требало довести у везу поједине елементе његовог политичког и интелектуалног развоја и објаснити их на један кохерентан и аргументован начин. Прејака везаност за нека Ђиласова опредељења спречавала је истраживаче његовог лика да сагледају целину. Зато је његова личност у различитим интерпретацијама бивала конвергентском, контроверзном, противречном или, пак, херојском. Ипак, постављена питања, како у домаћој тако и иностраној литератури, отворила су простор широке анализе на чијем трагу је замишљен и овај рад.

Тема овог рада је средишњи феномен Ђиласовог животног пута: критика одређених појава југословенског друштва, која је, у врло осетљивој спољнополитичкој клими 1953/54, довела до Ђиласовог пада са власти и отпочела његову вишедеценијску дисидентску активност. Циљ рада је да понуди одговор на питање зашто је дошло до Ђиласовог дисидентског заокрета, какве су биле идеје, мотиви и начини његовог остваривања. Основно становиште изнето у раду је да је Ђиласово дисидентство било узроковано специфичним, идеалистичким и нереалним схватањем политике. Овакво схватање политике било је условљено необично снажним искуствима духовног и културног наслеђа Црне Горе, као и раним откривањем страсти за књижевност. Тако изграђен лични сензибилитет ступио је у ангажовану политику комунистичке револуције и у њој доживео врло крупне моменте. Два феномена Ђиласове личности су у свему томе била пресудна: слобода и револуција. Међусобно повезани и условљени, представљали су највиши, идеални домет Ђиласовог ангажмана. Тако се и критичка мисао 1953. и почетком 1954. године коју овде анализирамо надахнула тим симболима, као потрага за недостижним идеалом слободе и револуције као њеним предусловом.

Необични животни пут Милована Ђиласа (1911–1995) био је испуњен богатим искуствима која су га пресудно одредила. До великог заокрета 1954. године Милован Ђилас је проживео нешто више од четири деценије живота. У њему су била сажета искуства родне Црне Горе, окретање литературе и занешење великим идеалима, припадност и брз успон у малој и илегалној Комунистичкој партији Југославије, револуционарна искушења, као и послератна власт у друштву које је тек настајало. Додир ових разнородних животних упуцава са једним осетљивим, немирним и трагичким Ђиласовим духом, учинио је да се његов друштвени и интелектуални ангажман развије у једном специфичном облику. Ђиласов дисидентски заокрет, који ће следити поменутом животном раздобљу, имао је своја дубинска упоришта управо у тим искуствима и њиховој специфичној перцепцији. Тако би се атипичност Ђиласовог случаја у српској историји могла објаснити раним утицајима и формирању његове личности на двојству литературе и поли-

тике и сходно томе изграђеном посебном, идеалистичком поимању политике. Тако схваћена политика била је идеалистичка не у смислу обзира, метода и правила рада, већ зато што је била лишена једног реалног чула, носила је у себи фанатизам и суровост, али и храброст и веру у остварење великог циља – револуције. Ђиласов одлазак са власти нам се чини као пораз таквог политичког уверења. Када је, у судару са послератном стварношћу и прожимајући се са новим интелектуалним струјањима, то Ђиласово уверење почело да тражи нове садржаје и оправдања, постало је неприхватљиво, а потом и одбачено.

Црна Гора је била дубока уметничка инспирација Милована Ђиласа. Трагајући за њеним тајнама у својим књигама, Ђилас је изнова исписивао и историју властитог живота. Вредносна и менталитетна одређења, погледи на свет и човека, дух побуне и стварања, уз сву оштрину и немилосрдност коју је носила, Црна Гора је обликовала Ђиласов духовни профил. Књижевност, којој се окренуо врло рано као спознаји света и уметничком изражају, друга је битна одредница у његовом животу. Остајући дубока интимна вокација, свет литературе уступиће место политици, њеном активизму и револуционарним могућностима. Ђиласов доживљај света сачуваће, међутим, литерарне обресе и погледе. Тиме се у свет политичке конспирације, робије, револуције као централних мотива његовог револуционарног ангажмана укључила специфична, младалачка свест и инспирација. Ниједна страна Ђиласовог живота не може бити осветљена без искуства његових раних година и улоге Црне Горе и двојства литературе и политике изграђеног у предратним годинама. У том циљу била би неопходна посебна истраживања ових елемената и њихово укључивање у општу слику о делу Милована Ђиласа.

Нова мисао

Важни догађаји испунили су 1953. годину у Југославији. Она је сигурније иступала из кризе узроковане Резолуцијом Информбироа. Градила је свој идентитет на концепту „трећег пута“, који је ишао за изградњом и учвршћењем социјалистичких односа и независне спољне политике. Стаљинова смрт у марту 1953. изазвала је велику позорност у међународним круговима; отворило се питање могућности промене совјетске политике, а то је и југословенском питању давало нове импULSE и садржаје. Британски премијер Черчил, који је тих дана примио председника југословенске владе Јосипа Броза Тита, био је посебно заинтересован за југословенско-совјетске односе. Уједно је то био и први велики излазак Тита у свет, који је значајно допринео како његовој личној тако и афирмацији Југославије.² Појачани

² М. Šuvar, *Vladimir Velebit svjedok historije*, str. 185.

односи са западним државама, уз истовремено пријатељске разговоре са бројним азијским представницима, формирали су југословенску спољну политику у духу прокламоване независности. Колико је то била неизвесна позиција показала је у пуној оштрини тзв. тршћанска криза крајем 1953. године.

Међународне импликације битно су утицале на развој унутрашње политике. Радничко самоуправљање уведено је још јуна 1950. доношењем *Основног закона о управљању државним и привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива*. Таква замисао настала је у време када су југословенски комунисти трагали за излазом из осетљиве ситуације, а као резултат анализе Марксових учења и совјетских практичних решења. Чињеница да је Ђилас играо значајну улогу у свему овоме није нимало случајна; из таквих анализа јавиће се његове дисидентске идеје. Самоуправљање је потврдио *Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења Федеративне Народне Републике Југославије и савезним органима власти* из јануара 1953. године. Афирмишући савезни карактер државе и фундаирајући самоуправљање као основу њеног друштвено-политичког модела, овај уставни закон је повукао суштинску разлику у односу на совјетски модел устава из 1946.³ *Уредба о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга* из марта 1953. је „фактички означила распуштање наших колхоза, макар са закашњењем од године дана, због Титовог одбијања Кардељевог и мог предлога: ни Тито већ није имао куд у расулу које је годинама разарало пољопривреду...“⁴ Ова Ђиласова реминисценција указује на природу односа у југословенском врху, чија констелација ће постати осетљивијом након Другог пленума ЦК СКЈ, одржаног јуна 1953. године у Титовој резиденцији на Брионима. Овај актив је анализирао „идеолошко стање у партији“ и актуелизовао основни феномен југословенског друштва: улогу Партије, тј. Савеза комуниста Југославије, као носиоца целокупног друштвено-политичког развоја. Судбина тзв. југословенског експеримента⁵ зависила је од тога да ли ће у промењеним околностима након 1948. доћи до трансформације партије и промене њеног места у држави и друштву. Истраживачи се слажу да је Шести конгрес КПЈ 1952. године „заиста био врхунац покушаја КПЈ да помири социјализам и демократију“.⁶ Напори чињени да се постигне једна нова, оригинална позиција, у којој би социјалистички односи донели пуну и непосредну демократију, рађали су се у отклону на совјетско искуство. Ипак, осцилације спољнополитичких фактора неизоставно су мењале контуре унутрашњих

³ A. Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd, 1990, str. 251.

⁴ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991, str. 261.

⁵ Видети: D. Russinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, London, 1977.

⁶ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb, 1990, str. 140.

борби. Тако је Шести конгрес захтевао „социјалистичку демократију“, децентрализацију и демократизацију привреде и друштвеног и културног живота, а успротивио се бирократским појавама, као и јачању буржоаских и клерикалних елемената.⁷ У много чему централна личност овог конгреса био је Милован Ђилас. Његово иступање је било обележено поменутиим конгресним идејама, а у духу изградње једног засебног пута: „Нијесмо ми за демократију ни због запада ни због истока него због радничке класе и народа, због социјализма.“⁸ Но, годину дана након Шестог конгреса ствари се нису чиниле тако једноставне. У промењеној међународној клими након Стаљинове смрти, политичка елита Југославије је поново чинила заокрет; Ђилас је у позним годинама писао да је време након Другог пленума ЦК СКЈ било обележено кочењем и повратком на старо, јер је борба против бирократије изгледала сувише ризикантна по владајућу номенклатуру.⁹ Случај Ђилас ће се убрзо појавити као резултат различитих гледања на будућност Југославије; спектар спољних и унутрашњих проблема који су утицали на физиономију југословенског „трећег пута“ учинили су да Ђиласов критички ангажман током 1953. и почетком 1954. постане један од најзначајнијих догађаја послератне историје Југославије.

Јануарски дани 1953. године донели су Ђиласу двоструко задовољство. Партијски разлози су га одвели у посету далеким азијским земљама Бурми, Индији и Пакистану, што ће га необично инспирисати у тексту *Источно небо*.¹⁰ Други разлог био је покретање часописа *Нова мисао*, са седиштем у Београду. Према Ђиласу, часопис је био замишљен као „неформална партијска групација, проистекла из демократских струјања, срачуната на подмлађивање социјалистичких идеја и критику лењинско-стаљинског догматизма.“¹¹ Главни и одговорни уредник био је књижевник Скендер Куленовић, а у редакцијски одбор су ушли и Милован Ђилас, Милан Богдановић, Добрица Ћосић, Оскар Давичо, Бора Дреновац, Душан Костић и Михаило Лалић. Касније су у редакцију ступили Мирослав Крлежа, Владимир Дедијер, Вељко Влаховић, Митра Митровић, Милентије Поповић и Јожа Вилфан. Часопис је покренут као месечник за културу и излазио је у 12.000 примерака, финансиран од претплате, а не државних институција.¹² Укупно је изашло тринаест бројева, просечног обима од десет табака (160 страна), са прилозима из књижевности, књижевне критике, филозофије, уметности, историографије, лингвистике, математике,

⁷ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, Beograd, 1988, str. 1035–1037.

⁸ *Борба*, 6. новембар 1952.

⁹ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, str. 262–264.

¹⁰ *Nova misao*, 10. октобар 1953.

¹¹ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, str. 266–267.

¹² *Исто*, стр. 266.

физике, као и разматрањима о општим друштвеним феноменима. То је био широко конципиран часопис који је привукао бројне културне посленике Југославије.

Милован Ђилас је био *spiritus movens* овог идејног круга и у *Новој мисли* је видео материјализацију нових тежњи, које је сматрао и демократским и социјалистичким. Један круг људи који је са њим радио у Агитпропу сада се појавио као носилац нових идеја. Са кризом Информбироа из Агитпропа су одстрањени Стефан Митровић и Радован Зоговић, али су млађи сарадници попут Боре Дреновца и Добрице Ћосића својим деловањем правили мост између званичних партијских схватања и све израженијих модернистичких тежњи. Покретање *Дела* и *НИН*-а неколико година пре *Нове мисли* било је управо резултат таквих настојања и доприносило је афирмацији младих стваралаца као што су били Миодраг Протић, Живојин Павловић и други.¹³ Тако је читав низ сарадника у *Новој мисли* представљао врло занимљив интелектуални кружок. Са појединим прилозима у часопису су се јавили Иво Андрић, Мирослав Крлежа, Аница Савић-Ребац, Милан Богдановић, али је већи број текстова био из пера млађих стваралаца какви су били: Петар Цацић, Зоран Гавриловић, Миодраг Павловић, Борислав Михајловић, Душан Костић, Ерих Кош, Антоније Исаковић, Ранко Маринковић, Вуко Павићевић. Била је то плејада младих људи која ће тек постићи лепе успехе у културном животу Југославије. Осим тога, посебно треба поменути значајне позоришне критике Хуга Клајна, сталног сарадника *Нове мисли*. Оно што је било иманентно природи овог часописа био је један полемички и критички дух; тако су простора добиле полемике и расправе о егзистенцијализму и *Историји народа Југославије*, о модерној физици и језику, као и велики текст Оскара Давича „Неотпори на дневном реду“. Разноврсношћу прилога и још више пробијањем устаљених форми, овај часопис је био на добром путу да означи слободније правце у културном и друштвеном животу Југославије. Судбина Ђиласове критичке мисли, изражене и на страницама овог часописа, била је пресудна за престанак његовог излажења. Како се излажење часописа поклопило са периодом Ђиласовог одвајања од Савеза комуниста и његове праксе, тиме је и насловна синтагма часописа симболично означила почетак његовог дисидентства.

Милован Ђилас је у *Новој мисли* објавио десет текстова, различитих по форми и садржају, од политичких коментара преко књижевне критике и историографских полемика до ангажоване друштвене критике.

У тексту „Двострука ’филозофска’ улога професора Недељковића“¹⁴ Ђилас је оштро критиковао књигу утицајног професора филозофије Фило-

¹³ S. Đukić, *Čovek u svom vremenu. Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Beograd, 1989, str. 30–36.

¹⁴ *Nova misao*, 1 (1953), str. 37–68.

зофског факултета у Београду Душана Недељковића *Наша филозофија у борби за социјализам*, објављену у Београду 1952. године. Исцрпно анализирајући Недељковићев приказ континуитета српске слободарске и револуционарне мисли од попа Драгоља, народне поезије, Филипа Вишњића, Вука Караџића, Светозара Марковића, Димитрија Туцовића до Тита, Ђилас одбацује упрошћено и схематизовано тумачење. Називајући га великосрпским шовинизмом, он овакво схватање види као резултат стаљинистичког приступа и његовог одраза у југословенској стварности. Полазећи од критике саме књиге, али не уздржавајући се да жестоко дисквалификује и њеног аутора, Ђилас развија једну, за његову тадашњу критичку мисао, врло карактеристичну позицију. У чему се она састојала и која је њена суштина? Устајући против упрошћеног погледа на историју идеја у српском народу, Ђилас је заправо желео да обезвреди настојање да се такав поглед прогласи социјалистичким, напредним, револуционарним и, уопште, једним схватањем иманентним самој југословенској револуцији. Истичући најпре да ниједан народ, па ни цела класа не може имати јединствен поглед на свет, он каже да је борба идеја у сталном покрету и да се не може говорити о победи рационалистичког духа у српској историји. Ово место је врло карактеристично за Ђиласове схватања из тог времена, јер истиче неопходност сталног проверавања и сукобљавања супротстављених ставова. Револуција има шансу да преко социјализма донесе нове друштвене односе, комунизам, али је њена прилика за то у сталном кретању напред и обрачуна са властитим деформацијама. Ђилас, дакле, критику усмерава на бирократију коју сматра квазисоцијалистичком појавом и види у њој претњу да узме „у руке монопол тумачења и развијања теоретског мишљења“, ¹⁵ поредећи то са Совјетским Савезом „гдје разни агитпропи и партиски институти монополишу теоретски живот и, у ствари, лиферују друштву у масама 'марксистичке' попове.“¹⁶ Занимљиво је да ове речи долазе од личности која је годинама неприкосновено била на челу југословенског Агитпропа и формирала културну политику земље у духу строге партијности. Штавише, Ђилас оспорава могућност конституисања марксистичке дијалектике и уочава сву опасност од давања таквих овлашћења „правоверној марксистичкој касти“.

„Поетски роман О. Давича“¹⁷ је књижевна критика која истиче квалитет и значај Давичовог романа *Песма*. Неумерене похвале крију врло занимљив моменат: вредност једног модерничког остварења које се бави југословенском револуцијом. Оно што Ђиласа импресионира је рафинирани уметнички поступак и сложеност романа: „Давичо је разбио, или скоро

¹⁵ Исто, стр. 60.

¹⁶ Исто, стр. 60.

¹⁷ *Nova misao*, 1 (1953), str. 128–132.

сасвим разбио, све устаљене форме... То разбијање конвенционалних метода и форми је уствари стварање нових метода и облика... 'Алогичност' тог метода и јесте његова вриједност. Он богатије, пуније, свестраније, чак дубље, излаже реални свијет, који смо навикли да читамо и слушамо у утврђеним логичким облицима¹⁸. Индикативно је да Ђилас и овде првенство даје развијању форми које обезбеђује већи домет слободе, како уметничке тако и друштвене. Међутим, знатно конкретније и непосредније, Давичов роман пружа, по Ђиласу, другачију слику револуције и револуционара: „Оскар Давичо је без колебања приступио критичком, неромантичарском (у смислу схватања, а не у смислу описивања) сликању револуције и револуционара... Али, баш око тога ће Давичо и морати да издржи сву ватру предрасуда које су створане и које се стварају о револуционерима, било они о себи, било други о њима, и то на бази њихове наизглед романтичне, идеализоване иако друштвено стварне и друштвено нужне улоге.“¹⁹ Сматрајући да је у духу револуције и у циљу социјалистичког напретка градити реалну слику о револуцији и њеним протагонистима, а не ону из „средњошколских уџбеника и пионирских новина“, Ђилас уноси у ову књижевну критику једно врло крупно питање: како револуционари виде своје дело и себе и како се може осигурати и неговати критички однос према таквој историјској тековини. То добија на значају кад се зна да је овај Ђиласов текст уследио као реакција „због негодовања и отпора које је (роман – прим. В. С.) изазвао у 'партијним', 'чистунским' и догматским врховима“.²⁰

У првој половини 1953. године Ђилас је у *Новој мисли* објавио још само један текст: „Измјене у политици према селу“.²¹ Ту је изнео проблеме приватне својине на селу, као једну од великих тешкоћа послератне Југославије. Залажући се за постепене кораке и веће инвестиције, био је мишљења да се ситни приватни поседи као капиталистички односи на селу могу искористити за социјалистичке потребе. Коначни циљ је видео у „нестајању приватне сељачке својине“²², до чега би, пак, дошло спонтано, увиђањем сељака да је приватна својина постала непотребна и апсурдна.

Након Другог пленума ЦК СКЈ и посете Анојрина Бевана, првака британске Лабуристичке странке, Ђилас се више посветио раду у *Новој мисли*.²³ У августовском броју се појавио његов опсежан текст „Почетак краја и почетка“²⁴, који је доносио анализу актуелног стања у Совјетском

¹⁸ Исто, стр. 129.

¹⁹ Исто, стр. 130.

²⁰ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, стр. 266.

²¹ *Nova misao*, 5 (1953), стр. 677–683.

²² Исто, стр. 682.

²³ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, стр. 265.

²⁴ *Nova misao*, 8 (1953), стр. 163–205.

Савезу и супротстављање социјалистичке демократије бирократији, како буржоаској тако и социјалистичкој. Ђилас сумира бурно искуство свог доживљаја Совјетског Савеза речима: „Исто онако како сам био чедно и наивно заљубљен у Стаљина, као каква револуционарна шипарица у свог Валентина, исто тако сам га свјесно и разборито мрзио и презирао када су ме, заједно с другима, стаљни молоти ослободили илузија.“²⁵ У чему су се састојале те заблуде? Најпре, у веровању да је Стаљин персонификација револуционарне правде и слободе. Сада је, пак, Ђилас у позицији критичара не само култа личности већ и дубоке везе између совјетског државног и друштвеног система и великог вође: „чињеница да у СССР већ више од четврт столећа постоји друштвена потреба (бар једног – владајућег – дијела друштва, бирократије) да има на свом челу генија, ако и не стварног, а оно измишљеног, у ког се мора вјеровати да је стваран – то доказује да руско друштво није демократско, него бирократско, под владавином бирократије и да оно ни субјективно (свијешћу и организацијом), ни објективно (производним снагама) није још социјалистичко и да такво тек треба да почне постајати.“²⁶ Ђилас, дакле, оставља могућност измене бирократског режима демократским и истински социјалистичким снагама којима припада будућност. И ово његово становиште је значајно, јер сведочи о вери у специфични еманципаторски карактер револуције. То је била последња степеница, коју ће пар година касније прекорачити *Нова класа*. Истичући посебност Југославије и Тита, Ђилас позицију властитог друштвено-политичког система супротставља како бирократским и конзервативним снагама Совјетског Савеза тако и демократској форми западних земаља: „Треба бити на позицијама социјализма и демократије као једног појма и једног процеса, а не на позицијама само једног (формалне демократије, тј. либералног капитализма без стварне демократије) или само другог (бирократизма, без формалне демократије) итд.“²⁷ Могућност остварења социјалистичких односа је реална, али захтева огромне идејне напоре и борбе против оних снага које желе очување „старог у новом“, тј. бирократије: „У земљама гдје се одиграла револуција, бирократија добија највећи замах, јер се појављује у замаскираном и друштву још нужном облику – као инструмент његове борбе против капитализма и капиталистичке класе...“²⁸ Снага бирократије лежи у улози, угледу и привилегијама којима скрива своју стварну природу: „У бирократском систему се може успињати само помоћу важније улоге у политичком животу и политичкој борби, конкретно – положајем у владајућој политичкој партији. Зашто и откуд то? Зато што својина није више она

²⁵ Исто, стр. 164.

²⁶ Исто, стр. 166.

²⁷ Исто, стр. 172.

²⁸ Исто, стр. 179.

снага која даје и добар живот и част и углед и славу, пошто она више није приватна. Све то сада може дати само власт, наслијеђено и стечено право управљања људима и њиховим добрима, а то је у ствари политички однос, политичка акција.²⁹ Ђилас увиђа све негативне појаве бирократизма и ту неосетно прелази и на критику постојећег стања у Југославији. Затварање бирократа у једну касту обележено је појавама као што су „интриге, ломљење врата и подметање ногу, каријеризам, лакташтво, узајамно помагање, гурање својих људи, рођака, ’заслужних бораца’“³⁰ које никако не одговарају Ђиласовом идеалистичком схватању револуције и њених циљева. „Неко је питао: како се репродукује бирократска каста? Она у свој посвећени свијет припушта ограничени број нових, ’најпровјеренијих’, најоданијих (што само по себи ограничава број). А и број функција није неограничен. Тиме се она затвара у себе, иако не потпуно, а не репродукује по праву рођења, него посвећивањем нарочите врсте – пријемом у круг управљача.“³¹ Лако је приметити да готово исти редови стоје у Ђиласовој *Новој класи*, само треба заменити реч „каста“ речју „класа“. Та промена је и оцртала његов критички искорак из владајућег система. Критикујући бирократизам да се брине само о материјалном положају, а да занемарује духовне слободе, Ђилас опет наглашава ослобађајући карактер револуције. Противна томе је стална борба духа, дијалектичка борба идеја, али и потреба не „да се бирократизам преконоћ укине, него да се друштво демократским институцијама осигура од његовог господства“.³²

*Источно небо*³³ је занимљив спој путописне прозе, саморефлексија и претенциозних политичких и филозофских разматрања. Као што је већ поменуто, текст је настао након пута по Индији, Бурми и Пакистану захваљујући разноврсним искуствима које је Ђилас тамо имао. То је, пре свега, једно дивљење Азији, њеној историјској дуговечности и трпеливој мудрости. Духовна величина азијских земаља импресионира Ђиласа због напретка који те земље чине, мењајући политичку и цивилизацијску равнотежу у свету: „И то ће бити најчудесније и највеличанственије кретање не само већег дијела, него читавог човјечанства... Старе класе и стари односи умиру у самој Европи, док се у Азији рађају нови и људскији односи“.³⁴ Поредиши успон Југославије са успоном Азије, он неумерено излаже потребу унутрашњег помирења Истока и Запада, дајући предност азијском искуству, јер оно баштини велику традицију, интимни доживљај природе, али

²⁹ Исто, стр. 183–184.

³⁰ Исто, стр. 184.

³¹ Исто, стр. 184.

³² Исто, стр. 192.

³³ *Nova misao*, 10 (1953), str. 519–558.

³⁴ Исто, стр. 531.

све значајније и технолошки напредак савременог човечанства. Чини се да овај текст више говори о аутору и његовој обузетости властитим поимањем себе и света него што даје футуристичку слику азијског континента. Ђилас романтично призива исконску лепоту властите патријархалности; он среће индијске старце и децу, али то је његово лично „далеко дјетињство, онај изгубљени зов, овдје још живи, још траје, упркос свему новом и баш кроз њега.“³⁵ Спајање разноликих искустава – то је Ђиласова опседнутост: „Био сам у САД, у земљи у којој је човјек у највећој мјери учинио технику слугом, али – и господарем свог живота. То је био за мене нови свијет и дивно сам се много чему што је у њему постигнуто – планинској каменитој љепоти Њујорка и новим, чистијим хоризонтима које су створиле цесте и мостови. Али живот у том свијету убрзо постаје до те мјере јасан и упрошћен да би поново могла да обузме човјека неодољива жеља да њиме живи.“³⁶ Да овај текст не би изгледао једино као поетско надахнуће, занимљиво је поменути утисак који је на Ђиласа оставио индијски државник и идеалистички филозоф Радакришнан: „Идеализам Радакришнана ипак се залаже за неке опште, трајније вриједности: слобода науке и културе, политичка демократија, антиколонијализам и антимонополизам, поштовање људског достојанства. А за шта се залаже стаљинистички материјализам, 'у име' социјализма и револуције.“³⁷

Ђилас је учествовао у дискусији о *Историји народа Југославије*, коју је редакција *Нове мисли* посебно организовала. Његово излагање, као и разговор учесника дискусије, *Нова мисао* је објавила као *Питања уз Историју народа Југославије*³⁸. Ово дело групе аутора, од којих је нарочито Бого Графенауер учествовао у расправи, било је прво такве врсте после рата. Привукло је велику пажњу, јер је отворило питање могућности писања заједничке историје југословенских народа, као и нових теоретских поставки. Мишљење Милована Ђиласа је било начелно неповољно, иако је признавао значај фактографског богатства овог дела. Он је пошао од схватања да је историја теоретска наука која у конкретном временском и просторном оквиру, а на основу изворне грађе, открива законе људског друштва. Недостатак теоријске стране у делу онемогућава да дело буде научно: „Али она није објаснила конкретне појаве, конкретне форме живота, конкретне актере историјске драме. И зато се ни сама драма не осјећа. Позорница је ту, али са воштаним фигурама и досадним чтецом. Ова књига није теоретски уопштила конкретни материјал. Није битно обогатила теорију. А тим ни науку.“³⁹ Даљи недостатак Ђилас види у томе што се шаблонски примењу-

³⁵ Исто, стр. 527.

³⁶ Исто, стр. 528.

³⁷ Исто, стр. 550.

³⁸ *Nova misao*, 11 (1953), str. 769–781.

³⁹ Исто, стр. 771.

вао образац дијалектичког материјализма, уместо да анализирани извори проговоре у његовом духу, тј. да он буде „откривен, провјерен, пронађен као конкретан, макар у нијанси друкчији од марксовског“.⁴⁰ Ове недостатке он је тумачио чињеницом да је *Историја народа Југославије* колективно дело (тима и недовољно заједничка историја народа Југославије), а да је процес стварања јединственог научног дела производ једне личности и „оригиналне концепције“. Занимљиво је да овде Ђилас, иако марксистичким тоном, пледира за значај и слободу индивидуалног рада у науци. Желећи да историографија допринесе широком објашњењу историјских процеса, он се у једном прагматичном духу залаже да би историја „морала бити писана занимљиво и живо“.⁴¹

Последњи број *Нове мисли* изишао је у јануару 1954. године. Ту су се појавила последња четири Ђиласова текста у овом часопису и даље излагање је било забрањено. Од та четири текста један је постао чувен, како својим садржајем тако страшним и ефектним насловом. Реч је о фамозној „Анатомии једног морала“.⁴²

Кулминација Ђиласових критичких текстова у листу *Борба* довела је до објављивања „Анатомии једног морала“. Десило се тако да је она објављена у *Новој мисли* повлачећи за собом престанак њеног излагања. Овај Ђиласов текст био је непосредан и директан обрачун са, како је он то видео, хијерархизованим и затвореним друштвом политичке елите у Југославији. Пишући о случају глумице Милене Дапчевић, односно њеној удаји за прослављеног генерала Пека Дапчевића, Ђилас је развио сарказам југословенске стварности и извргнутог система вредности југословенске револуције. Отпор и злурадост коју су према младој глумици испољиле супруге истакнутих функционера, био је повод да Ђилас оштро и недвосмислено проговори о положају врха југословенског друштва. „Дочекао ју је тако масиван, леден и непробојан зид... на првом кораку на нож, голим сјечивом мржње и презира.“⁴³ Одбојан став који су „партијске даме“ изражавале био је последица схватања о властитој посебности, изузетности и значају. Иако и сам део тог света, Ђилас га је немилосрдно критиковао: „Али ту се, додуше, јављала и разлика, иако небитна, између мужава и супруга: док су први били равнодушни, или се бар правили таквима, према појави новог члана у том ипак издвојеном и затвореном свијету, који се изван углачаних и помпезних скоројевићских канцеларија увијек кретао по истим – својим љетовалиштима, по истим – својим клубовима, по истим – својим вилама и истим – својим ложама у позориштима и на стадионима, дотле су оне

⁴⁰ Исто, стр. 771.

⁴¹ Исто, стр. 777.

⁴² *Nova misao*, II 1 (1954), str. 3–20.

⁴³ Исто, стр. 5.

друге, супруге, дочекале нови брак не само с негодовањем и непомирљивошћу, него и са отвореном мржњом и презиром, јављајући се на тај начин спонтано чуварима имагинарног, само њиховог морала, створеног на основу тренутних потреба и нужде једног слоја затвореног у функције.⁴⁴ Систем привилегија био је изграђен на заслугама, првенствено ратним и свакако револуционарним, чиме се стварала аура недодирљивих функционера. А будући да је таква структура, коју Ђилас назива кастом, била нераздвојно повезана и прожета правоверношћу и оданошћу својим светим дужностима, она није могла трпети мешање са страним и туђинским елементима. Јер, „она је припадала једном другом свијету, она се 'незаконито' ушуњала међу свијет који је ратовао, и власт ову нашу и слободу нашу изборио, па се залагао и иза рата, вршио високе дужности, возио се аутима и салон-вагонима, хранио и одијевао у посебним магацинима, љетовао у издвојеним вилама и љетовалиштима и на основу свега тога богме био и изузетно заслужан, а постепено постајао и увјерен да је све то тако природно и логично да само ноторна будала или окорели непријатељ није кадар да то схвати.“⁴⁵ Стварање једног новог вредносног система, који одговара руководећем слоју и који је одређен хијерархијом власти, постало је обележје југословенског друштва. „Анатомија једног морала“, објављена пошто је Ђиласова судбина већ била одређена, излила је огорчење већ обележеног отпадника. „Пред њом је тек тада, у свој дубини и ширини, пукла грозна друштвена стварност... Она није била достојна круга који је самог себе посветио да би се издвојио и уздигао. И у томе, у лажљивости разлога – била је хипокризија овог морала.“⁴⁶ Текст завршава речима које млада глумица поставља себи: „Зашто? Како? Куда?“⁴⁷ То су, међутим, биле речи са којима је Ђилас био суочен и које су захтевале неумитан одговор.

У чланку „Некултурна историја“⁴⁸ Ђилас је некултурном означио једну културну средину и њене актере који нису обележили шездесет година живота и четрдесет година стваралаштва Мирослава Крлеже. Прејак интониран, емотиван, овај текст на сличан начин као „Анатомија једног морала“ износи дубинску критику једног друштва које се сматра социјалистичким. Ђилас се пита шта за то друштво представља један Крлежа: „будући да никад нисам престао да се дивим сјају Крлежиног духа, а по најмање данас, кад се према овом доиста великом човјеку и писцу, што га у савременој Европи узалуд можемо тражити са свијећом, многи наши културни, политички и државни званични и незванични центри фактички

⁴⁴ Исто, стр. 6.

⁴⁵ Исто, стр. 7.

⁴⁶ Исто, стр. 17.

⁴⁷ Исто, стр. 20.

⁴⁸ Исто, стр. 104–107.

односе као према цркнutom псу⁴⁹. За Ђиласа, Крлежа је „национална вриједност“,⁵⁰ човек који је „овом српскохрватском језику дао нов чар који је овај послјије народне поезије и првих индивидуалних остварења почео да губи, учинивши га на тај начин од гусларско-пастирског и провинцијалног казивања изражајним средством модерне књижевности...“⁵¹ Оно што Ђиласа држи у великом заносу у овом тексту јесте несразмерна улога Мирослава Крлеже у духовној и идејној борби Југославије; огромни еманципаторски и цивилизацијски карактер његове књижевности; рељефна критика друштва и менталитета и доследно опредељење за ствар прогреса.

Још два Ђиласова чланка објављена су у последњем броју *Нове мисли*. То су „Крај дворјанина Л. П. Берије“⁵² и „Крај једне легенде“.⁵³ У тексту који се бави трагичном судбином некада свемоћног шефа совјетске тајне полиције и блиског Стаљиновог сарадника Лаврентија Берије, Ђилас последњи пут као југословенски функционер пише о Совјетском Савезу. Непомирљиви противник и критичар совјетског искуства, изнео је личну судбину Берије као „један од појавних облика распадања стаљинистичке (личне) диктатуре.“⁵⁴ Судбина Совјетског Савеза је, по Ђиласу, у неизбежним реформама. Али, оне ће ићи споро и биће кочене са врха. „Берија – то је грозна стаљинистичка традиција – а од традиција се не живи, нити је ико преживио, макар ове биле и најбоље и најлепше.“⁵⁵

„Крај једне легенде“ је приказ књиге Бранислава Ђурђева *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, објављене у Сарајеву 1953. године. Ђилас хвали ово дело као почетак озбиљних архивских истраживања историје Црне Горе у страним архивима. То је неопходно због разбијања националних митова и формирања критичке историјске свести. „Књига професора Ђурђева о турској власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку, дефинитивно је порушила легенду о томе како Црна Гора никад није признала турску власт, како је увијек – макар и не читава, а оно дијелом – била слободна и неподхарачена.“⁵⁶ Савремене социјалистичке и демократске потребе захтевају обезвређивање и брисање историјских легенди, јер без тога нема научности ни истинског напретка. Такве потребе још су, по Ђиласу, ограничене превазиђеним установама као што је Српска академија наука.

⁴⁹ Исто, стр. 104.

⁵⁰ Исто, стр. 105.

⁵¹ Исто, стр. 106.

⁵² Исто, стр. 108–112.

⁵³ Исто, стр. 131–134.

⁵⁴ Исто, стр. 110.

⁵⁵ Исто, стр. 112.

⁵⁶ Исто, стр. 132.

Чланци објављени у *Новој мисли*, настали у току временског периода од једне године, носе многа заједничка обележја. Оно што их спаја јесте Ђиласова критичка мисао усмерена против различитих бирократских појава: у политичком животу као кочница социјалистичких и демократских снага које су инспирисане револуционарним духом и на којима Југославија гради своју независну и оригиналну позицију; у културном животу као застарелост форми и идеја, као противљење истинској слободи која се рађа у непрекинутој индивидуалној борби мишљења, као трајање историјских легенди итд. Ка свему томе уперена је Ђиласова критика, понекад преоштра, неумерена или неукусна, у исто време ефектна и непосредна. Његови текстови су писани са заносом револуционара. Они су често претенциозни и нереални, али управо зато што је из њих говорило једно искрено и идеалистичко убеђење. То Ђиласово убеђење је, попут његових идеја о сталном кретању напред, било подложно перманентној промени, развијању и допуњавању асоцијација на реалне проблеме друштва и политике. Друштвено утемељење његових чланака је неоспорно; њихова елаборација, пак, дело је више мислиоца него политичара. Таква природа Ђиласовог интелектуалног ангажмана, посвећеног остварењу великих револуционарних идеала, крила је у себи границу политичке јереси. Сажетија и згуснутија критика актуелних феномена југословенског друштва изражена је у чланцима у *Борби*.

Крешендо критике: чланци у *Борби*

Чланци Милована Ђиласа у *Борби* крајем 1953. и на самом почетку 1954. године постали су веома познати као прелудијум његовог дисидентства. Међутим, ти чланци су били само последица већ изграђених другачијих ставова о југословенској будућности. Уместо у *Политици*, Ђиласови редовни чланци су почели излазити у *Борби*,⁵⁷ као политички коментари о актуелним друштвеним питањима. Почев од 11. октобра 1953. године изишло их је укупно осамнаест, а деветнаести је повучен из штампе. Чланци су излазили недељом као редовна рубрика на трећој страни, а од 22. децембра три пута недељно – уторком, четвртком и недељом.

У чланку „Нове садржине“⁵⁸ Ђилас је изнео сву драматичност актуелне друштвене ситуације. Видео ју је као борбу три елемента: старих буржоаских, социјалистичких бирократских и социјалистичких демократских. Испољио је веру и оптимизам да ће у Југославији победити социјализам и демократија. У томе је гледао наставак револуције, али и њену

⁵⁷ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, стр. 268.

⁵⁸ *Борба*, 11. октобар 1953.

судбину: „Ако се макар једна – наша Револуција заврши у сјају нове демократије, тиме и опојна идеја Револуције може поново заблистати“.⁵⁹ Ђилас види прекретницу у потреби стварања нових садржаја револуције, у искораку који она, односно њени протагонисти морају да учине.⁶⁰ Нови садржаји, нове активности захтевају и другачији приступ и облике рада. Само тако се може обезбедити континуитет револуционарне промене и осигурати социјалистичка будућност. „Револуција се не може спасити својом прошлошћу. Револуција мора наћи нове идеје, нове облике, нове позиве, друкчије од ње саме, некадашње. Нов стил и језик... Револуција се мора преобразити ако неће да буде угашена – у демократију и социјализам, у нове хуманистичке односе. У стварање. То је њена будућност.“⁶¹

„Југославија“ је Ђиласов други чланак у овој серији. У питању је један врло оптимистички чланак, ода Југославији и њеној независној и демократској политици. Овакав тон се може разумети ако се има у виду да је тада дошло до заоштравања тршћанске кризе и да се Југославија нашла у тешкој ситуацији. Чланак је пун дивљења за цивилизацијски напредак земље и то је оно што Ђилас сматра револуционарним постигнућем, али и будућом обавезом. „Да, били смо сељаци, комадали су нас, шкрипали смо зубима, крварили и чекали и крварили. Али данас смо и ми Европа. Али она друга, неантиазиска, него проазиска, она нова, у којој се наново буди дух правде и слободе, она која хоће да брише разлике међу народима. Ми смо савјест и Запада и Истока, савјест њихових господара.“⁶² Притисци на Југославију, сматра Ђилас, чине да она буде јединствена и чврста, одлучна у својој борби.

Јесен 1953. године донела је изборе за Савезну скупштину. Учествујући активно у кампањи, премда осећајући своје постепено издвајање,⁶³ Ђилас је био мишљења да се промене морају учинити и на том пољу. „Мале изборне теме“⁶⁴ је текст у коме се критикују „навике и схватања из ранијих периода“, јер „улога посланика била је претежно репрезентативна и формална, а претежно стварна била је улога апарата – партиског и управног (привредног и полтичког)“.⁶⁵ Он се даље залаже да избор посланика буде истинска воља народа, а не наметнут „одозго“ и да једини критеријум нечијег положаја буде његова квалификованост. У том контексту, Ђилас критикује протекционаштво и злоупотребе „за стан, за намјештење, за премје-

---

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

⁶³ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, стр. 271.

⁶⁴ *Борба*, 25. октобар 1953.

⁶⁵ Исто.

штај, за стипендију, за пензију, за лијечење, фамозна два свједока⁶⁶ итд. Очување законитости он види у систематској борби против поменутих злоупотреба, јер од тога зависи будућност југословенске револуције: „Борба против протекционаштва и привилегија, против измишљених и незаслужених функција, откривање злоупотреба (не ситних, него оних крупних, које потичу из самог система), заштита законитости и законских права грађана, политичка контрола над апаратом.“⁶⁷ Ђиласова интенција је била развијање специфичних нових облика демократије. Њена слабост је лежала у томе што се ослањала више на идеалистички однос који је захтевао од појединаца него на институционалне промене и предлоге. Ђилас је захтевао искренији и интензивнији ангажман будућих посланика и сматрао да се заједничким радом могу превазићи поменута искушења.

Управо због тога је трагао за новим методама рада у тексту „Нови облици“.⁶⁸ Он каже: „Па то и јесте оно што се зове социјалистичка демократија – слободна, отворена дискусија унутар социјалистичких снага.“⁶⁹ Ђилас ово види као новину, али неопходну за победу социјализма. Преко слободних дискусија, изношења различитих мишљења, остварује се јединство које више није директивно, наметнуто, хијерархијско, већ креативно и ослобађајуће. Ђилас настоји да помири револуцију и демократију и жели то да учини демократизацијом партије, њеног начина рада и односа међу комунистима. „Морамо, дакле, учити и научити да поштујемо туђе мишљење, макар нам изгледало и глупо и конзервативно (конзервативно као социјалистичко). Мораћемо се привићи и да са својим ставом остајемо у мањини макар били у праву, а да при томе не мислимо да социјализам, револуционарне тековине и сл. морају пропасти.“⁷⁰ Уверен да су револуционарне тековине, социјализам и власт радног народа чврсти и да представљају стварност, сматрао је да се мора направити корак даље, иако противан дотадашњим схватањима и пракси. Он је неизбежан као продужење револуције и као њено оправдање. У њему је и њен циљ, јер се само тако стиже до ослобођења појединаца, које није само материјално већ превасходно духовно.

Да би продубио значај поменутих промена, Ђилас је објавио чланак „Важност облика“.⁷¹ Нове форме је схватао као оквире око којих има да се изгради једна нова атмосфера, озрачје демократије и социјализма. Нови облици рада су неопходни да би освојена садржина, револуција, добила нови смисао и остварење. Док је примарна била борба за садржину, нарочито

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Борба, 1. новембар 1953.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Борба, 8. новембар 1953.

у рату, и облици су били другачији. Тада су могли да буду мање важни, па самим тиме и оштрији, грубљи – оправдавали су циљ. Сада, сматра Ђилас, та иновација је најважнија и само кроз њу револуција има смисла. Она се не може задовољити постигнутим, већ тражи један нови, специфични квалитет – социјалистичку демократију.

О предусловима социјалистичке демократије писао је Ђилас у чланку „Законитост“.⁷² Полазећи од случаја игнорисања пресуде Врховног суда о исељењу породице која је првобитно ушла у део стана грађанина оптуженог за „непријатељску пропаганду“ (наводници су Ђиласови – прим. аут.), он истиче да је законитост иста за све и основни услов демократије. Врховни суд је донео одлуку да се првобитно усељена породица исели, јер оптужени власник стана није био у законском року процесуиран. Градски комитет је, међутим, одбио овакву одлуку Врховног суда, јер је дотична породица била „радна“, и са њиховог становишта имала предност. Ђилас, међутим, критикује ово „господство политичких фактора“ као бирократску појаву. Она је наслеђе из ранијих, ратних и поратних времена, али више је неодржива и недопустива. Ово је занимљив моменат у којем Ђилас строго раздваја партијност од законитости. Он признаје постојање законитости у западним, капиталистичким земљама и сматра да је то неопходно и социјалистичком друштву. „Али се морамо и борити. И то у сопственим редовима. Против прошлости (прошлых идеја, навика, форми рада), која као мора дави и наше мозгове и спутава и наше снаге.“⁷³ Законитост се обезбеђује законима и судовима, којима треба омогућити несметан рад. „То је нужна – демократска – фаза борбе за социјализам. И за сам социјализам. Једини и неминовни.“⁷⁴

Чланак „За све“⁷⁵ се бави осетљивим питањем поражене буржоазије. Ђилас констатује да је буржоазији као класи оспорена равноправност и да је парадоксално како су буржуји формално једнаки као индивидуе, а опет немају могућност класног организовања. То је непосредна револуционарна последица, али Ђилас сматра да се у духу демократије она може исправити. „Прави комуниста – демократа данас се разликује од бирократе и малограђанина залуталог у комунизам, по томе што не негира ово противречје, него што се бори да га укине на корист социјализма, тј. – што се бори за равноправност свих – и буржуја – пред законима, а истовремено води идејну борбу против буржоаских схватања и васкрсавања капитализма.“⁷⁶ Оно што би Ђилас желео јесте да и буржоазија може

⁷² *Борба*, 15. новембар 1953.

⁷³ *Исто*.

⁷⁴ *Исто*.

⁷⁵ *Борба*, 22. новембар 1953.

⁷⁶ *Исто*.

равноправно да учествује у новој социјалистичкој демократији. Иако су те представе магловите и недовољно јасне, он сматра и да је то један део борбе за законитост и демократију.

„Без закључка“ објашњава сврху Ђиласових текстова који излазе у *Борби*. Њихова улога је у анализирању, описивању проблема, а не у давању формула и закључака. Ђилас поново истиче дистинкцију између непосредних револуционарних прилика и актуелних дешавања. Првима су биле прикладније једноставне формулације, усмереност ка извршењу циљева, а другима, које карактерише постепен, еволутивни развој, много више пристају анализе и размишљања. Она доприносе изградњи критичкијег одговора на постављене проблеме и не дају готове рецепте за њихово решавање. Пишући овај чланак подстакнут једним личним сусретом, Ђилас каже да се не могу јасније одредити фактори демократизације у југословенском друштву, и да он жели да допринесе идејама и критикама њеном остварењу. Суочен са питањима: „Које су то снаге које ће ипак осигурати побједу социјализма? Које материјалне, а које свјесне? Улога плаћеног апарата? Рађа ли апарат бирократију? Може ли он да служи као једна од полуга против бирократизма?“⁷⁷ Ђилас своју улогу види као активну и стваралачку критику.

У чланку „Има ли циља“⁷⁸ изнео је разлику између циља и нужности. Још увек марксиста, он је комунизам представио као нужност, а циљ свео на неке конкретне и мање задатке. Циљ југословенског друштва требало би да буде „стална борба за демократију“, промене које се не смеју схватити као пораз, већ као позитивна ствар, као „кретање напред“. Недостатак Ђиласовог схватања је тај што је тако изложен циљ сам своје средство, тј. не говори се конкретније о начинима његовог спровођења.

Раскорак између нужности и борбе за њено остварење тема је Ђиласовог чланка „Идеал“.⁷⁹ Идеали су схваћени као животна неминовност и реалност која проистиче из људске упућености на стварање, на борбу. Они су покретачка сила човечанства, али могу да скрену пажњу од стварности. Улога бирократизма је, по Ђиласу, да злоупотреби идеал. „Обећава се будућност, а заборавља се на дату стварност. А баш ову задњу треба изучити и борити се да она буде промијењена, да би се ишло даље, ка будућности. Иначе се нужни, неминовни 'коначни циљ' и стварни идеал, удаљавањем од њега у непосредној стварности, претвара, за људе, у религиозни мит и коначни циљ, у апстрактни рај – чак не ни на земљи, него – на небу.“ Осмотрене са временске дистанце, ове речи делују пророчки; оне сажимају

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ *Борба*, 6. децембар 1953.

⁷⁹ *Борба*, 13. децембар 1953.

дуго кретање југословенске револуције у „изградњи социјализма“ и „путу у комунизам“.

Током децембра Ђилас је постао свестан да његово писање не само изазива различите коментаре, од негодовања до подршке, већ да ће сносити и конкретне последице. Могао је то закључити након разговора са Александром Ранковићем, а потом и са Едвардом Кардељем. „Ранковић је био суздржан, али и веома пажљив према мени. Имао сам утисак и да је брижно ожалосћен због очигледног отуђивања међу нама. На моје питање – шта мисли о мојим чланцима, кратко и категорично је одговорио да они ’шкоде партији’.⁸⁰ Разговор са Кардељем је био сличан. Ђилас је био убеђен да су Кардељева и његова размишљања врло сродна, као и раније. Кардељ је, пак, казао : „Не, не слажемо се: ти си противу партије, а ја нисам...“⁸¹

Чланци у *Борби* су почели да излазе убрзано крајем децембра; као да су писма која су стизала том листу и скок његовог тиража⁸² отварали врата кулминацији и расплету проблема. У чланку „Опште и посебно“⁸³ Ђилас се успротивио својатању права на социјалистичко мишљење и идентификовање властитог примера са судбином социјализма. Супротност монопола у политичком, привредном и културном животу може бити само борба различитих „субјективних снага“, у чијем дијалогу се крунише демократска суштина. Ђилас не позива на формирање група и струја, већ на слободно индивидуално изношење мишљења: „Јер доба великих теоретских и исторетизованих програма је већ прошло. А имамо тога, чак и на претек.“⁸⁴ А у наредном чланку „Конкретно“⁸⁵ каже се да циљ „социјалистичке и сваке иоле стварне демократије јесте да омогући излагање идеја, да осигура да нико стварно не буде гоњен због својих идеја“.⁸⁶ Конкретни задаци и идеје, на различитим нивоима, обезбеђују слободу мишљења и задају ударац наметнутом, деспотском одлучивању. У чланку „Одговор“⁸⁷ Ђилас је проговорио о неповољним примедбама које су стизале на његове мисли изражене у ранијим чланцима. Примедбе су биле да његови текстови немају везе са стварношћу, да их користе непријатељи социјализма и да представљају удаљавање од дијалектичког материјализма и марксизма-лењинизма. Ђилас је о својим чланцима записао: „Смисао ових критика не само друштвени, него ако хоћете и лични – јесте да се изиђе

⁸⁰ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, стр. 275.

⁸¹ Исто.

⁸² А. Ђилас, *Milovan Đilas: kratka hronologija života i rada*, стр. 13.

⁸³ *Борба*, 20. децембар 1953.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ *Борба*, 22. децембар 1953.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ *Борба*, 24. децембар 1953.

из нестварног, апстрактног свијета 'изабраних', предестинираних, а да се што дубље уђе у стварни свијет обичних, радних људи и обичних људских односа⁸⁸. Одбијајући оптужбе да је филозоф и због тога нереалан, Ђилас не избегава сукоб и говори о декаденцији и назадности друштва. „Два морала, двије истине не постоје у стварности. Али двојство постоји, само то – маскирање лажи истином... бирократијом социјализмом.“⁸⁹ Оптужујући своје критичаре за „југословенски стаљинизам“, истиче да га у раду руководе објективне потребе, да га објективни развој води у писање ових чланака, а да он не претендује да је сасвим у праву. Реч је о различитим путевима ка социјализму и комунизму.

Упркос заоштреној ситуацији у врху СКЈ Ђилас је 25. децембра изабран за председника Савезне скупштине. Са једне стране, то је био знак да није донесена дефинитивна одлука да се он одстрани из политичког и јавног живота, а са друге, то је била потенцијална могућност да се он придобије за останак на званичним позицијама.⁹⁰ *Борба* је објавила Ђиласов говор приликом избора за председника Скупштине у којем је између осталог изјавио: „У историји нашег демократског развоја овај сазив Народне скупштине свакако ће значити крупан корак напријед и то у том смислу што се њиме свршава уствари послеријатни период нашег скупштинског живота за који је била карактеристична знатна, али и неминовна, усљед револуционарних услова, улога администрације у државном и друштвеном животу.“⁹¹ Предвиђајући јачање законитости и демократских елемената, Ђилас најављује једну нову етапу, са новим формама рада, сасвим у духу својих чланака. Занимљиво је да у његовој биографији коју доноси исти број *Борбе* стоји и следеће: „Ђилас се бави критиком нашег савременог развоја, откривајући у њему нове путеве и облике по којима се креће и развија наше друштво, оштро ударајући по свему што вуче демократију и социјализам назад.“⁹²

Већ наредног дана појавио се следећи Ђиласов чланак „Субјективне снаге“.⁹³ Критикујући ексклузивност коју комунисти себи приписују у тумачењу и развијању стварности, привилегије и издвајање у један посебан део друштва, он каже: „Свјесне – тзв. субјективне – снаге не свде се данас на комунисте и свјесне раднике (као што је било некад) него у њих треба рачунати и све оне који су стварно за независну – демократску и социјалистичку јер једино таква и може бити независна – Југославију, без обзира на то да

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, стр. 276.

⁹¹ *Борба*, 26. децембар 1953.

⁹² Исто.

⁹³ *Борба*, 27. децембар 1953.

ли им се идејна и друга схватања на длаку поклапају⁹⁴. Издвајање функционера у привилегован слој чини се на основу мишљења о изузетности комуниста као *људи посебног кова*. То спречава равноправну конкуренцију на основу стручности и знања, дели људе по идејној и политичкој припадности. „Таква пракса и теорија морају одвојити комунисте од маса и претворити их у попове и жандарме социјализма“⁹⁵. Бирократизам је, сматра Ђилас, већа опасност за социјализам него што је то капитализам. Зато би активности Савеза комуниста и Социјалистичког савеза требало да буду знатно мање, остављајући више места слободној индивидуалној иницијативи „обичних људи“.

„Објективне снаге“⁹⁶ говоре о нараслој економској бази Југославије, развоју њених производних снага, као и о друштвеној промени коју је тај развој произвео. Радници, радни људи као основа социјалистичког уређења и система постали су далеко самосталнија снага, способна да активно учествује у даљем политичком и друштвеном развоју. То гарантује и стечена независност земље. Оно што је неопходно јесте да „стварна слобода стварно социјалистичких снага мора постати главном објективном снагом социјализма и демократије“⁹⁷. Тако би се напредне субјективне снаге повезале са објективним развојем и обезбедиле социјалистичку демократију.

У новогодишњем издању *Борбе* за 1954. годину појавио се текст „Нове идеје“⁹⁸. Сврставајући нове идеје у идеје мањине, Ђилас истиче да су оне производ друштвених супротности изражених кроз људску активност. Самим тим су и неизбежне и испољавају се у борби са старим идејама. „У односу на старо, на старе идеје и старе односе – ново негира и стари морал и старе односе и организацију, али ради једног новог и вишег морала и бољих односа.“⁹⁹ Практика је та која показује да ли су нове идеје напредне; она доводи различите идеје у сукоб, у дискусију, у начелну расправу и тражи истину. Ђилас сматра да, иако је стаљинизам у Југославији побеђен, он живи и даље под другим именом (марксизма и лењинизма) и онемогућава да се старе и нове идеје нађу сучељене. Због тога је једне лако етикетирати као „анархистичке“, а друге као „стаљинистичке“, без улажења у идејну борбу.

„Савез или Партија“¹⁰⁰ наслов је претпоследњег чланка спремљеног за *Борбу*. Настао је као опширно појашњење текста који је говорио о су-

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ *Борба*, 29. децембар 1953.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ *Борба*, 1, 2, 3. јануар 1954.

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ *Борба*, 4. јануар 1954.

бјективним снагама. Распрострањеност Ђиласових идеја изнетих у том чланку остављала је отвореним питање: да ли су то били званични ставови Савеза комуниста и како их прихватати и развијати на различитим партијским нивоима. Објашњавајући своје ставове као резултат потреба новог времена, када је не само обезвређен стаљинизам него и лењинистички тип партије, Ђилас понавља основне идеје. Слобода дискусије, трансформација лика и улоге комуниста, а не укидање Савеза комуниста; давање већих могућности нараслом чланству партије, које је и изменило њену физиономију; важност нових облика рада, јер се тако потврђују нови социјалистички односи и стварна власт радног народа итд. Тако би се од старог типа партије, која је омогућавала различите злоупотребе и привилегије, прешло у „савез идејно блиских људи“ заснован на идејној борби, размени мишљења, у коме би се искључиво вредновала стручна квалификованост и способности. То је демократска промена која, по Ђиласу, не мора изазвати велике потресе, већ постепен и еволутиван пут ка усвајању демократских социјалистичких односа међу људима.

Седмог јануара 1954. године требало је да се појави чланак „Револуција“.¹⁰¹ Он је, међутим, био повучен да би 10. јануара изишло саопштење Извршног комитета ЦК СКЈ. Оно је изнело разлоге обустављања Ђиласових чланака и најавило Пленум који ће размотрити случај Милована Ђиласа. Поменути чланак говори о револуцији као оствареној захваљујући југословенској независности, јединству и социјалној својини. „Проблем више није како да се револуција одбрани или објасни, она је већ постала саставни део друштва; питање је како револуција треба даље да се развија, а да се не изопачи.“¹⁰² Оно за шта Ђилас пледира је револуција у друштвеним односима. И бирократске и демократске форме могу преобратити револуционарне облике, те је стога њихов сукоб тако значајан. Демократија се од бирократије разликује и по томе што жели да наследи револуцију, а не да је злоупотреби прикупљањем моћи у рукама партије. Револуција која је потребна данас, сматра Ђилас, то су реформе, промене политичког и културног деловања. Нестали предратни револуционарни односи онемогућавају да се партија понаша на исти начин као раније. Борба за нове демократске облике представља одвајање од прошлости, од конзервативизма. „Ништа не може да умањи значај револуције, нити ишта досад може с њом да се упореди. Душа револуције може бити сачувана, међутим, само у истинској слободи, зато што су је извели слободни људи, за слободу, и у име слободе.“¹⁰³

¹⁰¹ Овај чланак нам је био доступан у: М. Ђорговић, *Ђилас vernik i jeretik*, Београд, 1989, стр. 307–309.

¹⁰² Исто, стр. 221.

¹⁰³ Исто, стр. 223.

Много година касније Ћилас је записао: „Да ли су моји чланци у 'Борби' случајност? Шта би било да није дошло до њих? Држим да би до отпора Тита и титоваца дошло и без тих чланака, мада можда месец-два касније. 'Нова мисао' и активност око ње били би више него довољни да покрену 'конзервативне', партијско-бирокарске силе. А ни ја већ нисам могао да се зауставим – писао бих и држао предавања, проповедао бих уверења која су ми се већ уврежила. Јер моје сазнање се већ није двоумило, макар ми све и не било јасно. Двоумила се, цепала моја психа, и моја етичност – тешко ми се било растати од другова с којима сам носио историјске одговорности и делио зло и добро.“¹⁰⁴ Ове речи су интересантне из више разлога. Иако их је написао из перспективе вишедеценијског дисидентства, чини нам се да је такво мишљење у основи исправно. Ћилас није свесно градио опозицију у партији нити планирао некакве радикалне кораке. Његова критичност долазила је од специфичног схватања политике, идеалистичког, нереалног и сувише романтичног погледа на њу. Стога су Ћиласови чланци, иако аналитични и пуни конкретног доприноса у тумачењу друштвене стварности, били израз тог особеног схватања политике и њених могућности. Ћилас је показао доследност у својој критици. Њени основни елементи су стално присутни: значај тренутка у коме демократске снаге смењују раније, појава нових облика и схватање о слободи мишљења и критичкој дискусији, смањење улоге партије, законитост и равноправност свих грађана, значај стручности и знања итд. У томе има понављања, а понекад и преопширних и нејасних формулација. Оно, пак, у чему је слабост Ћиласових чланака подударно се са његовим схватањем политике. Он верује у могућност демократских промена и сматра да су људи носиоци тих промена. Проблем настаје у Ћиласовој идеализацији тих људи. За њега су то „добри“, „нормални“ људи, који као да једва чекају да преузму одговорност, да унесу дух промене. Ту му недостаје реална процена, ослобођена револуционарног жара. И схватање демократије и слободе врло је непосредно, а њихов једини услов је замена „бирокарских“ облика „демократским“, као да ће до таквог обрта доћи једноставним путем, простим прихватањем другачијих идеја. Он, додуше, говори о неопходности борбе, и то оне идејне, за коју мора да се заложу сваки појединац. Његове речи су упућене појединцима и желе промену личног односа према револуцији. Њихова улога је готово мисионарска. Ћиласова критика, будући делом социјалистичког и марксистичког схватања, иде за тим да се може обезбедити једна нова појава, социјалистичка демократија. Убедљиво је показао „бирокарске“ појаве у друштву (привилегије, хијерархију, затвореност, партијску правоверност и подобност итд.), али је потценио њихову идејну и друштвену основу; он је приметио злоупотребе које долазе из система, али није сматрао да је

¹⁰⁴ М. Ћилас, *Vlast i pobuna*, стр. 269.

то његова једина и неминовна суштина. На крају, он је идеализовао саму револуцију, односно њен цивилизацијски и историјски значај. Веровао је да се могу оставити за собом тешка наслеђа ратне и поратне прошлости, којих је и сам био део, да поражена буржоазија може у промењеним околностима поново постати равноправна. Ђиласова критичка мисао је била и обрачун са самим собом – сукоб једног политичког идеализма и објективних услова друштва у којима се развијао и стварао.

Обрачун: Трећи ванредни пленум ЦК СКЈ

Епилог излагања Ђиласових критичких чланака био је сазивање Трећег ванредног пленума ЦК СКЈ. У *Борби* од 10. јануара 1954. појавило се обавештење о његовом сазивању и то као „Саопштење Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије“.¹⁰⁵ Током 16. и 17. јануара 1954. године у присуству 109 чланова Централног комитета Савеза комуниста Југославије, од којих 30 дискутаната, размотрен је тзв. случај Ђилас.¹⁰⁶ Атмосфера пред Пленум је била врло напета; партијци и грађани су били у ишчекивању његовог исхода.¹⁰⁷ Пленум је имао унапред постављен циљ – осудити Ђиласово писање као његов властити поглед, противан партији и одлукама Шестог конгреса и задобити Ђиласову самокритику, сломити га у познатом комунистичком маниру. Остаје, пак, отворено питање није ли Ђиласов пад био неминован услов нормализовања односа са Совјетским Савезом.¹⁰⁸ У данима пред Пленум Тито је позивао неке од истакнутих чланова ЦК и придобијао их за већинско мишљење. По Ђиласовом писању, то је био разлог да су га напустили и неки који су страсно подржавали његове чланке.¹⁰⁹ Сам Ђилас се ломио; емотивно је био на страни Савеза комуниста и било је тешко да поништи готово цео свој живот. Са друге стране био је свестан да се одвојио од званичних ставова партије.¹¹⁰

Главне реферате поднели су Јосип Броз Тито и Едвард Кардељ. Пленум је директно преношен преко радија,¹¹¹ а *Борба* од 18. јануара је донела саопштења Тита, Кардеља, као и обе изјаве Милована Ђиласа. Одлука Пленума је била да су Ђиласови ставови противни духу Шестог конгреса, да су унели забуну у СКЈ, да се Ђилас својим реформизмом удаљио од других

¹⁰⁵ *Борба*, 10. јануар 1954.

¹⁰⁶ D. Tošić, *Ko je Milovan Đilas: disidentstvo 1953–1995*, Beograd, 2003, str. 18.

¹⁰⁷ Д. Тошић, *Пишчеви записи (1951–1968)*, Београд, 2001, стр. 39.

¹⁰⁸ I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb, 1990, str. 140.

¹⁰⁹ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 284.

¹¹⁰ Исто, стр. 285.

¹¹¹ V. Dedić, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd, 1991, str. 403.

чланова ЦК и СКЈ. Стога се каже: „Пленарни састанак Централног комитета одлучује да се друг Милован Ђилас исклучи из Централног комитета, удаљи са свих функција у Савезу комуниста и казни последњом опоменом.“¹¹²

Какав је значај Трећег пленума за нашу тему? Најпре, треба истаћи очигледну ствар: Милован Ђилас је био спречен да даље објављује своје чланке, а испоставило се да ће таква бити судбина његових написа у Југославији за наредне три и по деценије. Трећи пленум је несумњиво демонстрирао моћ која је била у рукама Савеза комуниста Југославије, спречавајући отворену критику власти и организовање било каквих опозиционих кругова. Решавајући једно крупно питање, СКЈ је остварио неопходну чврстину за одржање власти, чији корени се неће мењати у наредним деценијама. Исто тако, овај догађај је поставио јасна ограничења у политичком животу и показао границе слободе политичког деловања.

Милован Ђилас је на Трећем пленуму доживео слом својих идеја, а скрхан емоционално, понео се и поражено и покајнички, признајући у другој изјави властите заблуде. То је, међутим, сасвим разумљиво кад се зна да је цео свесни део живота провео у редовима комуниста, као један од најугледнијих вођа. Ако се томе дода да је и његова критичка мисао била део истог поимања и ангажмана, да је била наставак његових револуционарних идеала, јасно се види да Ђилас није ишао у свесну побуну. Пораз те илузије на Трећем пленуму коначно га је одвојио од СКЈ и открио му тајне за којима је у својим чланцима упорно трагао.

Милован Ђилас је остао члан партије до априла исте године, а у мају је напустио дедињску вилу.¹¹³ То је био симболичан крај једног периода његовог живота: „Једна етапа живота је завршена – почети другу или умрети... Јер Пленум је био за мене трагично, али и драгоцен, преломно сазнање – да половични, прагматични и сентиментални однос не само према вођству, него и према идеологији – води саморазарању и ништавности у којима вођство може према 'кривцу' да поступа према својим потребама.“¹¹⁴ До првог суђења Ђиласу у јануару 1955. текао је пут самоослобађања и откривања нових путева. Пред њим је стајао читав нови живот, а за њега је била спремна само особа изузетне стваралачке снаге.

* * *

Сегмент активности Милована Ђиласа разматран у овом раду показује која су била његова схватања и гледишта о улози и будућности Савеза комуниста Југославије, а самим тим и будућност југословенског друштва. Критички тон се појавио из постепеног развоја његове личности и био је

¹¹² *Борба*, 18. јануар 1954.

¹¹³ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, стр. 294.

¹¹⁴ *Исто*, стр. 289–291.

одређен идеалистичким схватањем политике. Револуција у Ђиласовим очима није била достигнута југословенском стварношћу послератних година. Могло се о њој говорити као оствареној, као чињеници, али, по његовом схватању, она је захтевала још један напор. То је био покушај демократизације партијског и државног живота, који би додатно ослободио друштвене односе у смислу социјалистичке демократије. Овакви Ђиласови ставови, са свим врлинама и манама њиховог образлагања, остали су усамљени у редовима Савеза комуниста Југославије. Зашто је баш Ђилас био тај који је иступио са другачијим идејама? Овај рад показује да је његово искуство са СКЈ било врло специфично. Иако један од ревносних вођа, он није имао развијен смисао за политичко деловање. Био је окренут сталном трагању, променама и био је човек који је стално нешто мислио и имао потребу да исто каже. Његов доживљај света био је врло интензиван и израз једног литерарног и готово метафизичког поимања. Зато је револуционарни циљ могао да брани суровошћу јер је тако схваћен циљ сам себе оправдавао. Али зато су у отклону на совјетско искуство могла да се пробуде и нека схватања која ће се у свом крајњем облику разликовати од званичних, партијских. И заиста, Ђилас је 1953/54. године захтевао демократију за све, а револуцију видео као цивилизацијски напредак. За њега су социјалистички односи били хуманистички односи. Његова визија друштва у основи је била утопија, са свим противречностима једног идеалистичког погледа. Заједнички именитељ Ђиласових идеја била је слобода. У име слободе он је постао револуционар, у име револуције се сада залагао за слободу. Тај фатални спој је имао исходиште у његовом разлазу са партијом и влашћу. Зато бисмо могли казати да је Ђиласова критичка мисао 1953/54. године била и недовршена и нецеловита, да је била између револуције и слободе. Јер, до заокруженог одговора он ће стићи у свом најпознатијем делу *Нова класа*, а интелектуално и морално га потврдити годинама робије. Тако се на Ђиласов критицизам и иновативност анализирану у овом раду може гледати и као на процес самоослобађања и повратка младалачким, универзалним категоријама живота и односа међу људима. Једном остављена књижевност, као највише схваћена слобода људског живота, сад је поново оживела као његова вокација. У њој је Ђиласов доживљај прошлости и живота могао несметано да ствара. Остајући, пак, један од доследних дисидентата комунистичког света, Ђилас је, иако у унутрашњем изгнанству, остао сталан и у свом основном политичком ставу. Битно место у тој доследности одиграли су управо дани 1953/54. године. У њима је открио идеалистичку природу своје политичке активности. Открио ју је најпре себи као заблуду и илузију, након горког искуства обрачуна са партијском дисциплином, али је потом могао из ње да развије један општи, хуманистички став према животу. Испуњен стварањем, тешки дисидентски живот помирио је у себи велике супротности и сажео велика искуства двадесетог века.

Summary

Milovan Đilas 1953/54: Between Revolution and Freedom

Key words: *Milovan Đilas, Communism, revolution, freedom, dissidence*

The article analyses the change of Milovan Đilas' views as he split from the Union of the Communists of Yugoslavia in 1953/54 and became a critic of the Communist system. Explaining such a dissenting U turn isn't possible without connecting several key elements of Đilas' intellectual development. Particularly important for Đilas' understanding of politics are spiritual heritage of Montenegro and his deep zeal for literature. They shaped Đilas' political way in the spirit of idealist understanding of politics and the Communist revolution was seen as fulfillment of absolut freedom. The post-war reality brought about the clash between his views and the methods of work and Đilas became the critic of shortcomings of the Yugoslav society. The beginning of his critique lay in the ideological defence of the country against the Soviet Union. However, it was transferred to the Yugoslav experience too, so that Đilas, in his articles in *Nova misao* and *Borba* vehemently attacked Party privileges, bueraucracy, the issue of property, corruption, and inequality in Yugoslavia. The sharpening of Đilas' critical thought and development of the concept of socialist democracy diverged from the orientation of Tito and the state leadership which strove to curb the democratization which had been proclaimed at the 6th Party Congress of the Communist Party of Yugoslavia. Developments in foreign policy after Stalin's death directed Tito to normalize his relations with the Soviet Union. Politically and intellectually Đilas split from this stream. His downfall marked the limits of democracy and freedom of thought in Yugoslavia and the beginning of a far-sighted critique of Communism.

LA NOCIÓN EUROPEA DE „NACIÓN“ Y „NACIONALISMO“ APLICADO A LOS BALCANES: UN ENFOQUE TEÓRICO.

Miguel RODRÍGUEZ ANDREU¹

ABSTRACT: The goal is to develop notions of „nation“ and „nationalism“, both questioned from Western Europe, among other reasons, due to the „last Balkan conflict“. This text is a prescriptive proposal of analysis of this terminology, through the lens of several Spanish and international authors who analyzed this notions and the Yugoslav conflict. For elaboration, the author considers capital to rebuild the units of analysis and make them closer to European historiography, beyond the binary division ethnic nationalism-civic nationalism with the aim of eliminate the substrate of subjective identification. The author assumes the validity and effectiveness of these categories applied to the Western Balkans, as „ethnic“, but argues that its indiscriminate association from West Europe with the conflict has prevented a more accurate approach. In the text are holding among other explanation the coincidence of the conflict with the emergence of the EU project as one of the main.

Key words: *noción, nacionalismo, Europa, Balcanes, Yugoslavia*

---

¹ *Estudiante de post-grado de la Facultad de Ciencias Políticas de Belgrado. Becario del MAEC-AECID*

1.- *Hacia una noción normativa de „nación“.-*

„La historia es el producto más peligroso que la química intelectual haya inventado. Suscita sueños, embriaga a los pueblos, les hace engendrar recuerdos falsos, exagera los reflejos, alimenta viejas heridas, los atormenta durante el reposo, los lleva al delirio de grandezas o al de la persecución y hace que las naciones se agrien y se vuelvan insoportables y vanas“.²

La intensidad y complejidad de los mitos balcánicos no pueden ocultar un aforismo que no ofrece mucha discusión: todos los estados son *constructos artificiales*³. Un hecho que no es exclusivo de la región de los Balcanes occidentales, sino que es extensible a todos los estados que dan color al mapa internacional. Términos como „nación“ o „nacionalismo“ representan parte del engranaje teórico de los estados, y por añadidura han sido utilizados tradicionalmente en el análisis de la fragmentación de la antigua Yugoslavia. Estos términos, como otros, son un recurso constante en el examen del „mosaico mal ensamblado de los pueblos y etnias de los Balcanes“.⁴ Son términos que se esgrimen de forma procelosa en artículos periodísticos y académicos para referirse a la historia reciente de Serbia, Croacia, Macedonia o Eslovenia. El objeto de este artículo, en este sentido, es „reconocer“ como estos términos son „voces políticas“ que no mutan en su „dimensión balcánica“, sino que „nación“ y „nacionalismo“ forman parte de las coordenadas del proceso de edificación del sistema estatal europeo. Un proceso constante, todavía inacabado, que no está libre de tensiones, desafíos y que en la antigua Yugoslavia adquiere toda su actualidad. Este episodio está inscrito en una Europa ampliada, „como una *unitas multiplex*, una unidad múltiple que por esa misma razón, es inconcebible si se ignoran sus partes“.⁵ El proceso de desintegración yugoslavo no es un episodio aislado, un fenómeno con denominación de origen, o un islote apartado dentro de un océano compacto de uniformidad, sino que tiene elementos compartidos e interrogantes todavía no resueltas ya clásicas en los estados europeos. Es por todo ello que se hace preceptiva una relectura de los conceptos asociados a la antigua Yugoslavia.

---

² FORNÉ, J. (1995). Las dos caras del nacionalismo. Haranburu. San Sebastián. Cita de Paul Valery

³ AGUILERA DE PRAT (¿) Los nacionalismos en la desintegración de Yugoslavia num 27, p.p. 77-93

⁴ MESA. R.(¿) *Europa, la Comunidad y los cambios en el este*. Una perspectiva desde las Relaciones Internacionales.

⁵ GARCÍA PICAZO, P (2002)

La definición prejuzga el objeto de estudio cuando se trabaja con terminologías tan etéreas y a la vez tan complejas como „nación“ o „nacionalismo“. Ambas han sido objeto de largos y detenidos estudios desde la teoría normativa de los que este texto sólo va a hacerse eco en unos pocos. Hay cierto consenso sobre la naturaleza inabarcable de „nación“ como campo de conocimiento. Un término de unas dimensiones teóricas difícilmente aprensibles en su totalidad, porque su inconveniente reside en las dificultades inherentes al término para elevarlo a categoría conceptual⁶ La „nación“ no es una realidad estática, sino permanentemente inacaba, evasiva y elusiva.⁷ Se hace pertinente citar la siguiente definición:

*„Nación es la proyección en el mundo de una sociedad territorialmente delimitada, no necesariamente constituida en Estado, actuando para dominar sus condiciones materiales y culturales de existencia, mediante fuerzas ideológicas y políticas que forjan para ella una identidad y una voluntad colectivas, a base de elementos culturales, étnicos, e históricos“.*⁸

La „nación“ no es un hecho natural y espontáneo, sino que tiene toda una genealogía política detrás; un recorrido constante que contribuye a dar cuerpo a sus contornos con el paso del tiempo, pero que no encuentra legitimación en hazañas históricas, sino en su expresión política reconocida. La „nación“ trasciende en tanto en cuanto se convierte en acción de la colectividad y permanece siempre que sea tangible en la arena política. Sus miembros la moldean no mediante sucesos predestinados que están adscritos al pasado, sino mediante su ejercicio y observación en un momento presente. La averiguación interesada de un potencial „etno-nacional“ desde el pasado hacia el futuro es especulación calculada o tautológica. La „nación“ debe superar el riesgo de distorsión que la historia puede generar porque:

„Los mitos fundadores de una nación tienen la piel: dura: aún desahuciados por la crítica demoledora de sus falsificaciones sucesivas e interpolaciones flagrantes, siguen ofuscando algunos

⁶ ACOSTA SÁNCHEZ, J. (1992)

⁷ Perspectiva asumida por un gran número de pensadores. Véase: JELLINEK (1954) *Allgemeine Staatslehre*, trad Fernando de los Rios, Albatros. Buenos Aires, pag 86-88. MAMADOU DIA (1963) *Nations africains et solidarité mondiale*, PUF, Paris 1963, pag 5. También EDUARD MEYER (1907) *Über die Anfänge des Staats and sein Verhältniss zu den Geschlechtsverbänden und zum Volksthum*. Acta publicada de la Real Academia de Ciencias de Prusia, XXVII, Berlin, pag 29. KAUTSKY (1908) *Nationalität und Internationalität*. Neue Zeit. WEBER M. (1979) *Economía y Sociedad*. FCE, México, págs 324 y 327. Referencias bibliográficas obtenidas de ACOSTA SÁNCHEZ, J. (1992).

⁸ ACOSTA SÁNCHEZ, J.. (1992)

historiadores contemporáneos y se perpetúan en los manuales de enseñanza por pereza y rutina, debido a la incomodidad y esfuerzo que ocasionaría un nuevo y perturbador planteamiento de la realidad historiable“.⁹

2.- La „nación“ como sujeto político.-

„Será rasgo obligado, además del gusto por la diversidad y el inevitable entusiasmo por lo que es propio de cada pueblo, su base supraindividual. El protagonista de la nación es la etnia, los derechos de la nación no son los que se derivan de los ciudadanos que la integran, sino los que se deducen del organismo „vivo y eterno“ que es la nacionalidad de base cultural“¹⁰

¿Cuando la „nación“ se hace cognoscible como sujeto político? ¿En qué momento las „naciones“ se vuelven entidades con capacidad de hacer política? Para resolver estas preguntas primeramente tenemos que retroceder al concepto de „etnia“.¹¹ El objetivo es fijar en qué punto la „etnia“ se convierte en „nación“. Para Acosta hay una mala aportación de la antropología a la „teoría de la nación“. Su argumento estriba en que la antropología entiende la noción de „nación“ como una „comunidad étnica“; una „etnia“ no puede tener voluntad política, al contrario que la „nación“, que debe tenerla para poder existir. Desde visiones antropológicas la „nación“ y la „etnia“ se confundirían al no delimitarse sus respectivos espacios de significación. Para construir una „nación“ no bastaría con ser una „comunidad étnica“, sino que además la comunidad tendría que realizar acciones con repercusión política. El autor considera que esta concepción antropológica está ya superada desde principios de siglo por pensadores como Weber o Heller.¹²

⁹ GOYTISOLO, J. El País. 14-9-1996

¹⁰ GARCIA GARCIA, J. (1994)

¹¹ A efectos de una mayor comprensión del concepto de „etnia“ se recomienda la lectura del texto de U. Moulines. Se recogen las siguientes características: „1) Las etnias son entidades aprehendidas a cierto nivel de abstracción de la experiencia. 2) Las etnias rigen una parte sustancial de la evolución política, social y cultural de la humanidad. 3) No podemos investigar cada una de las etnias existentes en un momento dado de manera empírica directa, pero podemos determinar sus características esenciales mediante un razonamiento abductivo a partir de los datos de los que disponemos respecto a sus manifestaciones específicas. 4) Las manifestaciones de las etnias son de carácter cultural en la inmensa mayoría de los casos. 5) La determinación fenoménica de las etnias (casi) nunca es unívoca. 6) Las etnias son entidades genidénticas: cambian preservando su identidad. 7) Las etnias son entidades de límites sincrónicos y diacrónicos difusos. 8) Las etnias suelen mostrar lo que podemos llamar „diversos niveles de agregación“; es decir, pueden constatar „subetnias“ y „superetnias“ respecto a una etnia dada. 9) Las naciones constituyen un tipo particular de etnias“. **Texto íntegro en: <http://es.geocities.com/sucellus25/nd28.htm>**

¹² „Heller dejó claro que sólo cuando media „voluntad política podemos hablar de nación“. Y se sabe que la voluntad política no es rasgo propio de la etnia, ni siempre que se ha desarrollado lo ha hecho en una etnia, ni siquiera generalmente. „Para constituir la nación no basta en modo

„Lo étnico sólo cabe concibiendo una „nación natural“, anti-política y anti-estatal“ nos dice Acosta.¹³ En definitiva, resulta inconcebible asumir que una „comunidad étnica“ es una „nación“ si no funciona políticamente.

Pero todavía habríamos de necesitar una fuerza que vaya componiendo la „nación“ para que se convierta en una realidad *de facto*. En palabras de Hobsbawm „el nacionalismo antecede a las naciones... las naciones no construyen estados y nacionalismo sino que ocurre al revés...“.¹⁴ No podemos desglosar a la „nación“ del „nacionalismo“ porque ambos van de la mano. Así Cruz Campos dice que „es el „nacionalismo“ el que como ideología y movimiento político, quien forja la identidad colectiva y la voluntad unitaria que se dicen constitutivas de la „nación““.¹⁵ Se puede apreciar una causalidad entre el „nacionalismo“ y la constitución de la „nación“. Como es natural existen otros elementos que afectan a la formación de una „nación“: el estado, el territorio, el clima, el idioma... pero el „nacionalismo“ es la dinamo que impulsa la constitución de la „nación“ con independencia de que devenga en estado. Un proceso donde la movilización de los miembros de la „nación“ y la expansión de la idea de „estado“ a través del „nacionalismo“ son procesos complementarios conducentes al sistema estatal.

Este sistema internacional de estados tendrá su primer relieve histórico en la Paz de Westfalia de 1648. Es decir una fase de reajuste y entrega de todo el dominio político a aquel que detenta el poder (el Rey), o quien de este se ramifique, forzando al „nacionalismo“ a responder y entender en términos estatales la búsqueda de una identidad política para la „nación“. Lo natural se adapta a lo político respetando los márgenes que impone el estado como si de un molde se tratara. Los ejércitos regulares se hacen permanentes, los gobiernos se acaudalan mediante los recursos que llegan al erario público, emergen las burocracias administrativas, se diseñan los emblemas del estado, se elabora una gramática de la lengua, se abren escuelas y museos... un impulso „nacionalista“ conducente a la construcción del estado y que con mayor intensidad discurre entre monarquías autoritarias y revoluciones liberales entre el S-XVII y S-XIX; de ahí esa incómoda contradicción que ayuda a entender que el liberalismo aspirara

---

alguno el sentimiento de comunidad meramente étnica“. Texto obtenido íntegro en ACOSTA SÁNCHEZ, J. (1992)

¹³ ACOSTA SÁNCHEZ, J. (1992). recoge otras aportaciones al debate. Ver: ALAIN DARRÉ: *art. cil.*, pág. 254. PIERRE VILAR (1982) *Hidalgos, amotinados, guerrilleros*, Crítica, Barcelona; BENJAMÍN AZKW. *Estado y Nación*, FCE, México, Breviario núm. 200; U. MARTINEZ VEIGA (1981) *Etnicidad y nacionalismo*, en „Documentación Social“, 45; R. LAFFONT (1968) *Sur la France*, Gallimard, París. „El nacionalismo no es más que un caso particular de la etnicidad.“ D. PARROT y R. PREISWERK „La nación se sitúa entre la microetnia y la etnia regional.“

¹⁴ Hobsbawm (1997) *Naciones y nacionalismos desde 1780*. Grijalbo. Barcelona. Gellner propone una definición similar: „el nacionalismo engendra las naciones, y no a la inversa“, dialnet.unirioja.es/servlet/fichero_articulo?codigo=197116&orden=65278

¹⁵ CRUZ PRADOS, A (1995)

a derribar al antiguo régimen a través de sucesivas revoluciones europeas (1789, 1820, 1830 o 1840) pero que construyera los márgenes de sus entidades políticas a partir de ese mismo régimen. Un estado-nación autorizado para perfilar los cuadros mentales de las antiguas sociedades desunidas, para dominar y controlar todas las periferias, para establecer una irrenunciable agenda política y lograr que los miembros del estado pese a sus diferencias se identifiquen con esa entidad superior. Un proceso monopolizador y unitario que permanece en formaciones mentales: leyes, religiones, lenguas, costumbres, héroes... El „nacionalismo“ exhortará a que la „nación“ se convierta en la razón y la medida de todas las leyes que regulen a la convivencia entre todos los miembros de la comunidad. Kohn afirma así que el „nacionalismo“ encierra una tendencia a erigir la „nación“ en un todo absoluto, donde se reclama del individuo que pertenezca a esa comunidad por encima de otras comunidades a las que pueda adherirse.¹⁶

3.- *¿Nacionalismo étnico vs. nacionalismo cívico?*

„Como dice el lúcido e incisivo ensayista serbio Ivan Colovic, refiriéndose al discurso oficial del nacionalismo étnico, el escenario iconográfico político „evoca y recrea un conjunto de personajes, sucesos y lugares míticos con miras a crear un espacio-tiempo, igualmente mítico, en el que los ascendientes y los contemporáneos, los muertos y los vivos, dirigidos por los jefes y héroes, participen en un acontecimiento primordial y fundador: la muerte y resurrección de la patria.“¹⁷

Por tanto la propuesta de una teoría normativa de „nación“, que reivindique su vigencia en la „modernidad“, también encuentra su equivalente normativo en el „nacionalismo“. Es clásica la distinción realizada por Kohn, herencia directa de las ideas desarrolladas por Renan y Meinecke, entre „nacionalismo occidental“ (cívico) y „nacionalismo oriental“ (étnico).¹⁸ La diferencia radica en que mientras el „nacionalismo cívico“ fundamenta su existencia en „los principios y valores políticos de la democracia, la libertad y la igualdad“,¹⁹ que descienden de la tradición liberal de la Revolución Francesa (1789) y, por tanto, ligados a la idea de ciudadanía, el „nacionalismo étnico“ retrocedería al movimiento romántico que surgió en el seno alemán del S-XIX de pensadores como Fichte, Herder, Novalis, Schleiermacher o Savigny. Al respecto cabría hacer la siguiente división elaborada por R. Máiz:

¹⁶ Un desarrollo más detallado de esta idea se encuentra en CRUZ PRADOS, A (1995)

¹⁷ GOYTISOLO, J. El País 14-9-1996

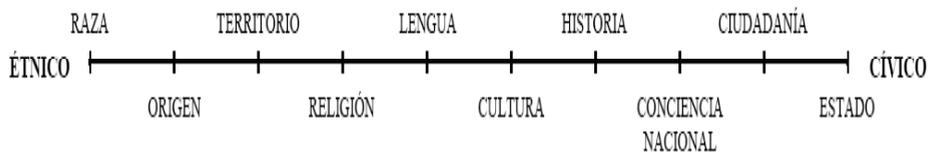
¹⁸ Tal como se recoge en Máiz (2003) „esta una tradición que viene de lejos, desde la tradicional alternativa alemana entre *Kulturnation* oder *Staatsnation*, la dualidad posterior entre „Naciones con historia“ (*Estados nación*) y „naciones sin historia“ (*naciones asimiladas*)“.

¹⁹ Idem pág 4.

1. *Nacionalismo étnico.- Romanticismo, emoción, religión, kultur, naturaleza, organismo, raza, cultura, nación sin estado, tradición, destino, asignación, primordial, decadencia, reacción, nación, comunidad, campo, fidelidad, autenticidad, fusión, chauvinismo, costumbre, origen, adhesión, liderazgo carismático, autoritarismo, populismo, holismo, ius sanguinis, particularismo, oriente, Alemania*
2. *Nacionalismo cívico.- Ilustración, razón, secularización, zivilisation, contrato, mecanismo, voluntad, política, estado-nación, modernidad, contingencia, elección, progreso, revolución, pueblo, sociedad, ciudad, libertad autonomía, crítica, patriotismo, ley, futuro, deliberación, liderazgo, legal-racional, liberalismo, civismo, individualismo, ius solis, universalismo, occidente, Francia*

Sobre esta división categórica se abren dos cuestiones que trataremos de enunciar. La primera radica en la existencia de una presunta línea temporal entre el „nacionalismo étnico“ y el „nacionalismo cívico“ de tal forma que vaya una detrás de la otra, como si de una línea histórica del progreso se tratara.²⁰ Esto supondría que el calificativo de „nacionalismo étnico“ asociado al conflicto yugoslavo encontraría en este capítulo un paradigma de subdesarrollo frente a un „nacionalismo cívico“ más avanzado y desarrollado.²¹

Al respecto esta sería la línea temporal que se encontraría implícita en la distinción clásica entre „nacionalismos“:²²

²⁰ Una afirmación encontrada con Jafrelot que sostiene que „no se distingue la era de las etnias de la era de las naciones (...), que sin lugar a dudas no constituyen un continuum, sino que existe entre ellas una ruptura“ JAFRELOT. C. „Les modèles explicatifs d l'origine des nations et du nationalisme. Revue critique, en théories du nationalisme, ed. Cit., pag 160. Texto obtenido en ACOSTA SÁNCHEZ, J. (1992)

²¹ Sobre esta cuestión desde una perspectiva sociológica y antropológica merece la pena la visión de Gurvitch: *Las agrupaciones étnicas y las minorías nacionales son, asimismo, unas unidades suprafuncionales [significa que sus características se hallan ligadas a las propiedades de su unidad, y gracias a esa unidad del fenómeno social total, que les es propio, esas agrupaciones devienen estructurables, muy a menudo estructuradas, y sus funciones se hallan corrientemente expresadas en los estatutos de esas organizaciones], en la medida en que ambicionan, sea ocupar el lugar de la nación para sus miembros, sea integrar a éstos en una nación otra que aquella en el seno de la cual viven.* En Gurvitch, G. (1963). *La vocation actuelle de la sociologie*, Paris, PUF. Texto obtenido en APALATEGI, J (1997).

²² MÁIZ (2004).

En segundo lugar, y de acuerdo a la distinción anteriormente hecha entre „nación“ y „etnia“, parece haber una contradicción para el caso del surgimiento de los nuevos estados en la antigua Yugoslavia. No hay prueba más fiel que la aparición de 6 nuevos estados (Eslovenia, Croacia, Serbia, Bosnia-Herzegovina, Macedonia y Montenegro) con sus respectivas instituciones y todas ellas, además, vinculadas políticamente a sus respectivas etnias con mayor o menor intensidad según sus respectivas poblaciones. Esto discutiría la versión que viene a decirnos que lo „étnico“ no cabe en „lo político“ –la etnia recordemos que se presumía *antipolítica* y *antiestatal*. No es aceptable, desde esta óptica, como en suma resultan también válidas otras aproximaciones,²³ decir que la desintegración yugoslava es fruto del „nacionalismo étnico“ en contraposición a un „nacionalismo cívico“. Esto nos exigiría cuestionarnos dos aspectos:

- *Si el „nacionalismo“ contribuye a la construcción de la „nación“, y la „nación“ es una realidad política, se podría decir que existe una contradicción manifiesta en el término „nacionalismo étnico“ una vez que „etnia“ y „política“ son realidades aparentemente incompatibles. Se puede concluir que las divisiones clásicas de „etnia/nación“ y de „étnico/cívico“ en los términos que ha venido enunciando la teoría política no resultan acertadas.*
- *Parece que la distinción entre „nacionalismo étnico“ y „nacionalismo cívico“ como una receta binaria no resulta válida una vez los contornos entre uno y otro no están claramente definidos, ora que pueden ser los dos igualmente „políticos“ y „culturales“.*

El planteamiento de Máiz en relación a esta cuestión parte de la teoría política normativa del „nacionalismo“. Esta teoría se puede manifestar en lo relativo a este apartado a través de dos cuestiones que resultan procedentes. El primero: que difícilmente el „nacionalismo cívico“ está libre de factores culturales y que estos deben ser tomados en consideración según el objeto de estudio, y el segundo: que el „nacionalismo étnico“ guarda componentes políticos que logran confundir esas fronteras tradicionalmente resueltas entre lo „étnico“ y lo „político“. ²⁴ En la tradición histórica europea y occidental se han dado ejemplos muy gráficos donde el concepto de „política“, „etnia“ o „cultura“ se confundía entre sí por iniciativas políticas de orden estatal y dimensión nacional donde la ingeniería y la tradición se mezclaban fruto del „nacionalismo“. Sirva al caso la lengua, como un bien cultural fuertemente arraigado a las „culturas nacionales“, pero que al mismo tiempo contribuyó a articular y homogeneizar estados-nación. El ejemplo de una Francia donde ni el 10 por ciento de la población entendía las

---

²³ Este punto nos remite a las causas de la desintegración yugoslava.

²⁴ Extremo que sería acertado para el caso de los conflictos sufridos durante la desintegración de Yugoslavia, una vez que la categoría étnica en los Balcanes tiene una dimensión civil.

declaraciones revolucionarias, pero donde se reanimaba el „mito celta“, el „mito galo“ o el mito de „Juana de Arco“ para construir identidad colectiva es muy revelador si tenemos en mente el valor actual de la *francofonía*; también podemos citar la Italia del *Risorgimento*, a mediados del S-XIX, cuyo parlamento en Torino se comunicó en francés en un primer momento porque ni un 3 por ciento hablaba el que luego sería el „italiano“: el dialecto de la Toscana,²⁵ mientras que se alimentaba un espíritu anclado en el mito de la „Roma imperial“ para vehicular una historia cuarteada por ciudades-estados durante la Edad Media.²⁶ En otro plano se puede hacer referencia al Reino Unido donde se „permitía a los súbditos de la Commonwealth llegar a ser „British“ pero nunca „English“, lo que „muestra fehacientemente las imbricaciones cívico-étnicas“.²⁷

No es necesario irse a tiempos de „revoluciones liberales“, sino que también podemos incluir „la España de los Reyes Católicos de la post-guerra civil española“, „la Grecia de los filósofos de los tiempos modernos“, „los EE.UU. blancos, protestantes y anglófonos del medio este y del medio oeste“ o cualquiera de las representaciones „nacionalistas“ que acompañan al *marketing* del turismo internacional o a la celebración de unos Juegos Olímpicos. Sólo estos son algunos ejemplos, por no mencionar más, de estados donde el concepto de „neutralidad estatal“ o „libertad ciudadana“ pueden hacerse igualmente mito, si con ello lo que queremos es generar distancias entre el „nacionalismo étnico“ y el „nacionalismo cívico“. Parece por tanto plausible que la realidad del „nacionalismo“ tiene sustrato para adherirse a diferentes latitudes geográficas y políticas que han existido y existen en el proceso de construcción estatal europeo.

4.- Los Balcanes y la vergüenza ajena.

„The west is not in the west. It is a project not a place“²⁸

„El concepto de hogar común europeo sugiere antes que nada una grado de integridad (...), aunque sus estados pertenezcan a distintos sistemas sociales y a alianzas político militares opuestas. Combina la necesidad con la oportunidad.“²⁹

Que decir tiene que la palabra „Balcanes“ está asociada al recuerdo popular, ancestral, telúrico o histérico dentro del imaginario europeo. Ha sido materia

²⁵ Holm-DETLEV Köhler (1997)

²⁶ „El idioma es una de las manifestaciones culturales más características de cada pueblo, pero nada más una de ellas, sin que pueda servir para deducir las demás ni para explicarlas por sí solo“; en APALATEGUI J. (1997)

²⁷ MÁIZ, R. (2004)

²⁸ GARCIA GARCIA, J. (1994)

²⁹ GORBACHOV. M. Perestroika. Un mensaje a Rusia y al mundo entero. Barcelona. Ediciones B, 1987.

de historiadores y politólogos desmontar la superchería que existe no sólo en torno al pasado, sino también respeto a la desintegración de la misma Yugoslavia, y ponerla en un „orden científico de las cosas“ para poder conocer su naturaleza con unas ciertas dosis de objetividad. Desde Occidente se quiso en un inicio fijar las claves del conflicto - sobre todo a través de sus medios de comunicación³⁰ - en factores como las viejas rencillas históricas, la inviabilidad de su proyecto estatal, la cultura violenta del lugar³¹ o la irracionalidad primitiva de sus habitantes,³² en una abierta confrontación con el escenario de una Europa que despegaba después de la caída del muro Berlín (1989) y que hacía de las tesis liberales su dogma de fe (derechos humanos, libertad de movimientos, igualdad,...). Se tenía ante sí una suerte de conflicto vergonzoso en la geografía europea, que emergía a contracorriente de lo que se presumía como un próspero final del S-XX. Tal vez la lectura inicial del conflicto habría sido otra si el conflicto se hubiera iniciado al poco de morir el mariscal Josip Broz „Tito“ (1980), coincidiendo poco después con los disturbios albano-kosovares en Kosovo (1981), y con cierta crisis de identidad del proyecto comunitario; pero no fue así, y concordó con una periodo de efervescencias de la Comunidad Europea que generaba un enorme y entregado optimismo.

En las fechas en las que se estaba ratificando el Tratado de Maastrich (el 7 de febrero de 1992) con la vocación espiritual entre otras cosas de crear una „ciudadanía europea“, estaba asumido como inevitable la fragmentación yugoslava. El conflicto contribuyó además en su desarrollo a manifestar una falta de cohesión europea muy seria ya desde sus inicios, avalado por la ausencia de criterios comunes ante las independencias de Croacia y Eslovenia (25 de junio de 1991) – Alemania empujó a los países miembros de la CE al reconocimiento de los dos países en contra del veredicto de la Comisión Badinter.³³ Todo este

³⁰ „El apresuramiento de los medios de comunicación y de muchos analistas occidentales por dar explicaciones por dar explicaciones rápidas y sencillas a los conflictos yugoslavos olvidan que un serbio de Serbia se considera bastante diferente de otro de la Krajina o de Bosnia, aunque más parecido a los de Vojvodina“.; en Veiga, F. (2002).

³¹ „Son vidas amargas y vacías, entre maliciosos, entre maliciosos pensamientos de venganza y revueltas periódicas. Son sensibles a otra cosa que no sea eso. Uno llega a preguntarse algunas veces si el espíritu de la mayoría de los pueblos de los Balcanes no estará envenenado para siempre, y pueden que no sean ya capaces de otra cosa que de sufrir de la violencia y causarla“ (...). „Todos los mitos se han caído en Yugoslavia, la autogestión como modelo económico, el no alineamiento, el marxismo „made in Belgrado“, y las repúblicas se detestan, aunque todos sean eslavos y hablen el mismo idioma“.; en Leguineche M. (¿) se mencionan muchos de los estereotipos asociados a la región.

³² Merece la pena una visión muy constructiva que nos propone Francisco Veiga en *Para entender los Balcanes: claves ciertas e inciertas*; en http://www.istor.cide.edu/archivos/num_6/notas.pdf. Al respecto el autor se hace eco de un comentario del sesgo citado en el texto del periodista Arturo Pérez Reverte en uno de sus libros: „los Balcanes entraron chorreando sangre en el S-XX y entrarán del mismo modo en el S-XXI“. Se puede encontrar en Pérez-Reverte, A. (1994) *Territorio comanche*. Ollero y Ramos Editores, 1994.

³³ Veiga, F. (2004).

escenario alejó si cabe más el conflicto yugoslavo de la realidad y las mentes europeas, convirtiéndolo en un fenómeno inexplicable a las puertas del S-XXI. Comenzó arreciando en los medios la exposición continuada de los Balcanes al Imperio Otomano durante varios siglos de historia, la figura del serbio Gavrilo Princip, inscrita con letras de sangre en los inicios de la I Guerra Mundial tras asesinar al archiduque austro-húngaro Francisco Fernando, los crímenes perpetrados en el campo de concentración de Jasenovac durante la II Guerra Mundial y toda la literatura vinculada a lo que más tarde volvería a tomar dimensión internacional: „los fantasmas balcánicos“.³⁴ Esto si cabe más selectivo en el uso cuando países como Serbia vivieron revoluciones anti-imperialistas a comienzos del S-XIX, transitaron por el nacionalismo liberal de mediados del S-XIX, introdujeron derechos como el de libertad de confesión en 1888, lucharon en el bando victorioso durante la I Guerra Mundial, se enfrentaron a la invasión nazi en la II Guerra Mundial, o estuvieron en comunión con otras repúblicas en la construcción de un proyecto federado, que recordemos estaba no alineado entre dos formas de entender el mundo como eran la soviética y la capitalista: Yugoslavia. En una situación de esta envergadura muchos analistas emigraron „hacia otros tiempos buscando acomodo, buscando un tiempo acorde con el propio, con su manera de hacer las cosas“.³⁵ La selección de eventos históricos para justificar lo presente fue dirigida a buscar un hilo conductor que hilara como una correa unos hechos históricos a otros, olvidando que „la historia no nos provee de concepciones de la vida política que puedan trasladarse mecánicamente a los problemas actuales“.³⁶

El „nacionalismo“ fue una ideología que volvió a adquirir especial magnitud durante la desintegración de la URSS y de Yugoslavia, pero cuya naturaleza pertenece al campo de las ideas, ideas que todavía permanecen vigentes en Europa y que han contribuido a racionalizar estructuras sociales en muchos países. Los „fenómenos nacionalistas“ que se produjeron durante el conflicto, unas veces por ser desconocidas y extrañas, con lo que se volvían atávicas,

³⁴ Se puede apreciar una lectura sobre los argumentos históricos que se barajaron en RAMONET I.(1993), donde el carácter conservador de la Serbia de 1878, la insostenibilidad del Reino de los Yugoslavos o la ingeniería política de Tito son recursos para buscar los orígenes del fin de Yugoslavia. También merece atención la lectura sobre el factor religioso: „La influencia de las dos iglesias cristianas, esa fractura tan antigua en los Balcanes, la profundidad del cisma, así como el islam en otras partes de ella“ En MATVEJEVIC P. (1991) *Los demonios de la destrucción*, en el País , 21 de diciembre. Se puede apreciar a su vez la trayectoria de la historiografía europea asociada a la región en FLEMING, K. E. (2000) *Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography*. The American History Review. También en Mishkova, D. (2006) *In quest of balkan occidentalism*. Tokovi Istorije.

³⁵ Idea adquirida de IRANZO, J. M. *Tiempo y sociedad*. Crítica de libros libro de Ramón Ramos Madrid CIS Siglo XXI 1992. Reis 62/93.

³⁶ SUNSTEIN, C.R. (2004). „Más allá del resurgimiento republicano“, en F. Ovejero, J.L. y R. Gargarella (comps): *Nuevas ideas republicanas*, Paidós, Barcelona, 137-190. Texto obtenido en: VELASCO J.C (2007).

folklóricas y primitivas,³⁷ y otras, porque eran crímenes de guerra que resultaban desde cualquier punto de vista inaceptables, no deben hacer obviar la trayectoria que ha transitado y transita el „nacionalismo“. Naciones como la „serbia“ o la „croata“, en evidente ebullición como resultado de la situación de conflicto,³⁸ eran identificadas como realidades ajenas y rezagadas, que por momentos se desprestigiaron e, incluso, se les negó su propia identidad colectiva:

„La propuesta formulada por algunos de que no existían diferencias reales entre bosnios, serbios y croatas – que lo que los separó fueron fronteras sin sentido- no sólo estuvo basado en un profundo malentendido, sino que se convirtió en un elemento que amenazaba con devaluar activamente las normas colectivas de estas comunidades.“³⁹

Tal como sostiene Schöpflin las „identidades étnicas y nacionales generan mundos pensamientos de largo alcance que, en ocasiones, reivindicar una abarcabilidad total y pretenden ofrecer respuestas a todas las preguntas. Esto es lo que se denomina cosmologías.“⁴⁰ Una cosmología que no es exclusiva de estados incipientes como son los de la antigua Yugoslavia, sino que como vimos forman parte de una larga tradición común que se practicó en otros espacios. Veiga nos recuerda como en 1986 un político húngaro, Imre Pozsgay, „estuvo detrás de las movilizaciones a favor de los húngaros que protestaban contra la política de la vecina Rumanía“. ⁴¹ Hoy tampoco nos puede extrañar tanto que el „catolicismo“ ayudara a cimentar la comunidad étnica polaca frente a protestantes y ortodoxos de otras nacionalidades, creando un estado, Polonia, donde una inmensa mayoría de la población es católica. Tal vez fruto de un análisis más juicioso y científico en el tiempo, podamos sustituir las implicaciones negativas del „nacionalismo“ en cada caso, y asumir que el „nacionalismo excluyente“ es resultado de situaciones de desacuerdo anteriores con diferentes índices de gravedad, y no genera de por sí conflictos ineludibles. Es evidente que varios siglos de convivencia multiétnica, y un pasado socialista de más de 40 años en común, no se vienen abajo de la noche a la mañana, sino que se hace obligado analizar los intereses enfrentados, los contextos desfavorables, las circunstancias

---

³⁷ CRUZ PRADOS, A (1995)

³⁸ A este respecto el autor de este texto considera que el „nacionalismo“ no es el causante de los conflictos, sino que representan un resultado más de una situación cualquiera de conflicto y que puede tener por tanto diferentes implicaciones según el caso.

³⁹ SCHÖPFLIN, G. *La Construcción de la identidad*. Pág. 31, en FERRERO, R (2004)

⁴⁰ Idem op. Cit.

⁴¹ VEIGA, F. (2004) „Muñecas yugoslavas“: minorías, mayorías y elites nacionales en la Federación y los Estados sucesores. GONZÁLEZ ENRÍQUEZ, C. (dir) (2004)

particulares y la mala gestión por comisión o por omisión para entender los últimos años de Yugoslavia.⁴²

Parece poco cuestionable que el „nacionalismo“ en su vertiente más virulenta se abrazó de forma intensiva y extensiva durante la década de los años 80 y 90, y que resulta indudable la fuerza en los Balcanes de los localismos familiares, religiosos y culturales en general, pero cuyas implicaciones en el conflicto son como consecuencia de un proceso mucho más amplio⁴³ que, no por no ir acompañado de un enfrentamiento armado deja de practicarse en otros estados europeos. ¿Qué provoca que la Ley Fundamental de Bonn (1949), la *Grundgesetz*, supusiera un garante de cohesión mientras que esto pareció faltarle a la constitución de Yugoslavia en 1974? La concepción meramente „étnica“ del conflicto nos remite a espacios de simbolismo, sentidos y afectividades que pasan por alto, o en su caso, invisibilizan, el funcionamiento de las instituciones, la balanza comercial del país, la estructura social, ... y se acude al „nacionalismo étnico“ por su aparente irracionalidad y retraso para articular un discurso en clave desarrollo-subdesarrollo. Es un modelo de „cinismo balcánico“ donde si bien se reconoce la complejidad del territorio, se busca la fácil explotación de la cultura retrasada que se encuentra siglo tras siglo en busca de una „autosuficiencia bíblica“.

5.-Conclusiones.-

*„Los factores que suelen emplearse para definir a la nación (son la) homogeneidad étnica, una lengua común, una memoria colectiva y una tradición comunes, un territorio compartido, una misma religión y un largo etcétera (...) La nación implica una dimensión política propia (...) Si me siento a la vez y sin problema gallego y español, aragonés y español, es que concibo a Galicia o Aragón como regiones. Si, en cambio, por considerarme miembro de la nación catalana, o de la nación vasca, resulta incompatible con la pertenencia a la nación española, la idea de la nación es excluyente“.*⁴⁴

*„Fue la aparición de una nueva clase media en las diversas repúblicas, la que desde finales de los años sesenta tendió a crecer y a enfeudarse en sus parcelas de poder, lo que terminaría por movilizar al resto de la población con base en consignas nacionalistas“.*⁴⁵

⁴² Es nutrida aunque siempre insuficiente la literatura sobre las causas que explican la disolución de Yugoslavia. No es objeto de este trabajo analizar cada una de ellas, sino más bien, reflexionar sobre el uso incorrecto de determinadas acepciones que esconden tras de sí relaciones de desigualdad y falta de comprensión respecto al sudeste europeo.

⁴³ RODRÍGUEZ ABASCAL. L (1992) El papel del nacionalismo en la guerra yugoslava: los casos serbio y croata. Cuadernos del Este número 4

⁴⁴ Sotelo I. 25-11-1996

⁴⁵ En VEIGA, F. *Para entender los Balcanes: claves ciertas e inciertas*. Notas y Diálogos. En http://www.istor.cide.edu/archivos/num_6/notas.pdf.

Los mitos y leyendas se crean, se interiorizan y se deforman. Una vez que existen es difícil cambiarlos, y su sola mención contribuye a reproducirlos aunque la intención sea toda la contraria. La desintegración de la antigua Yugoslavia no es „*el resultado inevitable de un mal nacimiento como estado unitario*,“⁴⁶ o de cualquiera de los mitos históricos que sobrevuelan los paisajes balcánicos, sino que es el resultado de una conjunción de factores coyunturales de los que no están a salvo ningún estado europeo aunque se presuma su improbabilidad. La matriz histórica o cultural de los estados no les condena inevitablemente sino los caminos que recorren, cómo los recorren y con quién los recorren. Los mitos sólo contribuyen a alejar el objeto de estudio. El conflicto de Yugoslavia merece un análisis tal, que procure ver en lo particular de su desarrollo unas coordenadas que nos sean a todas luces comunes. Efectivamente, después del conflicto, si cabe con mayor intensidad, „*en Europa Occidental el nacionalismo es asumido como defensa contra la erosión de la diversidad cultural y la soberanía popular, junto a unas fuertes tendencias federalistas*“⁴⁷ pero ello no nos puede servir para apartar a un lado la „realidad balcánica“ sino para reconstruir unidades de análisis como „nación“ y „nacionalismo“ vinculadas fuertemente a la tradición teórica europea.

Tal como hemos tratado de desarrollar la existencia de las „naciones balcánicas“ se expresan en tanto en cuanto se vuelven realidades políticas reconocidas. La división entre „nación“ y „etnia“ o entre „nacionalismo étnico“ y „nacionalismo cívico“ crean dos mundos diferenciados que en la práctica se confunden. La „nación“ ha permitido que el hombre entoncara con las instituciones del estado moderno, y desde ahí se articula parte de la cultura cívica de la que se enorgullece Occidente y que cree con ella poder superar sus particularismos indeseados todavía presentes. El objeto de estudio está en la lucha entre saber diferenciar el rigor científico que nos propone una unidad de análisis determinada, del mensaje que puedan hacer elites o colectivos políticos cualesquiera.⁴⁸ El conflicto de la antigua Yugoslavia no es un conflicto de orden primitivo, sino que es parte de un proceso más amplio y contemporáneo. El „nacionalismo“ que se practicó a muchos niveles fue el resultado de aspectos sumamente complejos y no la causa y origen que explica el conflicto en su totalidad. Las fechas en las que se

---

⁴⁶ VEIGA F. „Algunes reflexions sobre l'origen dels nacionalismos balcànics al segle XIX“ en A.Cucó (ed) „Nació i nacionalismo a L'Europa central i oriental“ Afers v.VII n° 14 1992^a; en AGUILERA DE PRAT.

⁴⁷ FERRERO, R (2004). Sobre esta cuestión merecen la atención las palabras de Jaspers: „*La idea del estado-nación es, hoy día, la gran desgracia de Europa y de todos los continentes. Mientras esta idea representa hoy la fuerza omnipresente en el mundo, nosotros podríamos empezar por analizarla y superarla desde sus raíces*“.

⁴⁸ Por ejemplo cómo analizar estas declaraciones: „*Los nacionalismos actuantes de verdad son hoy precisamente los estados que se resisten a perder soberanía*“ Declaraciones de Xavier Arzalluz a El País, 20 de enero de 1992. ACOSTA SÁNCHEZ, J. (1992)

produjo la desintegración coinciden con un momento de explosión europeo que, por ser un acontecimiento „feliz y optimista“, hizo interpretar a muchos analistas lo sucedido en la ex-Yugoslavia como un hecho de otras dimensiones teóricas y prácticas que, porque ser incomprendidas en sus inicios, no nos deben resultar tan lejanas a los europeos.

Libros.-

- FERRERO, R (ed.) (2004) *Nacionalismos y minorías en Europa Central y Oriental*. Institut de Ciències Polítiques i Socials
- GONZÁLEZ ENRÍQUEZ, C. (dir) (2004) *Minorías nacionales y conflictos étnicos en Europa del Este*. UNED Ediciones. Instituto Universitario General Gutiérrez Mellado.
- VEIGA, F. (2002) *La trampa balcánica*. Grijalbo.

Artículos.-

- ACOSTA SANCHEZ, J. (1992) *Los presupuestos teóricos del nacionalismo y el nuevo ciclo del fenómeno*. Revista de Estudios Políticos (Nueva Época) nº 77.
- ACUÑA R.L. *La balcanización de los Balcanes* en www.cuentayrazon.org/revista/doc/055/Num055_029.doc.
- AGUILERA DE PRAT (¿) *Los nacionalismos en la desintegración de Yugoslavia* nº 27, pág. 77-93.
- APALATEGI, J (1997) *Psicosociología de los movimientos nacionalitarios de Europa Occidental*. Alteridades, pág 7-37.
- CRUZ PRADOS, A (1995) *Sobre los fundamentos del nacionalismo*. Revista de Estudios Políticos (Nueva Época). nº 88.
- FLEMING, K. E. (2000) *Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography*. The American History Review
- FORNÉ, J. (1995). *Las dos caras del nacionalismo*. Haranburu. San Sebastián. Cita de Paul Valery
- FRANQUESA VILA, R. (1988) *La crisis del modelo yugoslavo*. Afers Internacionals nº 14-15.
- GARCIA GARCIA, J. (1994). *Nación, identidad y paradoja: una perspectiva relacional para el estudio del nacionalismo*. Reis 67/94, pág 165-183.
- GARCÍA PICAZO, P (2002) *Campo Minado. Una reflexión sobre los Balcanes*. Papeles del Este. Pag 1-14.
- GÓMEZ GONZÁLEZ, Á, S (2002). *Lecciones por aprender del dominó balcánico*. Tempo Exterior nº 4 segunda época.

- HOLM-DETLEV (1997) K. *El nacionalismo: un pasado ambiguo y un futuro sangriento*. Revista de Estudios Políticos (Nueva Época) nº 98.
  - LEGUINECHE, M. *La estúpida tragedia yugoslava* en www.cuentayrazon.org/revista/doc/073/Num073_014.doc.
  - MARÍÑO MENÉNDEZ, F. (1992) *El reconocimiento de los nuevos estados nacidos del desmembramiento de Yugoslavia y de la URSS*. Tiempo de Paz, nº 23.
  - MÁIZ, R. (1997) *Nacionalismo y Movilización política*. Zona Abierta 79
  - (2003) *Nacionalismo, democracia y federalismo*. Papers de la Fundació.
  - (2004) *Per modum unius: más allá de la dicotomía nacionalismo cívico vs. nacionalismo étnico*. En *El presente del estado nación*. Coord. Por Ander Gurrutxaga Abad.
  - MESA. R.(¿) *Europa, la Comunidad y los cambios en el este*. Una perspectiva desde las Relaciones Internacionales.
  - MORA BENAVENTE. E. (2000) *Intervención militar y gestión de crisis en los Balcanes*. Afers Internacionals nº 49, pag. 89-104.
  - RAMONET I.(1993) *Nationalismes: la tragedia yougoslave*. Maniere de Voir nº 12. Le Monde Diplomatique.
  - RODRÍGUEZ ABASCAL. L (1992) El papel del nacionalismo en la guerra yugoslava: los casos serbio y croata. Cuadernos del Este nº 4.
  - VEIGA, F. *Para entender los Balcanes: claves ciertas e inciertas*. Notas y Diálogos. En http://www.istor.cide.edu/archivos/num_6/notas.pdf
  - VELASCO J.C (2007) *Patriotismo constitucional: una forma republicana de identidad colectiva*. Revista Virtual de Filosofía Jurídica e Teoría Constitucional.
- Miguel Rodriguez Andreu

Резиме

Европска схватања „нације“ и „национализма“ примењена на Балкан: теоретски приступ

Кључне речи: нација, национализам, Европа, Балкан, Југославија

Циљ је развити оскудно знање о „нацији“ и „национализму“, преиспитано из западноевропске перспективе, а изазвано, између осталог, „балканским сукобом“. Овај текст је нормативан предлог анализе ове терминологије виђен кроз визуру разних шпанских и међународних аутора који су анализирали југословенски сукоб. Аутор сматра да је за његову анализу од кључног значаја реконструисати аналитичке јединице и приближно их сравнити са европском историографијом, превазилазећи двојну поделу између етничког и грађанског национализма с намером да се елиминишу супстрати субјективних идентификација. Аутор усваја ваљаност и коришћење ових категорија примењених на планине западног Балкана, као што је „етнички“, али сматра да је његово недискриминативно везивање за европски запад спречило тачнији приступ. У тексту се износи да је, између осталог, истовременост појаве сукоба са појавом Европске уније један од главних фактора.

The European notion of „nation“ and „nationalism“ applied to the Balkans: to theoretical approach

Key words: nation, nationalism, Europe, Balkan, Yugoslavia

The objective is to develop to the slight knowledge of „nation“ and „nationalism“, both questioned from the European West, among other reasons, by „Balkan conflict“. This text is a normative proposal of analysis of this terminology through the optics of diverse Spanish and international authors who analyzed the Yugoslav conflict. For his elaboration the author considers capital to reconstruct the analysis units and to approximate them to the European historiography, surpassing the binary division ethnic nationalism - civic nationalism with the intention of eliminating the substrate of subjective identification. The author assumes the validity and use of these categories applied to the western Balkan Mountains, like „ethnic“, but she maintains that its indiscriminate association from the European west has prevented one more a more accurate approach. In the text it is maintained, among other factors, the coincidence of the conflict with the appearance of the European Union like one of the main ones.

„ЕТНОГРАФИЈА ДОГАЂАЈА“: МОДЕРАН ПРИСТУП АНТРОПОЛОШКОМ ИСТРАЖИВАЊУ И ПИСАЊУ О БОЖИЋУ

Поводом књиге ауторке Весне Вучинић-Нешковић
*Божих у Боки Которској: антрополошки есеји о
јавном налагању бадњака у доба постсоцијализма,*
Филозофски факултет Универзитета у Београду,
Чигоја штампа, Београд, 2008, 357 стр.

Др Лидија РАДУЛОВИЋ
Филозофски факултет у Београду¹

Прославе Божића доживеле су својеврсну ревитализацију и ретрадиционализацију у време постсоцијализма. У којој мери и на који начин се слави приватно у породичном кругу или јавно на трговима и у црквеним портама, питање је с којим се суочава у својој новој књизи Весна Вучинић-Нешковић, ванредни професор на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Реч је о књизи *Божих у Боки Которској: антрополошки есеји о јавном налагању бадњака у доба постсоцијализма*, веома опсежној студији на 357 страна В5 формата. Ауторка је позната домаћој и иностраној научној јавности као добар познавалац урбане културе, стилова градског живота и просторног понашања у старом градској језгру Дубровника, о чему је писала у својој првој књизи *Просторно понашање у Дубровнику: антрополошка студија града са ортогоналном структуром*,¹ али и као председник Међународне асоцијације за антропологију југоисточне Европе, InASEA (2005–2007).

¹ В. Вучинић, *Просторно понашање у Дубровнику: антрополошка студија града са ортогоналном структуром*, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд, 1990, стр. 330.

Како би задовољила своју научну радозналост и веома високе стандарде истраживачког теренског рада које је себи поставила, Весна Вучинић-Нешковић је прикупила обиман етнографски материјал у периоду од 1998. до 2008. године у два градска центра, Котору и Херцег Новом и њиховом сеоском залеђу Грбљу и Луштици. Ова књига представља сведочанство о антропологији на делу, о томе како би антропологија требало да изгледа у пракси, подсетник нама самима да је својеврстан теренски рад оно по чему се антропологија разликује од других друштвених наука и хуманистичких дисциплина. Последњих двадесетак година мало је овако транспарентних и детаљних монографија у домаћој етнологији које по својој структури, приступу теренском истраживању, систематизацији, презентацији и анализи етнографског материјала представљају експликативан модел за теренска истраживања. Ауторка је била мотивисана, што експлицитно износи у уводу критички се односећи спрам традиционалних и неких савремених монографија, да у својим истраживањима примени методолошки приступ заснован на реконструкцији временски прецизно одређених догађаја путем формирања мреже испитаника и веома обимног узорка који је испитан слојевитим, детаљним и јасно формулисаним упитником. Овако постављени захтеви изискивали су систематску изградњу и неговање веома разгранате мреже релевантних институција и испитаника који ће током десет година истраживања пружити све потребне информације, али који ће и сами временом постати свесни значаја онога што „госпођа етнолог из Београда“ (стр. 81) ради за њихову локалну заједницу и истраживање традиције у настајању.

Етнографија какву нам је понудила Весна Вучинић-Нешковић одликује се посебним стилем „записивања“ и „детаљног описивања“ по угледу на Клифорда Герца (стр. 18) нарочито када је реч о „етнологији догађаја“ на различитим локацијама које ауторка истражује и посматра контекстуално а које је на основу тога могуће даље поредити са истим догађајима у другим *градовима и селима, или са друштвима* у различитим временским размацима. Активистички приступ самом теренском раду подразумевао је способност изванредног осећаја за детаљ, способност да се обрати пажња на посебне околности и велики број чињеница. У неким моментима, читајући детаљне описе догађаја, замишљала сам да је ауторка, „наоружана“ диктафоном и видео-камером, *снимала једну а истовремено посматрала другу активност која се одвијала на супротној страни сцене.*

Монографска студија *Божих у Боки Которској* садржи седам поглавља, опремљена је географском картом и великим бројем изузетно квалитетних фотографија које илуструју обредну структуру и атмосферу на прославама у Котору, Грбљу и Херцег Новом. За домаће прилике, реч је

о „луксузном“ издању које читаоца може да привуче и изванредно верном фотографијом искричаве бадњеданске ватре на корицама.

Ауторка у уводном поглављу разматра теоријско-методолошке концепте, примарно се ослањајући на концепт „народног православља“ који је Душан Бандић формулисао и развија путем теренских истраживања у Србији. Реч је о сложеном комуникацијском чину рецепције црквених порука и интерпретације православља код најширих слојева становништва, који резултира конструисањем својеврсне вере условљене друштвеним и културним променама, различитим политичким, економским околностима које су допринеле да се „народно православље“ често ослања на идеологију различиту од хришћанске.² Весна Вучинић-Нешковић показала је како се на конкретном географском простору у различитим временским секвенцама конструише обредна пракса кроз преплитање црквене и народне религије. Њен допринос је свакако у резултатима добијеним на основу истраживања комплементарних Бандићевим истраживањима али и донекле измењеној формулацији појма „народно православље“, што је учињено додавањем појма „црквено“, чиме је добијено „црквено-народно православље“. Наиме, то је у контексту њених истраживања било готово неопходно будући да је показала улогу и значај политике коју води црква као институција у креирању обредне праксе, при чему ни сама није ригидна (сем у литургијском делу који се изводи у цркви) већ дозвољава, под утицајем народних елемената обреда и других политичких, друштвених и културних околности, разне импровизације а у неким случајевима и лежернији манир. Осим тога, нека даља истраживања би могла показати и доказати оправданост употребе овог појмовног конструкта и у другачијем смислу. Наиме, у смислу који би се односио на одређивање црквености учесника верског обреда. То значи у ком степену и на који начин црква учествује у њиховом свакодневном животу, да ли партиципирају у црквеним структурама, и у којој мери се црквено прописани модел веровања, понашања и норми поклапа са личним ставовима. Ауторка проблематизује и концепт традиције полемишући са познатим концептом „изумљене традиције“³ Ерика Хобсбаума и Теренса Рејндера. У раду се концепти „друштвене драме“ и „комуниста“, које је развио Виктор Тарнер, користе за боље разумевање процеса црногорске постсоцијалистичке транзиције на плану интеграције и дезинтеграције заједнице посред-

² L. Radulović, „Koncept Dušana Bandića: narodna religija i narodno pravoslavlje u kontekstu istraživanja religije u domaćoj etnologiji XX veka“, *Antropologija savremenosti*, S. Nedeljković (ur.), Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2007, str. 102–124.

³ Slažem se sa primedbom Vesne Vučinić-Nešković da je odabrani prevod knjige *The Invention of Tradition kao „Izmišljene tradicije“*, najmanje dobar izbor i njenim predlogom naslova „Izumevanje tradicije“. Pogledati: E. Hobsbaum, T. Rejndžer (ur.), *Izmišljene tradicije*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2002.

ством значајног доприноса који у томе има употреба религије, односно начина на који политичка и друштвена елита манипулативно користе прославу Божића у сврху остваривања политичких интереса.

Друго поглавље нас уводи у шири историјски контекст јавног налагања бадњака у Србији и Црној Гори од периода југословенске монархије, преко социјализма до постсоцијализма. И у оквиру овог поглавља значајно је да ауторка ставља акценат на готово цикличне промене измештања обредне праксе прослављања Божића из приватног у јавни простор и обратно, захваљујући различитим интересима које су у томе виделе друштвене групе и институције.

Бадњеданске догађаје на различитим нивоима друштвене и црквене организације у Грбљу детаљно приказује треће поглавље. На овај начин читаоцу је омогућено да прати аналитички пут којим ауторка, на основу претходно установљених сличности и разлика у обредној структури кућних и црквених догађаја налагања бадњака, на нивоу целе области, села и домаћинстава, утврђује који елементи чине обредно језгро бадњеданске прославе а затим изводи закључке о преношењу обредне праксе из приватног у јавни домен, као и на различите нивое друштвене и црквене организације. Међутим, ауторка не заборавља да издвоји и специфичности кућних и црквених прослава, да нам укаже на значења која има подела обредних улога, позиције обредних функционера у институцијама или у породичној структури, као и родне и генерацијске разлике учесника у обраду, које нам говоре и о њиховом различитом друштвеном статусу. Док је један део овог поглавља презентован у виду етнографског дневника, у завршним разматрањима се веома студиозно приказују начини изградње локалног, односно обласног идентитета на основу маркирања простора, временских секвенци, прихватања различитих улога, утврђених активности, као и симболичког значаја који се приписује обредним предметима. Не мање значајно је и уочавање слојевитости значења црквене прославе Божића у Грбљу која симболише националну и религијску специфичност Грбља у односу на остале области у Боки Которској, али и чврсту повезаност са православљем и Србијом, односно Српском православном црквом у Црној Гори насупрот канонски непризнатој Црногорској православној цркви.

Весна Вучинић-Нешковић поставила је себи још један задатак по којем се ова књига разликује од свих монографија које смо имали прилике да прочитамо – да специфичности појединих прослава Божића у Грбљу, Луштици, Котору и Херцег Новом представи и специфичним стилем писања, те је тако за сваки појединачни случај бирала и посебну књижевну форму презентовања етнографске грађе. Велики изазов у писању овако обимних монографија је задржати пажњу и мислити и на нестрпљивог читаоца, те је ауторка у том смислу понудила не само неколико начина читања већ

је бирајући различите књижевне форме експериментално увела и новину презентовања етнографске грађе у виду драмског текста. Аутентични материјал преточен у сценарио, у четвртм поглављу, омогућио је да читалац чује гласове актера догађаја о карактеру и значају прославе за њихову локалну заједницу, да кроз организацију прославе и поделу обредних улога открива како долази до расподеле неформалних моћи у оквиру једне „изоловане“ групе младих људи који конструишу „нову традицију“ без могућности утицаја парохијског свештеника, а истовремено је и преносе са једне генерације локалне омладине на другу. Управо као резултат изостанка такве врсте утицаја, прослављање Божића на Луштици резултирало је акцентовањем карневалског карактера прославе и општим народним весељем, који је Српска православна црква у зонама свог утицаја успела да замени пригодним духовним садржајима. Истовремено, овај начин драматизације етнографске грађе омогућио је читаоцу да стекне утисак о веома тешком задатку и замкама пред којима се нужно нађе етнолог приликом вођења интерактивних интервјуа у којима се може догодити да исти догађај различити актери памте и интерпретирају на различите начине.

Српска православна црква у општини Котор има посебну улогу у конструкцији и прилагођавању прославе Божића промењеним политичким околностима и животним потребама грађана. Није случајно да управо у овом периоду црква све више инсистира на христјанизацији по теолошким и литургијским принципима јер и на тај начин потврђује легитимитет Српске православне цркве на овом простору, у односу на Црногорску православну цркву, коју званичне институције Црне Горе признају као равноправну верску заједницу. Поред тога гради се институционални идентитет у односу на Католичку цркву која је на овим просторима присутна вековима. Ауторка закључује да се систематском христјанизацијом, која је у раду детаљно описана кроз планиране активности, замену народних елемената црквеним, постиже осим већ наведеног, и већа контрола над понашањем учесника, а додала бих да се на извешан начин верници едукују у правцу изградње тзв. „црквеног верника“, при чему се нарочита пажња посвећује едукацији деце налагањем дечијих бадњака у порти и увођењем наступа дечијег хора Јединство, који пева пригодне црквене песме.

Свако поглавље наизглед говори о истом обреду, са више мање истим или сличним елементима на свим истраживаним локацијама у Боки Которској, али монотонија понављања избегнута је издвајањем специфичности које у великој мери одређују карактер прославе, као и особеним начином презентације сваког поглавља. Тако је прослављање Божића у Херцег Новом, обрађено у шестом поглављу, писано у виду транскрипта интервјуа с главним организаторима прославе. Изложен етнографски материјал на овај начин омогућава да потпуно транспарентно пратимо на основу чега је

ауторка дошла до аналитичких коментара о различитом придавању значаја промени места прославе, различитим стратегијама замене и преименовања народних елемената црквеним, као што је промена броја, изгледа и симболике црквених бадњака, давање значаја литијском опходу и друго. Специфичност прослава у Херцег Новом је и укључивање невладиних организација, поред цркве и локалних власти, у организацији прославе.

Весна Вучинић-Нешковић у седмом поглављу разматра промене обредне структуре у све четири прославе Божића доводећи их у директну везу са друштвеним тензијама од 1991. до 2008. године које су утицале на формалне промене, као и на промене у структури и симболици.

И на крају, поред већ истакнутих доприноса у емпиријском и методолошком смислу, издвојила бих, пре свега, модеран приступ етнографском истраживању и наративним стратегијама презентације етнографског материјала. Посебан утисак оставља сам почетак студије, односно предговор ауторке који нам имплицитно говори да увек морамо имати на уму да за наш финални производ дугујемо захвалност великом броју људи, да свака фаза истраживања и писања настаје великим делом и у интеракцијском односу са испитаницима, студентима, колегама, породицом и пријатељима. Весна Вучинић-Нешковић је истраживање започела као „антрополог и код куће“ а завршила као „антрополог у суседству“ у новоформираној држави Црној Гори. Како сазнајемо на основу ове богате етнографије присуство „госпође етнолога из Београда“ у Боки Которској оставило је траг не само на прослављање Божића већ је променило и представу коју су испитаници имали о етнологији као дисциплини која се бави само „прошлим животима и обичајима“. Ауторка пише и „о томе како се књига може читати“ (стр. 46) а мени на крају остаје само да препоручим било који од наведених начина читања.

УЧЕШЋЕ ОМЛАДИНЕ ИЗ ЧЕХОСЛОВАЧКЕ НА ИЗГРАДЊИ ПРУГЕ БРЧКО–БАНОВИЋИ 1946. ГОДИНЕ

Мр Милан СОВИЉ

Институт за новију историју Србије

Све развијенија југословенско-чехословачка сарадња првих година после Другог светског рата имала је утицаја и на повећање присуства омладине и деце из Чехословачке у Југославији. Они су имали прилике да упознају Југославију кроз посете и екскурзије, пре свега на Јадранском мору. Поред тога, чехословачка омладина је 1946. и 1947. године била укључена у рад омладинских бригада. Једна од најзначајнијих организација у Чехословачкој за сарадњу са Југославијом, Савез пријатеља Титове Југославије (СПТЈ)¹ учествовао је у организацији и слању радних бригада из Чехословачке на изградњу пруга Брчко–Бановићи и Шамац–Сарајево. Изградња „омладинских пруга“ у Југославији окупила је велики број младих људи, радника и сеоског становништва. Радом на подизању пруге Брчко–Бановићи у НР Босни и Херцеговини, започете су велике акције изградње послератне Југославије. Дужина пруге износила је 92 километра и у њеној изградњи, поред југословенске омладине, учествовали су и омладинци из још

---

¹ Савез пријатеља Титове Југославије (Svaz přátel Titovy Jugoslávie) установљен је јула 1945. године у чешкоморавској Колбен–Дањек фабрици у предграђу Прага. Значајну улогу у настанку друштва имали су радници те фабрике, на челу са Карелом Виком. Учешће СПТЈ-а у сарадњи Чехословачке и Југославије исказивало се кроз учвршћивање и ширење културних, научних, књижевних, уметничких, друштвених и привредних веза. Савез је на територији Чехословачке имао већи број подружница, чији се број временом повећавао.

Дипломатски архив Министарства спољних послова (ДАМСП), фонд: Политичка архива – Чехословачка (ПА – ЧСП), 1946, ф. 16, пов. бр. 4180; Národní archiv, (dalje NA), fond: Svaz přátel Titovy Jugoslávie – Archiv ministerstva vnitra, číslo fondu 402, (dalje SPTJ – AMV), k. 21, č. j. 402–53/2, Svaz přátel Titovy Jugoslávie, ústředí Praha, Zápise schůzí předsednictva v roce 1947; Zápis z valné hromady SPTJ v Československu konané 30. 3. 1947; *Slovanský přehled, Časopis pro poznávání politického, sociálního a kulturního života slovanských národů a statů*, ročník XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 207.

22 земље.² У питању је било око 60.000 младих људи, који су градили пругу у периоду од 1. маја до 7. новембра 1946. године.³ Међу њима налазила се и омладина из Чехословачке.

Председништво Савеза пријатеља Титове Југославије прихватило је позив Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије да пошаље своје омладинце на изградњу пруге Брчко–Бановићи. Радна бригада кренула је 20. јуна 1946. из Прага, преко Брна, Братиславе и мађарске територије до Југославије. Састојала се од радне и студентске омладине: 275 момака и 84 девојке. Штаб радне бригаде чинили су радници СПТЈ-а из Прага и Брна.⁴ Бригада је првобитно била смештена у Бијелој, око 25 километара од Брчког, да би 10. јула била пресељена на ново градилиште у Кисељак, у близини других страних бригада из Бугарске, Румуније, Мађарске, Албаније и Грчке. Чехословачку радну бригаду срдечно су поздравиле у току рада на изградњи пруге разне организације, други омладинци и југословенски грађани.⁵ По плану Централног већа Народне омладине Југославије, чехословачка радна бригада је 24. јула напустила изградњу пруге Брчко–Бановићи и била је упућена у обилазак неколико већих градова: Сарајева, Мостара, Дубровника, Сплита, Загреб и на крају Београда. У свим местима дочекивани су врло љубазно и поздрављани срдечно. Вече пред одлазак из Београда, чехословачки омладинци су од представника Народне омладине Југославије добили поклоне, дипломе, значке Омладинске пруге и свечану заставу. По повратку у Чехословачку, члан СПТЈ-а и учесник на изградњи

² Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, I–III, Београд, 1988, стр. III/85. О омладинским радним акцијама у Југославији видети: Слободан Селинић, „Омладина гради Југославију. Савезне омладинске радне акције у Југославији 1946–1963“, *Архив*, година VI, број 1–2, 2005, стр. 87–101; Слободан Селинић, „Живот на омладинским радним акцијама у Југославији 1946–1963“, *Архив*, година VIII, број 1–2, 2007, стр. 119–137.

³ Слободан Селинић, „Омладина гради Југославију. Савезне омладинске радне акције у Југославији 1946–1963“, *Архив*, година VI, број 1–2, 2005, стр. 88.

⁴ NA, fond: SPTJ-AMV, k. 22, č. j. 402–55/2, Svaz přátel Titovy Jugoslávie, ústředí Praha /oddělení brigáda/ Mládežnická brigáda Brčko–Banoviči v roce 1946; První československá pracovní brigáda SPTJ na Omladinské pruze Brčko–Banoviči v Jugoslávii 20. 6 – 8. 8. 1946.

⁵ Чехословачким омладинцима су крајем јуна и у току јула 1946. писма и срдечне поздраве упутили Савез Чеха у Југославији са седиштем у Дарувару, Редакција листа Савеза Чеха у Југославији *Jednota*, Словенски комитет Босне и Херцеговине, омладина V батаљона југословенског одреда за Слов. приморје, Трст и Истру, омладинци-борци шесте батерије и Штабног вода тешке моторизоване артиљерске бригаде у Петрограду у Банату, омладинци Новосадског батаљона КНОЈ-а, војници Југословенске армије у селу Унцу, затим појединци из југословенске војске смештене у Љубљани, Скопљу и др. На пристигла писма, Штаб чехословачке бригаде је одговорио уз исказивање захвалности на лепим жељама и поздравима.

NA, fond: SPTJ-AMV, k. 22, č. j. 402–55/2, Svaz přátel Titovy Jugoslávie, ústředí Praha /oddělení brigáda/ Mládežnická brigáda Brčko–Banoviči v roce 1946; První československá pracovní brigáda SPTJ na Omladinské pruze Brčko–Banoviči v Jugoslávii 20. 6 – 8. 8. 1946.

пруге Брчко–Бановићи Ј. Римеш поднео је извештај на седници Централног одбора Савеза пријатеља Титове Југославије.⁶ Слање чехословачких омладинаца на нова градилишта у Југославији настављено је и у 1947. години.

* * *

Како су омладинци из Чехословачке и руководећи људи њихове радне бригаде доживели изградњу пруге Брчко–Бановићи може се видети из извештаја Штаба чехословачке радне бригаде, упућеног Савезу пријатеља Титове Југославије у Прагу.

Прва чехословачка радна бригада на Омладинској прузи Брчко–Бановићи у Југославији⁷

У свим честиткама на Другом конгресу Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије у Дрвару, југословенска омладина одлучно је изразила жељу да изгради важну пругу за Босну: из Брчког, на средњем току Саве, до Бановића на југу код Сарајева. Та пруга била је планирана још у време Аустроугарске монархије, затим у Краљевини СХС, а са њеном изградњом с обзиром на важност и неопходност, покушали су и окупатори, међутим, због неприступачног терена, недостатка финансијских средстава, радника, алата и материјала, једном речју њена изградња је увек због нечега пропала.

Југословенска омладина, поред тога што је сигурно имала пуно разлога да се одмара у послератним годинама, одлучно је савладала све тешкоће и оберучке је прихватила посао.

Млади инжењери премерили су терен за изградњу и почетком маја стигла је прва смена бригаде на пругу. Организација изградње је одлична. Бригаде су смештене у пољским шаторима и раде шест часова дневно. На прузи су били присутни уметнички ансамбли, војна музика и биоскоп, док су новине посвећивале дневно више од пола стране Омладинској прузи. Омладинска пруга побуђивала је пажњу код јавности, одмах поред вести о преговорима о Трсту. Две велике болнице са одличним стручњацима (проф. Митровић са париске Сорбоне) и седам амбуланти (20 до 30 кревета) бринули су се о болесним и повређеним. Главни штаб је располагао са већим бројем теретних возила за доставу алата, материјала и залиха. Служба за снабдевање радила је скоро без грешке. Изградња је подељена на три сек-

⁶ NA, fond: SPTJ-AMV, k. 21, č. j. 402-53/1, Schůze Ústředního výboru SPTJ (14. srpen 1946).

⁷ NA, fond: SPTJ-AMV, k. 22, č. j. 402-55/2, Svaz přátel Titovy Jugoslávie, ústředí Praha /oddělení brigáda/ Mládežnická brigáda Brčko-Banoviči v roce 1946; První československá pracovní brigáda SPTJ na Omladinské pruze Brčko-Banoviči v Jugoslavii 20. 6 – 8. 8. 1946.

ције по неколико делова, тако да бригаде раде под руководством стручњака и инструктора истовремено по целој дужини пруге.

Урођеном упорношћу и неизмерном пожртвованошћу омладина је савладала све теренске препреке. Радило се готово голим рукама, или углавном са лопатом и мотиком, док се материјал довозио већим делом колицима. Појединим местима било је могуће прићи и возилима. Доказ неуморне марљивости југословенских бригадира је и тај да је рад на 92 километра дугој прузи, са два тунела и једним огромним мостом преко Саве, био започет 1. маја 1946. и биће завршен већ почетком новембра. Изградња, која би према ранијим проценама трајала најмање две године и коштала би 700 милиона динара (један динар једнак је једној круни), биће готова за пола године и захваљујући добровољном и неплаћеном раду омладине неће стајати ни 200 милиона динара. Југословенску омладину у потпуности и у сваком погледу подржавају влада и сви југословенски народи.

Радни елан и лична одговорност југословенске омладине могу се упоредити само са совјетском омладином. Поред рада на прузи, бригадири још вредно уче и постижу све што су у периоду четворогодишње окупације и партизанске борбе пропустили, баве се разним спортовима, политички се образују кроз културно-просветна предавања, певањем, лектиром и игром допуњавају своје малолетно одушевљење и жељу за радом. А то још није све! Морамо бити свесни да ова омладина ради са истим полетом у сваком слободном тренутку и код куће, у својој околини, на обнови целе домовине. Довољно је навести цифре представљене на Трећем конгресу Народне омладине Југославије 11. маја 1946. у Загребу. Само годину дана од завршетка рата омладина је имала 600.000 радних дана, саградила је 90 нових кућа, поправила 2.019 кућа, 96 школа, обновила 5.400 километара разних путева, 107 километара железнице, 300 мостова, обрадила 35.714 хектара земље и пошумила 6.927 хектара земљишта.

Југословенска омладина своју љубав према домовини сједињује у заједничком раду на изградњи уништене земље. „Нема одмора док траје обнова“ представља главну парољу ове послератне године. Захваљујући дивној омладини ово гесло стварно и живи у Југославији.

Савез пријатеља Титове Југославије у ЧСР-у одлучио је да пошаље на Омладинску пругу радну бригаду састављену од радничке и студентске омладине Чехословачке, 275 младића и 84 девојке. Њен штаб чинили су чланови СПТЈ-а из Прага и Брна. Пут и боравак ове радне бригаде на Омладинској прузи су предмет даљег дела овог реферата.

Двадесетог јуна послеподне напустили смо Праг. Пут до Југославије био је миран. Мање потешкоће биле су само у Чехословачкој. Закашњење пред Брном и у Брну. Наш транспорт веома брзо је прошао Братиславу и тек на енергичну интервенцију зауставили смо се у Вајнору, иако су возачи

били информисани да ће нам се у Братислави прикључити учесници бригаде из Словачке. Можда се није стало због тога да се не би са нама могли опростити чланови делегације словачких синдиката, којих је било око 100, или се радило о забрани уласка словачким учесницима. Ови су са неколико чланова синдиката морали ићи за нама све до Вајнора. У Паркању су нас чекали мађарски чланови синдиката са локомотивом (унапред им је скренута пажња на нашу бригаду од Уједињених синдиката из Прага) и одвезли су нас скоро без заустављања, изузев на граници са Југославијом. Пут кроз Југославију обележили су топли дочеци у свим местима где смо се заустављали. У Суботици и Винковцима била је војна музика, станица пуна омладине, песма, игра, цвеће, поклони, грљење, паролe. Са истим одушевљењем био је и дочек у Брчком, где смо стигли као прва инострана бригада.

У понедељак 24. јуна послеподне уследио је одлазак на градилиште у Бијелу, око 25 километара од Брчког. Подигли смо камп (три шатора, која су недостајала дата су нам у току неколико дана). Левом руком нисмо могли добро владати, јер смо пре подне примили ињекцију против тифуса. Јавило се опет нерасположење и код неколико бригадира егоизам. Први знаци непослушности и неповерење појединих руководилаца. Пре састанка у уторак био је предат предлог за реорганизацију штаба именованих из СПТЈ-а а у среду одабран нови штаб, у коме су се на водећим местима појавили, поред главног команданта др Здене Ржепкове, још и Жожа Фрањо и Вацлав Кохлер. Овим демократским поступком камп се морално опоравио и бригадири су били обавезани на послушност, коју су и сами предложили и усвојили. Радни елан је био добар и залагање се побољшало, самим тим што смо пред собом видели ангажованост Прве и Друге далматинске бригаде. Радило се у тешким условима са оскудним алатом, али навикли смо на савладавање свих тешкоћа, као што су их у великој мери побеђивали наши другови из југословенских бригада. Рад нам је посебно отежавала висока температура у току дана, хладноћа преко ноћи, у почетку лоше снабдевање и недостатак стручних људи у кухињи. Такође се испољавао недостатак личне одговорности и осећаја за живот у групи.

Десетог јула преместили смо се у Кисељак у близину већине страних бригада (бугарске, румунске, мађарске, албанске и грчке). Посебно искрен однос и дивљење имали смо према дисциплинованој, радној и полетној грчкој омладинској бригади /ЕПОН/, партизанима-емигрантима и бригади из Јулијске крајине, где је радило и много Италијана, који су желели припајање Трста Југославији. Овде смо првобитно радили у три смене (4–10; 10–14:30; 14:30–20), што је за нас било веома повољно, пошто се на градилишту нисмо гурали и имали смо довољно алата. Елан и жеља за радом опет су порасли, јело и снабдевање кухиње било је добро. Главни

штаб пруге трудио се да испуни све наше жеље. Набавили су нам воће, поврће, веће следовање кромпира (са удаљености и до 200 километара), чак су се трудили да нам обезбеде довољно белог хлеба за све. Такође, цигарета је било довољно. Близина места за купање и добра вода за пиће били су још један разлог побољшању морала и радног залагања прве недеље боравка у Кисељаку.

Сусретали смо се са занимљивим рефератима југословенских и иностраних бригада, и сами смо слали делегате до њихових кампова. Пошто је део бригаде из Брна био погрешно информисан о путу кући преко Јадрана, док је главни штаб ћутао о даљим плановима са нама, у кампу је настало, под утицајем јачања нерасположења, веће неповерење у наш штаб и делимично раздор међу бригадирима. Ово се испољило на састанку 15. јула, на коме се јавио раскол између дела бригаде из Брна и других бригадира, када се приближио крај рада на прузи и када је био познат дан поласка кући. Тај датум је одређен око 23. јула. На предлог саветника посланства Хорвата, који нас је посетио у недељу 21. јула, и након његовог тумачења привредне ситуације у ФНРЈ, бригадири су изгласали да се одрекну пута на Јадран, ако он буде понуђен.

Међутим, у уторак 23. јула у подне стигао је делегат из Главног штаба ОП (Омладинска пруга – *прим. М. С.*) и саопштио нам наређење, које је било могуће испунити с обзиром на припрему, чиме је утврђен наш одлазак из Букиње код Тузле до Сарајева, Мостара, Дубровника, Сплита, Загреб и Београда.

Опростили смо се са бригадирима у кампу у уторак увече. На крају, у среду ујутру успели смо да стегнемо руку нашим добрим друговима из Грчке и у четири часа ујутру отпутовали смо у камионима до станице у Букињу. Пруга уског колосека одвела нас је са босанских брда ка водопадима и брзим потоцима до Сарајева. Опет добродошлица, музика, песма, парола „Братство и јединство“, уз помоћ које је једино могуће изразити наш однос према југословенској омладини. Другог дана разгледање града, цамија, музеја, слеподне купање, увече манифестације за Трст пред седиштем владе. Игранка за опроштај у присуству председника владе Босне и Херцеговине и одлазак до Мостара. Након поздрава, играли смо скоро један сат по јаком сунцу Титово коло. После подне смо се купали у хладној Неретви и уз помоћ камиона, који су нас све (напомињем да нас је било 360) превезли до извора градског водовода, романтичне стене изнад које је летео орао. Након растанка са мостарском омладином, приређена је забава и предавање о почецима партизанске борбе, који су били управо у Мостару. Путовали смо ка дуго очекиваном мору, које нам се указало у суботу 26. јула ујутру у 4 часа и 26 минута (морам истаћи, где год смо били у току дана храну су нам спремали сами Југословени, другачије се живи са богатим

кутијама УНРЕ, него што смо добили од Главног штаба Омладинске пруге за пут до куће). У току тродневног боравка у Дубровнику, уплашили смо госте својим препланулим изгледом. Такође, нисмо имали „вечерњих оде-ла“, као што су их раније носили чехословачки посетиоци на рекреацији. Одлично смо се споразумели са омладином и радницима који су ту били на рекреацији и учитељима који су тамо проводили свој одмор. Добили смо бесплатне карте за трамвај и улазнице за купалиште (опет напомињем да нас је било 360). У недељу смо на моторним чамцима отпловили на Локрум (ручак су нам донели). У понедељак су била припремљена два брода, на којима смо се возили у Купаре (опет је био обезбеђен ручак). Након срдачног опроштаја са омладином, отпловили смо у уторак ујутру (у питању је био 29. јул – прим. М. С.) паробродом до Сплита. На Корчули је свирала музика, поцрнели Далматинци стајали су у маси људи, док је омладина махала нашим заставама.

У Сплиту смо имали два срдачна сусрета са Далматинцима, с којима смо градили пругу у Бијелој. Наше ствари са брода прабацили смо у омладински дом и у омладинској мензи одлично смо јели. У среду увече наши гости на купалишту су била десетогодишња деца – пионири; затим је уследило послужење са воћем, слаткишима, сендвичима, вином и пивом. У четвртак је била морнарска музика на станици, одакле смо ужурбано кренули брзим возом до Загреба, где смо стигли у петак ујутру. Када смо се умили одвели су нас у градску кафану на доручак. После разгледања града и ручка, опет у најбољем градском хотелу, отпутовали смо за Београд, где смо били у суботу ујутру.

По дочеку отишли смо на доручак, а затим у студентски дом. Добили смо бонове за ручак и вечеру у мензи, након чега смо се разишли. Део бригаде је после подне присуствовао фискултурном слету југословенске војске. После вечере отишли смо на биоскопску представу филмова о Југославији. У недељу пре подне (у питању је био 3. август – прим. М. С.) присуствовали смо свечаности у којој су учествовали спортисти југословенске војске за маршала Тита, док је у послеподневним часовима и даље трајао слет. Вече пред одлазак из Београда добили смо поклоне, дипломе и значке Омладинске пруге, као и свечану заставу од представника Народне омладине Југославије, који су се том приликом и званично опростили од нас.

Београд смо напустили у 21 час и пет минута и у Суботици смо били у пола осам ујутру, где је била приређена опет игра, док нас је увече чекала суботичка омладина, како би нас поздравила. Није нам се ишло, али чула се сирена воза, последњи стисак руке, последње здраво и ми смо отпутовали из земље у којој су нас сви прихватили. Какво је наше разочарање било у Мађарској, где смо стајали у месту, јер „немају за нас локомотиву“. Коначно, после више од 28 часова, у уторак пре подне стигли смо у Паркањ.

У десет часова увече били смо у Братислави, где смо громогласно викали „Братство и јединство“ уснулом становништву главног града Словачке и уз добродошлицу чланова синдиката и представника ССМ-а, полако смо се опраштали од другова из бригаде. Напуштали су нас скоро са сузама у очима, један део у Брну, а затим у Ч. Тршебови, Парубицама, Чешком Броду и коначно последњи су поздрављени са заједничким „Здраво“ и „Ура“ у Прагу.

И поред грешака и пропуста у организацији наше бригаде, од којих је највећа била та што у почетку нисмо имали стручног куvara, генерално радни елан и морал су били добри. Такође, појединци су били веома политички активни за Југославију и за нас. Својим учешћем на Омладинској пружи, на коју смо стигли сходно околностима одмах по потписивању савезничког уговора са Југославијом,⁸ доказали смо да народ Чехословачке данас разуме савезничке словенске народе и да уговор о узајамној помоћи није само свечаност, писана изјава, већ стварно изведен заједнички рад у заједничком подухвату.

Предео са чешког језика:
мр Милан Совиљ

---

⁸ Добри односи Југославије и Чехословачке непосредно након Другог светског рата били су потврђени потписивањем Уговора о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи у миру, у Београду, 9. маја 1946. Сличне уговоре Југославија је склапала са сваком од држава „народне демократије“ по узору на совјетско-југословенски Уговор о пријатељству и узајамној помоћи од 11. априла 1945. године.

ЈЕДАН РАНИ ПРИМЕР ДЕМОГРАФСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Мр Наташа МИЛИЋЕВИЋ

Институт за новију историју Србије

Србија је, према истраживањима демографа, припадала групи земља у којима се демографска транзиција, односно промена у нивоу фертилитета и морталитета становништва и промена њиховог тока од високог ка ниском нивоу, одиграла знатно касније него у развијенијим земљама Европе. Тај процес је у Србији почео тек у другој половини 19. века.¹ У односу на западни демографски прелаз који је представљао одговор на економске и социјалне процесе који су аграрно друштво претворили у индустријско и урбано, у Србији се он одвијао у једном изразито аграрном друштву, које није пружало могућност одливања вишка сеоског становништва у градове.² Осим тога, дужина тог прелаза је била различита. Она је трајала знатно дуже у остатку Европе него на Балкану и у Србији. У првом случају она је трајала између сто и сто педесет година,³ а у другом између седамдесет и деведесет година. При томе је на Балкану и у Србији врхунац прелаза, односно врхунац прираштаја трајао дуго; започео је још пре краја века 19. века и продужио се у првим деценијама 20. века.⁴ То је довело до експлозије становништва. Ниво природног прираштаја 1900. године је био врло висок, 18,7 промила, а 1940. године, када је наговештен крај тог демографског преображаја, 8,4 промила (1900. године је било 42,0 живорођене деце и 23,3

¹ Горан Панев, „Развитак становништва света, Европе и Србије од 1945. до 2004“, *Еволуција популационе политике у Србији 1945–2004*, Београд, 2005, стр. 31. Демографски прелаз на Балкану је трајао све до шездесетих година 20. века.

² Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Београд, 2002, стр. 434.

³ У северној Европи демографска транзиција је трајала сто педесет година и врхунац прираштаја становништва одиграо се седамдесетих година 19. века, а у западној Европи на прелазу векова (Karl Kazer, *n. d.*, стр. 145).

⁴ Karl Kazer, *n. d.*, стр. 145. У првој фази прелаза морталитет опада, док фертилитет остаје висок што резултира високим прираштајем становништва. Касније, с опадањем фертилитета долази до стабилизације прираштаја становништва а онда и до његовог опадања.

умрлих на 1.000 становника док 1940. године 22,7 живорођене деце и 14,3 умрлих).⁵ Треба поменути да је Југославија, и поред тенденције пада нивоа прираштаја становништва током тридесетих година 20. века, имала од свих европских земаља највећи прираштај 1933, 1936. и 1937. Када је реч о Србији, на пораст становништва утицали су у истом периоду не само природни прираштај већ и досељавање из разних делова Југославије у Београд, који је као престоница представљао велики административни и привредни центар. У сваком случају, смањење прираштаја које је приметно у другој половини тридесетих година 20. века било је пре свега последица економске кризе. Она се кроз аграрну кризу и сељачке дугове посебно одразила на пољопривредну земљу каква је била Србија.⁶ После великих демографских губитака у Другом светском рату и са значајно измењеним националним саставом, пре свега у Војводини, Србија је у првим годинама после рата забележила повећање природног прираштаја захваљујући повећању фертилитета и, још више, смањеном броју умирања. Тај период се често назива и компезационим периодом, односно периодом у којем су надокнађивана рађања изостала у току рата. У том погледу посебно се издвајају 1950. и 1952. као године са стопом наталитета од близу 30 промила.⁷

Међутим, поједини крајеви Србије, пре свега њене североисточне области (Тимочка крајина са срезовима бољевачки, борски, зајечарски, кључки, крајински, поречки, тимочки) показивале су нешто другачији демографски развој и другачије последице. На то су утицали како географски положај (гранични појас и одвојеност од осталих центара Србије) и слабо развијена индустрија тако и ратови и болести. Демографска транзиција у овим областима започела је раније, готово у исто време кад и у развијеним западноевропским земљама. Осим тога, она је била веома брза, што је после Другог светског рата довело не само до ниског или чак негативног природног прираштаја већ и до депопулације. После високих стопа наталитета у периоду 1863–1880. дошло је до његовог пада у периоду до Првог светског рата, али и касније.⁸ Док су многи срезови 1931. године имали стопу рађања преко 40 промила, срезови ове области су бележили упадљиво низак ниво: бољевачки 23,90, зајечарски 18,85, а тимочки само 17,86 промила.⁹ Највећи пад наталитета био је у периоду 1934–1939. године. За разлику од осталих

⁵ Karl Kazer, *n. d.*, str. 435.

⁶ Коста Михаиловић, „Становништво НР Србије“, *Производне снаге НР Србије*, Београд, 1953, стр. 75.

⁷ Г. Панев, *n. d.*, 32; К. Михаиловић, *n. d.*, стр. 77.

⁸ У периоду 1863–1880. просечна општа стопа наталитета у Србији износила је 42,7, а у источној Србији: у рејону Млаве 43,6 у Крајини 42,6, Тимока 40,2, а у периоду 1880–1910. просечна стопа наталитета у Србији износила је 41,4, у рејону Млаве 38,2, Тимока 34,8. (Радмила Његић, „Депопулација у Источној Србији“, *Економски анали*, бр. 2, Београд, 1955.

⁹ К. Михаиловић, *n. d.*, стр. 76.

срезава који су повремено имали позитивне, иако ниске, стопе прираштаја, зајечарски срез је готово сваке године имао негативан прираштај. То се наставило и после рата, па је у односу на 1931, када је срез имао 55.117 становника, дочекао 1948. годину са 55.134 становника.¹⁰

Нека истраживања показују да посебан етнички састав становништва ове области (у већини српско и влашко становништво) није имао утицаја на ниво наталитета. На пример, Радмила Његић одбацује претпоставку по којој је тај ниво наталитета узрокован прениским наталитетом влашког становништва. Она примећује да та разлика постоји само у неким краћим временским интервалима пре Првог светског рата, али не код влашког већ код српског становништва.¹¹ На ниво наталитета велики утицај имало је то што је становништво источне Србије у великој мери кроз читав 19. и прву половину 20. века боловало од ендемичног сифилиса. То је узроковало потпуни или делимични стерелитет и, још чешће, велики број мртворођене деце. И поред успеха на његовом потискивању, обнављали су га и ширили чести ратови. Довољно говори чињеница да је 1905. године око 25% породица било без деце, а да је 1933. године регистровано 3.235 заражених лица у Зајечару, а у осталим градским центрима ове области испод или око 500.¹² Осим тога, недовољни и мали поседи, од којих се почетком 20. века издржавало 97% становништва, нису погодовали повећању наталитета. Због тога се већ од краја 19. века усталио обичај контроле рађања као средства за побољшање економског положаја. Обичај достиже широке размере између два светска рата. Породица се сужавала на једно дете, а контрола рађања се изводила првенствено насилним прекидима трудноће.¹³ Све у свему, поменути фактори су, према К. Казеру, утицали на то да се у овом делу Србије образују домаћинства на другачијим принципима него у случају балканског породичног домаћинства. Наиме, дошло је до проширивања нуклеарног домаћинства у вертикалном правцу, па су сложеним структурама биле обухваћене три-четири генерације. Из сваке генерације у домаћинству је могао остати само један пар. Остала браћа и сестре су приликом заснивања брака морала да напусте домаћинство. Они би или стварали ново или би приликом удаје или женидбе прелазили у неко већ постојеће домаћинство.¹⁴

¹⁰ *Statistički godišnjak sreza zaječarskog 1953*, Зајечар, 1955, стр. 13–15.

¹¹ Р. Његић, *н. д.*, стр. 218.

¹² *Исто*, стр. 219–220; Миодраг Тодоровић, „Еволуција становништва Тимочке крајине 1901–2002“, *Историја медицине, фармације и народне медицине*, зборник радова са XV научног скупа одржаног 24–25. маја 2006 у Зајечару, Београд – Зајечар, 2007, стр. 148–149.

¹³ *Исто*, стр. 221–220. Вера Ерлих је на основу свог истраживања уочила да у Србији између два рата постоји врло мало превентивног ограничавања, али да у контроли рађања више од половине села припада групи честих побачаја (Vera Erlih, *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslovenskih sela*, Zagreb, 1964, стр. 252–253).

Такође, ако се упореде породичне структуре по сложености између источне Србије и Орашца у 19. веку видљива је у Орашцу велика учесталост сложених домаћинстава, док то није случај у источним деловима Србије (област Подунавља, Белице, Трнавe и Зајечара), где се појављује незнатна учесталост.¹⁵

Појава ниског или чак негативног природног прираштаја у зајечарском срезу озбиљно је забринула после Другог светског рата и државну власт Србије. Ангажовано је више различитих установа које је требало да испитају узорке, тренутно стање и предложи конкретне мере. Неке од њих су преко својих представника имале консултативну улогу попут Института за изучавање села САН-а или Црвени крст, док су друге имале задатак да испитају појаву и њене импликације на укупан развој зајечарског среза. У том смислу посебан значај имали су Секција за здравствену заштиту матера и деце Савета за народно здравље и социјалну политику НРС-а и Институт за здравствену заштиту народног подмлатка. Овај институт је спровео анкету и истраживао разлоге депопулације у срезу. Добијени резултати су пажљиво анализирани са представницима поменутих установа на неколико састанака крајем 1951. и првих месеци 1952. године.¹⁶ Образована је била и посебна комисија која је разматрала питање денаталитета у зајечарском срезу (његов обим, карактер, узроке, могуће мере). Она је, поред представника власти и Партије на централном и локалном нивоу, окупила и стручњаке различитих профила. Комисија је у мају 1952. одржала састанак у Савету за народно здравље и социјалну политику НРС-а.¹⁷ Записник са тог састанка, који доносимо у целини, сублимира све оно што се чуло у току ранијих састанака и дискусија и указује на правце будућег деловања власти. Уз записник налази се и предлог мера које је већ крајем 1951. године донео Институт за здравствену заштиту матера и деце и које су делом биле и оквир за поменути састанак.

¹⁴ Karl Kazer, *n. d.*, str. 331.

¹⁵ Исто, стр. 135.

¹⁶ АС, Савет за народно здравље и социјалну политику, ф-89, Записник са седнице Секције за здравствену заштиту матера и деце Савета за народно здравље и социјалну политику НРС, 28. децембра 1951; Исто, Записник са седнице одржане 17. априла 1952. године у Институту за здравствену заштиту народног подмлатка.

¹⁷ АС, Централни комитет Савеза комуниста Србије, Комисија за народну власт, к-234, Записник са седнице Комисије која је разматрала питање денаталитета у зајечарском срезу од 13. маја 1952 одржане у Савету за народно здравље и социјалну политику Владе НРС.

Записник

са седнице Комисије која је разматрала питање денаталитета у Заједничарском срезу, одржане 13. маја 1952 у Београду у Савету за народно здравље и соц. политику Владе НРС.

Присутни:

1. Министар – Председник Савета¹⁸
2. Помоћник Министра др Ј. Цекић¹⁹
3. Проф. Вогелник²⁰ – Економски факултет
4. Директор Завода за статистику и евиденцију НРС друг Мацура²¹

¹⁸ Реч је о Спасенији Цани Бабовић (1908–1977), једној од истакнутијих чланица КПЈ/СКЈ (члан од 1928). На челу Савета за народно здравље и социјалну политику НР Србије налазила се у периоду од 1951. до 1953. године, а пре тога била је министар за социјална питања у влади НР Србије (1946–1951). У току и после Другог светског рата обављала је још неке високе партијске и државне функције. Поред избора за председницу АФЖ-а на конференцији 1942. године, постала је члан Политбироа КПС-а на првом Оснивачком конгресу КПС-а маја 1945. године. Била је и већник на првом, другом и трећем заседању АВНОЈ-а. У више сазива бирана је и за народног посланика у републичкој и савезној скупштини (1945–1963). Осим тога, била је и члан Извршног већа Скупштине Србије, председница СО Антифашистичког фронта жена Југославије итд. (Видети више у: *Владе Србије 1805–2005*, Београд, 2005, стр. 443; *Српски биографски речник*, А–Б, Нови Сад, 2004, стр. 337–338; *Jugoslovenska enciklopedija* 1, А–В, Zagreb 1980, str. 399).

¹⁹ Др Јован Цекић (1918–1982) био је лекар - интерниста. Завршио је Медицински факултет у Београду 1952. У рату и после рата налазио се на разним војним, друштвеним и политичким дужностима. Био је помоћник министра за народно здравље и директор Завода за здравствену заштиту СРС-а. Као редовни професор на Медицинском факултету у Београду ради од 1966. Први председник Друштва за борбу против пушења. Објавио је велики број научних и стручних радова (*Jugoslovenska enciklopedija* 2, В–С, Zagreb, 1982, str. 630).

²⁰ Др Долф Вогелник (1909–) завршио је Правни факултет у Љубљани и Статистички институт Универзитета у Паризу. По завршеним студијама радио је као приватни доцент Правног факултета у Љубљани. Од маја до новембра 1942. године налазио се у затвору у Љубљани, а затим у конфирнацији у Италији до њеног слома 1943. После ослобођења био је директор Државног статистичког уреда у Београду, потпредседник Савезне планске комисије, од 1948. до 1952. године био је ванредни професор, а онда и редовни професор Економског факултета у Љубљани. Објавио је већи број радова из статистике. Такође, био је и председник Савета за просвету и културу НР Словеније, као и члан Међународног статистичког института (*Ко је ко у Југославији*, Beograd, 1957, str. 770).

²¹ Милош Мацура (1916–2005) био је економиста, статистичар. Завршио је Правни факултет у Београду 1938. године. После Другог светског рата налазио се на разним дужностима у државној управи. Био је директор Завода за статистику НР Србије 1947–1954, заменик директора Савезног завода за статистику 1954–1960, професор демографије на Филозофском факултету у Београду. Један је од оснивача Југословенског статистичког друштва и вишегодишњи уредник часописа *Статистичка ревија*. Налазио се на дужности директора Одељења за популацију при ОУН-у. Био је и дописни члан САНУ. Написао је велики број чланака из демографије и статистике. Главно дело: *Становништво и радна снага као чиниоци привредног развоја Југославије*. (*Enciklopedija Jugoslavije* 5, Zagreb, 1962, str. 579; *Мала енциклопедија* 2, Београд, 1978, стр. 513).

5. Претставник КПС другарица Јаворина²²
6. Претставник АФЖ
7. Представник Обласног комитета Партије за Зајечар
8. Претставник Министарства финансија НРС
9. Проф. А. Ђорђевић²³
10. Др Иванка Милинковић²⁴ и
11. Др Смиља Марковић.²⁵

Састанак је отворила Другарица Министар - Претседник која је између осталог изнела да по питању денаталитета у Зајечарском срезу треба нешто предузети. Наши су стручњаци испитали терен, али пошто нису по среди здравствени проблеми то је потребно да се другови упознају са проблематиком и да се донесе једно заједничко решење.

Друг Цекић тражи да др Смиља Марковић изнесе у неколико проблематику са терена и шта је до сада Институт предузео у том правцу.

Др Марковић износи у основним потезима проблеме: Од пре 50 година постоји обичај о намерном денаталитету у Зајечарском срезу. У 24 села овог среза срамота је да једна породица има више од 1-2 детета. Жени која има више деце остали се ругају и избегавају је. Абортуси се јавно врше од стране жене-трљачице. Стандард живота је на високом ступњу. Богати су и спајају још више имања удајући девојку јединицу за момка јединца. Овај обичај је захватио и интелигенцију и власт уколико су они из истог места. Ни политички истакнути сарадници нису променили овај обичај уколико су из истог краја.

²² Славка Јаворин-Вујовић је неко време радила и као саветник у Секретаријату за социјалну заштиту СИБ-а у Београду (*Ко је ко у Југославији*, Београд, 1957, стр. 275).

²³ Др Александар Д. Ђорђевић (1893–1969) био је лекар - микробиолог и професор Универзитета. Студије биологије започео је у Београду, да би потом завршио медицину у Нансију, у Француској. У току Првог светског рата био лекарски помоћник Епидемијској војној болници у Нишу, с којом се повукао преко Албаније на Крф. Учествовао је и на Солунском фронту. Пошто је докторирао 1923. године у Нансију, постављен је за лекара у Војно-хигијенског завода Главне војне болнице, а 1925. године и за хонорарног асистента на Медицинском факултету у Београду. После окупације дао је оставку на службу и био пензионисан. Одмах после рата постао је директор Савезног епидемиолошког института. За ванредног професора епидемиологије а убрзо и микробиологије изабран је 1946. године на Медицинском факултету у Београду, где је био и продекан (1946–1948) и декан (1950–1951). Био је члан комисија за оснивање медицинских факултета у Скопљу (1946) и Сарајеву (1946) и Више школе за медицинске сестре у Београду, као и руководилац Комисије (у својству декана) за оснивање Стоматолошког факултета (1948/49), на коме је предавао бактериологију. Био је председник одбора за народно здравље НР Србије (1951–1953), генерални секретар Комисије за научно-медицинска истраживања (1952–1965) при Секретаријату за народну одбрану итд. По својој жељи, из здравствених разлога, пензионисан је 1957. (*Српски биографски речник*, А–Б, Нови Сад, 2004, стр. 517–518).

²⁴ За др Иванку Милинковић нисмо успели да нађемо податке.

²⁵ Др Смиља Марковић је током педесетих година радила у Институту за здравствену заштиту подмлатка. Иначе, била је задужена да испита појаву денаталитета у зајечарском срезу.

Само дошљаци, досељеници из других места, имају више деце, али и они се нелагодно осећају како их мештани посматрају. (Пример попа који је 7 месеци држао закључану жену која је била гравидна са трећим дететом, да је мештани не виде). Школе су или затворене или пред затварањем или тек задовољавају број да опстану.

Институт је по овом питању имао две конференције са Комисијом за здравствену заштиту матера и деце при Савету за народно здравље и соц. политику НРС и са претставником Института за село и на овим састанцима су донети закључци који се у прилогу достављају.

Претставник Обласног комитета из Зајечара слаже се са излагањем др Марковићке, само он износи да је у суседном срезу (кључком) наталитет много већи тако да неутралише денаталитет зајечарског среза. Затим, стандард живота у Зајечарском срезу је на високом ступњу, те се оно једно или двоје деце тако чувају да је морталитет у овом срезу мали.

У погледу здравственог просвећивања се у овом срезу доста учинило од Ослобођења на овамо, отворене су здравствене установе, разне екипе су долазиле и вршиле пропаганду итд. На партијским састанцима постављено је ово питање, али људи то не узимају довољно озбиљно.

Другарица Министар пита шта би требало учинити пошто се по овом проблему не поставља здравствено питање. Ништа се неће добити ни ако гонимо бабе трљачице путем власти, јер мислим да је основно питање економске природе. Свакако развојем индустријских предузећа, проширењем задругарства би се много помогло, јер би се доводили радници из других крајева, који немају ове обичаје.

Представник АФЖ-а: У екипи за испитивање денаталитета учествовале су и чланице АФЖ-а. Треба добро проучити последице које настају услед великог броја абортуса јер не може да буде без последица код жена које не иду лекару већ саме врше абортусе и остаре са 35 година иако много не рађају. И секција АФЖ-а у овом срезу је врло слаба те мислим да се питање једнородства може поправити систематским здравственим просвећивањем.

Др Марковић износи да стерелитет код жена више настаје после партуса него после абортуса. Порођај се ради прљаво а абортус споља трљањем, те инфекције не могу да се десе. Могу да настану раптуре утеруса али не и инфекције, пошто унутра ништа не дирају.

Проф. др Вогелник верује да је анкета тачна, али треба питање шире поставити, јер он зна да има више оваквих пунктова са великим денаталитетом. Код старих становника прираштај или опада или је мали, али дошљаци покривају овај мали прираштај па то је случај и са Београдом и са Загребом. Тимочки басен није усамљена појава. Смањено рађање је општа појава, која иде паралелно са цивилизацијом и напретком културе, јер јед-

ном цивилизованом човеку није свеједно колико ће деце издржавати. Ова појава је свуда и природна је. Није свеједно да ли се рађа један дечак или једна девојчица. Ако једна жена роди једну девојчицу, онда се народ још множи, али ако има једног мушкарца онда прети опасност од депопулације и зато је потребно да људи имају бар два детета. Предлажем следеће закључке:

- 1) Проблем денаталитета је проблем који захвата више пунктова у Србији и АПВ-у.
- 2) То је проблем економски и хитним мерама се не може решити. Може се очувати природни прираштај и одгојити се оно што је рођено.
- 3) Ако се упореди Србија са Француском (која зна тај проблем као целину) онда не прети опасност Србији јер компензира потребе из других крајева.
- 4) Индустријализација земље помаже индиректно што ће миграцијом становништва довести радну снагу из других крајева.
- 5) Да радне задруге траже радну снагу из других места који немају обичај једнородства, те ће тако утицати и на мештане да се развије навика рађања више деце. Но ово иде споро, пошто треба да изумре стара генерација и да се створе фабрике у таквим деловима земље где постоји денаталитет.

Директор Завода за евиденцију и статистику НРС: У тимочком басену развитак капитализма био је најбржи. Тамо се сељак територизирао. Слаже се са проф. Вогелником да се направи шира анкета у целој Србији и АПВ према националности. Индустријализација може да поправи стање, али је то дуг пут. Не знамо како се колонисти понашају када дођу у место где влада закон о ограниченом рађању.

Проф. А. Ђорђевић: Не треба да извлачимо закључке док не рашчланимо проблем. Слаже се да треба детаљно испитати.

Конкретно за Тимочки басен, треба предузети од стране овог Савета да здравственим просвећивањем одржи живот рођене деце. Што се забране побачаја тиче, не би се сложио да се сада предузима ишта, јер ако би казнили професионалне трљачице, онда би жене саме радиле или би им неуке жене то чиниле, те би било више последица. Могу мало, на деликатан начин да се примене и претње, објашњавати психолошки, директно, да рђав пут је којим иду, да ће једног дана они изумрети и село ће бити туђе.

Увлачење новог елемента са пуно динамике, може деловати полако на измене. Ово треба студирати демографским путем, путем оснивања једног Демографског института,²⁶ који би за пар година испитао и својим радом донео закључке за побољшање овог проблема. Ми не можемо по-

ступити као у Француској давањем новчане помоћи и повластица у вожњи породицама са више деце, јер ово није крај врло богат. Него треба систематски постепено деловати на мењање психе овог народа, а то су опет дужности Демографског института.

Претставник Комитета из Зајечара: Износи да су бракови без деце несрећни и врло се много од њих разводи, а кад ожене дете онда и родитељи младе и родитељи младожење вуку своје дете да их у старости чува.

Друг Мацура: Износи да Статистички уред Србије располаже са довољним статистичким материјалом који може да се користи за оснивање Демографског института.

Министар-Претседник: Овде се треба борити против система рађања једног детета и то политички, здравствено и културно. Обласни Комитет Партије, треба да проучи овај проблем и да донесе план за 1-2 године о томе, шта треба урадити. Деловати постепено против абортуса да у року од неколико година ишчезну.

Др Милинковић: Предлаже да се упућују здравствене екипе које ће одржавати предавања и приказивати филм о штетности побачаја за жене.

Претставник Обласног Комитета из Зајечара предлаже да се прошири болница у Зајечару, пошто је малог капацитета и да јој се додели ауто, како би могла да прима многе случајеве хитне природе и да делује на смањење смртности становништва.

Проф. А. Ђорђевић: предлаже да се почне са оснивањем домаћинским школама по селима које ће просветно, здравствено и културно утицати на мењање психе жена. Затим, да се да предлог за оснивање једног Демографског института.

Друг Мацура: предлаже да се одреди један број људи који ће користити статистичке податке уреда, а што ће бити предрадња за оснивање Демографског института.

Министар-Петседник: Предлаже да се оснује Комисија, која ће да на основу закључака Института за здравствену заштиту народног подмлатка и записника ове Комисије донети мере које би се требало предузети. У Комисију предлаже: др Смиљу Марковић, др Иванку Милинковић, Претставника АФЖ-а, Претставника Централног Комитета и Директора Института за здравствено просвећивање.

Записничар
Вера Гулан

²⁶ Предлог за оснивање једне установе која би се бавила демографијом реализован је тек шездесетих година 20. века. Уместо Демографског института основан је Центар за демографска истраживања при Институту друштвених наука.

ПРЕДЛОЗИ МЕРА ЗА СУЗБИЈАЊЕ ДЕНАТАЛИТЕТА У ЗАЈЕЧАРСКОМ СРЕЗУ

1. Пошто узроци денаталитета нису социјално-економске природе него се базирају на психолошком фактору, који је једнако распрострањен код богатих, средње богатих и сиромашних, код Срба и Влаха, школованих и нешколованих, политички изграђених и заосталих, потребно је да се против тога зла поведе упорна борба.

2. Потребно је проширити мреже установа за здравствену заштиту матера и деце, дечијих диспанзера и саветовалишта за труднице, које би својим радом а нарочито здравственим просвећивањем, водиле борбу против абортуса и будиле у женама љубав за материнство.

3. Здравствено просвећивање би се могло нарочито спроводити преко свих здравствених радника, просветних радника, претседника и секретара МНО-а који треба да у свим приликама и својим личним примером, сузбијају укорењени обичај ограниченог рађања. Просвећивање би се могло вршити и екипама, брошурама, предавањима итд., при чему би индивидуално просвећивање жена било од нарочите користи.

4. Потребно је да се у овом крају обрати нарочита пажња на породице са већим бројем деце, којима би требало обезбедити потребну здравствену и социјалну заштиту. Те породице би требало истицати за пример и јавно похваљивати.

5. Потребно је боље заштитити труднице, чланове сељачких радних задруга и правилним примењивањем уредаба Савезне Владе о заштити трудних жена, породиља и мајки са малом децом.

6. У циљу сузбијања криминалних абортуса потребно је поштрити примену постојећих законских прописа.

7. У циљу сузбијања прераног склапања бракова настојати да се прописи закона о браку строжије спроводе на терену.

ПИСМО¹ ТИТА ХРУШЧОВУ ПОВОДОМ ПОГОРШАЊА ОДНОСА ЗБОГ ДОГАЂАЈА У МАЂАРСКОЈ 1956.*

Др Ђоко ТРИПКОВИЋ

Институт за савремену историју

Писмо Јосипа Броза Тита које је у име ЦК СКЈ упутио Никити Сергејевичу Хрушчову, генералном секретару ЦК КП Совјетског Савеза, 3. децембра 1956, одражава тадашње стање односа између две партије и државе, који су се, после великог успона у првој половини те године, значајно погоршали након совјетске војне интервенције у Мађарској, посебно због спора око судбине Имре Нађа, председника мађарске владе у време бурних догађаја који су потресли ту земљу крајем октобра и почетком новембра. У писму су изложени погледи југословенског партијског и државног руководства на проблеме у југословенско-совјетским односима, који су у претходних неколико месеци били све већи и уочљивији, и изражена је жеља за њиховим поправљањем. Непосредни повод за слање овог писма била је веома оштра реакција совјетског вођства на говор Јосипа Броза у Пули, 12. новембра 1956. године.

Јосип Броз и југословенско вођство су очигледно проценили да би даље заоштравање односа са Москвом водило погоршању и иначе деликатне и неповољне политичке и безбедносне ситуације у којој се Југославија нашла непосредно после драматичних збивања у Мађарској. У том тренутку, наиме, они су трпели критике и притиске с обе стране: са Запада су оптуживани да су попустили пред совјетским притиском и да нису пружили подршку влади Имре Нађа и мађарском народу, као и због неуспеха у реализацији азила који је дат Нађу и групи његових сарадника, док је совјетска

---

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147039), koji finansira Ministarstvo nauke Republike Srbije.

¹ Arhiv Jugoslavije, CK SKJ, IX, 119/1–83, Pismo generalno sekretara CKSKJ J. B. Tita, CKKPSS i N. Hruščovu, 3. decembra 1956.

страна била веома незадовољна односом југословенског руководства према случају Имре Нађа и оценама највиших југословенских званичника о интервенцији у Мађарској и уопште о политици совјетског вођства последњих месеци у смислу „застоја“ у спровођењу процеса дестаљинизације. Ово писмо је било одраз настојања да се совјетском врху стави до знања да је југословенска страна спремна да, и поред испољених разлика и спорова, прихвати насталу ситуацију као реалитет, да жели смиривање тензија и нормализацију односа.

Југословенско-совјетски односи су током прве половине 1956. достигли највиши ниво после сукоба и разлаза Тита и Стаљина 1948. године. Процес помирења, нормализације и побољшања међудржавних односа који се одвијао после Стаљинове смрти (1953) добио је свој пун израз у Београдској декларацији потписаној приликом посете Никите Хрушчова Југославији, јуна 1955, којом су односи између две земље дефинисани на бази равноправности и немешања у унутрашње послове. У првој половини 1956. настављен је процес побољшања односа, који се, подстакнут импулсима дестаљинизације са 20. конгреса КПСС-а, пренео и на сферу међупартијских односа. Врхунац је достигнут у јуну те године када је, током Титове посете СССР-у, потписана Московска декларација, којом је, осим нормализације међупартијских односа, декларисано и право партија на сопствени пут у изградњи социјализма. Овај документ је представљао велики успех Јосипа Броза и врхунац у југословенско-совјетским односа током 50-их година, али истовремено је то био и тренутак после којег је дошло до степеног пада. Совјетско вођство – и иначе забринуто да би процес дестаљинизације у неким источноевропским земљама могао да има неповољне консеквенце у погледу кохезију лагера, о чему су већ постојале јасне знаке – проценило је да би признање права Титу и југословенским комунистима на властити пут могло да охрабри део владајућих номенклатура, као и некомунистичких снага у земљама лагера да и они за себе траже то исто право. Стога је, одмах после одласка Тита и југословенске делегације, совјетски партијски врх упутио писмо руководством лагερских земаља у којем се наводи да су остале многе идеолошке разлике између совјетске и југословенске партије и сугерише да се све партије социјалистичког блока придржавају пута пролетерског интернационализма и пута утврђеног на 20. конгресу КПСС-а. Међутим, у неким од ових земаља – у Пољској и Мађарској, политички процеси на таласу дестаљинизације већ су били у снажном замаху, с тим што су немири и политичка напетост у Пољској (крај јуна) смирени без спољне интервенције, док је драматични ток политичких превирања у Мађарској у јесен те године кулминирао совјетском војном интервенцијом.

Разлике између југословенског и совјетског вођства у погледима на идеолошка питања везана за путеве изградње социјализма, брзину и са-

држину процеса дестаљинизације, однос међу комунистичким партијама и државама, нису превазиђене и поред дугих разговора које су Хрушчов и Тито са својим сарадницима водили у септембру и октобру, током посета Хрушчова Југославији и Титове СССР-у (посете су аранжиране у форми доласка на одмор). Догађаји у Мађарској су довели до даљег пада односа, што је и био мотив за Титово писмо Хрушчову које овде презентујемо. Међутим ни размена писама која је уследила (јануар, фебруар 1957) није довела до уклањања разлика: обе стране су остале при својим погледима и ставовима о догађајима у Мађарској и другим спорним питањима. Захлађење односа по партијској линији, што је по свему судећи у постојећим околностима одговарало и једној и другој страни, наставило се и у наредном периоду, да би 1958. дошло до још драстичнијег погоршања поводом усвајања новог партијског програма СКЈ; нови импулси у правцу побољшања југословенско-совјетских односа стигли су тек 1961. године.

Beograd, 3. decembra 1956.

CENTRALNOM KOMITETU KP SOVJETSKOG SAVEZA

DRUGU N. S. HRUŠČOVU

Dragi drugovi,

Činjenica je da se stanje između naših dviju partija i vlada u posljednje vrijeme prilično pogoršalo, što je u suprotnosti sa našom zajedničkom željom izraženom u Beogradskoj i Moskovskoj deklaraciji,² tj. da radimo svim snagama na daljem učvršćivanju i produbljivanju prijateljskih odnosa između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije. Po našem dubokom ubjedenju, sada je važno i potrebno temeljito proanalizirati razvoj naših odnosa za poslednjih nekoliko mjeseci i zajednički utvrditi one elemente koji su doprinijeli tome da danas ne možemo biti zadovoljni sa situacijom u pogledu naših odnosa. Osim toga, ako mi zajedno i uz dobru volju ne pridemo uklanjanju negativnih elemenata, koji nas razdvajaju, to može imati takve posljedice koje će štetiti ne samo našim dvi/je/ma zemljama nego i socijalizmu u svijetu uopšte. Šta više, to se može negativno odraziti i u današnjoj napetoj međunarodnoj situaciji, kad je potrebno da sve progresivne snage zajednički rade na tome da se spriječi nova međunarodna katastrofa. Možda

² Beogradska deklaracija, u kojoj su sadržani principi saradnje između FNRI i SSSR-a, potpisana je 2. juna 1955. prilikom posete sovjetske delegacije na čelu sa N. Hruščovom Jugoslaviji. Moskovska deklaracija o odnosima između Saveza komunista Jugoslavije i Komunističke partije Sovjetskog Saveza potpisana je 20. juna 1956. prilikom posete jugoslovenske delegacije koju je predvodio J. B. Tito SSSR-u.

će vama takva konstatacija izgledati pretjerana, ali mi mislimo da je ona potpuno tačna i da nam dosadašnje iskustvo pokazuje da protivnici mira i miroljubivog rješavanja međunarodnih problema nastoje da iskoriste svaku negativnu pojavu u odnosima između socijalističkih zemalja, sa željom da međunarodnu javnost pridobiju na svoju stranu, da bi lakše ostvarili svoje ciljeve.

Nemamo namjeru da ovdje hronološkim redom i detaljno iznosimo stvari koje su dovele do današnjeg stanja. Želimo samo da se osvrnemo na nekoliko, po našem mišljenju, veoma važnih stvari koje su dovele i do nerazumijevanja i do zaoštavanja odnosa između nas.

Vi ste reagirali veoma oštro i, po našem uvjerenju, nepravilno na izlaganje druga Tita pred partiskim aktivom u Puli u vezi sa sadašnjom međunarodnom situacijom i događajima u Mađarskoj.³ Nama je naročito krivo što su se mnoge stvari iz Titovog govora u Puli u vašoj štampi poslije nepravilno prikazivale i čak iskrivljavale. Nama je veoma žao što je vaša štampa propustila da objavi čitav govor druga Tita, jer kad je riječ o otvorenoj diskusiji treba onda s obe strane podjednako prilaziti tim pitanjima, da bi se i članstvo partije i narod obavijestili o čemu se radi. Mi smo tako i postupili i objavili smo do posljednjeg slova oba članka „Pravde“, koja su uslijedila kao odgovor na govor u Puli, bez obzira što je u „Pravdi“ bilo nemalo iskrivljenih stvari. Prema tome, to dokazuje da naš položaj u diskusiji o ovom pitanju nije ravnopravan i ovako prećutkivanje naših stavova pred vašom, sovjetskom javnošću, može ići na štetu ne samo Jugoslavije nego i naših odnosa uopšte, jer je razumljivo da će vaši ljudi, ovako nedovoljno obavješteni, stvoriti veoma rđavu sliku o našim odnosima. S druge strane, u jugoslovenskoj javnosti, pa i u svijetu uopšte, takav metod u diskusiji ni u kom slučaju neće koristiti učvršćenju povjerenja u pravdoljubivost u socijalističkim zemljama.

Naprimjer, u „Pravdi“ je imputirano da je Tito pod sistemom mislio čitavo društveno uređenje Sovjetskog Saveza, tj. da je, osudivši sistem pod kojim smatramo razne staljinske metode, osudio čitavo sovjetsko društveno uređenje, tj. tekovinu velike Oktobarske revolucije. To je za nas i za svakog komunistu veoma krupna stvar i mi moramo odlučno odbiti takvo tumačenje. Riječ „sistem“ kod nas se u ovom slučaju odnosi na izvjesne negativne metode koje su dobile oblik sistema u staljinskom periodu, a za koje mi smatramo da imaju tragova još i danas. Kad je Tito govorio o sistemu, govorio je o onom negativnom što se nagomilalo u staljinskom periodu i koje je našlo dubokog korjena ne samo u svim zemljama socijalističkog lagera nego i u shvatanjima vodećih komunista u raznim

---

³ Reč je o govoru J. B. Tita partijskom aktivu u Puli, 12. novembra 1956, u kojem je on kao glavnog uzročnika „katastrofe u Mađarskoj“ apostrofirao to što je došlo do kočenja procesa započetih 20. kongresom KPSS-a i zadržavanja osnove staljinističkog sistema u SSSR-u i istočnoevropskim državama, kao i konzerviranja negativne prakse u odnosima između komunističkih partija i socijalističkih država. - *Borba*, 16. novembar, 1956.

komunističkim partijama. To je dovelo do tragedije u Mađarskoj, koja je na sreću spriječena u Poljskoj.⁴ To je bilo i u našim glavama do 1948. godine, pa donekle i kasnije, no mi smo uporno nastojali da uživimo to negativno iz staljinskih metoda, tj. da izbacimo iz naše prakse. Mislimo da smo u tome uspjeli i smatramo da ne bi trebalo da nam se to pripisuje kao negativna stvar.

O nekim drugim pitanjima iz tog govora koja su bila iskrivljena u „Pravdi“ rečeno je već i u odgovorima u našoj štampi. Prema tome, mi ne bismo želili ovdje o tome govoriti, jer bi to zauzelo previše mjesta i biće potrebno da mi o tome diskutujemo u okviru dalje razmjene pisama. Želimo ovdje da podvučemo da su, po našem dubokom ubjeđenju, rukovodstva nekih komunističkih partija i njihova štampa, kao naprimjer francuske KP, čehoslovačke KP, albanske i bugarske KP, odigrali u čitavoj toj stvari i danas još igraju veoma negativnu i destruktivnu ulogu. Šta više, oni su otišli i daleko naprijed, van granica vašeg reagovanja na govor u Puli. Došli su dotle da je čitava njihova kampanja usmjerena protiv nas, optužujući nas nepravilno, pa i klevetnički. Još više, u toj kampanji se indirektno, pa čak i direktno, napadaju i neke odluke XX kongresa vaše Partije, bez obzira što oni to ne pominju. Nama je teško povjerovati da oni sve to rade na svoju inicijativu, ali isto tako teško nam je vjerovati da vi smatrate sve to što oni rade pozitivnim za socijalistički razvoj u svijetu. Naprotiv, mi smatrano da se takve stvari vrlo negativno odražavaju u glavama ogromnog dijela članstva komunističkih partija, pa i čitave napredne javnosti u svijetu, jer će ljudi, hoćeš-nećeš, izvući zaključak da se prema Jugoslaviji počelo sa sličnom kampanjom kao 1948. godine, u staljinskom periodu, i da se ona na taj način želi ponovo izolirati od socijalističkog svijeta. Vi ćete možda reći da to nije tačno i da je ovakva formulacija preteška, ali moramo kazati da ovako gledaju kod nas ne samo članovi Saveza komunista već i obični ljudi, da to veoma ogorčava naše široke radne mase i stvara kod njih ponovo nepovjerenje i prema Sovjetskom Savezu i prema rukovodstvima nekih komunističkih partija. Sigurni smo da to čini takav utisak i u svijetu uopšte. Mislimo da se te stvari ne bi smjele olako primiti, da mi moramo ozbiljno razmisliti o njima i ukloniti sve one elemente koji mogu prouzrokovati teške posljedice.

Vi ste se veoma iznenadili i s ogorčenjem upitali našeg ambasadora u Moskvi, druga Mićunovića, zašto je Tito ovako istupio u Puli i šta je uzrok tome.⁵

---

⁴ U Poljskoj su krajem juna 1956. izbile masovne demonstracije, protesti i štrajkovi u organizaciji opozicionih grupa i intelektualnih krugova; centar nemira bio je u gradu Poznanju (28–30 juna). Poljsko rukovodstvo je odlučilo da bunt u Poznanju uguši silom, tako da je prilikom vojne intervencije bilo poginulih i ranjenih, a više stotina učesnika ovih nemira bilo je uhapšeno. Ipak, ova masovna demonstracija nezadovoljstva dovela je do smene na vrhu vlasti: za novog lidera poljskih komunista izabran je Vladislav Gomulka koji se smatrao umerenim komunistom.

⁵ U razgovoru sa Veljkom Mićunovićem, jugoslovenskim ambasadorom u Moskvi, 18. novembra, N. Hruščov, M. Bulganjin i V. Molotov su, uz optužbe na račun ponašanja jugoslovenskog rukovodstva u mađarskoj krizi, Titov govor u Puli ocenili kao napad na sovjetsku partiju i

Sve to nije moguće ovdje izložiti, ali moramo kazati nekoliko osnovnih stvari koje su bile razlog da je Tito morao tako istupiti.

Prvo, poslije našeg odlaska iz Sovjetskog Saveza, gdje je naša delegacija bila u posjeti, nastalo je sveopšte šaputanje u partijama koje su naprijed navedene.⁶ O tom istupanju mi ne govorimo napamet, mi imamo i dokumenta o tome. Razni rukovodioci tih partija govorili su kako je sve to skupa taktika Sovjetskog Saveza prema Jugoslaviji, da bi se ona istrгла ispod kapitalističkog uticaja i uvukla u lager socijalizma, da je unutrašnji poredak u Jugoslaviji sumnjivog karaktera – neka mješavina kapitalizma i anarhizma a ne socijalizam, da je SKJ neka vrsta socijaldemokratske partije itd. Ta pričanja nisu ostala samo u užem krugu nego su davana u diskusiju u partiskim organizacijama dolje i dobila su više konkretan, organizovan i formuliran karakter od onog momenta kad je CK KP Sovjetskog Saveza uputio jedno tajno pismo komunističkim partijama, koje mi nismo dobili, a koje je izazvalo vrlo negativne posljedice.⁷

Drugo, veoma je karakterističan u tom pogledu stav Envera Hodže⁸ poslije povratka iz Moskve. Citiramo dokumenat upućen u ime Politbira alban-skim komunistima:

„Dragi drugovi, posle povratka druga Envera Hodže iz Sovjetskog Saveza održan je sastanak Politbira CK Albanske partije rada na kome je podneo referat drug Enver Hodža. Sastanak je održan specijalno po pitanju Jugoslavije i dalje naše saradnje s njom. U svom referatu drug Enver Hodža konstatovao je da je teorija Jugoslavije o postojanju različitih puteva u izgradnji socijalizma pogrešna i da zbog takve pogrešne postavke Jugoslavija zaslužuje oštru kritiku.

Svi prisutni članovi Politbira složili su se sa ovakvim izlaganjem druga Envera i u svojim diskusijama javno istakli da je ovakav stav Jugoslavije štetan za socijalistički pokret u svetu i da će on postati problem za dalji razvoj političkih i partiskih odnosa s njom.

U nastavku diskusije prvi sekretar albanske partije rada rekao je da su ovakve postavke Jugoslavije osuđene ne samo od naše Partije već i od mnogih drugih KP u svetu. On je zamolio sekretarijat da ove konstatacije o skretanju Jugoslavije unese u program organizacije i da se o tome obavesti svo partisko članstvo. Posle toga drug Enver je predložio Politbirou da se najoštrije osudi mešanje Jugoslavije u unutrašnje stvari Mađarske, koje je kao rezultat imalo:

---

rukovodstvo, na koje oni moraju da uzvrate, te da oni ne misle da menjaju svoj odnos po državnoj liniji, ali da je sama jugoslovenska strana poremetila odnose po partijskoj liniji. - AJ, CK SKJ, IX/I–81, Izveštaj V. Mićunovića, 18. novembar 1956.

⁶ Reč je o poseti J. B. Tita i jugoslovenske delegacije u junu 1956. godine.

⁷ Radi se o pismu najužeg rukovodstva KPSS-a rukovodstvima komunističkih partija zemalja socijalističkog lagersa o pregovorima sa jugoslovenskom delegacijom, 1. jul, 1956. (videti uvodnu napomenu).

⁸ Enver Hodža, šef albanske KP i države od Drugog svetskog rata do smrti, 1985. godine.

1. Ogromne žrtve u ljudstvu i materijalu,
2. Upropašćenje mađarske privrede,
3. Puštanje na slobodu zatvorenika, koji su odmah uzeli učešća u obaranju postojećeg poretka u Mađarskoj.
4. Sve je ovo bilo učinjeno s ciljem da se diskredituje ugled Sovjetskog Saveza u svetu itd.

Napominjemo vam još i to da je za vreme boravka druga Envera u Moskvi, prilikom razgovora sa sovjetskim drugovima o razvoju albansko-jugoslovenskih odnosa, drug Enver bio detaljno upoznat o saradnji Jugoslavije sa zapadnim zemljama kao i drugim njenim delima koje je ona učinila, a koja su bila na štetu socijalizma.“

Treće, kad je došlo do tragičnih događaja u Mađarskoj u partijama koje smo naprijed označili počela je otvorena kritika i prebacivanje Jugoslaviji da je ona za te događaje najviše kriva, da tu ima prste rukovodstvo SKJ i slično. Razumije se da mi ni u kom slučaju nismo ni smjeli ni htjeli dopustiti ovu veoma tešku optužbu a da je ne odbijemo i da najoštrije ne osudimo takvu insinaciju.

Nas je takođe ogorčilo vaše veoma oštro pismo koje smo primili kao odgovor na naše saopštenje da Nađ kod nas ima pravo azila i da smatramo da bi bilo i korisno i potrebno da se i vi složite s tim.⁹ Iz tog vašeg pisma vidjeli smo da vi smatrate da stvari u Mađarskoj treba da se razvijaju drukčijim pravcem od onog o kome smo razgovarali kad su drugovi Maljenkov i Hruščov bili kod nas.¹⁰ Kršenje sporazuma između naše vlade i vlade Kadara u pogledu Nađa još više to potvrđuje.¹¹ Nama teško pada to što vi potpuno ignorirate naše gledište i obaveze naše vlade, kako prema Ustavu tako i prema međunarodnom pravu, u tom pitanju i mi mislimo da bi bilo veoma dobro da i vi nama pomognete da se pitanje Nađa nekako riješi. Jer, ovdje se ne radi samo o tome da se naša vlada izvuče iz jedne veoma neugodne situacije, nego se radi i o tome da se nađe takvo rješenje koje bi

⁹ Odmah po ulasku sovjetskih trupa u Budimpeštu (4. novembra 1956), Imre Nađ, predsednik mađarske vlade, sa grupom svojih saradnika (i njihovim porodicama) sklonio se u Jugoslovensku ambasadu u Budimpešti i od jugoslovenske vlade zatražio i dobio azil. O tome je jugoslovenska vlada obavestila sovjetsku stranu i tražila dozvolu za odlazak Nađa i njegove grupe za Jugoslaviju. Sovjetsko vođstvo je, međutim, uz izražavanje ugroženosti zbog postupka jugoslovenske vlade, odbacilo ovaj predlog, tražeći da se Nađ stavi na raspolaganje novoj mađarskoj vladi Janoša Kadra. – Videti: Đ. Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, *Istorija 20. veka*, 1, 1997.

¹⁰ Odnosi se na sastanak koji je održan na Brionima u noći između 3. i 4. novembra, uoči druge sovjetske intervencije u Mađarskoj, na kojem je jugoslovensko rukovodstvo dalo saglasnost za vojnu intervenciju.

¹¹ Prema sporazum između dve vlade (u ime jugoslovenske vlade pregovore je vodio Dobrivoje Vidić) bilo je predviđeno da I. Nađ i njegova grupa napuste Jugoslovensku ambasadu i odu svojim kućama. Međutim, autobus kojim su bili prevoženi zaustavili su (22. novembar) sovjetski oficiri. Nađ i ostali su potom prebačeni u Rumuniju, gde su ostali sve do suđenja koje je održano 1958. u Budimpešti, na kojem je Nađ osuđen na smrt.

bilo korisno za pozitivan razvoj današnje veoma teške situacije u Mađarskoj, da se nađe rješenje koje bi koristilo i Kadaru i Sovjetskom Savezu. Štrajkovi, pasivna rezistencija mađarskih trudbenika i ogromno nepovjerenje koje je stvoreno danas u Mađarskoj prema Sovjetskom Savezu i socijalizmu, zahtijevaju da se pređe preko sitnica i da se nađe jedna smjela, konstruktivna solucija. Vi ćete možda postaviti pitanje da li mi tražimo da Nađ dođe u Jugoslaviju. Mi smatramo da treba drukčije gledati na stvar. Nađa je trebalo u prvom redu pitati u koju socijalističku zemlju hoće da ide a ne, protiv njegove volje, njega i čitavu grupu otpremiti u Rumuniju. Kad rumunski drugovi koji su bili u Beogradu kažu da se misli da bi Nađ bio opasan u ono vrijeme u Mađarskoj zašto je onda trebalo pokupiti djecu, žene i one komuniste koji su poznati i mogli su biti korisni u Mađarskoj i odvesti ih protiv njihove volje u Rumuniju? Mi smatramo da je to pogrešno. I ne samo to. Mi smatramo da se Nađa moglo ostaviti u Budimpešti, kod svoje kuće, bez svake opasnosti da bi se on mogao miješati i smetati radu vlade. Mi smatramo da bi se u tom pogledu još uvijek moglo naći jedno rješenje. Vjerujemo da bi bilo korisno ako bi se Nađu danas omogućilo da se vrati u Mađarsku i da tamo živi. Jedna njegova izjava da se sada vraća u Mađarsku, sa pristankom mađarske vlade, i da neće smetati naporima te vlade u obnovi zemlje itd. imala bi ogromnog pozitivnog odjeka kod mađarskog naroda i otpali bi argumenti za kampanju u svijetu protiv deportacije Nađa. Jednom riječju, skinulo bi se sve to s dnevnog reda i normalizacija situacije u Mađarskoj mnogo bolje bi napredovala.

Još važniji razlozi za istupanje Tita u Puli bili su razvoj mađarske tragedije i njen odjek u svijetu, a naročito u našoj zemlji. Već prva intervencija sovjetske armije izazvala je izvjesno zaprepašćenje i negodovanje kod naših ljudi, kako kod članova Saveza komunista tako i u širokim masama.¹² Druga sovjetska intervencija je to pojačala još u mnogo većoj mjeri, jer ljudi nisu znali o čemu se sve radi, a vidjeli su samo miješanje vojničkom silom u unutrašnje stvari Mađarske.¹³ Razumije se da su izvjesni elementi i u našoj zemlji, koji nisu prijateljski nastrojeni prema unutrašnjem društvenom uređenju Jugoslavije, iskorištavali sve to i pokušavali da raspire nezadovoljstvo kod naroda prema našem državnom i partiskom rukovodstvu. Moramo da kažemo da je sve to bilo razlog, da Tito čitavu stvar postavi oštro i što jasnije za naš narod, bez obzira na to što se moglo misliti da vi to nećete shvatiti onako kako mi to shvatamo, tj. da

¹² Sovjetska armija je prvi put intervenisala u početnoj fazi revolucionarnih zbivanja u Mađarskoj na zahtev Erne Gereaa, generalnog sekretara mađarske KP (ubrzo potom smenjen), 24. oktobra 1956, kada su sovjetski tenkovi ušli u Budimpeštu. Bila je to, prema angažovanim snagama i postavljenim zadacima, intervencija ograničenog karaktera, a većina sovjetskih jedinica se posle 30. oktobra povukla iz Budimpešte u garnizone unutar zemlje.

¹³ Druga, veoma snažna vojna intervencija započeta je u ranim jutarnjim časovima 4. novembra 1956. godine. Sovjetske jedinice su u roku od nekoliko sati, kršeći slab i sporadičan otpor, uspostavile kontrolu nad svim strateškim pozicijama u Budimpešti i drugim većim gradovima Mađarske (poslednji džepovi otpora eliminisani su do 10. novembra). Proklamovana je nova vlada, na čijem čelu je bio Janoš Kadar.

ne smijemo sakrivati i zamazivati činjenice i da se ne bojimo izaći s istinom pred narod, jer će nam to samo omogućiti da ubuduće izbjegavamo takve stvari koje mogu imati tako teške posljedice kakve su imali događaji u Mađarskoj.

U svom govoru u Puli Tito je postavio stvari onako kako je mislio da će biti najcelishodnije i najubjedljivije. Govorio je o prvoj intervenciji sovjetske armije kao pogrešnoj, a o drugoj kao manjem zlu, koju tek dalji razvoj u jednom pozitivnom pravcu može da opravda. Takvo tumačenje primljeno je jednodušno kod članova Saveza komunista i naroda. Mi smatramo da je ono veoma korisno i za Sovjetski Savez. Jer, time se u izvjesnom smislu otupljuje ne samo oštrica međunarodne reakcionarne propagande nego i negodovanje ljudi sa dobrim namjerama koji su u svemu tome gledali jednu negativnu pojavu svojstvenu vremenu Staljina. Nama je žao što su kod vas preovladali oni elementi iz Titovog govora koje je mogla iskoristiti međunarodna propaganda u kapitalističkim zemljama, a ne cjelina koja doprinosi pozitivnom rješavanju čitave stvari i lakšem razumijevanju onoga što se događa u Mađarskoj.

Mi smatramo da su događaji u Mađarskoj strašan udarac socijalističkom svijetu i da se o njima ne bi smjele voditi besprincipijelne i neplodne diskusije, već treba smjelo sagledati uzroke tih događaja i zajedničkim snagama ih što prije ukloniti. Mi smatramo da sadržina i duh koje unosi u diskusiju štampa nekih komunističkih partija, u prvom redu onih koje su naprijed označene, ne doprinosi spriječavanju takvih uzroka ubuduće, već naprotiv izmišljaju se razni lažni uzroci i daju nepravilne karakteristike svega toga što se zbivalo u Mađarskoj i Poljskoj. Mi smatramo da oni vrše veoma loš posao koji ne koristi, već šteti opštim interesima razvitka socijalizma u svijetu, a u prvom redu i samom Sovjetskom Savezu. Razumije se da mi ne želimo diskutirati na tom terenu s tim partijama i njihovom štampom. Ali kad nas napadaju i ako nas budu i dalje napadali, mi ćemo se morati braniti i iznositi činjenice onakve kakve jesu. Mi smatramo da niko nema prava da nas zbog nekih quasi /kvazi/ viših interesa kleveće i o nama širi lažnu propagandu, da bi nas na taj način izolirao, učutkao i prikazao onakvim kakvi nismo. Jugoslavija je, kao nezavisna socijalistička zemlja, stekla u svijetu svoj ugled i ona ga je preko svojih predstavnika uvijek stavljala u službu interesa očuvanja mira i miroljubive međunarodne saradnje, što je, razumije se, u prvom redu i interes socijalističkih zemalja.

Na kraju želimo da vas informišemo, iako vam je to vjerovatno poznato, da je Tito napisao pismo gospodinu Nehru-u,¹⁴ u kome mu je objasnio situaciju u Mađarskoj. Objasnio mu je to onako kako je mislio da će biti najkorisnije da može zauzeti objektivno stanovište u pogledu tih događaja. Vi ste i sami vidjeli da je on poslije u izvjesnom smislu korigirao svoje gledište u pogledu Mađarske. No nažalost, u poslednjem pismu kojeg je Tito dobio od njega vide se izvjesna

---

¹⁴ Džavaharlal Nehru, premijer Indije.

njegova zabrinutost i nezadovoljstvo s tim što se danas događa u Mađarskoj. Ogorčile su ga deportacije ljudi iz Mađarske, a naročito odvođenje Nađa i njegove grupe. U tom pismu Nehru je zamolio Tita da apelira na vas da se obustave te deportacije.

Svi mi ovdje, ne samo rukovodeći ljudi nego i široke mase, smatramo da je to nepravilno i da nimalo ne služi ugledu i stvaranju povjerenja prema Sovjetskom Savezu, već obratno. Mi smatramo da te stvari nisu nužne. Zar zbilja u Mađarskoj nema mjesta za one ljude koji su sada u ovoj situaciji eventualno opasni? Mi smatramo da je to moguće riješiti na drugi, humaniji način. Ma kako mi govorili da postoji socijalistički i kapitalistički svijet, ipak moramo gledati na opšte međunarodno javno mnjenje, jer i u kapitalističkom svijetu postoje progresivni ljudi, postoje radnička klasa i napredni elementi, za koje moramo kazati da su danas vrlo zabrinuti zbog tih stvari. Dajte, razmislite o svim tim stvarima bez svake bojazni za prestiž, procijenite prosto komunistički šta je korisnije a šta štetnije i odbacite ono što je štetno.

Želimo da shvatite našu iskrenu želju da ovakvim našim gledištima mislimo samo pomoći u čitavom tom spletu posljednjih događaja i da ne pretendujemo da smo u svemu u pravu i da naše stanovište ne podleže nikakvim potrebama za diskusijom.

S drugarskim pozdravom

Za CK SKJ
Generalni sekretar

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

Zdeněk Mahler, *Ano, Masaryk*,
Nakladatelství Slávka Kopecká, Praha, 2007, 110 str.

Личност и дело Томаша Гарика Масарика привлачили су годинама пажњу чехословачке и данас чешке историографије. Томаш Гарик Масарик је био први председник Чехословачке Републике, у периоду од 1918. до 1935. године. Након првог избора за председника, чехословачка народна скупштина је већином гласова обнављала још три пута његов мандат: 1920, 1927. и 1934. Масарик се трудио да највишу функцију врши без обзира на текуће политичке поделе у држави, да буде арбитар у идеолошким и партијским споровима. Под његовим покровитељством систем власти функционисао је ослањајући се на слагање већине политичких снага. Масариков морални и политички ауторитет често је сматран врло битним у развоју Чехословачке, једине демократске државе у средњој Европи између два светска рата. Чешки аутор Здењек Махлер (рођен 1928) покушао је да у монографији *Ano, Masaryk* (Масарик, да) представи живот и дело филозофа и првог чехословачког председника.

У последњих неколико година у чешкој историографији настало је више књига и зборника радова посвећених Томашу Гарика Масарику (вредна пажње је монографија на чешком језику француског историчара Алена Субигуа – Alain Soubigou, *Tomáš Garrigue Masaryk*, Praha, Litomyšl, 2004). Такође, поново су штампана и нека Масарикова дела, као и његови говори у аустријском парламенту (*Tomáš Garrigue Masaryk, Parlamentní projevy: 1891–1893*, Praha, 2001, и *Parlamentní projevy: 1907–1914*, Praha, 2002). Иако је књига *Ano, Masaryk* далеко мања по обиму у односу на неке друге едиције о Томашу Гарика Масарику (110 страна), она пружа значајне податке из његовог живота. Здењек Махлер на самом почетку књиге истиче да је један број људи према Масарику гајио симпатије, али било је и оних који нису, затим да су га једни сматрали најбољим чехословачким председником, док су други говорили да је угрозио чешки народ и довео га до саме пропасти. Због тога аутор поставља питање „Ко је у ствари био Томаш Гарик Масарик?“ Такође, у уводу напоменуто је да се у књизи могу пронаћи основни подаци и главне информације – суд и гледиште је препуштено самом читаоцу.

Здењек Махлер приказао је најважније догађаје из Масариковог детињства, његову породицу и одрастање. Масарик се родио 7. марта 1850. године у Ходоњину, у Моравској, у веома сиромашној породици. Мајка Тереза је пореклом била Немаца а отац Јозеф Словак, тако да се у њиховом дому говорио и немачки и словачки језик. Аутор истиче и места у којима је млади Масарик живео и која су имала утицаја на његово одрастање (Ходоњин, Чејковице и Чејч), мале средине у којима су се мешале разне културе и вероисповести. Масарик је одрастао заједно са Моравцима, Чесима, Словацима и Немцима. У погледу вере становништво је било измешано

– католици, протестанти и Јевреји. Поред средине, Здењек Махлер представља и три личности које су биле важне у Масариковом одрастању и младалачком добу – његова мајка, капелан у Чејковицама Франтишек Сатора и управник полиције у Брну Антон Ле Монир. Франтишек Сатора је подржавао младог Масарика у његовој жељи да се што више образује. Црква у којој је Сатора био капелан пружала је више могућности Масарику за учење него што је то могла школа у Чејковицама. И поред мајчине жеље да јој син постане учитељ, Јозеф Масарик је послао сина на изучавање заната у Беч. Међутим, после краћег времена, млади Масарик је напустио занат и наставио је школовање у гимназији у Стражници, а затим у Брну. Последња личност битна за Масариков развој коју је Здењек Махлер поменуо био је полицајац Ле Монир. Масарик је помагао у учењу Ле Монировом парализованом сину и при том је могао да користи његову богату библиотеку. Када је Ле Монир добио нови посао у Бечу као шеф полиције, повео је са собом и Масарика, који је у међувремену због својих ставова и истицања тешког положаја чешког народа у оквиру Аустроугарске монархије дошао у сукоб са школском управом у гимназији у Брну. Даље Масариково школовање било је везано за престоницу монархије, где је прво матурирао, а затим и уписао Бечки универзитет. Аутор не залази у детаље у погледу Масариковог стручног усавршавања у области филозофије. Помињу се његови радови, пре свега докторска дисертација *Суштина душе код Платона*, 1876. и рад уз помоћ кога се хабиливоао *Самоубиство као масовна појава савремене цивилизације*, неколико година касније.

Део ауторове пажње посвећен је и Масариковом приватном животу. Љубав између Масарика и Американке Шарлоте Гарик, коју је упознао у Лајпцигу, наилазила је на одређене препреке. Томаш Масарик је био син кочијаша, док је Шарлота Гарик била из богате породице. Ипак, након једног периода раздвојености од Шарлоте, Масарик је решио да отпутује у Америку. Масарикова пловидба од Европе до Њујорка трајала је седамнаест дана. Аутор је описао све проблеме са којима се Масарик сусретао током путовања, нарочито узбуну проузроковану појавом воде у броду услед квара на резервоару за воду за пиће. После драматичног пута до Америке, Томаш и Шарлота су се венчали. Од тог периода доао је свом имену и женино презиме, тако да се потписивао као Томаш Гарик Масарик.

Здењек Махлер истиче да је Масарик након венчања наступао као Чех, али се осећао и светским грађанином, имао је европско образовање, у коме је постојала синтеза немачког система, енглеских метода, француског полета, чешког осећаја и америчке енергије. Ново место становања Томаша и Шарлоте Масарик био је Праг, где је Томаш Масарик почео да предаје филозофију на Карловом универзитету. Аутор је напоменуо да је брачни пар Масарик био у Прагу готово непознат и да су њих двоје за становнике Прага били као странци. Поред рада на факултету, Масарик се укључио и у израду часописа *Ateneum*, у коме се писало о чешкој, али и о европској култури и науци. Уз Масариков научни рад и ванфакултетске делатности, кроз Шарлотине активности у „Америчком клубу дама“, брачни пар Масарик био је још више везан за чешки народ. Међутим, боравак у Прагу није био нимало лак, јер су Масарикова делатност и добар однос према јеврејској заједници наишли на неразумевање код једног броја студената и становника Прага. Масарик је чак размишљао да оде из Прага, али га је према речима аутора, од те идеје одвратила супруга. Убрзо је напустио католичку цркву и приступио евангелистима, али не задуго јер је, како Здењек Махлер истиче, дошао до закључка да би за веру

најбоље било „када би скоро свако себе сматрао папом и спојио се с богом без посредника“. Значајну активност Масарик је показао и у политичком животу. Био је један од оснивача тзв. Реалистичке странке, коју су називали и „професорска или мудријашка странка“. Масарик се кандидовао за посланика у бечком парламенту као представник округа Валашко. Аутор напомиње да је црква против Масарика објавила летке, у којима је писало и „Ко воли своју веру, не воли Масарика. Која мајка воли своју децу, не подржава Масарика. Ко верује у Христа, не даје свој глас Масарику!“ Здењек Махлер је представио и један изборни летак у коме су истакнуте разне оптужбе против Масарика и његове делатности. Ипак, Томаш Гарик Масарик је победио на изборима. У питању је била 1891. година, коју аутор не помиње, али познато је да је Масарик управо те године први пут изабран за посланика у парламенту Аустроугарске монархије. Као посланик Масарик је био веома активан, често је дискутовао о актуелним проблемима у монархији, али и о положају чешког народа, питању школства и образовања.

У другом делу књиге, аутор истиче и Масарикову улогу у Првом светском рату, за који каже да је за чешки народ представљао огромну пропаст. Као народ били су деградирани на етничку скупину и при том су њихови грађани у саставу аустроугарске војске слати на ратишта у Француској, Русији и Србији, у државе које су деценијама биле пријатељски настројене према чешким земљама. Масарик је у току Првог светског рата све више радио на идеји настанка једне државе у којој би живели заједно чешки и словачки народ. Добио је подршку од двојице младих и перспективних људи – Чеха Едварда Бенеша и Словака Милана Штефаника. Њихов програм заснивао се на окупљању свих чешких и словачких организација које су постојале у иностранству: Француској, Италији, Енглеској, Америци и Русији. Затим је у плану било ширење идеје о настанку Чехословачке кроз кампању, како би државе широм Европе и света биле упознате са њом. Било је планирано и упућивање апела за финансијску помоћ чешким земљацима који су живели у САД-у. Као последња одредница програма који је заступао Масарик, истицано је формирање чехословачке војске у Француској, Италији и пре свега у Русији. Док је трајао рат, Масарик је често путовао по европским земљама, користећи и лажне пасоше. Једно време морао је да се крије и од полиције. Аутор истиче у кратким цртама и Масариков боравак у Русији, после Фебруарске револуције 1917. године, затим одлазак у Сједињене Америчке Државе. Приликом доласка у Чикаго маја 1918, Масарика је срдечно дочекано велики број америчких држављана чешког порекла и поздрављен је као председник будуће чехословачке републике. Слично је било и у Њујорку. Боравак у САД-у, Масарик је искористио и за разговоре са председником Вилсоном. Важан датум у историји Чехословачке био је 28. октобар 1918. када је проглашена независност новостворене државе. Убрзо је Масарик био изабран за првог председника, иако се још увек налазио у САД-у.

Здењек Махлер у завршном делу књиге представља Масарикову улогу у новоформираној држави. Значајна пажња посвећена је односу Масарика према новој функцији, његовим размишљањима о уређењу државе и задацима демократије. Последице рата осећале су се у свакодневном животу. Пред новоформираном државом и њеним становништвом био је тешак задатак. Такође, било је неопходно и у међународним оквирима створити значајну државу, признату и стабилну. Масарик је сматрао да је за међународне односе једне земље као што је била Чехословачка изузетно важно да има пријатељске везе са својим суседима. Први уговор о прија-

тељству и сарадњи био је потписан, како аутор истиче, „парадоксално“ са Аустријом, која је након пропасти монархије постала република. Здењек Махлер је приказао и неке занимљивости из живота Масарика као председника. Иако је седиште председника било у Прашком двору на Храдчанима, Масарик је више волео да своје време проводи у Ланама, замку у близини Прага, јер је тамо могао да ради без узнемиравања. Као пример радних дужности, аутор представља један дан у животу председника Масарика. Тај дан почињао би рано ујутру и био је испуњен састанцима са секретарима и председником владе, читањем државних списа и поште, паузом за ручак и малим одмором у слепоподневним сатима када би пројахао коња или би се прошетао парком. Радне обавезе биле би завршене пре вечере, када је био у друштву породице. Вечерње сате испунио би неки музички програм, разговори или пројекција филма, и пред спавање читање књиге. Здењек Махлер наводи и податак да је Масарик годишње имао око 400 аудијенција, што је за његове године представљало и одређену тешкоћу. Масариково здравствено стање погоршало се 1934, тако да се већ наредне године повукао са места председника Републике. Нови председник постао је његов дугогодишњи сарадник и бивши министар иностраних послова Чехословачке Едвард Бенеш. Томаш Гарик Масарик умро је 14. септембра 1937. у Ланама у 87. години. Следеће године Чехословачка се нашла на удару Немачке, прво су одузети Судети, да би 1939. дошло до окупације целе земље.

Дело Здењека Махлера *Ano, Masaryk* представља приказ живота и дела Томаша Гарика Масарика, како је и сам аутор истакао, „кроз основне податке“. Повремено су ти подаци недовољно расветљени, и оно што може да буде највећа замерка, лишени научног апарата и хронологије, истицања важнијих датума из Масариковог живота, научне и политичке каријере. Свега на неколико места постоје временске одреднице, што је мало када се има у виду обимност теме. Широј читалачкој публици књига Здењека Махлера може бити добра основа за упознавање са делом Томаша Гарика Масарика, док ће научни радници и историчари од ње очекивати више и тражити боље. Ипак, треба похвалити и низ техничких решења, бројне прилоге у виду графика и скица Прага и Беча из 19. века, Масарикове рукописе и белешке, као и фотографије (постоји већи број фотографија Масарика и његове породице, блиских пријатеља, колега, чехословачких политичара и на крају фотографија са погребном поворком на Тргу светог Вацлава у Прагу 1937). Аутор је понудио читаоцу на увид Масарикове мисли при крају сваке стране а једном од њих се и завршава књига *Ano, Masaryk* – „Верујем у бесмртност душе – хоћу да будем ја и после смрти!“

Мр Милан СОВИЉ

**Српска теологија у двадесетом веку.
Истраживачки проблеми и резултати,
приредио Богољуб Шијаковић,
Београд, 2007, 320 стр.**

Радови са другог научног скупа „Српска теологија у 20. веку: истраживачки проблеми и резултати“ преточени су у истоимени зборник који је изашао у Београду 2007. године. Уз увод, књига садржи 26 радова сврстаних у четири тематске целине.

Разнородни по свом научном интересовању аутори радова у зборнику понудили су широк дијапазон тема, па су многе личности, појмови, институције и установе од значаја за историју цркве биле предмет научног истраживања. Посебно су из више углова сагледани владика Николај Велимировић и Богословски факултет у Београду. Осим тога, многи научници, теолози и црквени великодостојници добили су научну оцену. Читалац може да стекне утисак о многим сегментима из историје теолошке мисли и науке, школовања у богословијама и на православним богословским факултетима у 20. веку, друштвеном и политичком амбијенту у коме је Богословски факултет постојао, наставницима, предметима, студентима и ученицима, настави језика итд. Пред њим је опис друштва које је у 20. веку више пута давало одговор на питање да ли Богословски факултет уопште треба да постоји, да ли треба да буде државна установа и да ли му треба признати научни карактер.

У првој целини зборника (Свети Николај Велимировић) разматран је живот и рад владике Николаја у радовима Урса фон Аркса, епископа Иринеја Добровића, Радована Биговића и Жан-Клода Ларшета. Из њихових радова сазнајемо о животном путу владике Николаја, значајним догађајима његовог времена који су утицали на њега, књижевном опусу, везама са старокатоличком црквом, студијама у Берну, преписци са Едуардом Херцогом, о његовим америчким мисијама (1919, 1921. и 1927. године), његовом схватању закона исказаном у делу *Номологија* итд.

Други део чине радови Богољуба Шијаковића, Владана Перишића, Драгана Новаковића, Предрага Пузовића, Милића Ф. Петровића и Биљане Мандић о Православном богословском факултету. Пажњу аутора привукла је идеја о оснивању Богословског факултета у „тадашњем економски сиромашном и научно скромном српском друштву“. Расправљано је о разлозима за и против стварања Теолошког факултета који су навођени у расправама вођеним почетком 20. века у Скупштини, црквеној, партијској и дневној штампи. Владан Перишић је подсетио да су у њима заступана опречна становишта – од оних да је, као и већини напредних народа Европе, и Србима такав факултет потребан, до оних по којима је Богословски факултет „заостали реликт прошлости“. Видимо да су се у овим дебатама окушавали и Иван Ђаја, Лазар Марковић, Владимир Ћоровић и друге научне и интелектуалне величине тадашњег српског друштва. У раду Драгана Новаковића налазимо преглед положаја факултета из угла државног законодавства, од Закона о Универзитету из 1905, преко уредби из међуратног периода и Решења о укидању факултета као државне установе из 1952, до поништавања те одлуке 2004. Предраг Пузовић је разматрао годишње извештаје о раду факултета од 1920. до 1940. године. Они дају богату слику живота и учења на факултету, у њима се налазе подаци о наставницима, асистентима, помоћном особљу, студентима, испитима, екскурзијама, библиотеци, студентском удружењу, хору, седницама Факултетског савета, материјалном стању факултета итд. Из њих се види да је у двадесете године факултет закорачио са око стотинак студената, а крај тридесетих дочекао са око 350, да је међу студентима највише било Срба, да је средином двадесетих било 15 сталних наставника, да је јануара 1926. покренут научно-богословски часопис *Богословље* захваљујући прилогу патријарха Димитрија, да је 1924/25. главна факултетска библиотека имала 6.855 књига, а да је до краја тридесетих општа факултетска библиотека са 12 семинарских библиотека имала 14.023 књиге и око 33.000 свезака, да се на екскурзије ишло у манастире Горњак, Манасију, Раваницу, Љубостињу, Жичу, да су факултет и студенте помагали наградама и стипендијама краљ, разни фондови, Свети архи-

јерејски синод итд. Међународну сарадњу Богословског факултета у времену Краљевине Југославије представио је Милић Ф. Петровић и то из неколико углова: школовање српских студената у иностранству, започето још 1918. школовањем у Лондону оних који су избегли из земље, учешће професора на стручним скуповима ван земље, предавања професора на страним универзитетима и стручне екскурзије професора и студената. Биљана Мандић је описала рад хора студената Богословског факултета основаног 1931. године. Нагласила је значај постојања предмета црквена музика уведеног 1923, упознала нас са певањем студената у универзитетском друштву „Обилић“ пре оснивања хора, начину на који је хор био уређен и његовим активностима. Хор је 1934/35. имао 65 чланова, редовно је певао у Саборној цркви, наступао на освећењу капеле женске гимназије, освећењу цркве Светог Саве, на паратосима, славама, академијама, освећењу и отварању Панчевачког моста и у многим другим приликама. Хор је наступао и ван Београда (Нови Сад, Вис, Загреб, Србобран, Чуруг). Чланови хора су обилазили Свету гору, дочекивали су студенте Православног богословског факултета из Софије и узвратили им посету 1940. и одржали концерте у Софији, Пловдиву и другим местима Бугарске.

Осам аутора и осам личности којима су посветили своје текстове обележили су треће поглавље зборника. У радовима Владана Таталовића, Ненада С. Милошевића, Србољуба Убипариповића, Владимира Вукашиновића, Зорана Деврње, Свилена Тутекова, Богдана Лубардића и Радомира Ђорђевића предмет истраживања биле су разнородне личности које су, свака на свој начин, дале допринос теолошкој науци или историји цркве: проф. Димитрије Стефановић, епископи Сава Вуковић и Атанасије Јевтић, протојереј ставрофор Недељко Гргуревић, историчар уметности Лазар Мирковић, академик Димитрије Богдановић, протојереј проф. Благота Гардашевић и теолог Георгиј Свишчев. Издвојићемо неколико запажања из ових радова. Димитрије Стефановић био је професор Новог завета, најпре у Загребу, а потом у Београду. Свој научни рад посветио је библијској науци (*Увод у Нови завет*), а остао је познат и по преводима новозаветских текстова, па и целог Новог завета чији се превод појавио 1934. Ненад С. Милошевић осветлио је мање познату страну рада епископа Саве Вуковића, ону у којој се епископ исказао као литургијар. Од око 180 радова које је објавио од 1961. до 2001. само њих 11 се може убројати у област литургије. И Недељко Гргуревић је проучаван као литургијар. Србољуб Убипариповић је уз његову биографију приложио и библиографију и изучавао његов литургијско-богословски допринос анализом два најважнија дела: *Увод у православну литургију* и *Евхаристија као жртва – Литургијско богословље*. У осталим радовима истраживан је допринос проф. Благоте Гардашевића проучавању казненог права, историјату и институцијама цркве, као и његов педагошки рад на факултету; читамо о доприносу академика Димитрија Богдановића истраживању богословља светог Јована Лествичника, схватању философије у теолошкој мисли епископа Атанасија Јевтића, животу библиотекара и теолога Георгија Свишчева и тесковима које је оставио иза себе итд.

Последње поглавље посвећено је историографији. Александар Раковић пише о Источно-православном богословском факултету у Загребу који је основан краљевским указом 27. августа 1920. Осветлио је различите погледе државног врха и партијских елита, пре свега Демократске странке, и Карловачке митрополије на оснивање факултета. Они су се, између осталог, огледали и у покушају да се укидањем митрополије омогући рад овом факултету. Пажњу је посветио и проблемима

које је факултет имао у свом раду, попут нерешеног питања смештаја и финансирања, утицају унутарпартијских сукоба у ДС-у на рад факултета, писао је о професорима и студентима, а највише простора посветио је декану Владану Максимовићу чији извештаји и чине окосницу рада. Факултет је укинут 1924. године. На примеру рада Богословије светог Саве у Сремским Карловцима Радмила Радић је настојала да пронађе узроке слабог рада богословија између два светска рата. Ова Богословија је основана у Београду 1936, име светог Саве понела је 1900, а у Карловце је премештена 1920. Године 1922. имала је 133, а пет година касније 194 ученика. Радмила Радић је указала на различит приступ Синода СПЦ-а и Министарства вера Краљевине Југославије раду богословија и у бројним чињеницама нашла узроке слабог рада богословије: смештајни услови били су неадекватни броју ученика, економија је вођена немарно и нерационално, хигијенске и здравствене прилике биле су лоше („свуда је било пуно ђубрета, сандука и других непотребних ствари“), исхрана ученика била је слаба, међуљудски односи наставника и ученика били су нарушени (сукоб ректора Паренте и Јустина Поповића, подељеност ученика у два табора), преобиман наставни план итд. Указујући на важност црквенословенског језика, не само као богослужбеног језика већ имајући у виду и његов културно-просветни значај, Наташа Вуловић и Ружица Бајић обрадиле су наставу овог језика на простору насељеном Србима од 18. века до данас. Стављајући почетке наставе црквенословенског језика у прве деценије 18. века (прва руско-словенска основна школа отворена је у Сремским Карловцима 1726) ауторке су изнеле резултате истраживања наставе црквенословенског језика у основним школама, средњим школама, богословијама и високошколским установама. Дара Дамљановић и Ксенија Кончаревић потписују рад о настави руског језика у духовним школама СПЦ-а. Описале су статус руског језика у наставним плановима и програмима српских духовних школа, анализирале уџбенике и приручнике и дале преглед наставника који су предавали овај предмет. Читајући текст Момчила Исића о Српској православној цркви међу сељаштвом у Србији између два светска рата стичемо слику парохија без довољно цркава и свештеника. Описујући страдање цркве у Првом светском рату, Исић прелази на опис стања у парохијама и међу свештенством после рата. Видимо да је 1924. у Србији било 859 цркава и 998 парохија, дакле део парохија није имао цркву. Аутор је указао и на велике губитке српског свештенства у Првом светском рату и настојања државе да после рата реши проблем недовољног броја свештеника. Скренуо је пажњу и на велики број упражњених парохија, тј. парохија без свештеника. Посебну пажњу посветио је односу свештенства и пастве, тачније незадовољству сељака свептеницима и начином на који су вршили дужност, али и односу између нивоа религиозних осећања сељаштва у Србији и његовог (не)посећивања цркве. Положај 30.000 руских емиграната у Југославији и судбина Руске заграничне православне цркве у рату у Србији тема су рада Алексеја Тимофејева. Он говори о добром положају емиграната у српском међуратном друштву проистеклом из лојалности емиграната према држави и свестране подршке српске елите емигрантској групи. Истакао је сву сложеност положаја емиграције и цркве у данима рата, пре свега у светлу немачког напада на Југославију када су исказали лојалност својој „другој“ домовини и немачког напада на СССР који је код многих од њих пробудио наде у повратак у Москву, јер је део верника и клирика у немачком нападу на СССР видео „почетак дуго очекиваног ослободилачког похода на Москву“. За изразит пример радикализма у том погледу Тимофејев је узео групу верника око Ексакустодиана Ивановича Махараблидзе. Рад се завршава описом

судбине емиграната и цркве у данима доласка комуниста на власт у Југославији: део је напустио земљу, а део остао, док су одлуком Синода СПЦ-а Епархијски савет и старешине Руске цркве примљени новембра 1944. под заштиту Српске цркве. Драгомир Бонџић пише о религиозности школске и студентске омладине у Београду и антирелигијској кампањи КПЈ у првој деценији после рата. Из рада видимо да је интензивна партијска антирелигијска кампања била део политике у времену преузимања власти и изградње новог система. Вршена је преко партијских органа, државног апарата, школског система и масовних организација. Извршено је потискивање и укидање верске наставе, ревизија уџбеника и избацивање трагова религије из њих. Упркос свему, у школама и на факултетима су остале религиозне појаве које су се огледале у похађању верске наставе у црквама, одлажењу у цркву, слављењу и одласку на славе, ношењу крстића и других верских обележја. На крају, рад Момира Гаталовића говори о избору епископа Германа за патријарха 1958, односу цркве и државе педесетих година и ситуацији у земљи која је пратила избор патријарха, стављајући акценат на мешање државе у избор.

Мр Слободан СЕЛИНИЋ

**Добрило Аранитовић,
Биобиблиографија академика Миомира Дашића,
ЦИД, Подгорица, 2007, 176 стр.**

Биобиблиографија академика Миомира Дашића, аутора Добрила Аранитовића, објављена 2007. године у Подгорици, има две основне целине: биографију (7–78) и библиографију (79–161), уз три регистра: библиографске јединице на страним језицима, регистар наслова периодичних публикација у којима је сарађивао академик Миомир Дашић и именски регистар (163–167). Дело је употпуњено кратком и надахнуто написаном уводном речју Драгана К. Вукчевића, као и рецензијама академика Влада Стругара и проф. др Мата Пижурице.

Напуштајући скоро стандардно схватање да у оваквим делима биографија личности „мора“ да буде изнета кратко и да се њоме презентују најосновнији подаци, Добрило Аранитовић се овим делом представио као истински биограф. Не пропуштајући ништа из живота академика Дашића, од историје Роваца, племена Шекулара и братства Дашића, преко описа најуже породице Миомира Дашића, његовог детињства и школовања до Дашића као истакнутог научног радника коме су била отворена врата најзначајнијих европских универзитета, али и веома активног делатника у друштвеном животу не само у Црној Гори већ и на целокупном простору СФР Југославије.

До детаља је Аранитовић приказао изузетно богату и разноврсну Дашићеву научну делатност, од завичајне и националне до балканске и опште историје, при чему је акценат, ипак, ставио на Дашићево изучавање историје Црне Горе и Југославије, које плени ширином тематских подручја: ослободилачка борба, изградња државности, територијалне и демографске промене, југословенско питање, привредни, културни и социјални развој. Ту није изостао ни приказ Дашићевог рада у области историје црногорске историографије, као и резултата његовог бављења теоријским и методолошким проблемима историјске науке. Без жеље да увек сам доноси вредносне судове о научном раду академика Дашића, Добрило Аранитовић

је то „препуштао“ истакнутим научним радницима, професорима универзитета и академицима, који су своја мишљења износили, најчешће, у рецензијама или на представљањима Дашићевих дела.

Приказ научног опуса академика Миомира Дашића Добрило Аранитовић је употпунио представљањем његове богате уређивачке делатности, кроз покретање и уређивање разних часописа и зборника са различитих научних скупова, као и појединих монографских издања, подвлачећи његов неизмеран труд и на обнављању *Југословенског историјског часописа*, у два наврата (1986–1989. и 1996–1998).

Као својеврсно признање Дашићевом научном раду, Аранитовић у биографији посебно наглашава његов избор за ванредног члана ЦАНУ 1991, а онда и за њеног редовног члана 1997. године.

Обиман простор посветио је Аранитовић и Дашићевом педагошком раду, од професора гимназије у Беранама до универзитетског професора. И ову Дашићеву делатност реконструисао је у потпуности, не пропуштајући при томе да подвуче колико је Дашић и у том послу остављао дубок траг. Његово име је, на пример, нераскидиво везано за најуспешнији период гимназије у Беранима, коју је десет година водио као директор. Аранитовић наглашава његове изузетне организационе способности, које је исказивао и у пословима организовања научних скупова, али и приликом обвљања бројних друштвених и јавних функција.

Као „јак млаз свјетла не само на научну, већ и на интелектуалну и моралну биографију академика Дашића“, Добрило Аранитовић посебно подвлачи његову беседу, одржану 1. априла 1999. године на ванредној скупштини ЦАНУ поводом агресије НАТО-а на СР Југославију, под насловом *Агресија НАТО-пакта на СР Југославију не рјешава албанско „демократско питање“*, и истиче да она, осим што „по својој језгровитости, надахнутој етичкој одбрани виталних интереса свога народа и Отаџбине, на најљепши начин слиједи традицију слободарства великих српских научника Стојана Новаковића, Јована Цвијића, Јована Скерлића и других“.

Други део књиге: Библиографија, поље којим Добрило Аранитовић суверено влада, садржи попис осам *засебних издања* академика Миомира Дашића, обогатен прегледом садржаја у оном облику како је у сваком делу представљен. Следи, затим, по најсавременијим библиографским правилима урађена библиографија *студија, расправа, чланака, приказа, интервјуа и изјава у периодичним публикацијама, зборницима радова и монографским публикацијама*, по годинама, почев од 1955. године, укупно 766 библиографских јединица. Још шест радова у часописима и зборницима, пет написа о Миомиру Дашићу, такође у часописима и зборницима, као и шест у новинама који чине садржај Допуне библиографије за 2006. годину.

Представљајући стручној и научној јавности целокупан резултат научног рада академика Миомира Дашића, Добрило Аранитовић је на најбољи начин, високо професионалан, оживео историјску библиографију, тако неопходну за успешан научни рад. *Биобиблиографија академика Миомира Дашића* ће, иначе, осветлети пут многим истраживачима, и то не само националне историје и не само онима који су на почетку пута.

Књигом *Биобиблиографија академика Миомира Дашића* сам академик је постао један од ретких научника који је за живота добио истински споменик, књигу о себи и свом делу.

Др Момчило ИСИЋ

John Breen (ur.), *Yasukuni, The War Dead and the Struggle for Japan's Past*,
Hurst & Company, London, 2007.

Међу бројним насловима који се баве проблематиком културе сећања – анализама снажно присутних или пак потпуно заборављених и насилно потиснутих сећања на историјске догађаје и личности – издвајамо књигу коју је прошле године уредио Џон Брин, професор на Факултету за оријенталне и афричке студије Универзитета у Лондону, под називом *Yasukuni, The War Dead and the Struggle for Japan's Past*. Разматрајући конструкције сећања на пале војнике и њихову институционалну глорфикацију у Јапану од средине 19. века до данас, овај полемички зборник је изношењем различитих тумачења успео да читаоцима представи сложеност процеса суочавања са прошлошћу у савременом јапанском друштву. Анализирајући наслеђе јапанског империјализма и милитаризма, објављени радови су из различитих углова расветлили развој и конструкције националног идентитета у Јапану.

Од средине 19. века, када је јапанска држава напустила вишевековну религијску будистичку праксу, отворен је простор за нови религијски конструкт познат под именом *шинто*. Инвентован је низ празника и религијских ритуала и драматизован етнички мит о царском божанском пореклу, којима је јапански император произведен у врховног владара и првосвештеника државне религије. Будистички храмови су трансформисани и подигнута нова светилишта религије шинто, од којих су централни постали храмови Мијатогава у Кобеу и Јасукуни у Токију. Док је први осмишљен као светилиште средњовековног витеза Кусунокија Масаге из 14. века, храм Јасукуни је посвећен душама војника палих у грађанском рату из 1868. године. Као место редовних посета цара и представника војске – Јасукуни – што у преводу значи „земља мира“ или „заштитник мира нације“ је постао централни верски објекат, који је обилно финансирала држава. Током читавог 20. века Јасукуни пантеон је прошириван именима палих војника у ратовима које је Јапан водио са Русијом, Кином и Корејом и на тај начин афирмисани су идеали саможртвовања, патриотизма и лојалности цару.

Завршетком Другог светског рата и судских процеса у којима је доказано учешће припадника јапанске војске у злочинима над цивилима, јавиле су се иницијативе да се Јасукуни храм, као најпрепознатљивији симбол јапанског империјализма, у потпуности уништи. Одлуке међународног суда у Токију и смртне казне извршене над одговорнима за масакре (пре свих за масакр у Нанкингу) у јавности је требало да јасно означе кривце и прецизно укажу на негативно наслеђе Другог светског рата, али и на дуге традиције јапанског милитаризма. Последица ових суђења била је и одлука о потпуном одвајању цркве од државе, престанку државног финансирања храма Јасукуни и одузимању посебног статуса који је имао у јапанској држави и друштву. Непосредно по усвајању одлуке да се религија јасно одвоји од државе и њених институција установљено је Друштво поштовалаца Јасукуни храма (*Yasukuni jinja hōsankai*) на чијем челу се као председница наша јапанска принцеза. Неколико година касније формирано је Јапанско друштво за утврђивање ратних губитака (*Nihon izokukaki*) које је постало званичан спонзор храма. Друштво је бројало око 80.000 чланова – најугицајнијих људи Јапана, и веома брзо је покре-

нуло иницијативу да се поново успостави државно финансирање храма. У току разматрања ових иницијатива у парламенту и јапанској јавности, свештенство храма је 1978. године донело најпроблематичнију одлуку – да се листи имена посвећених војника додају и имена осуђених злочинаца из Другог светског рата. Последица ове одлуке био је оштар раскид између цара и свештенства Јасукунија.

Од тада до данас Јасукуни постоји као једно од најконтроверзнијих места сећања у Јапану. То је највидљивији камен спотицања у односима Јапана са осталим државама Далеког истока, али и тачка у којој се кристалишу политичка и идеолошка опредељења учесника у јавном животу. Чињеница да су међу деификоване пале војнике уврштени и они који су оптужени за ратне злочине покренула је, са једне стране, лавину негодовања, а са друге, иницијативе за рехабилитацију светилишта и покушаје да се уклањањем спорних личности омогући повратак централне особе јапанског политичког живота у обреде и церемоније храма. Управо је то на нов начин отворило историјске контроверзе и јапанско друштво суочило са негативним традицијама које су поделиле интелектуалну и политичку јавност, али и целокупно друштво, отварајући дилему: да ли је повратак цара у Јасукуни храм питање црквених ритуала или питање друштвене одговорности.

Како је истакао у свом тексту Такаши Тецуја, ревизионистичке интерпретације прошлости које афирмишу анахрони систем вредности утемељен у институцији војске, деификацији палих војника и патриотском образовању и данас суочавају Јапан са „опасношћу нових ратова“. Са друге стране, њихови противници у реафирмацији симбола Јасукунија виде једини пут за очување јапанског идентитета.

Књига *Yasukuni, The War Dead and the Struggle for Japan's Past* је објединила радове осам аутора (поред Johna Breena, ту су и: Caroline Rose, Kevin Doak, Wang Zhixin, Seki Hei, Takhashi Tetsuya, Nitta Hitoshi, Philip Seaton) који се баве анализом настанка и постојања Јасукуни храма током 19. века, религијском перспективом његове контроверзе, утицајем на билатералне односе између Јапана и Кине, али и местом храм и деификација палих ратника имају у свакодневном политичком животу Јапана. Сагледани са различитих позиција, објављени текстови анализирају проблем институционализације сећања на пале војнике и начина на који је оно изграђивало колективни идентитет модерног Јапана.

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР

Дмитар Тасић,
*Рат после рата. Војска Краљевине Срба,
 Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у
 Македонији 1918–1920,*
 Утопија и Институт за стратегијска истраживања,
 Београд, 2008, 498 стр.

Простор Косова, Метохије и Македоније је ушао у састав Краљевине Србије непосредно по завршетку балканских ратова. До почетка Првог светског рата Србија није успела да у потпуности консолидује своју власт на новоприпојеним територијама. Њеним сломом у јесен 1915. нестао је систем српске цивилне и

војне власти у тим областима. Победоносна офанзива у јесен 1918, повратак српских цивилних структура и оружаних формација у области јужне Србије и Македоније и стварање нове државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца битно су изменили околности на самом терену. Ипак, поновно успостављање система државне власти праћено је низом проблема. Сталне акције герилских формација ВМРО-а у Македонији и качачких групација на простору Косова и Метохије, лоши услови живота, недефинисане државне границе, непрестане тензије на граничним фронтovima, оскудица у наоружању и војној опреми, импровизирана и неусталена организација и формација су само неки од проблема са којима се сусрела Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у јужним областима у првим моментима мирнодопског деловања по окончању Првог светског рата. Студија колеге Тасића је управо посвећена том аспекту деловања војске новостворене југословенске државе, коме до сада у домаћој историографији није указана посебна пажња, а коју та тема по свом значају посебно заслужује. Обимна истраживања чији резултат представља поменута књига заснована су првенствено на до сада непознатој и некоришћеној грађи Војног архива и Архива Србије и Црне Горе, мањим корпусима објављене архивске грађе и релевантној стручној и мемоарској литератури.

Књига започиње краћим приказом географских и демографских карактеристика самог простора. У том сегменту су ефектно представљене особености рељефа, насеља и становништва области Македоније, Косова и Метохије. Прво поглавље насловљено „Успостављање власти, отпори и реакције“ (29–118. стр.) садржи приказ токова обнове војне и цивилне власти на том простору, као и развоја војно-територијалне организације, успостављања нове војно-територијалне поделе, формирања јединица граничне трупе и жандармерије. Посебно су приказани узроци, ток и смиривање побуна у Плаву и Гусињу и посебног покрета у областима Васојевића, као и карактеристике присуства савезничких војних снага на том простору.

Средишња поглавља – „Комитска акција ВМРО“ (120–228. стр.) и „Качачка акција“ (229–278. стр.) посвећена су обнављању организације ВМРО, њеним акцијама у Македонији и војном одговору на оружане акције ВМРО-а, као и низу мањих албанских побуна на Косову и Метохији, војном одговору на албанске герилске акције, разоружању локалног становништва и покушају пацификације тог простора. Детаљно су приказана герилска дејства и војна реакција на њих, тешка политичка и економска ситуација на терену, стање у војсци која је суочена са потребом хитног реаговања док се још налази у процесу реорганизације и прилагођавања мирнодопским условима, а посебно начин употребе оружане силе на плану спречавања и гушења оружаних побуна.

На страницама обимне и чврсто документарно утемељене студије колеге Тасића посебно поглавље – „Разграничење и запоседање нових територија“ (279–394. стр.) се односи на још један аспект војног ангажовања у јужним областима. Наиме, поред активности на плану неутралисања герилских група и спречавања оружаних акција, војска је имала посебну улогу у заштити недефинисане граничне линије и запоседања територија које су по потписивању мировних уговора ушле у састав новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Приказане су војне активности на северу Албаније, контакти војних представника са албанским првацима и Есад-пашом Топтанијем и улога војске у стабилизацији прилика на турском и спорном пограничном подручју. Сем тога, реконструисане су и војне акције при заузимању струмичке области, Цариброда и Босиљграда – области које су после

потписивања мировног уговора припале југословенској краљевини, покушај окупације Подградеца и околине и неспоразуми са грчком страном приликом утврђивања и прецизирања граничне линије.

Наличје војних активности у јужним областима приказано је у поглављу „Свакодневица испуњена терором“ (395–470. стр.), у коме је аутор готово до детаља успео да реконструише токове и правце албанских пљачкашких похода и упада на простор западне Македоније, као и војне и жандармеријске акције у призренском крају ради ликвидације локалних разбојничких група. Феномен тешког привикавања дугогодишњих ратника на мирнодопски живот осликан је на примерима прослављених четничких војвода Јована Стојковића Бабунског и Косте Миловановића Пећанца. Сликовито је приказан и свакодневни живот између безакоња и криминализованог друштва и покушаја увођења правног система и учвршћивања војне и цивилне власти у условима слабих комуникација, племенског начина живота и тешких економских и социјалних прилика. Посебно је презентован живот војника и официра, оптерећен тешким материјалним приликама, катастрофалним стањем инфраструктуре, сталним акцијама на терену и непрестаном оружаном претњом. Вредан сегмент студије је пасаж посвећен верском животу у гарнизонима Треће армијске области, у коме је врло сликовито описан религијски аспект војничког живота у условима шароликог верског и културног наслеђа. У Закључку (471–481. стр.) аутор је сумирао резултате темељних истраживања презентованог проблема. Студија садржи још и резиме на енглеском језику, списак коришћених извора и литературе и регистар. Књига је богато илустрована квалитетним фотографијама и прегледним картама.

Опште узевши, студија колеге Тасића представља изузетан допринос унапређењу општег нивоа стручних знања о првим данима мирнодопског живота југословенске оружане силе у данима настанка и конституисања државе, открива до сада непознате појединости о квалитетним и комитским акцијама на просторима Македоније и Косова и Метохије, даје живу слику патријархалног друштва и његове слабе економске основе и указује на могуће правце будућих истраживања и новог сагледавања познатих и истражених тема у домаћој историографији.

Мр Александар ЖИВОТИЋ

Bogdan Musial,
Kampfplatz Deutschland.
Stalins Kriegspläne gegen den Westen,
Berlin (Propiläen-Verlag), 2008, 586 str.

За разлику од историје друге „империје зла“ XX века, Хитлерове Немачке, историја Совјетског Савеза је на Западу због затворености совјетских архива деценијама писана на основу објављених докумената, штампе, сведочанстава актера и често пропагандних публикација. Пропаст социјализма и демократске промене у Русији су учинили совјетску архивску грађу у много већој мери доступном истраживачима из целог света. На основу нових налаза, појавио се низ радова који су по први пут осветлили неке феномене, процесе и догађаје из совјетске и светске историје или су ревидирали наша сазнања о њима. Књига Богдана Музиала

Бојиште Немачка. Стаљинови ратни планови против Запада, рађена на великом броју докумената из руских архива, спада у ту врсту радова.

Књига се бави оним што бисмо најкраће могли да назовемо „извозом револуције“ из прве земље социјализма. При том аутор стално има пред очима улогу коју су Немачкој, као земљи са најбројнијим радништвом и највећим индустријским потенцијалом, додељивали бољшевички стратези, који су сматрали да без револуције у тој земљи не може бити ни успеха светске револуције, односно – у песимистичнијој варијанти – опстанка социјализма у Совјетском Савезу. Она је виђена с једне стране као одскочна даска за бољшевизацију срца империјализма, западне Европе, а с друге стране као лиферант индустријских производа и пре свега машина и постројења за изградњу совјетске индустрије без које није могло бити ни пролетаријата а тиме ни социјализма ни његовог „извоза“. Ова велика тема је, међутим, у добром делу књиге сакривена иза обиља података о начинима спровођења совјетских планова. Ти подаци већ сами за себе представљају значајан допринос сазнањима о функционисању совјетске државе.

Књига је подељена на два дела који су опет подељени на низ краћих поглавља. Први део под насловом „Наде, неуспеси, учвршћење власти“ (стр. 23–225) говори о успостављању совјетске власти и наивним надама бољшевичких вођа да ће се страхоте Првог светског рата претворити у окидач светске револуције. Поред борбе на сопственом фронту против беле реакције, овај део говори и о рату против Пољске као првом неуспелом покушају да се „револуција изведе“. Пошто су се наде у брзо преливање револуције у друге земље ускоро изјаловиле, овај део даје широку панораму невеселог стања совјетске привреде (која је требало да буде база војне моћи) и војске (која је требало да социјалистичку револуцију „изведе“ у централну и западну Европу). У том контексту је посебно значајан државни монопол на вотку и претварање сељаштва у слуге државе стварањем колхоза. Обе мере су имале за циљ да створе материјалне предуслове за развој индустрије наоружања и војске, а довеле су до масовног умирања од глади и масовног алкохолизма. Тако су широке масе за чију су се наводну добробит борили бољшевици, страдале у име остварења апстрактне и неоствариве идеје.

Други део „Стаљинове ратне намере и припреме“ (стр. 229–467) прати исту тему од краја двадесетих година до немачког напада на СССР. У том периоду долази до раста Стаљинових спољнополитичких амбиција, појачаног наоружавања и следствено томе – појачаног терора, који је био нужан да се непокорни натерају да служе револуционарној идеји – у привреди или војсци. Приказан је детаљно и нови гигантски програм наоружавања који, међутим, због слабости инхерентних социјалистичком систему, није испуњен, а и добар део испуњеног је био остварен само на папиру: совјетски авиони, тенкови итд. квалитетом су знатно заостајали за онима којима су биле опремљене армије непријатељских земаља, што је практично анулирало бројчану превоћ СССР-а. Неуспеси у програму наоружавања су за последицу имали масовне чистке и терор, а овај је, уз очајне животне услове како војника тако и цивилног становништва, убијао жељу за ратовањем а будио бунтовништво против режима. (То је био разлог што је током друге половине 1941. године око један милион совјетских војника дезертирао.) Све ово Музиал живо слика обиљем статистичких података и цитата из некада тајних докумената.

Књига се завршава разматрањем тезе која се у Немачкој појавила деведесетих година а која је ишла за тим да немачки напад на Совјетски Савез представи као

Хитлеров превентивни рат да се предупреди Стаљинов напад на Немачку. Аутор показује да је совјетско руководство имало агресивне планове и апетите не само према малим суседним земљама већ и према Немачкој, а затим и Француској и Британији, али он и убедљиво доказује да то нису били планови које је требало остварити 1941. године, већ најраније две године касније. Рат са Финском 1939/40. је показао сву слабост Црвене армије и њену неспремност да предузме офанзиву према Западу. Стаљинова тактика се састојала у продужавању „пријатељства“ са Трећим рајхом, у нади да ће и он и Велика Британија ослабити међусобним раговањем док се Црвена армија не спреми за поход на Запад. (У том циљу СССР је великим количинама горива и жита помогао немачку победу над највећом континенталном силом, Француском.)

С друге стране, Музиал показује да је Хитлер још од раних двадесетих година планирао освајање великих совјетских просторстава, те да се за напад на СССР дефинитивно одлучио већ 1940. Тиме аутор избија из руку аргументе десним немачким ревизионистима: то што је Стаљин имао агресивне планове против Запада не значи да Хитлер није имао исте такве планове против Совјетског Савеза и не ослобађа Немачку кривице за напад који никако није могао бити тумачен као превентивни.

Књига Богдана Музиала је изузетно вредан допринос новом разумевању историје Совјетског Савеза у периоду између два светска рата, као и совјетске спољне политике. Обиље статистичког материјала и његово тумачење (често уз поређење са одговарајућим подацима за друге важне земље) представља прави рудник за историчаре. Књига садржи око сто страна бележака (стр. 475–572), списак извора и изабрану библиографију (стр. 573–582) и именски регистар (стр. 583–586).

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

**Boris Kanzlaiter, Krunoslav Stojaković (Hrsg.),
1968 in Jugoslawien, Studentenproteste und kulturelle
Avantgarde zwischen 1960 und 1975,
Verlag J. H. W. Dietz Nacif., Boni, 2008, 352 str.**

Књига *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975*, коју су приредили Борис Канцлајтер и Крунослав Стојаковић, представља драгоцен извор материјала за проучавање студентских немира у Југославији (Србији) 1968. године, али покушава да расветли и шири контекст у коме је студентско незадовољство довело до насиља и демонстрација у југословенској престоници. Књига нуди преглед тока студентских демонстрација у Београду јуна 1968. али пружа и увид у политичку и идеолошку позадину немира на Београдском универзитету. Фокусирана су идејна струјања међу студентима, културни трендови, као и однос режима према протесту студената. Иако је централна тема књиге студентска побуна 1968. књига покрива дужи временски период анализирајући ехо неуспеле револуције током седамдесетих и прве половине осамдесетих година. Акцент је стављен на покушаје опозиционог деловања и репресивни одговор режима. И поред тога што је централна тема књиге студентска побуна у Београду аутори су у своје истраживање укључили и анализу стања у другим

деловима Југославије настојећи да причу о студентском револту у Србији сместе у југословенски контекст.

Централни део књиге заузимају интервјуи које су аутори књиге водили са актерима и сведоцима студентског протеста 1968. године. Књига започиње разговором са Драгомиром Олујићем, активним учесником студентских демонстрација 1968. Олујић је у интервјуу са Борисом Канцлајтером препричао кључне догађаје током студентских демонстрација, али је говорио и о каснијим покушајима опозиционог организовања у Београду (случај групе професора Филозофског факултета, „Отворени универзитет“) као и о репресивним поступцима власти. О демонстрацијама 1968. и критички оријентисаним југословенским интелектуалцима (група око *Praxisa*, „Корчуланска летња школа“) сведочили су у интервјуима објављеним у књизи Загорка Голубовић и Небојша Попов.

О репресији над критичарима режима на Београдском универзитету за књигу је говорио београдски адвокат Срђа Поповић. Поповић је посебну пажњу посветио судским процесима против носилаца опозиционих идеја – од суђења предводнику београдских демонстрација Владимиру Мијановићу 1970. године, до процеса против „београдске шесторице“ 1984. године, који је Поповић означио као покушај власти да застраши целокупну опозициону сцену у Србији.

Посебну пажњу у својој књизи Борис Канцлајтер и Крунослав Стојаковић су посветили новим тенденцијама у југословенској култури које су шездесетих и седамдесетих година пратиле појаву опозиционих политичких идеја. Расветљавају културног контекста студентског револта 1968. посвећени су интервјуи вођени са Борком Павићевић, Јованом Ћириловим, Бором Ћосићем, те режисерима Желимиром Жилником и Душаном Макавејевим. Са Борком Павићевић и Јованом Ћириловим разговарано је највише о БИТЕФУ-у, док су Жилник и Макавејев ауторима књиге говорили о својим контроверзним филмовима и политичким притисцима у области кинематографије.

С обзиром на настојање аутора да студентске демонстрације у Београду јуна 1968. године доведу у везу са ситуацијом у другим деловима Југославије књига *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975* садржи не само сведочења београдских актера и сведока студентског протеста 1968. него и интервјуе са њиховим савременицима из других крајева бивше Југославије. Шкељзен Малићи, који је у време демонстрација у Београду 1968. студирао на Београдском универзитету, говорио је, између осталог, о страним утицајима на побуну београдских студената. Малићи је истакао да су демонстранти на Београдском универзитету били инспирисани пре свега студентским покретима у Сједињеним Америчким Државама и Европи (Немачкој, Француској и Пољској). Идеје о радикализацији протеста после неуспеха демонстрација, при чему нису искључиване ни оружане акције, настале су, према тврдњи Малићија, под немачким утицајем (Фракција Црвене армије). У разговору са Борисом Канцлајтером, Малићи је изнео и своје виђење албанских демонстрација 1968. године.

Милан Кангрга је у интервјуу објављеном у књизи изнео детаље о групи окупљеној око *Praxisa*, о „Корчуланској летњој школи“, као и о својим београдским колегама, док је Жарко Пуховски у разговору са Крунославом Стојаковићем одговарао на питања о „хрватском пролећу“. У оквиру истраживања студентске побуне 1968. аутори су обавили разговоре и са Алијом Хоџићем, Растком Мочником и Лином Вељаком.

Други део књиге *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975* чине одабрана документа о различитим аспектима студентског протеста 1968, али и о политичком и културном амбијенту у коме је дошло до побуне студената. Централно место овог дела књиге заузимају прогласи и паролe студената, те текстови савременика објављени јуна 1968. године. Поред тога аутори су објавили и неколико извора који сведоче о реакцији режима на демонстрације београдских студената. У књизи је објављено и неколико текстова штампаних у часопису *Praxis* 1964. и 1965. године. У делу књиге у коме су објављени извори који расветљавају најважније аспекте студентске побуне 1968. објављена су и документа о ставовима Савеза студената Југославије пре избијања студентских демонстрација у Београду, као и документа која одсликавају незадовољство на југословенским универзитетима у првој половини седамдесетих година.

Документа објављена у другом делу књиге складно допуњују интервјуе које су Борис Канцлајтер и Крунослав Стојаковић обавили током истраживања студентске побуне у Београду 1968. године. Књига *1968 in Jugoslawien. Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975* представља збирку пажљиво одабраних извора који појашњавају најважније аспекте студентских демонстрација и опозиционих тенденција у Југославији шездесетих и седамдесетих година. Књига ће стога бити од велике користи свима који проучавају побуну београдских студената 1968. и идеолошка струјања у опозиционом делу српске и југословенске интелектуалне елите током последње две деценије Титове епохе.

Др Петар ДРАГИШИЋ

Денда Далибор,
Аутомобил у српској војсци: 1908–1918,
 Одељење за транспорт СМР МО Р Србије,
 Београд, 2008, 160 стр.

Српска војна историја је изузетно богата и као што је показао рад Д. Денде сакрива у себи много нових, апсолутно неистражених тема. Питање модернизације српске државе и друштва почетком двадесетог века је било чврсто повезано са питањем модернизације српске војске. Појава компликованих и у то доба најсавременијих техничких изума није могла а да не остави траг не само на оне људе који су је сервисирали већ и на све који су долазили у додир или су само видели „гвозденог коња“. У монографији о овом првом сусрету српског војника и аутомобила аутор је користио грађу из фондова српске војске Војног архива у Београду и нека документа из Спољнополитичког архива Русије и Руског државног војно-историјског архива, као и бројну мемоарску грађу. Вредно помена је и то да је у писању рада и прикупљању илустрација аутор користио и материјале Интернет издања, што још није толико честа појава у домаћој историографији.

Долазак аутомобила и моторизације у оружане снаге описан је у широком контексту развоја моторизације армија различитих држава. Ваља споменути да се аутор не ограничава само на посматрање аутомобилског транспорта великих сила Европе у маневарском и позиционом погледу током Првог светског рата већ разматра и стање у региону. Читалац има могућност да добије увид у то како се

ширила аутомобилска техника и у суседним балканским државама, пре свега у Бугарској. Други аспект увођења аутомобила у наоружање и опрему српске војске је ширење цивилног аутомобилизма у Србији до Првог светског рата. Аутор је детаљно реконструисао по домаћој мемоарској грађи и страниј штампи тог доба историју првих искустава са аутомобилом у српској војсци. У следећим поглављима он разматра рану употребу аутомобила у операцијама српске војске за време балканских ратова 1912–1913. и Албанске побуне 1913. године. Детаљно посматрање промене организационе и стварне улоге аутомобила у српској војсци од Церске битке и повлачења 1915/16. до Солунског фронта служи као пример промена у самој српској војсци, која се претварала у праву модерну војску уз помоћ енглеских и француских савезника. Биографије српских војних теоретичара, официра и појединих лица заслужених за ницање и развој идеје о неопходности аутомобила у српској војсци органски допуњују ово излагање.

Књига је поред фактографских података пуна веома карактеристичних цртица које је чине привлачном не само за заљубљенике у историју аутомобила већ и за историчаре који се баве проучавањем историје модернизације српског друштва. Иначе историја технике, поготово војне, представља тежак залагај за једног историчара. Тешко је наћи праву средину између дубине и прецизности техничких података и тог тренутка када се њихово набрајање претвара у једну читаоцима слабо приступачну целину. У свој књизи Д. Денда је нашао златну средину и опремио је текст детаљним додатком који пружа заинтересованом читаоцу детаље о првим српским војним аутомобилима: арбенц, Н. А. Г., дикси, опел, минерва, кисел-кар, цефри, кадилак, панар-лавасор, форд, албион, де дион бутон, берлит, вели, пакард, фијат... Само набрајање ових имена данас познатих фирми и оних која су поринула у Лети може да убрза куцање срца једног љубитеља аутомобила. Кратак опис рада фирми у тренутку испоруке аутомобила праћен је објашњењем о томе како су изгледали и по чему су се разликовали никловани и метални нови коњи српске војске када је она заборачила у 20. век.

Има неких издања које је естетски пријатно држати у рукама и ова књига сигурно спада у њих. Не мислимо само на луксуз кундрука и сјај фотографија, на дебљину папира и необичан формат који сведочи о квалитету издања и оставља позитиван утисак о издавачу. У овом случају ми имамо у виду и пажљиво одабрану и исцрпну колекцију фотографија, и разумљиво осмишљен илустративни и појмовни део.

Ова књига представља једну сјајну целину и можемо само да пожелимо више тако успешних издања која лепо комбинују војну, техничку и друштвену историју. Било би изузетно занимљиво прочитати сличну монографију о каснијем развоју аутомобилске технике у југословенској краљевској војсци.

Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

*People on the Move.
Forced population Movements
in Europe in the Second World War and Its Aftermath,*
BERG, Oxford, New York, 2008, 272 str.
(Pertti Ahonen, Gustavo Corni, Jerzy Kochanowski,
Rainer Schulze, Tamas Stark, Barbara Stelzl-Marx)

Издавачка кућа BERG (www.bergpublishers.com) објавила је током 2008. године несвакидашњи зборник радова еминентних европских аутора тј. историчара (Pertti Ahonen, Gustavo Corni, Jerzy Kochanowski, Rainer Schulze, Tamas Stark, Barbara Stelzl-Marx) са универзитета у Единбургу, Тренту, Варшави, Бохуму, института у Будимпешти, Грацу, Бечу и Клагенфурту. Зборник радова посвећен једном од најзначајнијих феномена у двадесетом веку, али рекло би се и у онима који су му претходили, насилном премештању становништва, трећи је по реду том едиције *Occupation in Europe: The Impact of National Socialist and Fascist Rule*. Европска научна фондација (European Science Foundation, ESF) издала је, до сада, у оквиру горе поменутог програма два зборника радова: *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe* (edit by Robert Gildea, Olivier Wieviorcka, Anette Warring) и *The War for Legitimacy in Politics and Culture 1936–1946* (edit by Martin Conway, Peter Romijn). Најновији резултат истраживача окупљених око ESF-а представља значајан допринос успешном спровођењу програма посвећеног изучавању национал-социјализма и улоге фашизма у окупираној Европи, и логичан је след претходно издатих томова посвећених животима обичних људи „осуђених“ на преживљавање под Хитлером и Мусолинијем и рату који, по правилу, увек налази легитимно упориште у политици и култури.

Зборник радова *People on the Move. Forced population Movements in Europe in the Second World War and Its Aftermath* заслужује посебну пажњу овдашње стручне јавности из више разлога. Већ при првом сусрету са књигом постаје јасно да се ништа није препустило случају. Најновији закони тржишта натерали су угледне, као и оне мање познате издаваче усмерене ка, условно говорећи, стручној литератури да се свакој књизи, па и зборнику историјских радова, мора прилазити као „производу“ који само уз огромно улагање напора и не мале суме новца налази пут чак и до уско оријентисаних читалаца. Прича се прича на корицама али и у богатом и разноврсном Садржају који подсећа потенцијалног читаоца да се о толико пута репродукованој проблематици о национал-социјализму и улози фашизма у окупираној Европи може и мора говорити на потпуно другачији и у методолошком смислу нов начин. Биографски подаци шесторо аутора дати на почетку зборника представљају значајно информативно средство богато подацима о истраживачима и пројектима који се спроводе под окриљем најзначајнијих научних центара Европе. Стилски потпуно уједначене белешке о ауторима потврђују да су прве стране зборника подједнако значајан извор сазнања као и оне на којима су сабрани радови стручњака за питање насилних миграција за време Другог светског рата. Након Пописа скраћница, Предговора и Увода, који је заправо прво поглавље књиге, следе мапе, фусноге, Одабрана библиографија и неизоставни Индекс личних имена и географских појмова.

Предочена проблематика анализирана је у оквиру шест, са одређеним одступањима, по обиму истоветних поглавља (*Forced Migration Plans and Policies of Nazi Germany, The Population Policies of the Axis Allies, Population Movements at the End of the War and in Its Aftermath, The Experience of Forced Migration, Forced Migrations and Mass Movements in the Memorialization Processes since the Second World War, Forced Labourers in the Third Reich*). Иако се ради о зборнику радова различитих аутора, књига *People on the Move. Forced population Movements in Europe in the Second World War and Its Aftermath* представља јединствену целину која проблем насилних миграција за време Другог светског рата и по његовом окончању види као део јединственог процеса који се може посматрати од спровођења одредби Париске мировне конференције из 1919. године па све до данас. Полазећи од тога, насилне миграције се посматрају као део политике етничког чишћења која припада читавом низу такозваних „модерних феномена“ својствених периоду после 1900. године. По први пут, на једном месту, у оквиру једног пројекта, идеологија се посматра као део праксе а пракса као део сећања које се манифестује кроз усмена сведочанства појединаца спремних да проговоре о не увек лепој прошлости, као и кроз монументалне меморијалне комплексе који широм европског континента подсећају на речи француског историчара Анрија Русоа: „Our relationship with the past is subject to evolution and therefore possesses a historicity, which should be brought to light“. Полазећи од Хитлерове идеологије, аутори се не задржавају на етничком чишћењу као изразитој одлици политике Трећег рајха, већ указују на феномен насилног премештања цивилног становништва и на оним територијама које се нису налазиле у склопу Хитлерове Немачке и на процесе масовног премештања немачких и италијанских цивила у годинама после Другог светског рата, који се могу посматрати као последица једном нарушене равнотеже или освета за неоспорно почињене злочине, али и као део истог процеса који од савремених европских историчара захтева потпуно другачији приступ у изучавању насилног премештања становништва не само у Другом светском рату већ у читавом двадесетом веку. На тај начин, аутори указују да су оваква истраживања од пресудног значаја за боље разумевање узрока и последица најразорнијег сукоба у историји човечанства.

За историчаре који се баве етничком структуром бившег југословенског простора од изузетног значаја би могла бити поглавља посвећена насилном премештању немачког становништва из северозападних делова земље и Италијана из Истре и Далмације. Потпуно скрајнуто у српској и југословенској историографији, питање присилног рада нашло је значајан простор у зборнику. Сасвим нетипично за радове који се баве поменутом проблематиком, проблем присилног рада је посматран не искључиво као део економске политике Трећег рајха већ као један од видова присилног премештања становништва. Са друге стране, ради се о једној од најтипичнијих манифестација „кратког“ двадесетог века за кога би се, ако је гледати по „покретљивости“ на овим просторима, могло рећи да још увек траје.

Зборник радова *People on the Move. Forced population Movements in Europe in the Second World War and Its Aftermath*, као део пројекта Европске научне фондације, заједно са два претходно објављена тома у оквиру пројекта посвећеног национал-социјализму и улози фашизма у окупираној Европи, представља обавезну литературу за све истраживаче Другог светског рата, идеологије и праксе насилног премештања цивила и места сећања у двадесетом веку. Изузетан подухват Европске

научне фондације могао би бити интересантан неколицини овдашњих издавачких кућа спремних да објаве нова и понекад заиста другачија дела о историји Другог светског рата.

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Милан Гаковић,
Савез земљорадника (Земљорадничка странка)
 1919–1941,
 (приредио Здравко Антонић),
 Академија наука и умјетности Републике Српске,
 Монографије књ. VI, Одјелјење друштвених наука, књ. 19,
 Бањалука, 2008, 568 стр.

Милан Гаковић рођен је 1930. у Малој Рујишки код Босанског Новог. Основну школу учио је у родном селу и Приједору, а Средњу пољопривредну школу завршио је у Бањалуци. Кратко вријеме радио је као пољопривредни техничар, а потом као учитељ. Уз рад је завршио Вишу педагошку школу, а затим и студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву 1963. На истом факултету одбранио је 1976. и докторску дисертацију *Земљорадничка странка (Савез земљорадника) 1919–1929*, која је објављена као књига под насловом *Савез земљорадника до 1929*, у Сарајеву 1982. На Факултету политичких наука Универзитета у Сарајеву предавао је *историју Југославије са општом историјом XIX и XX вијека*. Вријеме рата (1991–1995) провео је у Сарајеву под муслиманском влашћу и био је физички и психички злостављан. Умро је у Младеновцу 1999. Његово истраживање о Савезу земљорадника послје 1929. остало је необјављено.

Залагањем Здравка Антонића, Гаковићево дјело из 1982. и његов необјављени рукопис сабрани су у једну књигу под насловом *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919–1941*, коју је објавила Академија наука и умјетности Републике Српске у Бањалуци 2008. године.

На почетку књиге, њен приређивач дао је основне биографске и библиографске податке о Милану Гаковићу, а затим слиједи његово дјело подијелено у два поглавља: 1. *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919–1929* (стр. 21–305), и 2. *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) и политичке прилике у Краљевини Југославији 1929–1941* (стр. 307–555). Оба дијела завршавају закључком, пописом коришћених извора и литературе, као и значењем скраћеница, а на крају књиге дат је регистар личних имена који се односи на оба њена дијела.

У првом дијелу књиге аутор се бавио оснивањем Савеза земљорадника (стр. 23–69), његовим посланичким клубом у Уставотворној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (стр. 71–110), његовим идејним и организационим основама (стр. 111–150), као и његовим политичким активностима од доношења Видовданског устава до завођења шестојануарске диктатуре (стр. 151–288). У другом дијелу књиге Гаковић је описао став Земљорадничке странке према шестојануарском режиму (стр. 323–375), њену политичку активност од појаве Загребачких пункта-

ција 1932. до Петомајских избора 1935. (стр. 377–423), затим њено дјеловање у оквиру Удружене опозиције (стр. 425–476), њен став према споразуму Цветковић–Мачек (стр. 477–506), као и односе у самој странци и њену спољнополитичку оријентацију, нарочито у вези са догађајима од 25. и 27. марта 1941. године (стр. 507–526).

Милан Гаковић написао је, између осталог, да је оснивање Савеза земљорадника било посљедица друштвеног раслојавања у којем су свака друштвена класа и сваки друштвени слој тежили да заштите своје интересе, али и да их наметну другим класама. Савез земљорадника није настао одједном, него су у покрајинама стваране посебне сељачке организације, које су се потом ујединиле у једну. Прво је основан Савез земљорадника у Србији, у Великој Плани 1919, а наредне године основани су Савез тежака у Босни и Херцеговини, Тежачки савез у Далмацији и Сељачки савез за Хрватску и Славонију. Њихово уједињење у једну странку обављено је на Првом конгресу земљорадника Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржаном у Београду 1920. Изван ове организације остала је словеначка Самостојна кметијска странка. Ипак, Савез земљорадника, који је у политичком животу био познатији као Земљорадничка странка, окупљао је углавном српско сељаштво, са изузетком Далмације, а највећу подршку имао је у Србији и Босни. Настојање Земљорадничке странке да све сељачке покрете у држави уједини у јединствену сељачку политичку организацију било је немогуће остварити.

Савез земљорадника није био хомогена нити чврсто организована странка, а у његовом вођству стално је долазило до сукоба. Његова најзначајнија политичка личност био је Јован М. Јовановић Пижон, дугогодишњи предсједник странке.

Главни идеал Савеза земљорадника и његова крајња тежња, за чије остварење се свесрдно залагао, била је задружна држава, вјерујући да она може успоставити мир међу људима и народима. Савез земљорадника није био благонаклон према комунистичком покрету и његовој идеологији, сматрајући да се капиталистичко уређење не може замијенити комунистичким, већ само задружним (кооперативним). Међутим, Савез земљорадника, као и све сељачке странке у Европи тог времена, заснивао је своју идеологију и свој политички програм на погрешним и ненаучним поставкама, а основна грешка била је посматрање сељаштва као компактне цјелине, занемарујући чињеницу да и међу сељацима има богатих и сиромашних.

У погледу унутрашњег државног уређења Савез земљорадника био је за централистичку државу и уставну парламентарну монархију на челу са династијом Карађорђевића. Истовремено његови челници залагали су се за стварање класног, тј. професионалног парламента, у којем ће сељаци, као најбројнији, имати више од три четвртине посланика.

Земљорадничка странка највише мандата је добила на првим изборима 1920, а њен посланички клуб учествовао је у рјешавању најважнијих питања и проблема у држави, нарочито у вези са аграрном реформом. Ипак, Савез земљорадника је и у периоду грађанског парламентаризма и у периоду шестојануарске диктатуре стално био у опозицији, а његови посланици у државном парламенту, иако малобројни, били су веома активни, нарочито кад је расправљано о корупцији. Посланици Савеза земљорадника жестоко су критиковали режим, сукобљавајући се са радикалима. Иако је Земљорадничка странка највише пажње поклањала рје-

шавању социјалних и економских проблема сељаштва, она није остала равнодушна ни према спољнополитичким питањима.

Књига Милана Гаковића *Савез земљорадника (Земљорадничка странка) 1919–1941* представља значајан допринос изучавању историје политичког живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, тј. Краљевини Југославији (1918–1941).

Мр Горан ЛАТИНОВИЋ

Povratak u šezdeset osmu – 40 godina od protesta
(priredila Nora Farik),
Fondacija „Heinrich Böll“ – Regionalni ured Beograd, 111 str.

Ове године широм планете обележава се један значајан јубилеј: 40 година од протеста, у првом реду студентских. С обзиром да је фондација Хајнрих Бел (Heinrich Böll)¹ блиска покрету зелених и да идеје водиле из 68. сматра својим идеалом, разумљиво је што је дала свој допринос организовањем више манифестација, али и објављивањем овог зборника.²

Зборник чини 11 текстова, од којих сваки говори о једном сегменту покрета из 1968. године. Реконструишу се и тумаче збивања у Бразилу, Пољској, Чехословачкој, СССР-у, Источној и Западној Немачкој, Јужној Африци, Белгији, Француској и Југославији. Поједини аутори су били и учесници протеста, док се други тим покретима баве у стручном погледу. Неки од њих су политички активни као део покрета зелених. Иако се ради о различитим искуствима, могуће је уочити више теза око којих се слажу сви аутори, најпре око општих карактеристика покрета.

Будући да се у овим текстовима говори о различитим искуствима, нема сумње да је сваки понаособ значајан. Ипак, по минуциозности анализе би се можда могли издвојити текстови Ралфа Фикса и Небојше Попова. Поред тога, први даје једну свеобухватну анализу покрета 68. као глобалног феномена, што је од велике користи, док се други бави ситуацијом у Југославији, чиме је за домаћег читаоца, по логици ствари, значајан и занимљив.

Иако су информације о покрету у европским земљама из овдашње перспективе доступније, а географска, културна, цивилизацијска и идејна блискост већа, овај зборник управо подсећа на глобалну природу студентског покрета и на то да западна Европа не би требало да буде његова једина парадигма.

Глобалну димензију студентског покрета не треба тражити у међусобној зависности и „угледању“ протеста једног на други (они не избијају један за другим, него услед специфичних појединачних повода, у различитим тренуцима), већ у чињеници да се у разним деловима света до 1968. године накупило довољно друштвеног незадовољства да овакав покрет поседује довољну социјалну базу и буде могућ.

Ралф Фикс доноси више интересантних запажања. Као прво, чињеница је да је протеста било и на Истоку и на Западу, али је само источни систем срушен, док

¹ www.boell.de, односно www.fondacija-boell.eu

² Зборник се у целисти може преузети у pdf формату на страници http://www.fondacija-boell.eu/you/web/31_103.html

је западни опстао. С те стране, студентски покрет је својим деловањем несумњиво допринео рушењу режима на Истоку, док су западни показали више флексибилности и апсорбовали га. Може се рећи да су западни системи покрет б8. доживели као реформски, што Р. Фикс доводи у директну везу са њиховом отвореношћу (стр. 12).

Демократија у државама западне Европе након Другог светског рата није спорна ни са ове временске дистанце, али се ограничавала на поштовање демократске процедуре у формирању и функционисању државних институција, пре свега кроз слободне изборе, док су студенти желели даљу демократизацију на универзитетима, али и у привреди и другим сферама друштвеног живота. Ове тенденције водиће стварању богатог невладиног сектора, грађанског друштва које ће се почети сматрати равноправним с државом (стр. 14). Овде треба истаћи и запажање Марсела Ридентија, који указује на значај интелектуалаца и уметника у овом раздобљу, који су „политизовали лепоту и улепшавали политику“ (стр. 19).

Занимљиво је и Фиксово запажање да у континенталном делу Европе уопште не постоји континуитет либералне демократије – краткотрајан период средином 19. века сменила је ауторитарна држава, да би период након 1918. године карактерисали антидемократски покрети и тоталитарне идеологије (стр. 15). У данашњој духовној клими некритички афирмативног односа према „европским вредностима“ несумњиво звучи несвакидашње теза да се недавно и западна Европа морала у ходу учити демократији.

Р. Фикс своје излагање завршава указивањем и на неке негативне ефекте студентских протеста, пре свега на оружане насилне акције радикалних левичара, које су у вези са таласом исказивања незадовољства из 1968. године.

Поглед на паралелне студентске покрете у западној и источној Европи указује на чињеницу да је међу левичарима на Западу било оних који су желели револуцију, док су студенти на Истоку, који су револуцију искусили на својој кожи, тежили систему који је постојао на Западу. Како наводи Тереза Богуцка из Пољске: „наш емотивни став према побунама на Западу наликовао је ставу слободе жељних људи који гледају како они који уживају у правима за којима смо ми чезнули, та права користе да би се борили за револуцију која би им та иста права одузела!“ (стр. 28).

Наравно, нико са Запада није желео негативне појаве са Истока; вероватно их није ни био свестан. У питању су идеалистичке представе, „снови о Че Гевари“, како каже Богуцка.

Пољски случај је посебно интересантан и због особене борбе режима против покрета. Сем „класичне“ репресије (разбијања демонстрација, хапшења, кампање против интелектуалаца), власти у Пољској су додале и антисемитску кампању, па је око 20.000 пољских Јевреја „добило пасоше“ и било протерано.

Видови протеста су се у Источној Немачкој у највећој мери сводили на индивидуалне акције, али је и то било довољно за судске процесе против 1.300 лица (стр. 59).

Сличан ниво контроле испољавао се у СССР-у, где су реформу система најчешће захтевали интелектуалци, изграђујући разгранат систем илегалног издаваштва. Москва стаје у ред европских престоница које су имале протесте 1968. године захваљујући акцији осморо људи који су 25. августа у подне храбро изашли на Црвени трг носећи транспаренте подршке Чехословачкој, која је четири дана раније окупирана.

Управо је окупација Чехословачке била пресудна у идејном смислу за будућност комунизма у Европи. У години када је слобода постала „дајт-мотив“, спроводити војну инвазију на једну суверену, при том још и савезничку земљу, морало је представљати непопуларну меру. Након тога нестале су било какве илузије везане за комунистичке режиме, нарочито у СССР-у, и нестала је нада да ће се ти системи моћи икада реформисати. По правилу су активности опозиције унутар источног блока, почев од средине седамдесетих година, биле у знаку ишчекивања слома социјалистичких система (стр. 60). У вези с тим, Клаус Мешкат (стр. 68) сведочи да је у Западној Немачкој једно време постојало уверење да се СССР може реформисати и опстати, да ће чак обелодањивање Стаљинових злочина помоћи то унапређење. Међутим, снове о унапређењу срушила је интервенција у Мађарској. Остатак идеалиста болно је отрежњен инвазијом на Чехословачку.

У Чехословачкој је инвазија довела и до унутрашњих промена, до капитулације реформских снага, што се видело и када су домаће власти разбијале протесте из 1969. године којима се желела обележити годишњица инвазије (стр. 60).

Протести 68. се могу посматрати и као вид сукоба генерација. Снове о миру, спокоју и просперитету генерације која је преживела рат у источној Европи сменили су снови о личној слободи и одсуству бруталности државе (стр. 32). Генерацијски сукоб у Западној Немачкој, с друге стране, поседује и компоненту денацификације, потпуног дисконтинуитета са нацистичком прошлошћу родитеља.

Као што је већ речено, овај зборник омогућава увид у збивања и у оним срединама које не важе за парадигму студентских протеста 68.

Једна од главних карактеристика друштвеног живота у Јужној Африци око године 1968. је свакако апартејд. Поред тога, власти су настојале да земљу изолују не само од корозивних тенденција, попут глобалних протеста, већ и од савремених културних утицаја, забрањујући телевизију на пример (стр. 72). У Јужној Африци се 1968. не бележе улични протести, већ само консолидација опозиције, чему је несумњиво кумовао репресивни Закон о спречавању тероризма из 1967, као и недостатак воље да црначки и белачки опозициони кругови иступе јединствено. Ипак, блиска будућност донеће протесте попут радничких штрајкова 1973. или побуне ученика у Совету 1976. године.

Специфичност бразилског студентског покрета чини његово учешће у широкој друштвеној акцији против цивилне и војне диктатуре, која је притискала друштво од 1964. и која је и овог пута, у децембру 1968. године, успела да се одржи, доносећи крајње репресивне законе.

Такође, због своје специфичности, интересантан је и покрет у Белгији. Протести су били пре свега усмерени на образовни систем, али при томе су јасно одражавали националне сукобе у белгијском друштву. Занимљиво је да је фламански студентски покрет из 1968. једини који је успео да натера владу да поднесе оставку (стр. 98). Таласи потреса са израженом социјалном нотом јавиће се у Белгији нешто касније у односу на остатак Европе, почетком седамдесетих година.

Завршни текст овог зборника је део интервјуа са Данијелом Кон-Бендитом, који је од свих аутора у овом зборнику несумњиво најкрупнија фигура кад су у питању протести 68. Бендит са значајне временске дистанце говори о студентским протестима, али и својим данашњим политичким активностима. Иако је заиста заморно читати учестале опаске на рачун Саркозија (односно „супруга Карле Бруни“), интересантно је видети шта данас раде вође протеста, јер нам често та

димензија, кад водећи људи сиђу са историјске позорнице, недостаје или се чини небитном.

Остаје нам једино да жалимо због невеликог обима овог зборника, као и због тога што су изостављена сведочења из још неких значајних центара протеста, али издавачима и није био циљ да оставе волуминозно сведочење већ да обележе јубилеј, да подсети, али и подстакну на размишљање, а данашњу ситуацију ставе у контекст догађаја од пре 40 година. Чини се да је др Небојша Попов веома добро уобличио „здрав однос“ према шездесет осмој, као и значај перманентног критичког преиспитивања друштва у којем живимо (стр. 93): „Поузданије знање о конкретним искуствима ближе и даље прошлости доприноси и разумевању садашњости и реално могуће будућности. Ако пристанемо на прокламовану нужност, некада у социјализам а сада у капитализам, нестaje простор слободе у маказима овог или оног ригидног детерминизма. Упркос свих ужаса који нас сналазе, не могу да пристанем да у било којој констелацији моћи нема алтернативе. То не би био само крај историје, који разни пророци одавно најављују, него и човека и његовог света. Искуства трагања за алтернативом, дабоме, нису нормативно обавезујућа, па то важи и за визије из 1968.“

Душан МАРКОВИЋ

А. Б. Едемский,
*От конфликта к нормализации.
Советско-югославские отношения в
1953–1956 годах,*
Российская академия наук. Институт славяноведения,
Наука, Москва, 2008, 611 стр.

Питање сукоба између Југославије и Совјетског Савеза и његових источно-европских савезника у периоду између 1948. и 1953, као и процес нормализације међусобних односа представљали су предмет истраживачке пажње више руских, чешких и српских историчара (Б. Петрановића, В. Дедијера, Л. Гибјанског, Љ. Димића, А. Едемског, А. Аникејева, Ћ. Борозана, Ћ. Трипковића, Ј. Пеликана). Отварањем нових архивских извора југословенског и совјетског порекла, пуцањем идеолошких стега и стереотипа, новим сагледавањима и тумачењима познатих историјских чињеница постепено се шири обим историографских знања о тој теми. Књига Андреја Едемског, руског историчара млађе генерације, заснована на доступним изворима совјетске и југословенске провенијенције третира проблем нормализације југословенско-совјетских односа након 1953. године, као и реперкусије тог процеса на односе између Југославије и совјетских сателита.

Прво поглавље књиге започиње прегледом генезе југословенско-совјетског сукоба. Ефектним, широким потезима, приказан је сукоб поникао из ратног савезништва и идеолошке блискости. Нарација о међудржавном сукобу се наставља представљањем покушаја нормализације односа непосредно по Стаљиновој смрти којима је Берија започео процес приближавања сукобљених ставова, политика и перцепција, што је био и један од разлога његове брзе смене и ликвидације. Иако се

та догађања морају посматрати у контексту борбе за Стаљиново наслеђе у зидинама Кремља, ради се о открићу вредном сваке пажње које хронолошку границу почетка процеса нормализације спушта са досадашње 1954, и почетка тајне преписке Тито–Хрушчов, на 1953. годину и показује да то питање није било ствар совјетске спољне политике, међдржавних односа, релација унутар социјалистичког света, већ и констелације политичких снага у Совјетском Савезу након Стаљинове смрти.

Питања тајне преписке двојице лидера, међусобних уступака, совјетских реакција на југословенско убрзано везивање за западни свет и стварање Балканског пакта, као и југословенско настојање на утврђивању и експлоатацији позиција стечених током тешких година сукоба Југославије и совјетског блока представљају окосницу другог дела књиге, који се завршава бритком анализом процеса партијске дипломатије и првих совјетских уступака који су нагостили не само будуће кораке совјетске стране већ и обресе праваца и токова видљивог дела процеса нормализације. На елегантан начин аутор је успео да јасно ослика позиције обеју страна, али и да суштински реконструише узроке таквих совјетских и југословенских реакција, као и да кроз сагледавања обостраних преиспитивања, сумњи, перцепција, ставова и оклевања отвори читав низ питања историографске перцепције узрока и токова југословенско-совјетског сукоба чија је видљивија фаза започела 1948. године. Тиме је заокружена нарација о сукобу и првобитном периоду процеса нормализације.

У трећем делу књиге приказана је интензивна дипломатска активност на плану припреме сусрета на највишем државном и партијском нивоу. Јасно су приказана обострана настојања у правцу приближавања међусобно удаљених позиција, постепено одступање од почетних окамењених ставова, промене унутар обе партијске номенклатуре које су очигледно биле условљене судбином даљих преговора, совјетски фактор „случаја Ђилас“, као и реперкусије постепеног отопљавања односа на везе између Југославије и совјетских сателита и политичку стабилност унутар социјалистичког блока, у коме су се после Стаљинове смрти све јасније назирани обриси пукотина наговештавајући дубину будуће кризе. Користећи низ непознатих извора руског порекла, Едемски је успео да одговори на неколико до сада нерешених питања везаних за правце и токове процеса који је од почетака размишљања о могућим начинима започињања процеса довео, после низа успона и падова форсиране партијске и државне дипломатије, до међдржавног и међупартијског сусрета на највишем нивоу у мају 1955. године. Тиме је аутор успео да попуни досадашњу историографску празнину кад су у питању основне контуре и обриси југословенско-совјетских односа у периоду између 1954. и лета 1955. године.

Последњи део књиге посвећен је јавности највидљивијем и свакако најэффектнијем делу процеса нормализације који је започео посетом највише совјетске државне и партијске делегације Београду маја 1955. године. Тај аспект процеса нормализације, који је захваљујући изузетном истраживачком напору домаћих, чешких и руских историчара у великој мери већ расветљен додатно је сазнајно оплемењен новим појединостима које пружају до сада непознати руски извори. Даљи ток нормализације до узвратне посете југословенских званичника Москви у јуну 1956. године представљен је кроз различите етапе побољшања међдржавних односа, реакције западне јавности и земаља окупљених око САД-а, као и совјетске ставове. Представљени су наговештаји совјетске политике према питању карактера даљих односа Југославије и западног света, али и према судбини Балканског

пакта, од кога је Југославија почела убрзано да се дистанцира чим је процес нормализације добио озбиљнији печат, а југословенско вођство, прихватајући смиривање тензија са Источним блоком без икакве могућности враћања у источни лагер, креирало спољнополитичку стратегију која се заснивала на одређењу за политику дистанцирања од западног света и стварање ширег покрета блоковски несврстаних и неангажованих земаља. Практично, радило се о три паралелна процеса који су условили правце југословенске спољне политике у дужем временском периоду. Вештином коришћења извора, бритком анализом процеса и поступака и ширином сагледавања карактера процеса аутор је успео да на ефектан начин прикаже сву сложеност не само југословенско-совјетских односа и односа унутар социјалистичког света већ и комплексност југословенске спољне политике у том периоду.

Уместо закључка аутор се определио да у најкраћим цртама представи Хрушчовљев и Горбачовљев поглед на суштину југословенско-совјетског сукоба и потоње нормализације односа као парадигму еволуције совјетског сагледавања тог проблема, али и узрока и извора различитих југословенско-совјетских противречности у каснијем периоду. Опште узевши, ширином сагледавања проблематике, обимом коришћења и вештином употребе постојећих извора југословенског, совјетског и чехословачког порекла и смислом за синтетичко уопштавање и извођење закључака, А. Едемски је успео да на допадљив и ефектан начин представи правце, токове, успоне и падове југословенско-совјетских односа између 1953. и 1956. године, као и импликације једне од суштинских конститутивних вертикала социјалистичког света на односе између Југославије и совјетских савезника и природу одоса између Совјетског Савеза и његових источноевропских и далекоисточних савезника.

Мр Александар ЖИВОТИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Институт за новију историју Србије

„Трет македонски конгрес за историја на медицината со меѓународно учество“, Штип, Македонија, 5–7. јуна 2008.

Трећи македонски конгрес историје медицине одржан је у Штипу од 5. до 7. јуна 2008. године у организацији Македонске асоцијације за историју медицине (Македонска асоцијација за историја на медицината), Специјалне болнице за кардиохирургију „Филип II“ (ПЗО Специјална болница за кардиохирургија „Филип II“), Завода и Музеја Штип (Завод и Музеј Штип). Трећи македонски конгрес историје медицине окупио је истраживаче (историчаре, етнологе, лингвисте, лекаре, фармацеуте, дефектологе) са простора Македоније (Аница Ѓорѓиевска, Божидар Стефановски, Бранислав Светозаревик, Валентина Златковска, Васо Радивојевиќ, Вера Ѓошева, Арне Ѓоргов, Весна Костовска, Весна Велик-Стефановска, Виктор Камиловски, Гордана Антулевска, Димитрија Китановски, Катица Трајкова, Ленче Пуздерлиска, Лидија Тантуровска, Лилјана Макаровска, Љубица Јанчева, Катарина Мирчевска, Маја Закоска, Марика Трајкова-Мушкарска, Елена Јосимовска, Киро Папакоча, Марина Гацова, Мери Царлиева, Оливер Грамосли, Петар Бојацијевски, Рената Бојацијевска-Цветковска, Христо Бајациев, Трајко Босеовски, Ериета Николиќ, Лидија Ѓурковска, Марика Трајкова-Мушкарска, Благица Дукоска, Ленче Илиевска, Домника Рајчановска, Илија Глигоров), као и из Босне и Херцеговине (Фахрудин Куленовић, Амер Овчина, Берка Клинић, Ениса Шљиво) и Србије (Александар Рајић, Сања Петровић Тодосијевић).

Овогодишњи конгрес у Штипу био је прилика да се обележи десет година од оснивања Македонске асоцијације за историју медицине. Основана на иницијативу љубазне и предусретљиве госпође Елене Јосимовске, марљивог истраживача и непоколебљивог ентузијасте, сада већ далеке 1998. године, Асоцијација је, чини се деценију касније, испунила један од својих основних циљева – скренула је пажњу на медицину као релевантан предмет историјског истраживања који мора наћи своје место како на медицинским факултетима и школама у Македонији и региону тако и у уџбеницима историје оптерећеним догађајном односно политичком историјом. Присуство више од четрдесет истраживача, професионално потпуно другачије

оријентисаних али свесних чињенице колико је мултидисциплинарни приступ изучавању историје медицине неопходан, још једна је потврда оправданости постојања ове и сличних асоцијација.

Многобројни учесници скупа покушали су да предоче различите теме (историја појединачних медицинских установа и делатности заслужних појединаца, генеза развоја различитих болести и историја различитих приступа у њиховом лечењу, делатност више међународних установа и различитих асоцијација на простору Краљевине, социјалистичке Југославије и држава које су настале на том простору, историја маргинализованих друштвених група пре свега жена и деце, алтернативни приступи у лечењу итд.) које су, да ли као последица немара и неодговорности друштва или свесне одлуке политичких елита, остале на маргинама историографије.

Одлична организација Трећег македонског конгреса историје медицине добија на значају ако се зна да је љубазним домаћинима на челу са госпођом Еленом Јосимовском пошло за руком да учеснике скупа и ширу читалачку публику обрадују зборником радова (Зборник на трудови, Штип, 5–7. јуни 2008) Скроман буџет није био разлог да се поред зборника радова са овогодишњег сусрета не промовише и зборник радова учесника Другог македонског конгреса историје медицине одржаног у Струмици 2005. године, што се, с обзиром на уобичајену праксу, мора посебно похвалити.

Сусрет историчара, етнолога, лингвиста, лекара, фармацеута и представника других професија, одржан у Штипу од 5. до 7. јуна 2008. године, указао је бројним истраживачима на непрегледно поље у балканским историографијама потпуно запостављених тема. У нади да ће Македонска асоцијација за историју медицине наћи начина да у већој мери привуче пажњу релевантних представника државе и струке, која неретко пружа отпоре, указујемо на значај свих будућих сусрета.

Мр Милан СОВИЉ

Институт за новију историју Србије

**Међународна научна конференција
„Security Apparatus, Propagandism and Prague Spring“,
Prague, 7–9 september 2008,
„Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro“,
Praha 7.–9. září 2008, Praha**

У години обележавања значајних догађаја из чехословачке историје – 40 година од Прашког пролећа и уласка здружених снага пет чланица Варшавског пакта на територију Чехословачке – била је одржана међународна конференција „Безбедносни апарат, пропаганда и Прашко пролеће“ од 7. до 9. септембра 2008. у организацији Института за студије тоталитарних режима, Пољског института и Филозофског факултета Карловог универзитета (Чешка), Института народног сећања (Пољска) и Института за проучавање историје Мађарске револуције 1956. (Мађарска). Место одржавања конференције била је Универзитетска сала Филозофског факултета Карловог универзитета у Прагу.

Главни програм конференције чинило је пет панела, који су били посвећени разним аспектима Прашког пролећа и безбедносних апарата: Европа и Прашко пролеће 1968, Безбедносни апарат у совјетским сателитима и Прашко пролеће, Безбедносни апарат у Чехословачкој и Прашко пролеће, Окупација Чехословачке и Други живот Прашког пролећа. Својим радовима представило се више од 20 научних радника из неколико земаља (Чешка, Словачка, Пољска, Мађарска, Литванија, Србија). Неке од тема на конференцији односиле су се на: Мађарску и Прашко пролеће, Пољску у 1968. години, Прашко пролеће из париске перспективе, Догађаје из 1968. из угла Словачке безбедносне службе, Активности централног органа чехословачке полиције августа 1968, Жртве окупације Чехословачке, Пропаганду окупационих војски, Нове облике антисовјетског покрета у Литванији и активност КГБ-а после Прашког пролећа итд. Потписник ових редова имао је излагање са темом *The Echoes of The Soviet Occupation of Czechoslovakia in The Yugoslav press*. Након сваког завршеног панела следила је дискусија и разговори публице и предавача. У оквиру конференције били су приказани и чехословачки, пољски и мађарски документарни филмови, који су говорили о Прашком пролећу, окупацији Чехословачке и њеним последицама. Такође, важан део конференције чинио је програм „Сведоци о Прашком пролећу – дискусија“.

Конференција је била допуњена и културно-уметничким програмом – отварањем изложбе фотографија и разног писаног материјала под називом „Инвазија 1968“ у организацији Института народног сећања и свечаним концертном у Рудолфинуму „Музика за Праг 1968“ у извођењу Народног симфонијског оркестра Пољског радија из Катовица. Концерт је био посвећен Ришару Шивецу (Ryszard Siwiec), првом човеку који се запалио и себи одузео живот у знак протеста против окупације Чехословачке.

Љубазни домаћини потрудили су се да конференција буде добро организована. Поред обезбеђених симултаних превода на чешки, енглески и пољски језик (уједно то су били и званични језици конференције), организатори научног скупа су објавили и један број брошура, монографија и докумената, као и каталоге изложби, који су тематски били везани за саму конференцију. Промене у чехословачкој држави и друштву, удаљавање од Совјетског Савеза и на крају окупација Чехословачке, и после написаних многобројних књига и објављених извора, и даље привлаче велику пажњу историчара широм Европе. Радови који су били представљени на међународној конференцији „Безбедносни апарат, пропаганда и Прашко пролеће“ употпуњују проучавање проблематике Прашког пролећа, окупације Чехословачке и њених последица, али и отварају неке нове теме и дају нове идеје за будућа истраживања.

**Јесења академија: „1968: 40 година после“,
Рапац, (Истра, Хрватска), 28. септембра – 4. октобра 2008.**

У Рапацу (Истра, Хрватска) је од 28. септембра до 4. октобра 2008. одржан семинар (службени назив: Јесења академија) „1968: 40 година после“, као заједнички пројекат Београдске отворене школе,¹ фондације Хајнрих Бел (Heinrich Böll)² и организације Balkan Trust for Democracy.³ Академија је окупила 25 студената из Србије, Хрватске, Црне Горе, Републике Српске и Федерације БиХ, махом друштвених наука, који су исказали посебно интересовање за наведену тематику. У улози предавача нашли су се стручњаци који се овим темама баве као истраживачи, али је посебан квалитет дала чињеница да су се међу њима налазили и неки учесници протеста. Може се само изразити жаљење што сви најављени предавачи нису могли да присуствују скупу.

По себи се разуме да је академија пружила прилику за упознавање учесника са другим активностима организатора. Посебно треба истаћи пригодну промоцију зборника *Повратак у шездесет осму – 40 година од протеста*, у издању фондације Хајнрих Бел.⁴

Начелно говорећи, академија је тематско-хронолошки подељена на дешавања 1968. године у Европи и свету, потом на одговарајућа збивања у Југославији, као и на проблематику демократске консолидације бивших југословенских република и могућности развоја регионалне сарадње. Класична предавања су комбинована са дискусијама и радионицама.

Најпре је мр Владимир Петровић изложио међународни контекст протеста, смештајући студентски покрет у оквире напетих околности хладног рата. Студенте је на протест, између осталог, подстицао отпор рату у Вијетнаму, као и незавидно стање на универзитетима широм света. Наравно, о одређеним особеностима европског и светског покрета 68. било је речи и на другим сесијама, најпре у излагањима професора Гаје Секулића. Пре свега треба издвојити запажање да, иако су студенти истицали неопходност разрешења бројних социјалних и економских питања, циљ није био просто повећање животног стандарда (како се говорило „борба за већи бифтек“), већ општа реформа, уз борбу за личну слободу и промовисање права младих на саодлучивање и креирање сопствене будућности.

Др Јана Баћевић је говорила о политикама образовања и специфичним појавама у вези с тим које су прагиле студентске протесте. С једне стране се политике образовања могу посматрати као узрок студентског незадовољства; с друге, послужиле као средство елиминације њиховог покрета.

О збивањима 1968. године у Југославији највише је говорио др Небојша Попов, како из угла истраживача тако и из угла учесника. Надовезујући се на излагање професора Гаје Секулића, које се делом односило и на ситуацију у Сарајеву

¹ www.bos.org.yu

² www.boell.de, односно www.fondacija-boell.eu

³ www.gmfus.org/balkantrust

⁴ В. приказ у овом истом броју.

1968, као и на излагање мр Марка Зубка о омладинској и студентској штампи у СФРЈ, и аргументовано потврђујући своје ставове кроз дебату, Н. Попов је указао да се, без обзира на подстицаје из иностранства, и узроци и непосредни поводи за избијање демонстрација налазе унутар југословенских друштвених околности. Студенти ниједног тренутка нису имали за циљ преузимање власти, па чак ни утицај на друштвене и економске реформе; циљ је био стицање личне слободе, на све остале девијантне појаве у друштву студенти су само указивали. Покрет се не гаси престанком штрајка универзитета 9. јуна, већ опстаје и наредних неколико година – непосредно кроз атмосферу на универзитету и рад студентских зборова, а посредно кроз ослобађање критичке мисли у уметности, науци и друштву уопште. Држава креће у сузбијање оба вида покрета убрзо након 9. јуна и успева у својој намери до средине седамдесетих. У Хрватској се у борбу против либералне опозиције режиму укључио и десничарски студентски покрет који је израстао из једног крила загребачког протеста 68. и убрзо добио подршку власти.

Будући да је академија имала и дневнополитички аспект, у жељи да проговори о нивоу демократије у земљама западног Балкана и промовише принцип регионалне сарадње, последња два дана су више била посвећена савременијим темама, али опет у контексту покрета 68, у вези са негативним ефектима гушења студентског протеста и друштвеним кретањима уочи распада СФРЈ.

У питању је конзервативни заокрет у више сегмената унутрашње политике, за чије спровођење је било неопходно створити савез наизглед супротстављених друштвених група. Ову „негативну синтезу“, како је назива професор Лино Вељак, чинили су конзервативни кругови у КП, црквени прваци и националистичка интелигенција, уз сарадњу са емиграцијом и пратећим појавама рехабилитације некадашњих противника комунизма и националних икона. Ситуација у Хрватској је била веома налик оној у Србији, само што политички носиоци ХДЗ-а, такође изворно комунисти, у тренутку формирања „негативне синтезе“ нису били на руководећим местима у партији већ у улози дисидената. Даље паралелно праћење ових феномена у Србији и Хрватској неминовно води до 2000. године када и једна и друга опција у својим срединама губе власт, барем привремено. „Негативна синтеза“ као појава узрокована конзервативним заокретима током седамдесетих посматра се као унутрашњи фактор који је на свој начин допринео да ова јесења академија данас има међународни карактер.

Већ је било речи о томе да је академија пружила доста прилика за дебату и отворен разговор на теме које су покретане кроз предавања. Током дебата су испољена и различита мишљења, чак и отворена неслагања, пре свега око тема директно везаних за 1968. Неке тезе које су заступане чак би се могле сврстати у покушаје ревизије историје. Сасвим различите или контрадикторне интерпретације истог историјског догађаја (ако изузмемо ненаучну намеру, разуме се) директно су при томе везане за недостатак адекватних историографских радова који би нас значајно приближили тешко достижном идеалу историјске истине. Никад нисам био присталица плурализма историјских истина. Ипак, у ишчекивању адекватних научних радова на ову тему, може да радује чињеница да се још увек на овим просторима негује атмосфера слободног изношења мишљења, иако, нажалост, није у питању универзитет. Лепо је чути да испод наслага класне, националне или грађанске дисциплине и даље живи свест о неопходности слободне академске расправе. Можда би се могло рећи да се ипак није узалуд протестовало 68.

Мр Сања Петровић Тодосијевић
Институт за новију историју Србије

**„Македонскиот идентитет низ историјата“
Скопље, Македонија, 10–13. октобра 2008.**

Меѓународни научни скуп „Македонскиот идентитет низ историјата“ одржан је у Скопљу (Македонија) од 10. до 13. октобра 2008. године, поводом шездесет година од оснивања Института за националну историју из Скопља. Љубазним домаћинима из ИНИ-ја на челу са директором Института Тодором Чепрегановим, секретаром скупа Љубицом Јанчевом и осталим члановима Организационог одбора: Орде Ивановским, Симом Младеновским, Надеждом Цветковском, Зораном Тодоровским, Ѓорѓијем Чакарјаневским и Маријом Пандевском, уз помоћ Владе Републике Македоније, пошло је за руком да на скупу посвећеном једном од најзначајнијих и најосетљивијих питања у македонској историографији окупе више од педесет истраживача из Македоније, затим Сједињених Америчких Држава (Viktor Friedman, Keith Brown), Русије (Елена Гускова, Марија Проскурнина), Аустрије (Oliver Schmitt), Грчке (Vermund Arbase, Anastasia Karakasidou), Пољске (Ирена Ставови-Кавка), Бугарске (Стојко Стојков, Петро Христов, Пламен Димитров), Аустралије (Ицо Најдоски), Албаније (Васе Стерјовски) и Србије (Биљана Вучетић, Историјски институт, Сања Петровић Тодосијевић, Институт за новију историју Србије).

Меѓународни научни скуп у Скопљу био је прилика да се на једном месту сретну представници различитих генерација и заговорници различитих приступа изучавању *македонског питања*. Присуство значајног броја историчара са простора Балкана било је прилика да се на више него интересантан начин отворе питања која су до сада повлачила врло јасне границе између македонске, бугарске или српске историографије. Скуп у Скопљу показао је да осетљива „национална проблематика“ мора бити подложна критичком мишљењу и другачијим тумачењима. И овога пута отворено је питање примене метода у историјском истраживању. Радови бројних, пре свега историчара, али и социолога, етнолога, антрополога и лингвиста показали су да не постоје теме о којима се може говорити искључиво из историчарима „блиског“ угла. Динамичне и бурне дискусије најбоља су потврда сврсисходности оваквих скупова.

Меѓународни научни скуп „Македонскиот идентитет низ историјата“ представља пријатно изненађење јер је на најбољи могући начин представио млађе генерације македонских истраживача окупљених око Института за националну историју у Скопљу. Усмерени ка истраживачким центрима у Македонији, као и суседним земљама тј. Бугарској, Србији, више него драгоценим архивама Беча или других европских градова, показали су се, у стручном смислу, у најбољем могућем светлу.

Јубилеј Института за националну историју придружује се, ове и наредне године, неколицини сличних прослава у региону. Прославе педесетог рођендана Института за новију историју Србије из Београда и Института за историју из Сарајева, четрдесетог Института за савремену историју из Београда – најбоља су потврда континуитета и трајања историјске науке на овим просторима. Скупови попут конференције у Скопљу јединствена су прилика да се колеге сретну, виде и на јединствен и другачији начин, кроз суочавање са различитим мишљењима, репрезентују резултате сопствених истраживања.

Международная научная конференция „’Пражская весна’ и эволюция общественных настроений в СССР и странах Центральной и Юго-Восточной Европы“, Москва, 23–24. 10. 2008.

У Москви је 23. и 24. октобра 2008. у организацији Института за славистику Руске академије наука одржан међународни научни скуп „Прашко пролеће и еволуција друштвених кретања у СССР-у и земљама централне и југоисточне Европе“. Конференција је организована поводом четрдесете годишњице совјетске интервенције у Чехословачкој, а била је посвећена анализи утицаја дешавања у Чехословачкој на општа друштвена дешавања у земљама социјалистичког света. Сем руских окупила је и већи број чешких, мађарских, румунских и српских историчара.

Конференција је започела поздравним говорима директора Института за славистику Руске академије наука Константина Никифорова и представника Чешке и Словачке амбасаде. Саветница Амбасаде Републике Србије госпођа Јелица Курјак, иако најављена у званичном програму скупа, из непознатих разлога није дошла на конференцију. У оквиру прве сесије своје реферате су изложили Б. С. Орлов о узроцима Прашког пролећа, И. Вондрова о чехословачком друштву након 1968, Б. А. Шмельева о утицају чехословачких дешавања на процес реформи социјалистичких друштава и О. В. Павленкова о информацијама Совјетске амбасаде у Прагу о ситуацији у Чехословачкој и реформистичким кретањима током 1967. и 1968. Током друге сесије говорили су Г. П. Мурашкова о феномену унутарсистемске опозиције неосталинизму и А. Б. Едемски о југословенским оценама Прашког пролећа. На трећој сесији првог дана конференције Љ. Димић и Ј. Чавошки су имали реферат о политичкој кризи и друштвеној мисли у Југославији између 1968. и 1971. и И. С. Јажборовска о утицајима догађаја у Чехословачкој на дешавања у Пољској.

На првој сесији другог дана конференције Т. Краус је говорио о потресима унутар социјалистичког света након чехословачких дешавања, В. В. Волубјев се осврнуо на друштвена кретања у Пољској као последицу дешавања у Чехословачкој, М. Баратова је говорила о доставама мађарској служби безбедности о ставовима мађарских интелектуалаца према кризи у Чехословачкој, а О. И. Величкова о аустријским реакцијама на гушење реформског покрета у Чехословачкој. На попдневној сесији су говорили Александар Животић о утицају чехословачке кризе на излазак Албаније из Варшавског пакта и на правце кретања југословенско-албанских односа у контексту потреса унутар социјалистичког света и И. И. Орлик о међународним аспектима гушења покрета у Чехословачкој. На крају конференције је организован округли сто о изворима и историографији о дешавањима у Чехословачкој 1968. у оквиру кога је А. Животић представио зборник *1968 – четрдесет година после*, објављен у издању Института за новију историју Србије 2008. године.

Конференција је дала велики допринос унапређењу општег нивоа знања о дешавањима унутар социјалистичког света и отворила читав низ питања везаних за односе између комунистичких партија, њихове организационе и идеолошке особености, специфичну технологију власти и начин јавног и конспиративног деловања, као и друштвена кретања у социјалистичким земљама која су условила кризна дешавања у Чехословачкој 1968.

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ – www.inis.bgd.co.rs

Садржај сајта Института за новију историју Србије редовно се ажурира и попуњава уз помоћ наших сарадника. На сајту можете погледати садржај часописа *Токови историје* и бесплатне пуне верзије чланака.

Осим тога објављујемо редовна детаљна обавештења и саопштења (праћена фотографијама) о научном животу Института, као и о научним догађајима у којима су учествовали наши сарадници. На сајту можете да пронађете биографске податке, библиографије и фотографије свих сарадника Института за новију историју Србије.

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем, уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: Inis@ptt.yu

Упутство за предају рукописа:

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику. Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду дужи од 25 страна (1.800 знакова по страни), тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), односно од седам страна за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити кудани на компјутеру у MS Word или у неком од програма компатибилних с MS Wordом и морају бити снимљени у формату MS Word докумената. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама, резимеима и апстракту величина слова 10, уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и апстракта и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и на дискети. Прилоге слати на адресу:

Институт за новију историју Србије
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд
или електронском поштом на: inis@ptt.rs

Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године, две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад.

Да би рад био прихваћен за штампу потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.

Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више научно звање од аутора радова.

Упутства за писање фуснога, напомена и библиографија:

Име и презиме аутора: курент (обична слова)

Наслов књиге: *italic* (курзив)

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): курент под наводницима

Назив часописа: *italic* (курзив)

Исто: *italic* (курзив)

н. д.: *italic* (курзив)

Цитирање књиге:

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Исто, стр. 44.

Цитирање чланка из часописа, новина, дневних листова:

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956“, *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, *н. д.*, стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника:

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 2, Положај жене као мерило модернизације*, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова:

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130-783-1259.

Цитирање из енциклопедија:

„Срби“, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Web:

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmaid’s Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu

Напомена: Рукописи достављени редакцији *Токова историје* се не враћају.